

GRAMATYKA
WSPÓLCZESNEGO
JEZYKA POLSKIEGO

MORFOLOGIA

WYDZIAŁ JĘZYKOZNAWSTWA I LINGWISTYKI
UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO

Handwritten signature or initials in black ink, consisting of several loops and a long horizontal stroke extending to the right.

MORFOLOGIA

GRAMATYKA
WSPÓŁCZESNEGO JEZYKA POLSKIEGO

MORFOLOGIA

POD REDAKCJA
RENATY GRZEGORCZYKOWEJ
ROMANA LASKOWSKIEGO
HENRYKA WRÓBLA

Wydanie drugie, zmienione

WYDAWNICTWO NAUKOWE PWN
WARSZAWA 1998

Okladkę projektował

JACEK TUKENDORF

Redaktorzy

MAGDALENA SAWICKA, LIDIA WIŚNIAKOWSKA

Redaktor techniczny

STANISŁAWA RZEPKOWSKA

Tytuł dotowany przez
Ministra Edukacji Narodowej

Copyright © by
Wydawnictwo Naukowe PWN SA
Warszawa 1998

ISBN 83-01-12386-9

Wydawnictwo Naukowe PWN SA
Wydane drupic, zmienione
Arkuszy drukarskich 18,0
Druk ukończono w styczniu 1998 r.
Skład Fototype, Milanówek
Druk i oprawa Rzeszowskie Zakłady Graficzne
35-025 Rzeszów, ul. plk. L. Lisa-Kuli 19
Zam. 6710/97

SPIS TREŚCI

IV. SŁOWOTWÓRSTWO

PROBLEMY OGÓLNE SŁOWOTWÓRSTWA

Renata Grzegorzczkova, Jadwiga Puzynina

1. Wyraz motywowany i jego człony składowe	361
1.1. Przedmiot słowotwórstwa	361
1.2. Człony derywatu	363
1.3. Alternacje tematowe	364
1.4. Typy podstaw słowotwórczych	364
2. Formanty słowotwórcze, ich budowa i typy	365
2.1. Pojęcie formantu	365
2.2. Typy formantów	366
2.2.1. Formanty afiksalne	366
2.2.2. Formanty paradygmatyczne	367
2.2.3. Formanty alternacyjne	368
2.2.4. Formanty prozodyczne	369
2.3. Ogólne zestawienie formantów	369
3. Pochodność znaczeniowa derywatów	370
4. Problem ustalania funkcji formantów	372
4.1. Znaczenie jednostkowe formantów	373
4.2. Znaczenie inwariantne formantów	373
4.3. Znaczenie kontekstowo-inwariantne formantów	373
4.4. Znaczenie fakultatywne występujące seryjnie	374
4.5. Fakultatywnie wyrażane podstawowe pojęcia semantyki i składni	374
5. Klasyfikacja derywatów ze względu na funkcje formantów	375
6. Funkcje formantów a role argumentów	377
7. Pojęcie znaczenia słowotwórczego, wartości kategoryjnej, kategorii słowotwórczej i typu słowotwórczego	383

8. Produktywność, kategoriałność i regularność znaczeniowa derywatów	384
9. Problem kierunku motywacji i wielomotywacyjności	385
10. Układ i sposób opisu materiału w części szczegółowej	387

RZECZOWNIK

Renata Grzegorzczkowska, Jadwiga Puzynina

1. Charakterystyka ogólna derywatów rzeczownikowych	389
1.1. Formanty rzeczownikowe	389
1.2. Kategorie słotwórcze rzeczowników polskich	390
2. Derywaty odczasownikowe	393
2.1. Nazwy czynności, procesów i stanów	393
2.2. Nazwy subiektów czynności, procesów i stanów	398
2.3. Nazwy obiektów czynności	405
2.4. Nazwy wytworów czynności i procesów	408
2.5. Nazwy środków czynności	410
2.6. Nazwy miejsc	413
2.7. Nazwy temporalne	414
2.8. Nazwy sposobowe	415
2.9. Nazwy ilościowe	415
2.10. Nazwy zjawisk charakteryzowanych przez czynności, procesy i stany	416
3. Derywaty odprzymiotnikowe	416
3.1. Nazwy abstrakcyjnych cech, tzw. nomina essendi	416
3.2. Nazwy subiektów (nosicieli) cech	418
3.3. Nazwy zjawisk charakteryzujących się obecnością cechy	421
4. Derywaty odrzeczownikowe	421
4.1. Derywaty modyfikacyjne	422
4.1.1. Nazwy żeńskie (od męskich) i męskie (od żeńskich)	422
4.1.2. Nazwy deminutywne	425
4.1.3. Nazwy augmentatywne	427
4.1.4. Nazwy ekspresywne	427
4.1.5. Nazwy istot młodych	429
4.1.6. Nazwy gatunkowe	430
4.1.7. Derywaty modyfikacyjne prefiksalne	430
4.2. Derywaty mutacyjne	433
4.2.1. Nazwy subiektów przy nie wyrażonym predykanie	433
4.2.2. Nazwy obiektów i rezultatów przy nie wyrażonym predykanie	445
4.2.3. Nazwy środków czynności	446
4.2.4. Nazwy materiałowe	447
4.2.5. Nazwy miejsc	447
4.2.6. Nazwy temporalne	448
4.2.7. Nazwy cech ilościowych	448
4.2.8. Nazwy zjawisk charakteryzowanych przez relację do przedmiotu	448
4.2.9. Nazwy abstrakcyjnych cech, czynności, stanów	449
4.2.10. Derywaty mutacyjne prefiksalne	450
5. Derywaty od wyrażeń przyimkowych	451
5.1. Budowa formalna derywatów od wyrażeń przyimkowych	452
5.2. Struktura semantyczna derywatów od wyrażeń przyimkowych	454

6. Rzeczowniki złożone	455
6.1. Złożenia właściwe	457
6.1.1. Charakterystyka formalna złożen	457
6.1.2. Struktura semantyczna złożen	459
6.2. Złożenia jednostronnie motywowane i quasi-złożenia	464

PRZYMIOTNIK
Krystyna Kallas

1. Charakterystyka ogólna derywatów przymiotnikowych	469
2. Derywaty odczasownikowe	471
2.1. Wprowadzenie	471
2.2. Przymiotniki niepredyspozycyjne	474
2.2.1. Określany rzeczownik pełni funkcję subiektu	474
2.2.2. Określany rzeczownik pełni funkcję obiektu	475
2.2.3. Określany rzeczownik nazywa narzędzie czynności	475
2.2.4. Określany rzeczownik w roli lokatywnej lub temporalnej	476
2.2.5. Określany rzeczownik w roli skutku lub przyczyny czynności	476
2.2.6. Relacja między dwoma predykatami	477
2.3. Przymiotniki predyspozycyjne	477
2.3.1. Przymiotniki potencjalne	478
2.3.2. Przymiotniki habitualne	479
2.3.3. Przymiotniki kwantytatywne i oceniające	479
2.4. Charakterystyka formantów	480
3. Derywaty odrzeczownikowe	482
3.1. Ogólna charakterystyka	482
3.1.1. Przymiotniki transpozycyjne i mutacyjne; relacyjne i jakościowe	482
3.1.2. Znaczenia kontekstowe. Trzy typy relacji semantycznych	483
3.1.3. Zakres i sposób prezentacji materiału	484
3.2. Przegląd ról semantycznych wyrażanych przez użycia przymiotników odrzeczownikowych	485
3.2.1. Użycia subiektowe	485
3.2.2. Użycia obiektowe	485
3.2.3. Użycia posesywne, inaczej dzierzawcze	486
3.2.4. Użycia instrumentowe	487
3.2.5. Użycia materiałowe	487
3.2.6. Użycie przymiotnika wskazujące na wytwór	487
3.2.7. Użycia genetyczne	487
3.2.8. Użycia przymiotnika wskazujące na element zbioru, zwane syngulatywnymi	488
3.2.9. Użycia przymiotnika wskazujące na całość w relacji do części	488
3.2.10. Użycia przymiotnika wskazujące na część w relacji do całości, zwane partytywnymi	488
3.2.11. Użycia charakterystyczne konkretne	488
3.2.12. Użycia charakterystyczne abstrakcyjne	489
3.2.13. Użycia porównawcze, zwane symilatywnymi	489
3.2.14. Użycia zakresowe	490
3.2.15. Użycia limitujące	491
3.2.16. Użycia lokatywne – miejscowe i kierunkowe	492
3.2.17. Użycia temporalne	492
3.2.18. Przymiotniki czynnościowe, procesualne i stanowe	493
3.3. Charakterystyka formantów	494
3.3.1. Zasób formantów i ich produktywność	494

3.3.2. Brak specjalizacji znaczeniowej formantów	495
3.3.3. Reguły doboru formantów	498
3.3.4. Przymiotniki współpodstawowe	499
4. Derywaty od wyrazów przyimkowych	499
5. Derywaty odprzymiotnikowe	501
5.1. Derywaty negacyjne	502
5.2. Derywaty gradacyjne	502
5.2.1. Derywaty stopniowania względnego	503
5.2.2. Derywaty stopniowania bezwzględnego	505
5.3. Derywaty ekspresywne	506
5.4. Inne derywaty odprzymiotnikowe	507
5.5. Podsumowanie	507
6. Derywaty odprzysłówekowe	510
7. Przymiotniki złożone	510
7.1. Uwagi wstępne	510
7.1.1. Co to jest złożenie motywowane?	510
7.1.2. Kryteria opisu złożeń	511
7.1.3. Złożenia podrzędne i współrzędne	512
7.1.4. Zawartość i układ opisu	513
7.2. Typy złożeń ze względu na charakter gramatyczny członów	513
7.2.1. Złożenia z drugim członem rzeczownikowym	513
7.2.2. Złożenia liczebnikowo-liczebnikowe	514
7.2.3. Złożenia z drugim członem czasownikowym	514
7.2.4. Złożenia z drugim członem przymiotnikowym	514
7.2.5. Podsumowanie	516
7.3. Typy złożeń ze względu na typy formantów	517
7.3.1. Współformant interfiksalny	517
7.3.2. Współformant występujący po drugim członie	519
7.3.3. Brak korelacji współformantów	519
7.3.4. Wybór sufiksu	519
7.3.5. Ucięcia	520
8. Podsumowanie	520
8.1. Ogólne funkcje formantów i typy derywatów	520
8.2. Charakterystyka gramatyczna formantów przymiotnikowych	521

PRZYSŁÓWEK

Renata Grzegorzczkova

1. Charakterystyka ogólna derywatów przysłówkowych	524
2. Derywaty odprzymiotnikowe (i pośrednio odrzeczownikowe)	526
2.1. Ograniczenia w derywowaniu przysłówków odprzymiotnikowych	526
2.2. Reguły wyboru formantów współfunkcyjnych: -o, -e	528
2.3. Przysłówki prefiksально-sufiksalne	529
3. Przekształcenie form rzeczowników i konstrukcji składniowych w przysłówki	531
4. Stopniowanie przysłówków	533
4.1. Ograniczenia w tworzeniu form stopnia	533
4.2. Wykładniki formalne stopniowania	534
4.3. Znaczenie form stopnia	534

CZASOWNIK

Henryk Wróbel

1. Charakterystyka ogólna derywatów czasownikowych	536
2. Czasowniki odczasownikowe	539
2.1. Wprowadzenie	539
2.2. Schemat klasyfikacji czasowników odczasownikowych	542
2.3. Derywaty semantyczne	546
2.3.1. Charakterystyka czasowa akcji	546
2.3.2. Charakterystyka ilościowa akcji	549
2.3.3. Charakterystyka stopnia intensywności i efektywności akcji	550
2.3.4. Nazwy akcji scharakteryzowanych sytuacyjnie	552
2.3.5. Nazwy akcji retrospektywnych i prospektywnych	554
2.3.6. Nazwy akcji pseudozwrotnych	554
2.3.7. Nazwy akcji scharakteryzowanych przestrzennie	555
2.3.8. Nazwy akcji kreatywnych, quasi-kreatywnych i anihilatywnych	558
2.3.9. Nazwy przekształceń (działań anihilatywno-kreatywnych)	560
2.3.10. Nazwy akcji komparatywnych (porównawczych)	562
2.3.11. Nazwy reakcji	562
2.3.12. Derywaty kauzatywne dezintegralne	562
2.4. Derywaty aspektowe	563
2.4.1. Formacje prefiksalne	563
2.4.2. Formacje paradygmatyczne	565
3. Czasowniki odprzymiotnikowe	569
3.1. Derywaty transpozycyjne – formacje stanowe	570
3.2. Derywaty mutacyjne	570
3.2.1. Formacje procesualne	570
3.2.2. Formacje kauzatywne	571
4. Czasowniki odrzeczownikowe	573
4.1. Derywaty transpozycyjne	574
4.1.1. Formacje od nazw zdarzeń	574
4.1.2. Formacje stanowe	575
4.2. Derywaty mutacyjne	576
4.2.1. Formacje procesualne	576
4.2.2. Formacje kauzatywne	577
4.2.3. Formacje z wbudowanym wyrażeniem argumentowym	577

V. MORFOTAKTYKA

Krystyna Kowalik

1. Przedmiot i zakres morfotaktyki	585
1.1. Miejsce morfotaktyki w morfologii i jej przedmiot	585
1.2. Podział morfotaktyki	586
1.3. Jednostki morfotaktyki	586
1.3.1. Segmenty morfologiczne i ich klasyfikacja	586
1.3.2. Podstawowe pojęcia syntagmatyki morfotaktycznej	586
2. Kryteria morfologicznej podzielności leksemu	587
2.1. Problem morfologicznej podzielności leksemu	587
2.2. Sporne problemy analizy morfologicznej (intermorfy)	588

3. Procedura segmentacji leksemów (tematów) języka polskiego	590
3.1. Podstawowe założenia i warunki segmentacji	590
3.2. Segmentacja ciągu prefiksального	591
3.3. Segmentacja ciągu sufiksального	591
3.3.1. Segmentacja ciągu nominalnego	591
3.3.2. Segmentacja ciągu werbalnego	592
3.4. Procedury weryfikacyjne	592
4. Budowa morfologiczna leksemów języka polskiego	593
4.1. Uwagi ogólne	593
4.1.1. Funkcjonalna klasyfikacja segmentów afiksalnych	595
4.1.2. Walencja segmentów morfologicznych	595
4.1.3. Sposoby przedstawiania struktur morfotaktycznych	596
4.2. Budowa morfologiczna tematów rzeczownikowych	596
4.2.1. Paradygmatyka	596
4.2.2. Syntagmatyka	604
4.3. Budowa morfologiczna tematów przymiotnikowych	605
4.3.1. Paradygmatyka	605
4.3.2. Syntagmatyka	613
4.4. Budowa morfologiczna tematów czasownikowych	615
4.4.1. Paradygmatyka	615
4.4.2. Syntagmatyka	618
Bibliografia	619
Indeks terminów	629

SKRÓTY I SYMBOLE

IV. SŁOWOTWÓRSTWO

A	- przymiotnik
A _{EKSPR}	- przymiotnik ekspresywny
A _{GRAD}	- przymiotnik gradacyjny
A _{NEG}	- przymiotnik negacyjny
Adv	- przysłówki
AN	- grupa przymiotnikowo-rzeczownikowa
BEN	- odbiorca czynności
CHAR-ABSTR	- (przymiotnik) charakterystyczny abstrakcyjny
CHAR-KONKR	- (przymiotnik) charakterystyczny konkretny
COLL	- zbiór, bycie zbiorem
CZYN	- czynność, proces, stan
EKSPR	- ekspresywność
GEN	- (przymiotnik) genetyczny
HAB	- habitualność
INSTR	- środek czynności, narzędzie
KWANT	- kwantytatywność
LIMIT	- (przymiotnik) limitujący
LOC	- miejsce, kierunek
MAT	- materiał
MOD	- sposób
N	- rzeczownik
N _{okc}	- rzeczownik określany przez derywat przymiotnikowy
N _{podst}	- rzeczownik stanowiący podstawę słowotwórczą przymiotnika
NA	- rzeczownikowa nazwa czynności
N ATTR	- nazwa nosiciela cechy
NE	- nazwa abstrakcyjnej cechy
NEG	- negacja
Num	- liczebnik
OB	- obiekt
OB _{act}	- obiekt czynności
OB _{actat}	- obiekt zamierzania
OB _{mat}	- obiekt materiałowy
OB _{poss}	- obiekt posiadania
OB _{cs-nil}	- drugi człon relacji podobieństwa

OCEN	- (przymiotnik) oceniający
PART	- część, bycie częścią, cząstkowy
PN	- wyrażenie przyimkowe
POSS	- posesywność, posiadanie
POT	- potencjalność
QUAL	- cecha
RES	- rezultat, wytwór
SIMIL	- podobieństwo
SING	- element zbioru, bycie elementem zbioru
SJPD	- zob. bibliografia
SUB	- subiekt
SUB _{ag}	- subiekt czynności
SUB _{amat}	- subiekt zamierzania
SUB _{coll}	- nosiciel cechy bycia zbiorem
SUB _{conf}	- wyznawca
SUB _{loc}	- nosiciel relacji bycia w jakimś miejscu
SUB _{part}	- nosiciel cechy bycia częścią
SUB _{poss}	- subiekt posiadania
SUB _{proc}	- subiekt procesu
SUB _{simil}	- nosiciel cechy podobieństwa
SUB _{sing}	- nosiciel cechy należenia do zbioru
SUB _{stat}	- nosiciel stanu
SUB _{tot}	- nosiciel cechy bycia całością
SW	- zob. bibliografia
TEMP	- czas
TOT	- całość złożona z części, bycie całością, całościowy
V	- czasownik
ZAKRES	- (przymiotnik) zakresowy

V. MORFOTAKTYKA

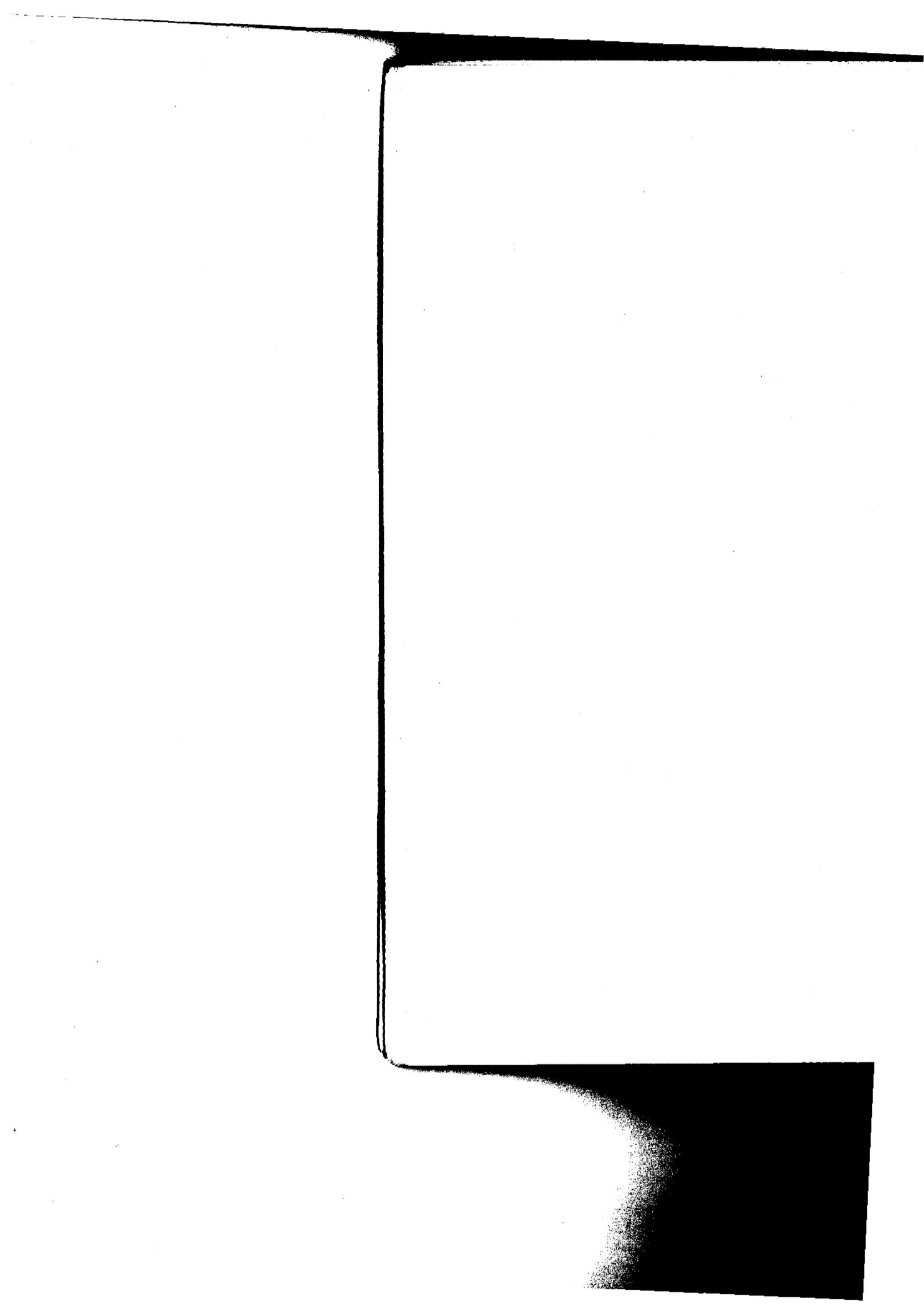
adi	- adiektywny, przymiotnikowy
adv	- adverbialny, przysłówkowy
C	- spółgłoska
Fl	- końcówka fleksyjna
I	- intermorf
L	- leksem
num	- liczebnikowy
P	- prefiks
R	- rdzeń
S	- sufiks
sem	- semantyczny
strukt	- strukturalny
sub	- substancywny
syntakt	- syntaktyczny
tem	- tematyczny
trans	- transkategorialny
V	- samogłoska
verb	- werbalny
#	- morfonem realizowany fonologicznie jako samogłoska ruchoma
∅	- zero fonologiczne
∅	- zero morfologiczne

RENATA GRZEGORCZYKOWA,
KRYSTYNA KALLAS, KRYSTYNA KOWALIK,
JADWIGA PUZYNINA, HENRYK WRÓBEL

SŁOWOTWÓRSTWO

MORFOTAKTYKA

IV. SŁOWOTWÓRSTWO

PROBLEMY OGÓLNE SŁOWOTWÓRSTWA

1. WYRAZ MOTYWOWANY I JEGO CZŁONY SKŁADOWE

1.1. PRZEDMIOT SŁOWOTWÓRSTWA

Słowotwórstwo jest działem lingwistyki, którego przedmiotem badania i opisu są wyrazy (= leksemy) pochodne, inaczej derywaty słowotwórcze, jeszcze inaczej formacje słowotwórcze. Słowotwórstwo bada budowę wewnętrzną leksemów opartą na ich stosunku do innych leksemów, w odróżnieniu od fleksji, która opisuje formy fleksyjne poszczególnych leksemów, dostosowane do pełnienia przez nie różnorodnych funkcji, przede wszystkim syntaktycznych (por. „Zagadnienia ogólne morfologii”).

Słowotwórstwo diachroniczne bada genezę derywatów, ich rozwój historyczny oraz dzieje całych klas słowotwórczych. **Słowotwórstwo synchroniczne** opisuje relacje formalno-semantyczne, w jakie wchodzi derywaty względem innych wyrazów, współistniejących z nimi w określonym momencie czasowym. Opis zawarty w niniejszym opracowaniu ma ukazać system relacji formalno-semantycznych, w jakie wchodzi wyrazy współczesnego języka polskiego, będące derywatami synchronicznymi względem innych wyrazów stanowiących ich podstawy słowotwórcze.

Pojęcie derywatu synchronicznego. Podstawowym zadaniem słowotwórstwa synchronicznego jest określenie natury relacji formalno-semantycznych, inaczej mówiąc: słowotwórczych. Wymaga to sprecyzowania pojęcia derywatu synchronicznego. Przez derywat w sensie synchronicznym (wyraz pochodny synchronicznie, wyraz motywowany) będziemy rozumieć taki wyraz, który znaczeniowo (lub składniowo) oraz formalnie wywodzi się od innego wyrazu, tzn. ściślej: wyraz, w którego znaczeniu i formie (temacie fleksyjnym lub jego części) zawarte jest znaczenie, a także forma innego wyrazu, zwanego podstawą słowotwórczą (bazą). W wypadku tożsamości semantycznej obu wyrazów o pochodności decyduje wtórność syntaktyczna (o pojęciu tym będzie mowa

dalej), np. *przepływ* ← *przepływać*, lub większa złożoność formalna, np. *stronica* ← *strona*. Będą więc derywatami np. wyrazy *domek* 'mały dom' (pochodny od *dom*), *włamywacz* 'ten, kto się włamał (włamuje) do pomieszczenia w celu kradzieży' (pochodny od *włam(yw)ac się*), a także *mówienie* 'to, że ktoś mówi' pochodne od *mówić*.

Jak widać, do ważnych cech derywatu synchronicznego należy jego pochodność semantyczna. W konsekwencji o wyrazie, który pozostaje w stosunku do innego wyrazu tylko w związku formalnym, nie powiemy, że jest derywatem (np. *stolica* od *stół* czy *dostać* 'otrzymać' od *stac*), podobnie jak nie jest derywatem wyraz, który wchodzi z innym wyrazem tylko w związek semantyczny, przy braku formalnego, np. *nóż* nie jest derywatem od *ciąć*, choć ma z nim związek semantyczny taki sam jak *ścierka* ze *ścierać*, podobnie *klacz* nie jest derywatem od *koń*, choć związek semantyczny między nimi jest taki sam jak między *lwica* i *lew* (por. Mielczuk 1972).

Podana definicja derywatu synchronicznego nie obejmuje wyrazów, które wchodzi z innymi tylko w asocjacyjny związek semantyczny. Chodzi o wyrazy typu *głuszc* 'gatunek ptaka', *cytrynek* 'motyl z rodziny bielinków' i wiele innych, w których znaczeniu leksykalnym (definicji) nie jest zawarta informacja przekazana przez podstawę, a więc znaczenie 'bycie głuchym w czasie tokowania', 'bycie koloru cytryny'. Cechy te są nieistotne (niedefiniacyjne), choć łatwo zauważalne i często dominujące przy tworzeniu nazwy (por. Rozwadowski 1921). Jeśli więc chcąc włączyć te wyrazy w zakres derywacji, trzeba rozszerzyć podaną wyżej definicję derywatu synchronicznego o takie wypadki, gdy znaczenie podstawy nie zawiera się w znaczeniu leksykalnym derywatu, ale wchodzi z nim w związek asocjacyjny powszechnie przez mówiących odczuwany, społecznie ustabilizowany. Taki typ derywatów określa się jako **asocjacyjne** lub **onomazjologiczne**, tj. odbijające mechanizm nazwotwórczy (por. Nagórko-Kufel 1975). Są one dość liczne, szczególnie w nazewnictwie przyrodniczym, jednakże podstawowy trzon wyrazów motywowanych synchronicznie stanowią derywaty powiązane z podstawą właściwym związkiem znaczeniowym. Szerzej o związkach semantycznych między derywatem a podstawą zob. s. 370.

Podana na wstępie definicja derywatu przesądza o kierunku pochodności, wprowadzając jako decydujące kryterium większą złożoność semantyczną derywatu, w wypadku zaś tożsamości znaczeniowej jego większą złożoność formalną (*stronica* ← *strona*) lub wtórność syntaktyczną (*przepływ* ← *przepływać*).

Pojęcie **wtórności syntaktycznej** opiera się na wprowadzonym przez Kuryłowicza (1936) odróżnieniu prymarnych i sekundarnych funkcji syntaktycznych leksemów (por. „Funkcjonalna klasyfikacja leksemów: części mowy”). Dla czasownika prymarną funkcją jest bycie orzeczeniem, dla przymiotnika – przydawką, stąd *palenie* 'to, że ktoś pali', *mądrość* 'bycie mądrym' stanowią przekształcenia prymarnych funkcji czasownika *palić* i przymiotnika *mądry* w ich funkcje wtórne.

Kwestię dyskusyjną stanowią wypadki, w których trudno określić kierunek pochodności: oba wyrazy są semantycznie pochodne od wspólnej znaczeniowej bazy, nie wyrażonej leksemem, który można by uznać za podstawę słowotwórczą, np. w parze: *fryzjer* – *fryzjerstwo*, *chałupnik* – *chałupnictwo* oba leksemy mogą być wzajemnie wywodzone: *fryzjer* ‘ten, kto zajmuje się fryzjerstwem’ i *fryzjerstwo* ‘praca, zawód fryzjera’, *chałupnik* ‘ten, kto zajmuje się chałupnictwem’ i *chałupnictwo* ‘praca chałupnika’. W istocie jednak oba człony pary zawierają w swym znaczeniu odniesienie do czynności nie wyrażonej leksemem ‘czesac ludzi zawodowo’, ‘wykonywać zarobkową pracę rzemieślniczą w domu’. Nieco arbitralnie uznajemy za podstawę nazwę wykonawcy czynności: *fryzjer* ‘ktoś, kto cześci ludzi zawodowo’, *chałupnik* ‘ktoś, kto wykonuje zarobkową pracę rzemieślniczą w domu’, a rzeczowniki abstrakcyjne traktujemy jako derywaty (szerzej zob. s. 386). Taką decyzję wspiera kierunek złożoności formalnej w tych parach wyrazowych. W poprzednim wydaniu *Morfologii* pary takie były traktowane jako wzajemnie pochodne.

1.2. CZŁONY DERYWATU

Wyraz, od którego derywat pochodzi (wywodzi się) w sensie synchronicznym, nazywamy jego **podstawą słowotwórczą** (in. wyrazem motywującym, wyrazem fundującym, bazą, por. Kuryłowicz 1936); np. dla derywatów *domek*, *włamywacz*, *księga* podstawami słowotwórczymi w sensie synchronicznym będą: *dom*, *włam(yw)ac się*, *książka*.

Pewną komplikację stanowi fakt, że w wypadku podstaw wieloznacznych derywat nawiązuje semantycznie najczęściej tylko do niektórych znaczeń leksemu podstawowego, np. *oprawny* motywuje się tylko przez *oprawiac* ‘zaopatrywać przedmiot w sztywną okładkę, ramę’, a nie przez *oprawiac* ‘odzierać zabite zwierzę ze skóry, patroszyć’. Trzeba więc mówić raczej, że podstawę derywatu stanowi leksem w określonym znaczeniu.

Część derywatu wspólna z podstawą słowotwórczą nazywa się **tematem słowotwórczym** (in. pniem, por. Gaertner 1938). Część derywatu (lub jego cecha) różniąca go od podstawy to **formant słowotwórczy** (szerzej zob. 2.); np. w wyrazach *domek*, *włamywacz*, *księga* tematami słowotwórczymi są *dom-*, *włamyw-*, *księg-*, a formantami odpowiednio: *-(e)k*, *-acz*, ucięcie *-k-* w podstawie *książk(a)* oraz towarzyszące alternacje: *ż* → *g*, *ą* → *ę* (zob. 1.3.).

Derywaty proste i złożone. Derywaty motywowane przez jeden wyraz (mające jedną podstawę słowotwórczą) to derywaty proste; wyrazy pochodne od dwóch i więcej podstaw to wyrazy złożone, wśród których można wyróżnić złożenia (*composita*) w węższym sensie, np. *samoobsługa*, *długowłosa*, *zrosty*, np. *wiarygodny*, oraz skrótowce, np. *pekaes*, w zn. ‘autobus PKS’, *sanepid* ‘stacja sanitarno-epidemiologiczna’, *Eldom* ‘sklep z urządzeniami elektrycznymi gospodarstwa domowego’.

Derywaty motywowane znaczeniowo przez połączenie dwóch wyrazów, ale mające w swej formie odniesienie do jednej podstawy słowotwórczej, tzw. **uniwerbizacje** (np. *Starówka* od *Stare Miasto*), traktujemy jako derywaty proste.

Wielowyrzowych nazw jednego desygnatu (tzw. zestawień), np. *maszyna do pisania*, *chustka do nosa* nie uznajemy za derywaty, traktując je jako frazeologizmy z pogranicza składni i słownictwa.

1.3. ALTERNACJE TEMATOWE

Część derywatu wspólna z podstawą (temat słowotwórczy) może być identyczna z tematem fleksyjnym podstawy (np. *lampka* : *lamp-*), a może różnić się od niego jakościowo lub ilościowo w sposób mniej lub bardziej regularny, np. *rącz-ka* : *rę-ka* (różnica jakościowa), *prywat-ka* : *prywat-* (różnica ilościowa: usunięcie elementu *-n-*). Te różnice występujące w temacie słowotwórczym w porównaniu z podstawą nazywają się alternacjami (obocznościami) tematowymi.

Alternacje tematowe **jakościowe** to przede wszystkim wymiany fonetyczne występujące seryjnie (np. spółgłoska twarda – spółgłoska miękka: *obrus* → *obrusik*, *list* → *liścik*, *schab* → *schabik*; *ę* → *a*, np. *rącz-ka* ← *rę-ka*) lub izolowane (*dź* → *ż*, *krawędź* → *krawężnik*). Typy alternacji właściwych dla polskiej morfologii omówione są w rozdziale poświęconym morfonologii.

Alternacje **ilościowe** to różnego typu ucięcia elementów występujących w temacie fleksyjnym podstawy, które nie wchodzi do derywatów; są to bądź afiksy (por. s. 366), np. sufiks *-sk-* w wyrazie *damka* 'damski rower', *finka* 'noz fiński', bądź elementy synchronicznie nieafiksalne, np. *kaczor* ← *kacz-k-a* (element *-k-*), *jęzor* ← *język* (element *-yk*). Ucięciu ulegają regularnie przyrostki tematowe czasowników, np. *-i-*, *-a-*, *-e-* w derywatach typu *prośba*, *pismo*, *myśliciel*. W związku z tym w derywatach typu *śpiewak*, *budzik* wydziela się temat słowotwórczy *śpiew-*, *budź-* i formanty *-ak*, *-ik*. Podobnie traktujemy *-y-* i *-a-* w derywatach typu *marzyciel*, *zamiatacz*. Usuwanie innych przyrostków tematowych jest mniej regularne, np. cząstka *-ow-* może wchodzić do derywatu (*kierowca*) lub być pomijana (*budynek*).

Alternacje tematowe najczęściej towarzyszą innym formantom (np. afiksalnemu), jak w wymienionych przykładach, mogą jednak wyjątkowo być jedynymi cechami różniącymi derywat od podstawy i wówczas same stanowią formant; np. w wyrazach *szpila* (← *szpilka*), *dwója* (← *dwójka*), *ogór* (← *ogórek*) formantem jest **ucięcie**. W wyrazie *mięcho* (← *mięso*) formant stanowią alternacje jakościowe. Występowanie formantu alternacyjnego ilościowego (ucięcia), zwanego także **dezintegracją** (dekompozycją) tematu, opisywane jest także w polskim słowotwórstwie jako derywacja ujemna lub wsteczna (por. Kreja 1970).

1.4. TYPY PODSTAW SŁOWOTWÓRCZYCH

Podstawami słowotwórczymi mogą być różne części mowy: rzeczowniki (*ryb-ak*, *dom-owy*), przymiotniki (*mal-uch*, *starz-e(c) się*), czasowniki (*włamyw-acz*, *proś-b(a)*), liczebniki (*trój-k(a)*, *piąt-y*), zaimki (*ty-ka(ć)* 'mówić

(y'), przysłówki (*wczoraj-sz(y)*), wykrzykniki i wyrazy dźwiękonaśladowcze (*ach-ac, joj-k-ac, ciuch-cia*), zupełnie wyjątkowo spójniki (*gdyb-ac*). Podstawami mogą być także wyrażenia przyimkowe; np. *przedwieczorny, przeciwpowodziowy* motywowane są przez połączenia: *przed wieczorem, przeciw powodzi*. W tym wypadku podstawą słowotwórczą jest nie leksem, ale konstrukcja składniowa. Derywaty od wyrażen przyimkowych stanowią klasę przejściową między wyrazami prostymi a złoženiami, których podstawami są samodzielne wyrazy, najczęściej powiązane stosunkiem składniowym, np. *korkociąg ← ciągnąć korek*.

Ze szczególną sytuacją mamy do czynienia, gdy dla derywatu nie można wskazać jednej podstawy, ale wiąże się on z całą grupą leksemów współrzdzenych, np. *zamknąć* wiąże się z *odemknąć, przymknąć, domknąć*, nie ma bowiem bezprefiksального **mknąć* w tym znaczeniu. Czasownik *mknąć* ma zupełnie inne znaczenie: 'szybko się poruszać'. Podstawy takie opisuje się w językoznawstwie jako **podstawy związane**. O elementach związanych można też mówić w odniesieniu do obcych członów typu *hydro-, foto-*, nie występujących samodzielnie, por. *hydrobudowa, fotokomórka*.

2. FORMANTY SŁOWOTWÓRCZE, ICH BUDOWA I TYPY

2.1. POJĘCIE FORMANTU

Formantem słowotwórczym, czyli wykładnikiem formalnym derywacji (tj. pochodności słowotwórczej), tym, co różni derywat od podstawy, mogą być najrozmaitsze elementy. W polszczyźnie najczęściej formantami są **morfemy słowotwórcze** (afiksy), którym może, ale nie musi towarzyszyć zmiana paradygmatu (a tym samym zestawu końcówek fleksyjnych, np. *pal-acz ← palić* – zmiana końcówek, ale *żab-ka ← żaba* – bez zmiany fleksyjnej) oraz alternacje tematowe, np. *ręka → rączka, noga → nóżka*. Jeżeli zmiana końcówek fleksyjnych i alternacje są elementami dodatkowymi, towarzyszącymi derywacji afiksальной, traktuje się je jako części formantów, jeżeli natomiast są one jedynymi wykładnikami derywacji – uznajemy je za samodzielne formanty: paradygmatyczny (np. *zł-o ← zły, woźna ← woźny*) oraz alternacyjny (np. *mięcho → mięso, brz-us ← brzuch*).

Zmiana cech fleksyjnych prawie zawsze towarzyszy derywacji sufiksальной, wyjątek stanowią nieliczne wypadki, kiedy derywat powtarza cechy fleksyjne podstawy (*dom-ek ← dom*). Inaczej kwestie udziału cech fleksyjnych i alternacyjnych w formancie ujmuje M. Honowska (por. Brodowska-Honowska 1967), dla której alternacje i system końcówek są równorzędnymi w stosunku do korpusu afiksального komponentami formantu.

Jeśli derywat różni się od podstawy dwoma morfemami słowotwórczymi, można mówić o **współformantach słowotwórczych** lub jednym formancie złożonym, np. interfiksально-sufiksальnym *cudz-o-ziemi-ec*.

2.2. TYPY FORMANTÓW

Formanty mogą być afiksalne, paradygmatyczne, alternacyjne (kilku typów), prozodyczne i złożone (np. z formantów afiksalnych i paradygmatycznych, paradygmatycznych i alternacyjnych).

2.2.1. Formanty afiksalne

Afiksy to morfemy słowotwórcze występujące a) przed rdzeniem (bezpośrednio, np. *nalac*, lub niebezpośrednio, np. *po-na-lewac*) – są to **prefiksy**, inaczej przedrostki, b) po rdzeniu (bezpośrednio, np. *pal-acz*, lub niebezpośrednio, np. *ciśnieni-owi-ec*) – są to **sufiksy**, inaczej przyrostki, c) po końcówkach fleksyjnych z ruchomością (np. *posunąć się*) lub bez ruchomości (*ktoś*) – są to **postfiksy**, d) między członami wyrazu złożonego – są to **interfiksy** (np. *żyw-o-plot*).

Wśród formantów afiksalnych wyróżniamy zatem:

1) sufiksalne (inaczej przyrostkowe), które z reguły implikują charakterystykę fleksyjną derywowanego leksemu (np. *pal-acz* – paradygmat męski rzeczowników) oraz często wywołują alternację (np. *rocz-ek*),

2) prefiksalne, inaczej przedrostkowe, nie zmieniające fleksji podstawy, np. *od-lac*, *arcy-śmieszny*,

3) interfiksalne, charakterystyczne dla wyrazów złożonych, np. *żyw-o-plot*, *północn-o-wschodni*, *dw-u-głos*,

4) postfiksalne, występujące głównie w czasownikach i zaimkach, np. *przenieść się*, *ktoś*,

5) prefiksarno-sufiksalne, np. *anty-państw-owy*,

6) interfiksarno-sufiksalne, np. *cudź-o-ziemi-ec*, *teori-o-pozn-awczy*,

7) prefiksarno-postfiksalne, np. *na-jeść się* (← *jeść*), *wy-spać się* (← *spać*).

Dyskusyjne jest potraktowanie jako współformantu **ucięcia tematu**, towarzyszącego derywacji afiksalnej; np. w wyrazach *prywatka*, *damka* wprowadzeniu sufiksu *-ka* towarzyszy dezintegracja (ucięcie) tematu o element *-n-*, *-sk-*. Tego typu ucięcia morfologiczne można traktować jako współformanty i mówić o formantach sufiksarno-dezintegralnych.

Afiksy proste i złożone. Formanty afiksalne mogą być proste (np. sufiksy *-ski*, *-ca* w wyrazach *koński*, *klamca*), a mogą być rozbudowane, złożone z mniejszych elementów, będących w danym formancie niesamodzielnymi elementami, pozbawionymi odrębnego znaczenia (submorfami); np. sufiksy *-ar-ski*, *-ar-stwo*, *-ow-ca* złożone są z submorfów w wyrazach *mleczarski* (np. *wyroby mleczarskie* 'wyroby z mleka'), *mleczarstwo* ('przetwórstwo mleka'), *wykładowca* ('ten, kto wyklada coś'). Równobrzmiące segmenty: *-ar* (*arz*) czy *-ow-* w wyrazach *drukarz* czy *chorować* są formantami.

Sufiksy rozbudowane powstają w drodze procesu zwanego **absorpcją morfologiczną**, tzn. wchłaniania przez formant elementu tematu wskutek dwójakiego podziału derywatu, np. *drukarstwo* 'praca drukarza' (← *drukarz*) – formant *-stwo* i 'ogół prac związanych z drukiem' (← *druk*) – formant *-arstwo*.

Pojęcie konektywu. Niektóre wypadki rozbudowywania afiksu bywają opisywane za pomocą pojęcia konektywu (por. Netteberg 1961), tzn. elementu łączącego formant z tematem (np. *kong-ij-ski, bi-t-ny*), nie włączanego ani do tematu, ani do formantu, którego funkcją jest adaptacja morfemów łączonych w ciąg linearny. Zjawisko to bywa zaliczane do szeroko pojętej morfonologii: można je rozpatrywać jako szczególny typ alternacji ilościowej (np. do tematów czasownikowych zakończonych na samogłoskę dochodzi spółgłoska *-t-* przed formantem *-ny*). Można także w tych wypadkach mówić o rozbudowanym sufiksie (*-tmy, -ijski*) i taką konwencję przyjęto w tym opracowaniu.

Problem postfiksu. W przedstawionym zestawie formantów afiksalnych dyskusyjny punkt stanowią derywaty postfiksalne, które są różnie interpretowane w tradycji językoznawczej. Termin „postfiks”, stosowany w językoznawstwie rosyjskim do unieruchomionej cząstki *-sja*, nie w pełni odnosi się do polskiego *się*, które jest elementem ruchomym. Propozycja traktowania elementu *się* jako wyrazu, bez względu na pełnioną funkcję (Saloni 1975, Puzynina 1978 a), i w konsekwencji interpretacja konstrukcji z *się* jako zestawień (frazologiczizmów) prowadzi do bardzo skomplikowanego opisu derywatów prefiksально-postfiksalnych (typu *nabiegac się, nacytac się*) jako konstrukcji frazeologiczno-słowotwórczych. Zastosowanie terminu „postfiks” także do polskiego *się* umożliwia opis tego zjawiska w obrębie słowotwórstwa.

2.2.2. Formanty paradygmatyczne

Derywacja paradygmatyczna występuje wówczas, gdy różnica między derywatem a podstawą polega jedynie na odrębności paradygmatu fleksyjnego, brak jest natomiast jakichkolwiek afiksalnych wykładników derywacji. Na temat formantów paradygmatycznych istnieje obszerna literatura (por. Laskowski, Wróbel 1964, Kreja 1974, Kurzowa 1974, a przede wszystkim Waszakowa 1993) omawiająca liczne punkty dyskusyjne.

Formantem paradygmatycznym może być np.:

1. Zmiana paradygmatu przenosząca wyraz z jednej części mowy do innej, np. *biały* → *biel*, *zdrowy* → *zdrowie*, *człowiek* → *człowieczy*. Tu należy też bezafiksalna zamiana czasowników na rzeczowniki, np. *przepływać* → *przepliw*, *zbiegać* → *zbieg*, *obronić* → *obrona*, *wystawić* → *wystawa*, w których przeniesieniu czasownika do klasy rzeczowników o odmianie męskiej lub żeńskiej towarzyszy ucięcie przyrostków tematowych czasownika (*-a-*, *-i-* itp.).

Dyskusyjna natomiast jest sprawa przenoszenia rzeczowników i przymiotników do klasy czasowników typu *chory* → *chorować*, *biały* → *bielec*, *skapy* → *skapic*, *ład* → *ładować*. Formantem jest tu wstawienie derywatu w paradygmat czasownikowy (a więc zasadniczo formant paradygmatyczny), któremu towarzyszy konieczne wprowadzenie przyrostków tematowych czasownika (*-owa-*, *-e-*, *-i-*), stanowiących w polszczyźnie niezbędny element tematów czasownikowych. Od poprzednich różni omawiany wypadek to, że formantem nie jest tylko zestaw końcówek, ale także przyrostki tematowe. Niektórzy autorzy (np. Kreja 1974) traktują je jako morfemy słowotwórcze i tym samym zaliczają ten typ do derywacji afiksальной. W tym opracowaniu przekształcenia typu *biały* → *bielec*, *chory* → *chorować* będziemy uznawać za derywację paradygmatyczną.

Drugi punkt dyskusyjny dotyczy przenoszenia wyrazów z jednej części mowy do drugiej z zachowaniem zasadniczo tej samej odmiany, a jedynie ze zmianą w zakresie kategorii gramatycznych. Są to przede wszystkim wypadki substancywizacji przymiotników oraz imiesłowów typu *prosta*, *znajomy*, w których zmiana semantyczno-składniowa wyraża się formalnie w przyjęciu klasyfikującej kategorii rodzaju (np. żeńskiego przy wyrazie *prosta*, męskiego i żeńskiego, z wyłączeniem nijakiego – przy *znajomy*, *służący*). Tego typu przekształceń, mających często charakter tekstowych, doraźnych przesunięć składniowych (np. *Niósł ślepy kulawego*), nie włączamy do słowotwórstwa, które opisuje językowo ustabilizowane jednostki słownikowe.

2. Zmiana paradygmatu w obrębie tej samej części mowy, a więc np. przeniesienie rzeczowników z deklinacji męskiej do żeńskiej: *woźny* → *woźna*, *markiz* → *markiza*, *plotkarz* → *plotkara* (o ile nie uznać tego wyrazu za derywat od *plotkarka*, z ucięciem *-k-*); z żeńskiej do męskiej: *logika* → *logik* 'ten, który zajmuje się logiką'; z męskiej do żeńskiej z nieodmiennością (identyczność form przypadkowych): *doktor m.* → *doktor z.*; z męskiej do nijakiej: *kot* → *kocię*; z paradygmatu wyłącznie pluralnego (niemęskoosobowego) do pełnej odmiany męskoosobowej: *Czechy* → *Czech*, *Włochy* → *Włoch*. Jeżeli uznać za morfemy fleksyjne części tematowe, trzeba także derywację paradygmatyczną widzieć w wielu czasownikach dewerbalnych typu *bić* → *bijać*, *migać* → *mignąć*. W sprawie zaliczania poszczególnych typów do derywacji paradygmatycznej zarysowują się różne stanowiska wśród językoznawców (por. Kreja 1974, Kurzowa 1974, Waszakowa 1993).

3. Formant paradygmatyczny występuje także przy przeniesieniu do klasy rzeczowników bądź przymiotników wyrazów syntaktycznych, którym nadawany jest paradygmat bądź ten sam, który posiadał rzeczownik wchodzący w skład wyrażenia (*bezsens* ← *bez sensu*, *bezkwiat* ← *bez kwiatu*, *przedświt* ← *przed świtem*), bądź inny: *bezwład* ← *bez władzy*, *przedszkole* ← *przed szkołą*, *bezludzie* ← *bez ludzi*, także *bezręki* ← *bez ręki*, *bezgłosy* ← *bez głosu*.

Przy derywacji od wyrazów syntaktycznych, podobnie jak przy uniwerbizacji (s. 363), niektórych złozeniach (typu *tubylec*) i zrostach (typu *wiarygodny*), podstawą słowotwórczą nie jest pojedynczy leksem, ale cała grupa składniowa. Zmiana paradygmatu polega tu na nadaniu całej grupie składniowej cech fleksyjnych, np. *bez sensu* → *bezsens*, *przed szkołą* → *przedszkole*.

Istnieją też liczne wypadki połączenia formantów paradygmatycznych z innymi:

a) połączenie formantu paradygmatycznego i afiksального w derywatach prefiksально-paradygmatycznych (np. *uczłowieczyć*, *odosobnić*, *antypolski* ← *Polska*), interfiksально-paradygmatycznych (*wodomierz*, *korkociąg*, *głowonóg*, *dwuścian*) oraz postfiksально-paradygmatycznych (np. *pocić się*) i prefiksально-postfiksально-paradygmatycznych (*za-okrąglić się*);

b) połączenie formantu paradygmatycznego i alternacyjnego ilościowego (ucięcia) w takich wyrazach, jak np. *beż* ← *bezowy*, *ohyda* ← *ohydny*, *natręt* ← *natrętny*, *tatar* ← *tatarski*, *niezdara* ← *niezdarny*.

2.2.3. Formanty alternacyjne

O formantach alternacyjnych mówimy wówczas, gdy jedynym elementem różniącym derywat od podstawy są oboczności tematowe. Oboczności te mogą być ilościowe bądź jakościowe (zob. 1.3.).

Oboczności ilościowe tematów są dwojakie: wewnątrztematowe (*baon* ← *ba-tali-on*) i wygłosowe, zwane także ucięciami: *spec* ← *specjalista*, *dwója* ← *dwójka*, *dyr* ← *dyrektor*, *ogór* ← *ogórek*. Oboczności te bywają nazywane **formantami ujemnymi**.

Ucięcia są najczęściej cechą towarzyszącą derywacji afiksальной, np. *damka* ← *damski rower*, lub paradygmatycznej, np. *tatar* ← *tatarski befszyk*; *szafir* (o kolorze) ← *szafirowy*. Ten zabieg słowotwórczy jest szczególnie charakterystyczny dla tworzenia złożeń dezintegralnych (stojących na pograniczu skrótów), tzw. wyrazowców, np. *sanepid*, *Eldom*, *Torwar*, oraz hipocoristików (spieszczeń) typu *Stas* ← *Stanisław*, a także derywatów od nazw własnych, np. przymiotników odmiejscowych typu *lubelski* ← *Lublin* (por. Strutyński 1979).

Alternacje jakościowe bądź jakościowo-ilościowe występują w takich wyrazach, jak: *mięcho* ← *mięso*, *klucha* ← *kluska*. W większości derywatów alternacje jakościowe towarzyszą formantom afiksальnym (*noga* → *nóżka*) lub paradygmatycznym (*biały* → *biel*).

1.2.4. Formanty prozodyczne

Formant prozodyczny, czyli zmiana akcentu, występuje w **zrostach**, czyli w złozeniach zachowujących charakterystyczne dla grup wyrazowych (będących ich podstawami) stosunki składniowe między członami, np. *wiarygodny* ← *wiary godny*, *dobranoc* ← *dobra noc*, *jasnozielony* ← *jasno zielony*. Jediną cechą różniącą derywat od grupy będącej podstawą jest całościowy akcent wyrazowy zamiast dwóch charakterystycznych dla podstawy. Jest to w polszczyźnie zjawisko marginalne.

2.3. OGÓLNE ZESTAWIENIE FORMANTÓW

Na zakończenie zbierzmy omówione typy formantów:

- I. Formanty niezłozone
 1. Formanty afiksalne:
 - a) sufiksalne: *mówca*, *stołowy*,
 - b) prefiksalne: *nalac*, *przesmieszny*,
 - c) interfiksalne: *biało-czerwony*, *żywoptot*,
 - d) postfiksalne: *odwrócić się*.
 2. Formanty paradygmatyczne:
 - a) formantem jest wyłącznie zmiana końcówek: *woźna*, *rybi*,
 - b) formantem jest przyrostek tematowy i związana z nim zmiana końcówek: *bielić*, *pijac*, *kocię* (*koci-ę-t-a*).
 3. Formanty alternacyjne:
 - a) oparte na alternacjach jakościowych: *mięcho*, *brzus*,
 - b) oparte na alternacjach ilościowych (ucięciach): *ława*, *ogór*,
 - c) oparte na alternacjach jakościowo-ilościowych: *ciacho*, *grucha*.
 4. Formanty prozodyczne: *wiarygodny*.
- II. Formanty złożone
 1. Prefiksально-sufiksalne: *antypanstwowy*.
 2. Prefiksально-paradygmatyczne: *unaocznic*.
 3. Prefiksально-postfiksalne: *nabiegac się*.
 4. Prefiksально-paradygmatyczno-postfiksalne: *zaokrąglit się*.

5. Interfiksarno-sufiksarne: *cudzoziemiec*.
6. Interfiksarno-paradygmatyczne: *korkociąg*.
7. Paradygmatyczne-postfiksarne: *szklic się*.
8. Paradygmatyczne-dezintegralne (z ucięciem): *ohyda, natręt*.
9. Sufiksarno-dezintegralne (z ucięciem): *prywatka, damka*.

3. POCHODNOŚĆ ZNACZENIOWA DERYWATÓW

Związek znaczeniowy między derywatem a podstawą jest, podobnie jak związek formalny, warunkiem istnienia derywatu: bez tego związku nie ma wyrazu motywowanego, jedynie niepodzielny wyraz rdzenny (np. *stolica, rumak, dziedzi*). Związek semantyczny między derywatem a podstawą może być wieloraki i w konsekwencji istnieją różne typy derywatów.

Najważniejszą grupę stanowią wyrazy, w których znaczenie podstawy wchodzi do znaczenia derywatu jako istotny (deficyjny) składnik, stanowiąc jego część (jak w wyrazach typu *karirowicz* 'człowiek, który dąży do kariery', *lampka* 'mała lampa') bądź też pokrywając się z nim w derywatach różniących się od podstaw jedynie funkcją składniową (np. *bieganie* ← *biegać*, *ucieczka* ← *uciekać*) lub w derywatach tożsamościowych (tautologicznych), np. *stronica* ← *strona*. Derywaty, w których znaczenie podstawy stanowi część znaczenia derywatu lub pokrywa się z nim, zachowując ścisły związek semantyczny z podstawą, można nazywać **derywatami właściwymi**.

W derywatach asocjacyjnych, o zakłóconej motywacji semantycznej, znaczenie podstawy nie wchodzi do leksykalnego znaczenia derywatu, ale wskazuje na cechę (zjawisko) kojarzone przez mówiących ze znaczeniem derywatu, np. *deptak* 'główna ulica w uzdrowisku, po której przechadzają się (którą deptają) kuracjusze', *zielonka* 'grzyb (koloru zielonkawego) rosnący jesienią na piaszczystych gruntach', *lipiec* 'siódmy miesiąc roku (w którym kwitną lipy)', *głuszc* 'gatunek ptaka (który jest głuchy w czasie tokowania)'. Włączenie derywatów asocjacyjnych do słowotwórstwa synchronicznego wydaje się celowe ze względu na to, że zachowują one w poczuciu mówiących wyraźny związek semantyczny z podstawą, a ponadto reprezentują typowy mechanizm nazywania, oparty często nie na istotnych cechach nazywanego przedmiotu, ale na cechach nieistotnych, przypadkowych, natomiast w momencie nazywania dominujących percepcyjnie (jak to określał Rozwadowski 1921); np. podobieństwo zdecydowało o nazwach typu *mrowiskowiec* 'dom jak mrowisko', *żyłtkowiec* 'dom przypominający kształtem żyłtkę' i o wielu innych derywatach o charakterze asocjacyjnym.

Podstawy derywatów asocjacyjnych wskazują na cechy nieistotne desygnowanych, np. *stojak* 'urządzenie, na którym coś się opiera, które stoi', *jamnik* 'rasa psów, której właściwością jest skłonność do kopania jam'. Mogą też wskazywać na cechy wyrażane metaforycznie, najczęściej na zasadzie podobieństwa, jak w wyrazie *mrowiskowiec* czy *żyłtkowiec*.

Innego typu zakłócenie motywacji występuje wówczas, gdy podstawa słowotwórcza jest **współcześnie** nacechowana stylistycznie, np. *szatnia* 'miejsce, gdzie przechowuje się odzież wierzchnia' (wyraz *szata* jest dziś używany, lecz przestarzały i nacechowany podniosłością), *blizniak* 'blizni brat', *powijak* 'to, czym się powija (owija) noworodka'.

Granice między derywatami właściwymi a asocjacyjnymi nie są ostre; wśród derywatów właściwych wyodrębniają się różne grupy w zależności od tego, jaki jest udział znaczenia wyrazu motywującego w znaczeniu derywatu. Pogranicze derywatów właściwych i asocjacyjnych stanowią także wyrazy, jak *mydlarnia* czy *ręcznik*, w których znaczenie podstawy jest implikowane przez **znaczenie** derywatu: *mydlarnia* 'sklep, w którym sprzedaje się wyroby chemii gospodarczej (w tym także mydło)', *ręcznik* 'kawałek materiału służący do osuszania ciała (w tym także rąk)'.

Derywaty asocjacyjne stanowią pas przejściowy między wyrazami motywowanymi i niemotywowanymi, np. wyrazy typu *maślak* 'grzyb, którego cechą jest to, że jest sliski jak masło', *ostróżka* 'roślina, której kwiat podobny jest do ostrogi' mają motywację osłabioną, graniczą z wyrazami niemotywowanymi.

Parafraza słowotwórcza. Opis stosunków semantycznych między derywatem a podstawą ułatwia stosowanie pewnego zabiegu technicznego, jakim jest konstruowanie parafrazy słowotwórczej. Parafraza słowotwórcza to wielowyznaczone wyrażenie o kształcie definicji, równoznaczne z parafrazowaną nazwą, w którym użyty jest wyraz podstawowy; np. parafrazą słowotwórczą wyrazu *pracownia* jest 'pomieszczenie, w którym się pracuje' lub 'pomieszczenie, w którym odbywa się praca (przeznaczone do pracy)'. Parafrazą wyrazu *ścierka* jest 'kawałek materiału służący do ścierania kurzu, płynu itp.'. Jak widać, wyraz może mieć kilka parafraz i – co za tym idzie – kilka podstaw w sensie synchronicznym; w tych wypadkach mówimy o wielomotywacyjności (por. 8). Parafraza służy do wykrycia podstawy słowotwórczej, a także do ustalenia relacji semantycznej podstawy względem derywatu (por. 5.3.), służy również do oddzielenia derywatów właściwych od asocjacyjnych, które parafrazy słowotwórczej w przyjętym tu sensie w ogóle nie mają, gdyż w ich definicjach wyraz podstawowy nie występuje (np. *lipiec* 'siódmy miesiąc roku'); znaczenie podstawy znajduje się poza znaczeniem leksykalnym derywatu, a więc poza tym znaczeniem, które przysługuje leksemowi jako jednostce słownikowej.

Przy derywatach asocjacyjnych można mówić jedynie o **peryfrazie słowotwórczej** (in. omówieniu), w której podstawa słowotwórcza występuje jako element pozadefinicyjny; np. peryfrazą wyrazu *lipiec* będzie: 'miesiąc, w którym kwitną lipy'.

Zestawmy na zakończenie typy derywatów ze względu na udział znaczenia podstawy w znaczeniu derywatu:

1 Derywaty właściwe

1. Derywaty zachowujące tożsamość semantyczną podstawy i derywatu:

a) tożsame semantycznie i składniowo: *stronica* ← *strona*,

b) tożsame semantycznie przy różnicy funkcji składniowej: *bieganie* ← *biegać*.

2 Derywaty, w których znaczenie podstawy stanowi część znaczenia derywatu:

a) znaczenie podstawy i znaczenie formantu (por. 4.4.) obejmują w całości znaczenie leksykalne derywatu; są to derywaty **regularne semantycznie**, np. *lampka* 'mała lampa', *oskarżyciel* 'ten kto oskarża',

b) znaczenie podstawy i znaczenie formantu nie obejmują całego znaczenia leksykalnego derywatu, w którym występują jeszcze inne składniki semantyczne; są to derywaty **nieregularne semantycznie**, np. *rybak* 'ten kto łowi ryby', *sernik* 'ciasto zrobione z sera'; grupa ta stanowi continuum od wyrazów zawierających niewielkie nadwyżki znaczeniowe do derywatów będących skrótami większych całości (por. np. *środ. kolejówka* 'akcja dywersyjna polegająca na niszczeniu kolei').

II. Derywaty asocjacyjne, w których znaczenie podstawy nie wchodzi do znaczenia leksykalnego derywatu: podstawa wskazuje na cechę niedefiniyjną, ale ogólnie kojarzoną z desygnatem derywatu, np. *głuszec*.

Podzielność jednostronna wyrazów. Problem granicy między słownictwem motywowanym i niemotywowanym pojawia się także przy zjawisku jednostronnej podzielności wyrazów. Zagadnienie to było dyskutowane szeroko w latach szesdziesiątych na przykładzie wyrazów: *malina* i *pastuch* (por. Wnokur 1946, Smirnicki 1956, Horecky 1959, Dokulil 1962). Pierwszy z tych wyrazów ma izolowany temat, drugi – w wielu językach słowiańskich ma izolowany formant. W polszczyźnie sufiks *-tuch*, występujący w wyrazie *pastuch*, nie jest izolowany, por. *obżartuch*, *swintuch*. Lepszym przykładem izolowanego formantu jest *-aw* w wyrazie *rękaw*, w świetle przyjętej na wstępie definicji derywatu wyrazy typu *rękaw*, a więc mające izolowany formant, są motywowane, ponieważ mają podstawy słowotwórcze: *ręk-* występuje w *ręka*, *rękawica*, *ręczny* itp. Natomiast wyrazy mające izolowany temat i powtarzający się segment końcowy typu: *docent*, *klient*, *adiutant*, *bażant* nie są derywatami; powtarzające się części *-ent*, *-ant* nie są w nich formantami ani w ogóle morfemami.

4. PROBLEM USTALANIA FUNKCJI FORMANTÓW

Analiza związku semantycznego między derywatem a podstawą prowadzi do wykrycia **funkcji formantu**. w derywatach tautologicznych formant jest wyłącznie znakiem utworzenia nowego wyrazu, bez żadnych innych funkcji. Można mówić wówczas o *czystej funkcji strukturalnej* (por. Doroszewski 1932). Funkcję strukturalną pełni każdy formant, także ten, który wnosi poza tym inne znaczenia.

W derywatach typu *mówienie* (← *mówić*), *ucieczka* (← *uciekać*), *szarość* (← *szary*) formant tworzy derywat o zmienionej w stosunku do podstawy funkcji składniowej (przynależności do części mowy) z zachowaniem tego samego znaczenia. Można mówić w tych wypadkach o funkcji syntaktycznej formantu.

Znacznie trudniej jest określić funkcję formantu w derywatach, które mają zmienione w stosunku do podstawy znaczenie (takich jak cytowany wyżej *sernik* 'ciasto zrobione z sera' czy *oskarżyciel* 'człowiek, który oskarża'). W nich część znaczenia przekazywana jest przez podstawę, a część przez formant, który tym samym pełni funkcję semantyczną. Jednakże to, jakie znaczenie przypisze się formantowi, zależy w znacznym stopniu od decyzji metodologicznej. W ustalaniu funkcji semantycznych formantów można przyjąć różne kryteria. Rozpatrzmy kolejno możliwe propozycje opisu.

ZNACZENIE JEDNOSTKOWE FORMANTÓW

Znaczenie formantowi całego znaczenia pozostałego po odjęciu znaczenia podstawy, a więc np. w wyrazie *sernik* znaczenia: 'ciasto', prowadzioby do nieograniczonej niemal wieloznaczności formantów, które miałyby tyle znaczeń, ile derywatów przez nie utworzonych, np. formant *-ak* miałby znaczenie 'ceply' w wyrazie *pustak*, 'wódki' w wyrazie *jarzębiak*, 'młyna' w wyrazie *miłyna*, 'buta' w *drewniak* i in.

Tego typu podział znaczenia derywatu między człony składowe prowadzi do nieograniczonej niemal wieloznaczności formantów, które dla opisu znaczeń jednostkowych (leksykalnych) znaczeń formantów, które dla opisu znaczeń całościowych nie są istotne, choć czasem przy tworzeniu nowych derywatów są istotne – nieświadomiony przez mówiących – ten typ podziału treści. Utworzenie wyrazu *gontal* 'gwóźdź służący do zbijania gontów' na wzór *bremala* czy *katarynki*, a *segarynki* czy *pogodynki* na wzór *katarynki* pokazuje, że z formantem *-al* powiązane jest jednostkowe znaczenie 'gwóźdź', a z formantem *-ynka* skomponowane znaczenie: 'urządzenie służące do mechanicznego powtarzania tych samych sekwencji słownych'.

ZNACZENIE INWARIANTNE FORMANTÓW

Przeciwieństwo do powyższego jest poszukiwanie elementu semantycznego wspólnego dla wszystkich derywatów tworzonych danym formantem, a więc znaczenia inwariantnego formantu. Dla wielu formantów wspólny inwariant funkcjonalny jest bardzo ogólny, sprowadza się ostatecznie do funkcji strukturalnej (tworzenia wyrazu); np. cytowany formant *-ak* w derywatach odczasownikowych (np. *plywak*, *spiewak*) i odprzymiotnikowych (*pustak*) pełni funkcję przedmiotową, a w odrzeczownikowym *dzieciak* i odczasownikowym *kopniak* ma charakter ekspresywny. Elementem wspólnym jest więc tylko tworzenie derywatu. Natomiast inwariantem dla derywatów z formantem *-uch* jest wyrażenie ekspresywne, występujące niezależnie od typu podstawy słowotwórczej: *lemiuch*, *pleciuch*, *paluch*. Podobnie *-uchna* ma funkcję wyłącznie ekspresywną (*buzuchna*, *flaszuchna*). Inwariantne dla derywatów z formantem *-iel* jest znaczenie osobowego wykonawcy czynności (*myśliciel*, *odnowiciel*, *przewodniczący*). Poszukiwanie inwariantnych znaczeń formantów jest istotne dla faktycznego opisu języka (por. na ten temat prace Rewzińskich 1967, Jakubowskiego 1971).

ZNACZENIE KONTEKSTOWO-INWARIANTNE FORMANTÓW

Znaczenia inwariantne formantów mogą być zawężone przez konteksty, a więc ograniczone do połączeń z określonymi typami podstaw. Tak np. formant *-ca* w odczasownikowych derywatach prostych ma znaczenie kontekstowo-inwariantne osobowego wykonawcy czynności (*oddawca*, *wystawca*), a w złożeniach – także nieosobowego (*roślinożerca*, *wszystkożerca*). Formant *-ka* o bardzo ogólnej strukturalnej funkcji inwariantnej w połączeniu z rzeczownikami

żeńskimi konkretyzuje się kontekstowo jako wykładnik deminutywności, np. *żabka*, *szafka* (wyjątek stanowią nieliczne nazwy symilatywne, np. *rączka* 'uchwyt').

4.4. ZNACZENIE FAKULTATYWNE WYSTĘPUJĄCE SERYJNIE

Formanty mają także znaczenia fakultatywne, pojawiające się w seriach derywatów (ale nie w ściśle określonych klasach, jak w typie poprzednim). Znaczenia te dla opisu słowotwórczego są istotne, zwłaszcza wtedy, gdy są to znaczenia przy innych formantach inwariantne (np. znaczenie żeńskości, które dla formantu *-yni* jest inwariantne, a dla formantu *-ka* fakultatywne, por. *narciarka* 'kobieta narciarz' i 'narciarstwo', czy agensa (wykonawcy czynności), które dla formantu *-iciel* jest inwariantne, a dla formantu *-ak* fakultatywne), a także jeśli są to znaczenia występujące w dużych seriach, np. nazwy żon z sufiksem *-owa* (*doktorowa*, *ministrowa*).

Oczywiście pojęcie serii jest nieostre: zaczyna się przy parze derywatów typu *czwartek*, *piątek*, w których formantowi *-ek* można przypisać znaczenie jednostkowe 'dzień tygodnia', poprzez liczne np. nazwy wódek z formantem *-ka* (*wiśniówka*, *anyżówka*, *żubrówka*), nazwy ciast z formantem *-ec* (*makowiec*, *serowiec*) i jeszcze liczniejsze nazwy statków, domów z formantem *-ec* (*drobnicowiec*, *galeriowiec*, *punktowiec*), aż do wielkich serii, takich jak nazwy zbiorów czy nazwy osób pozostających w relacji pokrewieństwa (nazwy żon z formantem *-owa*, nazwy par małżeńskich z formantem *-ostwo* itp.).

Małe grupy semantyczne o dużym stopniu szczegółowości mogą być co najwyżej w opisie słowotwórczym sygnalizowane, pokazane powinny być tylko serie większe.

4.5. FAKULTATYWNIE WYRAZANE PODSTAWOWE POJĘCIA SEMANTYKI I SKŁADNI

Dla słowotwórstwa istotne są wreszcie te znaczenia pojawiające się fakultatywnie, które sygnalizują ogólne typy relacji semantycznych występujących w składni i semantyce, wykorzystywane przy tworzeniu zdań i operacjach nazwotwórczych, takie jak subiekt czynności i stanu, obiekt, miejsce, narzędzie itp. (zestaw relacji semantycznych zob. 6.3.).

Znaczenia te zostają uznane za istotne dla słowotwórstwa, choć najczęściej nie stanowią funkcji inwariantnych ani kontekstowych formantów: do wyjątków należy tu pojęcie subiektu czynności (por. formanty *-iciel*, *-ca*), natomiast znaczenie obiektu nie jest dla żadnego formantu inwariantne: *odłamek* i *placzek* mają tę samą formę, a o tym, że formantowi w wyrazie *odłamek* zostaje przypisana funkcja obiektu – rezultatu, a w wyrazie *placzek* – subiektu, decyduje odrębność relacji semantycznej między derywatem a podstawą w obu tych wyrazach, powtarzająca się także w innych typach wyrazów, np. w imię słowach przymiotnikowych odróżniających ściśle subiekt czynności od obiektu czynności (por. *łamiący* – *łamany*).

nie więc jako podstawowe funkcje semantyczne formantów wydaje się
opisywać znaczenia inwariantne oraz te fakultatywne, które stanowią
przy innych formantach, a także znaczenie sygnalizujące elementarne
semantyczne (typu: subiekt, obiekt, rezultat czynności), występujące
semantyce i składni. Szerzej o różnych typach relacji semantycznych
derywatami a podstawami, których znakiem są formanty, zob. 6.3.

KLASYFIKACJA DERYWATÓW WZGLĘDU NA FUNKCJE FORMANTÓW

Temu poświęcono w literaturze językoznawczej wiele uwagi
od pierwszych prac Kuryłowicza (1936), który wprowadził pod-
stawowe rozróżnienie derywatów syntaktycznych (ze zmienioną funkcją skład-
niową) i leksykalnych (ze zmienioną funkcją semantyczną), poprzez rozprawy
Dokulila (1962), Doroszewskiego (1946), aż do podsumowują-
cych ujęć zawartych w pracach Honowskiej (Brodowska-Honowska 1967)
Honowskiego (1966). W zaprezentowanej poniżej propozycji korzystano
z wszystkich wymienionych dzieł.

Można zatem, podsumowując dotychczasowe uwagi, wyróżnić następujące
typy formantów i oparte na nich typy derywatów:

1. Formanty mogą pełnić wyłącznie **funkcję strukturalną** wówczas, gdy
kształcą podstawy w derywaty bez zmiany znaczenia i funkcji składniowej
(np. *strona* → *stronica*). Najczęściej obok funkcji strukturalnej formant pełni
też inne funkcje: **składniową** bądź **semantyczną**. W wielu formantach
funkcyjnych funkcja strukturalna jest jedyną funkcją inwariantną (por. np.
-sta, *-ca*, *-ny*, *-ski*). Derywaty, w których formant pełni wyłącznie funkcję
strukturalną, można nazwać **tautologicznymi**.

2. Formanty pełnią funkcję **syntaktyczną** i **strukturalną** zarazem, gdy
kształcą podstawę w derywat bez zmiany znaczenia, np. *biały* → *biel*,
leniwy → *lenistwo*, *prawdomówny* → *prawdomówność*, *biegać* → *bieganie*,
palący → *palenie*, *chory* → *chorować*, *ostrzegać* → *ostrzegawczy* (sygnał).
Derywaty tego typu nazywa się **transpozycyjnymi**. Należą tu także takie nazwy
czynności, które derywowane są od poszczególnych znaczeń podstaw i w zwią-
zku z tymi mają ograniczoną łączliwość; np. *przepływać* (od *przepływać* 'przesuwać
się', najczęściej o cieczach, gazach, rzadziej o ludziach) nie łączy się
z określeniami charakterystycznymi dla *przepływać* 'przemieszczać się po
wodzie za pomocą ruchu rąk i nóg lub pojazdu', np. niemożliwe **Przepływać
kajakiem trwał godzinę*. Podobnie *oprawa* motywuje się przez *oprawiać*
oprawiać przedmiot w sztywną okładkę, ramę' i nie może być odniesiona
do obiektów czynności nazwanej przez *oprawiać* 'odzierać zabite zwierzę ze
skóry, patroszyć' (por. 1.2.).

Derywaty, w których oprócz zmiany składniowej występuje zmiana znacze-
nia, należą już do grupy następczej.

3. Formanty pełnią funkcję **semantyczną**, gdy derywat ma zmienione znaczenie w stosunku do podstawy. Wyróżnia się tu zasadniczo trzy sytuacje:

a) Formant może wnosić nową informację określającą, uszczegółwiająca znaczenie podstawy (tzw. modyfikacja): może to być informacja o pewnych cechach obiektywnych (wielkość przedmiotu lub intensywność cechy, np. *dom* → *domek* 'mały dom'; *mały* → *malutki* 'bardzo mały', powtarzalność wydarzeń, np. *pisac* ← *pisywac* 'pisać wiele razy, często', płeć istoty żywej, np. *aktor* → *aktorka*, zob. s. 377) lub subiektywnych, np. ustosunkowanie nadawcy względem przedmiotu lub sytuacji (czy też odbiorcy), np. *słoneczko*, *psisko*, *piesio*, *mięcho*, *paluch*. Wiele formantów łączy oba typy znaczeń. W derywatach tych, zwanych **modyfikacyjnymi**, formant odpowiada funkcjonalnie członowi określającemu w parafrazie (np. 'mały' w derywacie *domek*), a temat – członowi określanemu. Zachowują one tę samą część mowy co wyraz podstawowy, a więc formanty nie pełnią w nich funkcji syntaktycznej.

b) Formant może wnosić informację o zupełnie nowym w stosunku do podstawy desygnacie (zjawisku), wobec którego podstawa pełni funkcję określającą (precyzującą). Ten typ funkcji formantu określamy jako mutację. W **derywatach mutacyjnych** formant odpowiada funkcjonalnie członowi określanemu w parafrazie, a temat – określającemu. W rzeczownikach mutacyjnych formant wskazuje ogólnie na przedmiot (osobę, rzecz, miejsce itp., np. *palacz* ← *palic*, *spinacz* ← *spinac*, *kwiaciarnia* ← *kwiat*) lub przedmiotowo ujęte zdarzenie (np. *przejsie* 'to, co ktoś przeszedł', *kamica* 'choroba polegająca na obecności kamieni w nerkach'). W mutacyjnych derywatach czasownikowych formant wskazuje na nową czynność, np. *zastrzelic* 'zabiec strzelając', *korkowac* 'zamykać zatykając korkiem'. W przymiotnikach mutacyjnych formant wskazuje ogólnie na cechę precyzowaną przez temat, np. *drewniany stół* 'zrobiony z drewna', *pracowity człowiek* 'lubiący pracować', *dziecinny człowiek* 'taki jak dziecko'.

Mutacji może towarzyszyć zmiana części mowy (np. *pisarz* ← *pisac*, *głupiec* ← *głupi*) i wówczas formant pełni jednocześnie funkcję syntaktyczną i semantyczną, a może nie towarzyszyć (np. *kwiaciarnia* ← *kwiat*, *rybak* ← *ryba*, *wykopac* (np. skarb) 'wydobyć kopiąc' ← *kopac*) i wówczas formant pełni tylko funkcję semantyczną (i oczywiście strukturalną).

c) Odrębną funkcję pełni formant w takich derywatach, jak *belferka*, *chamstwo*, *malkontenctwo*, *fryzjerstwo*, *towarzyszyć*, w których przekształca nazwę przedmiotową subiekta czynności bądź cechy w abstrakcyjną nazwę czynności lub cechy, zachowując tę samą część mowy co podstawa bądź ją zmieniając (*towarzysz* → *towarzyszyć*). Formant nie wnosi nowego znaczenia (jak w mutacji czy modyfikacji), ale przeciwnie, ujmuje element semantyczny z podstawy, pełni **funkcję uahstrakcyjniającą**, odbiera podstawom znaczenie przedmiotowości (stąd Puzynina (1978a) nazywa takie derywaty ujemno-mutacyjnymi). Funkcja tworzenia abstraktów zbliża te derywaty do transpozycyjnych, jednakże różni je od nich to, że nie stanowią przekształceń czysto składniowych: derywat ma zmienione znaczenie w stosunku do podstawy, za które uznajemy leksemy o funkcji przedmiotowej: *belfer*, *cham*, *malkontent*,

fryzjer itp., a nie ich użycia predykatywne: *być belfrem, chamem, malkontentem, fryzjerem* itp. Inaczej interpretuje te konstrukcje Karolak (1972a).

4. Niektóre formanty kumulują kilka funkcji. Tak np.:

a) na transpozycję może nakładać się modyfikacja, np. *pijatyka* – o pijaństwie z dezaprobatą, *bieganina* – o bieganiu chaotycznym w różne strony;

b) funkcji mutacyjnej mogą towarzyszyć charakterystyczne dla modyfikacji znaczenia ekspresywne, np. *modnisia, staruch, ślicznotka*.

Wiele derywatów zależnie od znaczenia można zaliczyć bądź do mutacyjnych, bądź do transpozycyjnych. Częsty typ polisemii występuje w nazwach czynności, które mogą oznaczać narzędzia bądź wytwory czynności, np. *ogrodzenie*: 1) 'czynność', 2) 'plot'; *zaproszenie*: 1) 'czynność', 2) 'list zapraszający'. W wielu wypadkach nie są to nawet odrębne, ustabilizowane językowo różne znaczenia; to samo użycie może być interpretowane dwojako, np. *trudność*: 1) 'fakt, że coś jest trudne', 2) 'trudna sprawa, sytuacja'.

Omówione typy derywatów ze względu na funkcję formantu można zebrać w jednym zestawie:

1. Derywaty tautologiczne (o funkcji wyłącznie strukturalnej), np. *stronica*.
2. Derywaty transpozycyjne, np. *mówienie, wywóz*.
3. Derywaty o semantycznej funkcji formantu:
 - a) modyfikacyjne, np. *domek, psisko, białawy*,
 - b) mutacyjne, np. *palacz, kwiaciarnia, drewniany*,
 - c) uabstrakcyjniające, np. *malkontenctwo*.
4. Derywaty mieszane:
 - a) modyfikacyjno-transpozycyjne, np. *bijatyka*,
 - b) mutacyjno-ekspresywne, np. *modnisia, pracuś*.

6. FUNKCJE FORMANTÓW A ROLE ARGUMENTÓW

Derywaty o funkcji semantycznej formantu, opisane bardzo ogólnie w paragrafie poprzednim jako przekształcenia typu modyfikacyjnego i mutacyjnego, wymagają dokładniejszego omówienia. Obejmują one bowiem różne bardziej szczegółowe typy znaczeń (relacji między derywatem a podstawą), powtarzające się w poszczególnych częściach mowy.

Derywaty modyfikacyjne dodają nowe znaczenia (nowy predykat) do znaczenia leksemu podstawowego, np. *Rozmawiałem z lekarką* 'lekarzem, który jest kobietą' – informacja o płci (nazwa *lekarz* ma ogólne znaczenie wykonawcy czynności); *Zobaczyłem pieska* 'psa, który jest mały' – informacja o wielkości; *Janek pootwierał okna* 'otworzył kolejno wiele okien' – informacja o wielości wydarzeń.

Znaczenia przekazywane przez derywaty modyfikacyjne to przede wszystkim informacje o wielkości przedmiotu (zjawiska, cechy, zdarzenia), które przejawiają się jako rozmiar przy przedmiotach (np. *domek, domisko*), jako intensywność przy cesze (np. *prześmieszny, przykrótki*), jako ilość, powtarzalność przy czynnościach (np. *siadywać, czytywać*). Drugi typ znaczeń to informacja

o emocjach pozytywnych lub negatywnych nadawcy, np. *piesio*, *milutki*, *papusiak* ← *papac*. Ponadto każda część mowy ma własny zestaw znaczeń modyfikacyjnych, np. informacja o płci w rzeczowniku *aktorka* ← *aktor*, informacja o ograniczeniach temporalnych w czasowniku (np. *przesiedział godzinę*).

Szczególne typy z pogranicza modyfikacji i mutacji reprezentują te derywaty zaprzeczone, w których nowa jakość polega nie na precyzowaniu cechy, nazwanej podstawą, ale na jej przeciwieństwie, np. *antypowieść* 'powieść mająca cechy przeciwne tradycyjnej powieści', *antyteatr* 'teatr zrywający z tradycyjnymi konwencjami'.

Derywaty te należy odróżnić od podobnych formalnie przekształceń z prefiksami *nie-* i *anty-*, które należą już do mutacji, nazywają bowiem zjawiska, cechy zupełnie inne aniżeli nazwane podstawą, np. *niemiły*, *niegrzeczny* wskazują na cechy przeciwne aniżeli przymiotniki *miły*, *grzeczny*, *nieprzyjaciel* zaś to 'ktoś, kto jest przeciwieństwem przyjaciela', *nieład* to 'stan przeciwstawny wobec ładu', *antyrealityzm* 'kierunek w sztuce przeciwstawiający się realizmowi' (por. s. 451).

Derywaty mutacyjne stanowią wynik rzeczywistej operacji nominacyjnej (nazwotwórczej) w odróżnieniu od transpozycji, która jest przekształceniem na potrzeby czysto składniowe, i modyfikacji, która zasadniczo nie derywuje nowej nazwy, ale doprecyzowuje znaczenie podstawowego leksemu. Derywaty mutacyjne nazywają nowe desygnaty (przedmioty, zdarzenia, osoby, cechy, czynności) ze względu na pewną relację semantyczną do podstawowego leksemu. Operacja nazywania oparta jest na tym samym schemacie pojęciowym co tworzenie zdania, a więc bazuje na **strukturze predykatowo-argumentowej** (por. Karolak 1984). W zakresie rzeczownika tworzenie nazwy to przekształcenie zdania (ściśle predykatu wraz z pozycjami argumentowymi, a więc struktury predykatowo-argumentowej) w grupę nominalną odniesioną do jednego z argumentów tego predykatu, np. struktura predykatowo-argumentowa utworzona przez czasownik *pisać* (*ktoś pisze coś, do kogoś, czymś, gdzieś* itp.) może być przekształcona w nazwę któregoś z argumentów: np. *pierwszego argumentu* (subiekta) – *pisarz*, w nazwę rezultatu – *pismo*, w nazwę narzędzia – *pisak*.

Typy pozycji argumentowych, z którymi wiąże się pewne określone ogólne znaczenia, nazywamy **rolami semantycznymi argumentów**.

Pojęcie to, wprowadzone przez Fillmore'a (1968) na potrzeby składni semantycznej było następnie doprecyzowywane przez badaczy semantyki (m.in. Apresjana 1974, Tokarskiego 1987) i dziś jest niezbywalnym narzędziem opisu semantyki predykatów: każdy predykat otwiera miejsce dla aktantów o określonych funkcjach, jak np. wspomniany wyżej czasownik *pisać*. Derywaty mutacyjne stanowią przekształcenia wyjściowych struktur predykatowo-argumentowych w nazwy ich argumentów o określonych funkcjach. Poniżej (s. 379–382) podamy zestaw tych ról semantycznych argumentów, które są wykorzystywane w derywacji.

Widzenie paraleli między operacją zdaniotwórczą i nazwotwórczą nie jest nowe. Pierwsze intuicje na ten temat formułował J. Rozwadowski (1921), a następnie W. Doroszewski (1946), tworząc tzw. teorię logiczno-syntaktyczną, według której schemat orzekania 'cos jest jakies' leży u podłoża zarówno zdania, jak i nazwy. Nowsze teorie semantyczne, w tym przede wszystkim semantyka generatywna, umożliwiły precyzyjniejszy opis wzajemnych stosunków między tymi operacjami (por. Laskowski 1973a).

Mutacyjne derywaty rzeczownikowe nazywają, jak powiedzieliśmy, **któryś** z argumentów ze względu na relację w stosunku do predykatu (*pisarz*, *klamca*

– wykonawca czynności), w stosunku do predykatu i innego argumentu przy złożeniach (*bajkopisarz* – agens i wytwór czynności), bądź też ze względu na relację dwóch argumentów w stosunku do predykatu nie wyrażonego przy derywatach odrzeczownikowych, np. *rybak* i *kamieniarz* wyrażają relację agensa i obiektu czynności, a *druciak* i *welniak* – relację wytworu i obiektu materiałowego.

Argument rozumiany jest tu szeroko, a więc zarówno jako językowy wskaźnik przedmiotu (argument przedmiotowy, np. *rybak* – agens w relacji do obiektu), jak i wskaźnik zdarzenia, o którym orzekany jest predykat, tzw. argument zdarzeniowy (*podnieta* ‘to, co podnieca’, *uczynek* ‘to, co zostało uczynione’). Argumenty zdarzeniowe, paralelnie do przedmiotowych, pełnią względem predykatu różne role, np. subiektu (*podnieta*), rezultatu (*uczynek*), obiektu (*chluba*).

Derywaty przymiotnikowe wskazują na relację między desygnatem określanego rzeczownika a predykatem wyrażonym przez podstawę werbalną (np. *kochliwy młodzieniec* – subiekt; *jadalny grzyb* – obiekt; *ochronna odzież* – środek czynności; *sypialny wagon* – miejsce) lub też przy nie wyrażonym predykatie wskazują na relację między dwoma przedmiotami: desygnatem podstawy i desygnatem określanego rzeczownika (np. *matczyne obuwie*: subiekt posiadania wyrażony podstawą – obiekt posiadany wyrażony przez określony rzeczownik). Przy złożeniach przymiotnikowych tematy wskazują na predykaty i argumenty w różnych rolach, np. *złotodajny piasek*, *mięsożerne zwierzę* – podstawa rzeczownikowa w funkcji obiektu; *wiatropylne rośliny* ‘rośliny, które zapyła wiatr’ – podstawa rzeczownikowa w funkcji subiektu.

W mutacyjnych derywatach czasownikowych denominalnych formanty wskazują na predykaty (czynności lub stany), a tematy oraz określane (i określające przy czasownikach przechodnich) rzeczowniki na argumenty w różnych rolach, np. *X korkuje butelkę* ‘X zamyka butelkę korkiem’, *X pastuje podłogę* ‘X powleka pastą podłogę’.

Mutacyjne czasowniki dewerbalne mają bardziej skomplikowaną strukturę dwupredykatową, w której jeden z predykatów zostaje potraktowany jako podrzędny (określający) względem drugiego: *X zastrzelił Y-a* ‘X zabił Y-a strzelając (za pomocą strzelania): czynność została potraktowana jako sposób wykonania czynności (por. s. 538). Ze względu na trudność oddzielenia w derywatach czasownikowych mutacji od modyfikacji w szczegółowym opisie czasownika (s. 537 i nast.) połączono je w jedną grupę derywatów semantycznych.

Role semantyczne argumentów wyrażane przez derywaty. Oto zestaw najważniejszych relacji semantycznych między argumentami a predykatami, a także między dwoma argumentami (przedmiotami, przy nie wyrażonych predykatami), które komunikowane są przez polskie derywaty. W różnych klasach wyrazów (częściach mowy) te relacje występują w swoistych układach, często bardzo skomplikowanych (np. w przymiotniku), jednakże sam podstawowy zespół znaczeń jest zasadniczo wspólny dla wszystkich części mowy. Są to następujące znaczenia:

1. SUB – **subiekt**, wykonawca czynności (agens), stanu, procesu, cechy, odpowiada pozycji jedyne argumentu przy predykatach jednoargumentowych,

takich jak *biec, rosnąć, leżeć*, oraz pozycji pierwszego argumentu przy predykatkach wieloargumentowych, np. *spierać, pisać*.

Jest to bardzo ogólnie pojęta rola, łącząca wszystkich nosicieli cech czynnościowych i nieczynnościowych (tzn. nie polegających na czyims działaniu). Potrzeba jej wydzielenia wyznaczana jest przez fakty słowotwórcze, a także składniowe. Ze słowotwórczego punktu widzenia nie ma powodu zaliczać do różnych klas wyrazów typu *posiadacz* i *oprowadzacz, znawca* i *dawca* z tej racji, że pierwsze z nich oznaczają nosicieli stanów, a drugie – wykonawców czynności. Podobnie nie ma powodu rozdzielać przymiotników dwerbalnych typu *krzykliwy (chłopiec), troskliwy (ojciec), wprawny (kierowca)*. Omawiana rola połączy więc w jednej klasie *pływaka* (osobę i korek przy sieci), *śpiocha, milczka, znawcę* i *uciekinięra*.

W obrębie tej roli należy wyróżnić znaczenia bardziej szczegółowe (potrzebne przy opisie wielu derywatów, np. rzeczowników prostych i złożonych), zależne od cech semantycznych predykatu: przy czynnościach można mówić o agensach (SUB_{ag}), np. *biegacz, myśliciel*, przy procesach o procesorach (SUB_{proc}), np. roślina (por. Sambor 1976), przy cechach i stanach o nosicielach cechy, stanu (SUB_{stat}), np. *starzec, stojak*.

W obrębie SUB_{stat} można wyróżnić jeszcze bardziej szczegółowe typy, takie jak: nosiciel cechy, np. *starzec, pasiak, piegus*; subiekt posiadania (SUB_{poss}), np. *sklepikarz*; subiekt lubienia, zamięłowania (SUB_{amat}), np. *herbaciarz*; nosiciel podobieństwa (SUB_{simil}), np. *żyłtkowiec* 'dom podobny do żyłtki'; ktoś zamieszkujący w jakimś miejscu (SUB_{loc}), np. *mieszkaniec, gdańszczanin* 'ten, kto mieszka w Gdańsku'; nieosobowy przedmiot lokalizowany, np. *podgłówek*; nosiciel cechy należenia do zbioru, bycia elementem całości (SUB_{sing, part}), np. *związkowiec, słomka*; nosiciel cechy składania się z elementów (SUB_{coll i tot}), np. *listowie, brzeźniak*.

Jak już powiedziano, w roli subiektu może wystąpić argument zdarzeniowy, np. *zajście* 'to, co zaszło', *zdarzenie* 'to, co się zdarzyło', *pokusa* 'to, co kusi', *przeszkoda* 'to, co przeszkadza'.

2. OB – **obiekt**, najogólniej pojęta rola drugiego argumentu przy predykatkach dwuargumentowych, pojawiająca się przy czasownikach typu *widzieć, czytać* o strukturze: *ktoś widzi (czyta) coś*. Od strony semantycznej przy predykatkach czynnościowych związane jest z nią znaczenie przedmiotu (zjawiska), na który czynność agensa jest skierowana (np. *ryba* w wyrazie *rybak* oznacza 'obiekt łowienia'). Przy predykatkach nazywających relacje rola ta oznacza po prostu drugi człon relacji. Stąd oprócz obiektów właściwych (obiektów czynności) należy wyróżnić, paralelnie do subiektu – obiekt posiadania (OB_{poss}), np. *sklepik* w derywacie *sklepikarz*; obiekt zamięłowania (OB_{amat}), np. *herbata, kawa* w derywatach *herbaciarz, kawiaryz*; obiekt relacji podobieństwa (OB_{simil}), np. *żyłtka* w derywacie *żyłtkowiec* itp.

Rola obiektu obejmuje też przedmioty, które przy predykatkach kreatywnych (typu *szyc, wytwarzać*) pełnią funkcję materialu, substancji (OB_{mat}) przetwarzanej na wytwór (rezultat) w wyniku działania agensa: *X uszył suknię z wełny* 'X działając na wełnę przekształcił ją w suknię'. Tak więc przy *tworzyć* nazwą

subiektu akcji jest *twórca*, nazwą wytworu – *twór*, a nazwą obiektu materiałowego – *tworzywo*. Podobny szereg występuje przy czasowniku *prząść*: *przędka*, *przędza*, *przędziwo*. W przymiotnikach derywaty od rzeczowników w funkcji obiektu materiałowego tworzą dużą serię: *drewniany*, *kamienny*, *żelazny*, *welniany*, *słomiany* itp. 'zrobiony z drewna, kamienia, żelaza, wełny, słomy' itp.

3. RES – **rezultat**, wytwór czynności, czyli przedmiot powstający w wyniku akcji agensa lub w wyniku procesu, np. *odbitka*, *wyrób*, *wykop*, *napis*. Rola ta pojawia się tylko przy predykatkach, które mają w swym znaczeniu element kauzacji (powodowania). Należy odróżnić wytwór czynności (procesu) od obiektu ulegającego zmianie; obiekty istnieją przed zajściem czynności (procesu), wytwory dopiero powstają w ich wyniku; np. *znajda* 'dziecko znalezione', *stłuczka* 'jajko stłuczone' – to nazwy obiektów, natomiast *zaszewka*, *plecionka* to nazwy przedmiotów powstałych w wyniku zaszcicia, splecenia, a więc nazwy wytworów. Niektóre wytwory powstały jako wynik przekształcenia obiektu materiałowego (np. *odlew*), a inne, bardziej abstrakcyjne, są mentalnymi rezultatami, np. *myśl*, *pomysł*.

Przy rezultatach procesów zachodzi neutralizacja między subjektem a rezultatem; np. *odmrozina*, *skroplina* to 'rezultaty odmrożenia, skroplenia się, to, co powstało w wyniku tych procesów'.

Swoisty typ rezultatu, powstający jako uboczny, nie zamierzony produkt czynności, nazywają derywaty typu *obierki*, *strużyny*, *wybiórki*, wskazujące na rezultaty czynności obierania (np. ziemniaków), strugania (np. drewna), wybierania: *wybiórki* 'to, co pozostało po wybraniu czegoś'. Tego typu rezultaty występują tylko przy predykatkach oznaczających oddzielenie jednego przedmiotu od drugiego: ktoś wybiera coś z czegoś; to, co pozostało w wyniku tej czynności, to semantycznie 'produkt uboczny, pozostałość'.

4. INSTR – **środek czynności**, a więc narzędzia, urządzenia i maszyny, za pomocą których wykonywana jest czynność: *kosiarka*, *czerpak*, *ścierka*, *zmywak* itp. Rola środka czynności pojawia się zasadniczo przy predykatkach oznaczających czynności skierowane na obiekt (*wierło*, *gaśnica*, *powiększalnica*); wyjątkowo występuje także przy czynnościach nieprzechodnych, np. *chodak*, *leżanka* 'to, co służy do chodzenia, leżenia'. Przy skomplikowanych urządzeniach zachodzi neutralizacja znaczenia środka czynności i subjekta (np. *spychacz*: wykonawcą czynności jest maszyna); podobnie ma się rzecz z abstrakcyjnymi środkami czynności, takimi jak np. *wskaźnik*, *miernik*. Do szeroko rozumianego środka czynności należy także materia służąca dodatkowo do wykonywania czynności, np. *zmywacz*, *lepik*, *spoiwo*, *smoła* w *smołować*. Należą tu także przedmioty służące biernie do wykonywania czynności, np. *lejek* 'to, przez co się leje', *trzepak* 'to, na czym się trzepie' (obok *trzepaczki* 'to, czym się trzepie'), *wieszak* 'to, na czym się wiesza', nieostro wyodrębniające się od nazw miejsc. Szerzej o pojęciu środka czynności mowa jest w rozprawie M. Grochowskiego (1975), który jednak środek czynności rozumie nie tak szeroko.

5. LOC – **miejsce działania**, dziania się czynności, zachodzenia procesów, stanów, relacji, znajdowania się przedmiotów, np. *palarnia*, *pracownia*, *kotłownia*. Rola ta obejmuje także miejsca ujęte kierunkowo, a więc miejsca, ku

którym (przez które lub od których) skierowana jest czynność. Znaczenia te występują w rzeczownikach (np. *przejście*, *wejście* 'miejsce, przez które się przechodzi, wchodzi'), w których kierunkowość (latywność) wnoszona jest przez podstawowy czasownik, a także w czasownikach, np. *statek zawodowano* 'spuszczono na wodę'.

6. TEMP – **czas czynności**, procesu, stanu, w tym także czas pojawienia się (występowania) zjawisk: *wrzesień* to strukturalnie 'czas, kiedy kwitną wrzosy', *listopad* 'czas, kiedy (s)padają liście', *okres przygotowawczy* 'okres, kiedy się coś przygotowuje'.

Rola semantyczna czasu jest dyskusyjna. Właściwie ze względu na ogólność, nieprzedmiotowość i powszechność (występowanie przy każdym niemal predykatie) pojęcie to nie należy do argumentów. W powyższym zestawie umieszczamy je dlatego, że jego funkcja w strukturze derywatów jest podobna do ról argumentów i należy do znaczenia formatu, por. *wrzosowisko* 'miejsce, na którym rosną wrzosy' i *wrzesień* 'czas, kiedy kwitną wrzosy'.

Wyróżnione role w wielu derywatach ulegają **neutralizacji**, np. łatwo neutralizuje się różnica między narzędziem (urządzeniem) i miejscem (por. *dogotowywacz* 'to, w czym się dogotowuje' || 'urządzenie do dogotowywania'; *leżak* 'to, na czym się leży' || 'urządzenie służące do leżenia'), miejscem i obiektem (*chodnik*), miejscem i wytworem (*odmrożenie*).

Poza wymienionymi uniwersalnymi rolami, które pojawiają się we wszystkich typach derywatów mutacyjnych będących przekształceniami podstawowych predykatów, istnieje wiele innych znaczeń, które nakładają się na poszczególne role. Tak np. w przymiotnikach dewerbalnych o znaczeniu subiektywnym i obiektywnym (w których określany rzeczownik pełni rolę subiekta lub obiektu) pojawia się bardzo często znaczenie **predyspozycji**, omnitemporalności lub habitualności predykatu wyrażonego podstawą, np. *gniewliwy człowiek* 'który jest skłonny do gniewania się' (obok aktualnego *gniewny*), *uleczalna choroba* 'która może być uleczona', zob. s. 478.

Inne szczegółowe znaczenia (nowe predykaty) dodawane do struktur o określonych rolach to np. predykaty oceniające, wprowadzone do przymiotników o strukturze subiekta czynności (np. *gospodarny* 'który dobrze gospodarzy'), **kauzatywne** (np. *łzawiące (gazy)* 'które powodują łzawienie', *gnilne (bakterie)* 'które powodują gnicie'), **ilościowe** (np. *kosztowny (strój)* 'który dużo kosztuje').

W rzeczowniku pewne znaczenia nakładają się na struktury transpozycyjne, np. w licznych nazwach czynności dodane jest znaczenie sposobu wykonania czynności (*chód* 'sposób chodzenia', *wymowa* 'sposób wymawiania', *pismo*, np. wyraźne, 'sposób pisania'), lub też znaczenie ilości (*wytop* 'to, ile wytopiono', *nadwaga* 'to, ile nadwazono') (por. s. 415).

Przedstawiony zestaw ról semantycznych występuje we wszystkich częściach mowy, jednak nie tak samo jest w nich wykorzystywany. Niektóre spośród wymienionych ról zajmują ważne miejsce w słowotwórstwie wszystkich części mowy i pojawiają się w dużej liczbie derywatów (np. SUB, OB, RES, LOC), inne pojawiają się rzadziej, sporadycznie (np. TEMP w rzeczowniku) lub też są

całkiem izolowane, np. rola BEN (odbiorca czynności) według terminologii Fillmore'a: *powiernik* 'ten, któremu powierza się coś (np. tajemnicę)', *płatny* (*zdrajca*) 'ten, któremu płaci się (za zdradę)'.

Dla słowotwórstwa szczególnie ważne są znaczenia wyrażane seryjnie, zwłaszcza te, które mają odrębny wykładnik formalny, np. rola subiektu czynności (SUB_{ag}) wyrażana w rzeczownikach z formantem *-iciel*, *-ca*, rola subiektu „zamieszkiwania” (SUB_{loc}) wyrażana formantem *-ania*, rola miejsca (LOC) wyrażana przez sufiksy *-arnia*, *-alnia* i wiele innych. Znaczenia nie mające odrębnych wykładników, pojawiające się rzadziej, są dla słowotwórstwa mniej ważne, jednakże ze względu na to, że dla pewnych klas wyrazów (np. przymiotników i czasowników) regułą jest niewyrazistość i wielofunkcyjność formantów, słowotwórstwo powinno opisywać także i takie zjawiska.

7. POJĘCIE ZNACZENIA SŁOWOTWÓRCZEGO, WARTOŚCI KATEGORIALNEJ, KATEGORII SŁOWOTWÓRCZEJ I TYPU SŁOWOTWÓRCZEGO

Omówione znaczenia komunikowane przez formanty to ich funkcje semantyczne. Pojawiają się one najczęściej fakultatywnie; tylko przy nietlicznych formantach pełnią funkcje inwariantne (np. znaczenie subiektu czynności w sufiksie *-iciel*).

Funkcje formantów ustalane według kryteriów podanych wyżej (inwariantność znaczenia bądź fakultatywność znaczeń będących przy innych formantach inwariantami, a także komunikowanie jednej z relacji między argumentem i predykatem) są podstawą wydzielenia znaczeń słowotwórczych derywatów. Na **znaczenie słowotwórcze** (strukturalne) derywatu składa się więc funkcja formantu i znaczenie tematu słowotwórczego w ich wzajemnej relacji, np. *wkładka* to 'obiekt czynności wkładania', niezależnie od tego, czy leksykalnie wyraz ten oznacza przedmiot wkładany do buta umożliwiający prawidłowe chodzenie, czy też dodatek do książki, dokumentu itp. (np. *wkładka paszportowa*). Podobnie *palacz* to 'subiekt czynności palenia', niezależnie od tego, czy chodzi o palacza papierosów, czy o człowieka obsługującego piec. Jak widać, znaczenia słowotwórcze mogą się znacznie różnić od znaczeń leksykalnych (słownikowych) derywatów (na ogół są bardziej ogólne), mogą się jednak także z nimi pokrywać, np. w derywatach regularnych semantycznie, por. *lampka* – leksykalnie i słowotwórczo 'mała lampa', *studentka* – leksykalnie i słowotwórczo 'kobieta student'. Wśród derywatów, zwłaszcza mutacyjnych, o wiele częstsza jest sytuacja niepokrywania się znaczeń słowotwórczych i leksykalnych, a więc częściej występuje nieregularność semantyczna.

Uogólnienie znaczeń tematów słowotwórczych prowadzi do wykrycia **wartości kategorialnej** derywatów (inaczej: ich znaczenia kategorialnego), na którą składa się znaczenie formantów i uogólnione znaczenie tematu. Przy ustalaniu wartości kategorialnej abstrahuje się od kształtu i indywidualnych

znaczeń tematu słowotwórczego i formantu. Dla *wkładki* będzie to więc znaczenie: 'obiekt czynności', podobnie jak dla *wtyczki*, *więźnia* i *skazanca*; dla *palacza* będzie to znaczenie 'subiekt czynności', podobnie dla *myśliciela*, *nadawcy*, *odbiorcy*.

Klasę wyrazów o wspólnej wartości kategoryalnej można nazywać **kategorią słowotwórczą**, por. np. nazwy wytworów czynności, nazwy subiektów czynności, nazwy czynności. Pojęcie podrzędne względem kategorii to **typ słowotwórczy**, który tworzy derywaty o tej samej wartości kategoryalnej (należące więc do tej samej kategorii słowotwórczej) i tym samym formancie. Abstrahuje się w tym wypadku od kształtu i indywidualnego znaczenia tematu, natomiast istotny jest kształt formantu; np. typ słowotwórczy stanowią nazwy subiektów czynności z formantem *-acz* (*zbieracz*, *palacz*, *szperacz*, *ładowacz*), nazwy wytworów czynności z formantem paradygmatycznym (typu *wykop*, *nasyp*, *wytwór*, *wypiek*).

Każda część mowy ma właściwe sobie kategorie i typy słowotwórcze. Będą one opisane w poszczególnych rozdziałach tej książki.

8. PRODUKTYWNOŚĆ, KATEGORIALNOŚĆ I REGULARNOŚĆ ZNACZENIOWA DERYWATÓW

Pojęcia kategoryalności i produktywności. W przeciwieństwie do większości konstrukcji fleksyjnych derywaty nie są tworzone regularnie, według określonych reguł. Właściwość konstrukcji językowych polegająca na tym, że mogą one być tworzone doraźnie w tekstach na podstawie ścisłej reguły, tzn. od wszystkich okazów jakiejś klasy tematów za pomocą określonego formantu lub końcówki, nazywamy **kategoryalnością**. Kategoryalne są np. formy celownika lm. tworzone za pomocą morfemu *-om* od dowolnego rzeczownika (*stołom*, *psom*, *odrzutowcom*) czy imiesłowu na *-ąc(y)* tworzone od każdego czasownika ndk (*płynący*, *biegający*, *orbitujący* itp.). Wyrazy, od których tworzone są konstrukcje kategoryalne, stanowią klasę ściśle określoną, inaczej mówiąc kategorię.

Derywatom brak jest pełnej kategoryalności. Nawet najbardziej regularne formacje, jak nazwy czynności na *-anie*, *-enie*, *-cie*, nazwy cech z formantem *-ość*, przymiotniki na *-owy*, przysłówki na *-o*, *-e*, zawierają listy wyjątków. Tworzenie nowych derywatów to w zasadzie pomnazanie słownika, a nie budowanie wyrazów tekstowych (form fleksyjnych). Przy derywatach należy więc mówić o stopniach **produktywności** typów słowotwórczych (tzn. zdolności tworzenia nowych jednostek leksykalnych); niektóre typy, jak wymienione wyżej, cechują się nieograniczoną niemal produktywnością.

Kategoryalność i produktywność a reguły kodowania tekstów. Kategoryalność konstrukcji umożliwia sformułowanie reguły kodowania tekstu, pozwalającej na nieograniczone (dowołne) tworzenie nowych konstrukcji tekstowych (konstrukcji fleksyjnych). Reguły derywacyjne, jak mówiliśmy, nie stwarzają w zasadzie takich możliwości. Bliskie kategoryalności są typy nieograniczenie produktywne, takie jak wymienione nazwy czynności na *-anie*, *-enie*, *-cie*, według których przy znajomości wyjątków (por. s. 393) można

tworzyć nowe konstrukcje nie słyszane wcześniej, np. *deglomerowanie*, *substytuowanie*. Z wyjątkiem wymienionych typów prawie kategoriaalnych znakomita większość typów słowotwórczych z powodu braku kategoriałności stanowi podstawę tworzenia nowych jednostek leksykalnych, ale nie może służyć bezpośrednio do kodowania tekstów.

Pojęcie regularności semantycznej i reguły dekodowania tekstu. Reguły dekodowania, czyli odczytywania tekstu (rozumienia konstrukcji), wymagają przede wszystkim regularności semantycznej, tzn. zgodności znaczenia słowotwórczego z leksykalnym. Regularne semantycznie są np. takie derywaty, jak: *lampka* 'mała lampa', *studentka* 'kobieta student', w odróżnieniu od nieregularnego *wiatraka* ('młyn poruszany wiatrem'), w którym znaczenie 'młyn' nie należy do znaczenia słowotwórczego.

Sama regularność semantyczna nie wystarczy jednak do poprawnego odczytania znaczenia derywatu, jeśli funkcja formantu nie jest jego funkcją inwariantną (lub kontekstową), a jedynie fakultatywną; np. znaczenie żeńskości w formancie *-ka* jest fakultatywne (występują inne, oboczne znaczenia), stąd derywat *studentka* mógłby być doczytany jako 'bycie studentem' analogicznie do znaczenia wyrazów *belferka*, *stolarka* czy *partyzantka*. Warunkiem poprawnego odczytania derywatu jest więc inwariantność całkowita lub kontekstowa funkcji formantu i regularność znaczeniowa. Takie sytuacje są jednak bardzo rzadkie w słowotwórstwie.

W sumie więc reguły słowotwórcze nie odgrywają decydującej roli przy tworzeniu i rozumieniu tekstów, ponieważ derywaty wchodzą do zdań jako całe jednostki leksykalne i mogą być rozumiane przez odbiorcę najczęściej także tylko jako znane jednostki słownikowe. Odczytywanie przez odbiorcę znaczeń słowotwórczych ułatwia tylko rozumienie, domyślanie się znaczeń wyrazów w tekście, co jest szczególnie cenne m.in. przy nauce języka obcego (por. Puzyńska 1970).

Jak więc widać, system derywacyjny nie ma bezpośredniego udziału w procesach tworzenia i rozumienia tekstów, a więc w podstawowej działalności człowieka. Jest on niejako systemem wtórnym, ukazującym relacje semantyczno-formalne w obrębie słownictwa, ujawniającym strukturę semantyczną leksemów, tzn. sposób organizacji ich treści przez przyporządkowanie elementom semantycznym wykładników formalnych (por. Bogusławski 1976). Jest on ponadto świadectwem sposobu interpretowania świata przez człowieka, co bardzo mocno podkreśla współczesne językoznawstwo antropologiczne (por. Tokarski 1993).

9. PROBLEM KIERUNKU MOTYWACJI I WIELOMOTYWACYJNOŚCI

W sformułowanej na początku (1.1.) definicji derywatu przyjęliśmy, że wyraz bardziej złożony semantycznie jest derywatem, a wyraz prostszy znaczeniowo stanowi jego podstawę, oraz założyliśmy, że dla każdego derywatu można ustalić jeden wyraz motywujący go semantycznie. W praktyce jednak trudno nieraz ustalić stosunki semantyczne między wyrazami, tzn. stwierdzić, który wyraz jest bardziej złożony, a który prostszy, a także w wielu wypadkach

można podać dla derywatu kilka wyrazów motywujących. Rozpatrzmy kolejno obie kwestie.

Problem kierunku motywacji. Istnieje wiele wypadków, w których kierunek motywacji słowotwórczej między wyrazami jest trudny do ustalenia (por. 1.1.). Pojawia się to zwłaszcza wówczas, gdy zachodzi rozbieżność między złożonością formalną a złożonością semantyczną wyrazu, np. w parze *stolarz* – *stolarstwo* wyraz *stolarz*, prostszy formalnie, może być interpretowany jako 'ten, kto zajmuje się stolarstwem', a więc bardziej złożony semantycznie. Można także odwrotnie rozumieć relację między tymi wyrazami, zgodnie z kierunkiem formalnym: *stolarstwo* – 'zawód (zajęcie) stolarza'. Podobnie pary typu: *faszyzm* – *faszysta*, *optymizm* – *optymista* opisywane były (por. pierwsze wydanie *Morfologii*) jako motywujące się wzajemnie: *optymista* 'ktoś, kogo cechuje optymizm' i *optymizm* 'bycie optymistą'. Jednakże podporządkowanie derywacji opisowi semantycznemu języka wymaga ustalenia jednego kierunku motywacji, a więc uznania jednego z członów za podstawowy.

Dla analizowanych wyżej przykładów przyjmujemy, nieco arbitralnie, następujący kierunek motywacji: dla pary *optymista* – *optymizm*, *entuzjasta* – *entuzjazm* jako wtórna uznajemy nazwę nosiciela cechy, a więc *optymista*, *entuzjasta* to 'ten, którego cechuje optymizm, entuzjazm', natomiast w serii nazw zawodów typu *fryzjerstwo*, *stolarstwo* za wyraz podstawowy uznajemy nazwę wykonawcy zawodu, a więc *fryzjerstwo*, *stolarstwo* to 'praca, zajęcie fryzjera, stolarza'. Jest to w tym wypadku zgodne z kierunkiem złożoności formalnej, zob. też s. 450.

Wielomotywacyjność derywatów. Wykrycie podstawy słowotwórczej w sensie synchronicznym opiera się na budowaniu parafraz lub peryfraz (por. s. 371). Jak wiadomo, derywaty można parafrazować wielorako i tym samym stwierdzać wielomotywacyjność, tj. ustalać wiele podstaw słowotwórczych dla danego derywatu, np. *klasówka* to 'praca klasowa' i 'praca pisana w klasie', *pracownia* 'miejsce, gdzie się pracuje' i 'miejsce pracy', *słomianka* 'wycieraczka słomiana' i 'ze słomy'. W ślad za tym idzie wielorakość podziału formalnego: wydzielenie formantu *-ka* || *-ówka*, *-nia* || *-ownia*, *-ka* || *-anka*. Wymienione derywaty mogą być motywowane bezpośrednio najbliższym im formalnie wyrazem (przymiotnikami *klasowy*, *słomiany*, czasownikiem *pracować*) lub pośrednio rzeczownikami będącymi podstawami tych przymiotników lub czasowników.

Motywacja podstawowa i towarzysząca. Jeżeli obie parafrazy dobrze oddają znaczenie derywatu, za główną, podstawową motywację możemy uznać motywację przez wyraz najbliższy formalnie (motywacja bezpośrednia), np. *klasówka* ← *klasowy*, *słomianka* ← *słomiany*. Jednakże bardzo często lepiej oddaje znaczenie derywatu motywacja przez wyraz pośrednio związany z derywatem (motywacja pośrednia) i wówczas tę motywację należy uznać za podstawową, np. *filmowiec* 'pracownik filmu, zajmujący się filmem' lepiej niż 'pracownik filmowy', a więc za wyraz motywujący uznajemy *film*. Podobnie wyrazem motywującym podstawowo dla *handlowca* będzie *handel* ('pracownik handlu, zajmujący się handlem'), a nie *handlowy*, mimo możliwej parafrazy 'pracownik handlowy'. Te inne motywacje, oparte na możliwych parafrazach, można nazwać motywacjami towarzyszącymi.

Przyjęcie motywacji pośredniej za podstawową jest przede wszystkim warunkowane względami semantycznymi, jak w wymienionych wyżej wyrazach. Wybór ten może być także podyktowany względami stylistycznymi, jak w wyrazie *tajemnica*, który motywuje się podstawowo przez *taić* ('coś, co się przed kimś tai'), nie zaś przez przymiotnik *tajemny* ('sprawa tajemna') – nacechowany podniosłością.

Nadrzędność związku semantycznego powoduje także, że za podstawę uznać trzeba wyrazy występujące w parafrazie najwłaściwiej i najprościej sformułowanej, niezależnie od komplikacji formalnych, jakie to powoduje przy wydzieleniu tematu i formantu, np. *nerwus* ← *nerwowy* (z ucięciem *-ow-*), ponieważ lepsza jest parafraza 'nerwowy człowiek' niż 'człowiek o słabych nerwach', podobnie *piegus* ← *piegowaty*, *piętrus* ← *piętrowy*, *partyzancka* ← *partyzancki* ('wojna partyzancka'), a nie: *partyzancka* ← *partyzant* ('wojna prowadzona przez partyzantów') itp.

Motywacje równorzędne. Często nie da się ustalić jednej lepszej motywacji i trzeba przyjąć kilka równorzędnych związków motywacyjnych. Różne motywacje występują oczywiście przy homonimach słowotwórczych, ale wówczas mamy do czynienia z kilkoma rodzajami derywatów, z których każdy ma inną motywację i inną strukturę, np. *gazik* 1,2 ← *gaz* || ← *gaza*; *damka* 1, 2 ← *damski* ('damski rower') i ← *dama* ('figura w grze'). Wiele motywacji równorzędnych można ustalić także przy jednym derywacie wieloznacznym, np. *górnicy* 1 'związany z górnictwem' (np. *sprzęt górniczy*) od *górnictwo*, a *górnicy* 2 'składający się z górników' (np. *związek górniczy*) – od *górnik*.

Istnieją także wypadki wielomotywacyjności równorzędnej przy derywatach jednoznacznych, kiedy różne parafrazy są równie dobre, np. *kreślarnia* 'pracownia kreslarska' i 'pomieszczenie, w którym pracują kreślarze'. W tym wypadku trzeba przyjąć równorzędność związków motywacyjnych.

Konsekwencją wielomotywacyjności jest charakterystyczne dla słowotwórstwa synchronicznego istnienie powiązań semantyczno-formalnych całych grup wyrazowych, które tworzą większe lub mniejsze układy, często paralelne w obrębie grup różnorodnych. Zjawisko to opisał J. Wierzchowski (1959). Układy derywatów zawierających ten sam rdzeń i powiązanych relacjami motywacji określa się terminem **gniazdo słowotwórcze**. Badanie gniazd słowotwórczych stanowi odrębny typ opisu słowotwórstwa synchronicznego. Opis gniazd słowotwórczych oparty na polskim rzeczowniku zawiera praca H. Jadackiej (1995).

10. UKŁAD I SPOSÓB OPISU MATERIAŁU W CZĘŚCI SZCZEGÓŁOWEJ

W części szczegółowej naszego opracowania zawarty będzie opis kategorii i typów słowotwórczych współczesnej polszczyzny, charakterystycznych dla poszczególnych części mowy.

Derywaty opisywane są ze względu na typ wyrazu motywującego oraz typ relacji semantycznej zachodzącej między derywatem a podstawą. W miarę możliwości pokazywane są formalne sposoby wyrażania relacji semantycznych, zwłaszcza tam, gdzie istnieją wyspecjalizowane funkcyjnie wykładniki. Specjalizacja formantów i ich różnorodność charakterystyczna jest dla rzeczownika i tu opis formalny będzie dokładniejszy. W przymiotniku i czasowniku wykładniki formalne są mniej liczne i mniej wyraźnie poróżnicowane funkcyjnie, w związku z czym przy tych częściach mowy w poszczególnych typach znaczeń będą tylko sygnalizowane ich wykładniki formalne, bez dokładnego opisu.

Nadrzędne klasy w obrębie poszczególnych części mowy stanowią zatem typy derywatów ze względu na charakter gramatyczny wyrazu motywującego (np. derywaty dewerbalne, denominalne, deadiektywne). W obrębie tych klas opisuje się relacje semantyczne między derywatami a podstawami (kategorie słowotwórcze) oraz ich wykładniki (typy słowotwórcze).

Materiałem opisywanym jest przede wszystkim słownictwo zamieszczone w słownikach współczesnego języka polskiego: w zakresie rzeczownika korzystano głównie ze *Słownika języka polskiego* pod redakcją W. Doroszewskiego (SJPD) z pominięciem wyrazów dawnych i przestarzałych, a przy pozostałych częściach mowy z *Małego słownika języka polskiego* pod redakcją S. Skorupki (MSJP). Materiał ten uzupełniono o słownictwo najnowsze, zanotowane ze współczesnych tekstów mówionych i pisanych.

Dane liczbowe podawane przy poszczególnych formantach rzeczownikowych oparte są na materiale SJPD. Przy rzeczowniku korzysta się też bezpośrednio z opracowania słowotwórstwa rzeczownika Grzegorzycykowej i Puzyniny (1979), zawierającego opis rodzimych formantów sufiksalnych, oraz pracy Waszakowej (1993) o formantach paradygmatycznych. Przy opisie sufiksów obcego pochodzenia korzystamy z rozprawy K. Waszakowej (1994).

Dane liczbowe stanowią podstawę stwierdzenia liczności danego typu słowotwórczego. Liczba neologizmów (wyrazów notowanych po raz pierwszy w SJPD) pozwala określić produktywność danego typu.

RZECZOWNIK

1. CHARAKTERYSTYKA OGÓLNA DERYWATÓW RZECZOWNIKOWYCH

Derywację rzeczownikową cechuje ogromna różnorodność typów słowotwórczych i znaczeń komunikowanych przez derywaty.

1.1. FORMANTY RZECZOWNIKOWE

Wykładnikami derywacji są w większości formanty sufiksalne i paradygmatyczne. Formanty prefiksalne, najbardziej aktywne przy czasowniku, mniej przy przymiotniku, stanowiły do niedawna rzadkość w derywacji rzeczownikowej (typ *niebyt*, *arcydzielo*, *nadczłowiek*). Współcześnie szerzy się tendencja do tworzenia derywatów z elementem obcym (rzadziej rodzimym), który ma charakter prefiksu (*antyreklama*, *superforteca*, *kontrakcja*, *superjądro*, *współautor* por. s. 430 i 450) lub składnika złożenia (*pseudogoty*, *neoromantyzm*, *telekonkurs*, *miniforteca*, *elektromontaż*, *fotokomórka* por. 6.2.). Masowość złożzeń z elementami obcymi we współczesnej polszczyźnie (por. Kurzowa 1976b, Sambor 1976) zmienia nieco ogólny charakter języka: złożenia, które do niedawna stanowiły margines słownictwa (obejmujący głównie terminologię specjalną) i uważane były za nietypowe dla polszczyzny (por. Rozwadowski 1904), dziś wskutek internacjonalizacji słownictwa pod wpływem języków obcych (zwłaszcza angielskiego) zaczynają zajmować ważne miejsce w polszczyźnie (por. *radioterapia*, *autodestrukcja*, *kryptoreklama*, *makrosfera*) i stanowią duży procent (około 50%) neologizmów (por. Chruścińska 1976).

Istotną rolę w systemie słowotwórczym rzeczowników odgrywają także obce formanty sufiksalne. Stanowią one ponad 40% wszystkich formantów sufiksalnych i w zakresie niektórych kategorii (np. nazw wykonawców czynności, nazw narzędzi) funkcjonują na równi z rodzimymi, derywując regularnie formacje od podstaw obcych; np. w nazwach narzędzi i w nazwach subiektów

od obcych czasowników na *-ować* występują regularnie sufiksy *-ator* (*eks-ploatator, kalkulator, organizator, sygnalizator*) lub *-ent* (*abonent, dyrygent, korespondent, student*). W pewnych wypadkach obce formanty łączą się także z rodzimymi tematami, np. *wopista* (od skrotu WOP), *lutnista*, żart. *slabeusz, utracjusz*. Zwłaszcza formanty przyswojone dawno i zaadaptowane w pełni do polszczyzny zachowują się na równi z rodzimymi, np. *-arz* derywujący od podstaw rodzimych (*herbaciarz, kobieciarz*) czy *-us* (*siugus, calus*). Większość jednak pozostaje w obrębie słownictwa obcego, które w świadomości mówiących wyróżnia się swoistością semantyczno-stylistyczną (przynależnością do terminologii specjalnej, słownictwa naukowego) i fonologiczną (np. obecnością głosek zmiękczonej *s' z' d' t'*, charakterystycznymi połączeniami fonemów). Nawet bardzo zadomowione sufiksy typu *-acja, -encja* w zasadzie nie łączą się z podstawami rodzimymi (*pielęgnacja* jest tu wyjątkiem). Podobnie *-izm* wiązany z podstawami rodzimymi nabiera charakteru indywidualnego i żartobliwego, np. *wszystkoizm, tumiwizm*. Ograniczenie większości formantów obcych do podstaw zapożyczonych stanowi dodatkowe świadectwo oddzielenia w świadomości mówiących słownictwa obcego od rodzimego. (Szerzej o derywatach rzeczownikowych z formantami obcymi zob. K. Waszakowa 1994).

Pewne trudności pojawiają się przy analizie złożeni obcych, w których często brak podstaw będących odrębnymi leksemami we współczesnej polszczyźnie, np. przy typie *psychologia, geografia* nie istnieją jako odrębne leksemy *psycho-, geo-*; elementy te są jednak wydzielalne jako człony związane, pojawiające się w innych wyrazach, np. *psychoterapia, psychoza* czy *geologia, geocentryzm* (szerzej zob. 6.4.).

1.2. KATEGORIE SŁOWOTWÓRCZE RZECZOWNIKÓW POLSKICH

Derywaty rzeczownikowe przekazują cały szereg znaczeń słowotwórczych.

Derywaty transpozycyjne przekształcają składniowo wyraz podstawowy w rzeczownik:

a) czasownik w rzeczownik (nazwy czynności, NA), np. *bieganie, czytanie, ucieczka, przepływ*, a także z modyfikacją, np. *bieganina, pijatyka*;

b) przymiotnik w rzeczownik (nazwy abstrakcyjnych cech, tzw. nomina essendi, NE), np. *biel, lenistwo, mądrość*.

Klasę przejściową między a i b stanowią nazwy stanów typu: *zdenerwowanie* 'to, że ktoś jest zdenerwowany' || 'to, że ktoś się zdenerwował', *podniecenie* 'bycie podnieconym' || 'to, że ktoś się podniecił' (np. *Chory nie powinien się podniecać, takie podniecenie może być szkodliwe*). Podobnie: *zmęczenie, osłabienie* i wiele innych. Zależnie od znaczenia derywat może być interpretowany jako odczasownikowy lub odprzymiotnikowy, a także przy tym samym znaczeniu często możliwe są obie interpretacje jednocześnie.

Derywaty modyfikacyjne (odrzeczownikowe) dodają nowy predykat do znaczenia podstawowego rzeczownika. Należą tu:

a) nazwy żeńskie, np. *studentka, mniszka, dozorczyńni*,

- b) nazwy deminutywne oznaczające małe rozmiary przedmiotu (najczęściej w połączeniu z emocją pozytywną), np. *domek, lampka*,
- c) nazwy augmentatywne oznaczające duże rozmiary przedmiotu (najczęściej w połączeniu z emocją negatywną lub żartobliwą), np. *domisko*,
- d) nazwy ekspresywne, np. *kobiecina, babsko, sztuczydło*,
- e) nazwy istot młodych, np. *kocię, jaskółczę*,
- f) inne znaczenia modyfikacyjne wyrażane przedrostkami: nadrzędność – podrzędność (*podgrupa, arcybiskup*), ocena (*arcydzieło*), przeciwieństwo (*antypowieść*), dodatkowość zjawiska (*nadprogram*), nadmierność, powtórność zjawiska (*hiperkrytycyzm, hiperprodukcja, reedycja*).

Derywaty mutacyjne nazywają nowe przedmioty (zjawiska) ze względu na ich relacje do predykatu wyrażonego czasownikiem (lub przymiotnikiem) bądź też ze względu na stosunek do innego przedmiotu (zjawiska) przy nie wyrażonym predykatie. Wyróżniają się tu następujące typy:

I. Derywaty odczasownikowe

1. Nazwy subiektów czynności, procesów i stanów, np. *biegacz, pływak, gryzoń, śpioch*.
2. Nazwy obiektów czynności, np. *czytanka, lizak*.
3. Nazwy wytworów czynności i procesów, np. *wyrób, dopisek*.
4. Nazwy środków czynności, np. *przedłużacz, lejek*.
5. Nazwy miejsc, np. *pałarnia, przystanek, jezdnia*.
6. Nazwy temporalne, np. *okupacja, żniwa*.
7. Nazwy sposobowe, np. *chód, wymowa*.
8. Nazwy ilościowe, np. *ukop, utarg*.
9. Nazwy zjawisk charakteryzowanych przez czynności, procesy i stany, np. nazwy chorób typu *drętewica, padaczka*.

II. Derywaty odprzymiotnikowe

1. Nazwy subiektów (nosicieli cech), np. *mędrzec, ponurak, pustynia*.
2. Nazwy zjawisk charakteryzujących się obecnością cechy, np. nazwy chorób typu *żółtaczka, krzywica*.

III. Derywaty odrzeczownikowe:

1. Nazwy subiektów przy nie wyrażonym predykatie. Ze względu na rolę podstawy i szczegółowy typ subiektu wyróżnia się:
 - nazwy odobiektowe, np. *rybak, kominiarz*,
 - nazwy odrezultatywne, np. *portrecista*,
 - nazwy odnarzędziowe, np. *wędkarz*,
 - nazwy odmaterialowe, np. *złotnik*,
 - odmiejscowe nazwy agentywne, np. *pocziarz*,
 - nazwy mieszkańców, np. *gdaniszczanin*,
 - nazwy posiadaczy, np. *sklepikarz*,
 - nazwy amatorów, np. *herbaciarz*,
 - nazwy zwolenników lub przeciwników, np. *heglista, antykomunista*,
 - nazwy subiektów właściwości, np. *brodac, pasiak*,

- nazwy uczestników zdarzeń, np. *zamachowiec*,
 - odsposobowe nazwy subiektów, np. *autostopowicz*,
 - nazwy części całości i elementów zbiorów, np. *drzewnik, ziarnko*,
 - nazwy zbiorów złożonych z elementów, np. *igliwie*,
 - nazwy całości złożonych z części (składników), np. *siarczan*,
 - nazwy rodzajowe, np. *azotowce, wierzbowce*,
 - nazwy symilatywne, np. *dragal, komarzyca*,
 - nazwy genetyczne, np. *świerczyna, wieprzowina*,
 - nazwy osób pozostających w relacji pokrewieństwa, np. *aptekarzowa*.
2. Nazwy obiektów i rezultatów przy nie wyrażonym predykatywie:
- odmaterialowe nazwy rezultatów, np. *drewniak, słomianka*,
 - odnarzędziowe nazwy obiektów, np. *karbidówka*,
 - odsposobowe nazwy obiektów lub rezultatów, np. *kreskówka*,
 - odsubiektowe nazwy obiektów, np. *biskupstwo*,
 - odsubiektowe nazwy rezultatów, np. *pajęczyna*.
3. Nazwy środków czynności:
- odwytworowe nazwy środków czynności, np. *dziurkacz*,
 - odobiektowe nazwy środków czynności, np. *blotnik*.
4. Nazwy materiałowe, np. *papierówka* 'rodzaj drewna', *ubraniówka*.
5. Nazwy miejsc, np. *mydlarnia, wrzosowisko*.
6. Nazwy temporalne, np. *kwiecień, wrzesień*.
7. Nazwy cech ilościowych, np. *metraż*.
8. Nazwy zjawisk charakteryzowanych przez relację do przedmiotu, np. *kamica*.
9. Nazwy abstrakcyjnych cech, czynności, stanów, np. *chamstwo, lalkarstwo, dyrektorstwo, profesura*.

10. Inne szczegółowe znaczenia mutacyjne wyrażane prefiksalnie, np. brak, przeciwieństwo zjawiska nazwanego podstawą (*nieład, nieporządek* 'brak ładu, porządku'), podrzędność-nadrzędność względem zjawiska nazwanego podstawą (*podpułkownik* 'oficer niższy rangą od pułkownika', *nadporucznik*, 'oficer wyższy rangą od porucznika').

Jak widać, znaczenia komunikowane przez derywaty mutacyjne (zwłaszcza odrzeczownikowe) są bardzo różnorodne i skomplikowane. Szczególnie złożona jest struktura semantyczna derywatów mutacyjnych nazywających abstrakta odczasownikowe, a więc sposób i miarę czynności. W wyjściowej strukturze predykatowo-argumentowej kategorii te nie stanowią argumentów, ale nowe predykaty: *wymowa* (← *wymawiać jakoś*), *utarg* (← *utargować iles*). Derywaty zawierają w swym znaczeniu dodatkowe predykaty. Złożoną strukturę dwupredykatową mają także nazwy zjawisk charakteryzujących się występowaniem czynności, cechy lub relacją do innego przedmiotu. Są to przede wszystkim nazwy chorób, np. *drętwica* 'choroba, która objawia się drętwieniem części ciała', *krzywica* 'choroba, która przejawia się skrzywieniem kości', *kamica* 'choroba charakteryzująca się obecnością kamieni w niektórych narządach wewnętrznych człowieka'.

Wymienione znaczenia mogą być wyrażane regularnie przez wiele formantów bądź przez nieliczne tylko typy, a czasem nawet przez pojedyncze formanty (-*az* w nazwach cech ilościowych, np. *metraż, litraż*; -*ynka* w nazwach mechanizmów przekazujących automatycznie informacje, np. *zegarynka, pogodynka*).

W dalszym ciągu opisane zostaną bardziej szczegółowo typy słowotwórcze wyrażające wymienione znaczenia.

DERYWATY ODCZASOWNIKOWE

NAZWY CZYNNOŚCI, PROCESÓW I STANÓW (NA)

Należą tu regularne przekształcenia czasownika w rzeczownik bez zmiany znaczenia, a jedynie ze zmianą syntaktyczną (czyli tzw. **nominalizacja czasownika**, np. *Jan męczy się wchodzeniem na górę, czytaniem* 'kiedy (tym, ze) wchodzi, czyta'; *Jan cieszy się przyjazdem syna* 'tym, ze syn przyjechał || przyjedzie'), a także przekształcenia nieregularne wprowadzające dodatkowe znaczenia lub też ograniczone do pewnych tylko znaczeń czasowników podstawowych. W tym drugim wypadku derywaty nie przejmują całej składniowej łączliwości czasownika, nie stanowią przekształceń czysto składniowych o charakterze nominalizacyjnym. Nieregularności te są różnego typu. Zależnie od podstawy NA oznaczają czynności (np. *bieganie, naprawa, obrona*), procesy (np. *rośnięcie, ochłodzenie, utrata*) lub stany, a nawet relacje (np. *należenie, składanie się*).

NA tworzone regularnie. Podstawowymi wykładnikami czystej transpozycji są w polszczyźnie formanty *-anie, -enie, -cie* (por. Puzynina 1969). Derywują one NA od każdego niemal czasownika (o ograniczeniach niżej) zgodnie z następującą regułą: *-anie* występuje przy podstawach na *-a-* (*czytanie, pisanie*), *-enie* przy podstawach na *-i-* (*palenie, noszenie*), na *-e* (*drętwienie*), rdzennych spółgłoskowych (*gryzienie, niesienie*) oraz resztkowo przy podstawach na *-ną-* (*ciągnięcie*, np. *loterii*, ale *ciągnięcie*, np. *drzewa, natchnienie* 'inspiracja', ale *natchnięcie* kogoś); formant *-cie* obsługuje prócz podstaw na *-ną-* (*kichnięcie*) podstawy rdzenne samogłoskowe (*picie*) oraz spółgłoskowe typu *drzec* : *darł* (*darcie*).

Istnieje pewna grupa (ok. kilkudziesięciu) czasowników, które nie mają NA z formantami *-anie, -enie, -cie*, stanowią więc wyjątki od podanej reguły. Są to:

- a) czasowniki modalne: *móc, musieć, chcieć, woleć, zdołać, potrafić, umieć*,
- b) niektóre czasowniki na *-e-*: *-ej-*, np. *szaleć, hardzieć*,
- c) niektóre czasowniki nieosobowe używane tylko w 3. os. lp., np. *braknąć, starczyć*,
- d) niektóre inne czasowniki, np. *isć, siąść* (i prefiksalne *usiąść, wysiąść*), *mieć*.

Przy wielu wymienionych czasownikach funkcję NA pełnią derywaty z innymi formantami, np. *móc* → *możność*, *umieć* → *umiejętność*, *chcieć* → *chęć*, choć nie są one najczęściej czystą derywacją składniową. Brak NA tworzonych regularnie może tłumaczyć się tendencją do unikania homonimii (np. *szalenie*) bądź wahaniem co do formy (*śniedzenie* || *śniedzenie*). W sumie NA z formantami *-anie, -enie, -cie* są pod względem formalnym niemal regularne, wyjątki da się wyliczyć.

Stosunki znaczeniowe między NA tworzonymi regularnie a ich podstawami wyglądają następująco: w zasadzie przy czystej transpozycji wszystkie znaczenia podstawy przechodzą do derywatu (np. wszystkie znaczenia czasownika *przeprowadzać* znajdują odbicie w odpowiednich NA); powstają odrębne NA

od obu aspektów (*przeprowadzenie* || *przeprowadzanie*), od reflexiwów (z ograniczeniami), np. *Przeprowadzanie się trwało długo*. Derywat przejmuje zasadniczo właściwości konotacyjne (składniowe) podstawy, np. *Pisanie przez Janka listu do żony trwało długo* (o szczegółach dokładniej w pracy Puzyniny 1969). NA tworzone regularnie funkcjonują także jako abstrakcyjne nazwy czynności z redukcją argumentów (np. *Myślenie ma przyszłość*).

Oprócz podstawowego użycia czysto transpozycyjnego, przy którym można mówić o regularności semantycznej NA ze strony nadawcy, pojawiają się w derywatach na *-anie*, *-enie*, *-cie* liczne wtórne znaczenia (por. Sambor 1975): faktu, sytuacji, wytworu, sposobu, miejsca, np. *wyjscie*: 1) czysta transpozycja (*Jego wyjście z pokoju zdziwiło wszystkich* 'to, że wyszedł'), 2) 'sposób wyjścia' (*Trzeba znaleźć wyjście z sytuacji*), 3) 'miejsce', np. *boczne wyjście*. Obecność wtórnych znaczeń powoduje, że konstrukcje te nie są regularne semantycznie dla odbiorcy: trzeba znać możliwości semantyczne leksemu, aby poprawnie odczytać informację.

NA tworzone nieregularnie. Derywaty z innymi formantami są tworzone nieregularnie i często są nieregularne semantycznie. Występuje wiele formantów (w sumie przeszło 70); brak ściślejszych reguł określających ich repartycję. Nieregularny jest też stosunek znaczenia derywatu do znaczenia podstawy: nie jest to, jak w typie poprzednim, przekształcenie czysto składniowe z przeniesieniem wszystkich znaczeń leksykalnych i właściwości konotacyjnych podstawy, z zachowaniem aspektu podstawy (*przepisanie* || *przepisywanie*). Derywaty nieregularne najczęściej nawiązują do jednego tylko znaczenia podstawy (np. *przeprowadzka* od *przeprowadzić się* 'przenieść się', *wymowa* od *wymówić* 'wyartykułować', a nie od *wymówić pracę, mieszkanie*), mają także skomplikowany stosunek do aspektu podstawy (mogą być dwuaspektowe, np. *przebudowa, przejazd* dk || ndk, ale *poprawka, strata* tylko dk), a także do innych cech gramatycznych podstawowych czasowników (np. nieregularnie wprowadzane są podmioty i objekty). Konotacja obiektu na ogół się zachowuje (oczywiście ze zmianą formy przypadkowej, np. *budować (rozbić) dom* → *budowa (rozbiórka) domu*, ale nie zawsze: *Jan pocałował Marię* → *Pocałunek Marii (przez Jana)*). Mają także o wiele więcej wtórnych znaczeń mutacyjnych, których obecność powoduje, że przestają być derywatami transpozycyjnymi. Często znaczenia mutacyjne dominują, np. *zarząd* 'jednostka zarządzająca' || 'zarządzanie'; *skrzep* 'skrzepnięta krew' || 'skrzepnięcie krwi'. Wylącznie mutacyjne są np. *nasyp, wykop, splot*.

Wśród NA tworzonych nieregularnie można wyróżnić typy bardzo liczne (liczące ponad 100 derywatów), dość liczne (od 20 do 100), mało liczne (do 20), rzadkie (do 5) i izolowane. Zestaw formantów występujących w poszczególnych klasach podaje tabela 1.

Dokładniej zanalizowane zostaną tylko typy liczne, reprezentowane przez co najmniej 50 derywatów; przy mało licznych, rzadkich i izolowanych poprzestaniemy tylko na wymienieniu formantów (szczegóły por. Puzynina 1969).

Tabela 1. Formanty tworzące nazwy czynności

Typy regularne	Typy nieregularne			
	typy bardzo liczne, ponad 100 derywatów	typy dość liczne, od 20 do 100 derywatów	typy mało liczne, poniżej 20 derywatów	typy rzadkie (poniżej 5 derywatów) i izolowane
-anie, -enie, -cie	-∅ m., np. <i>siad</i> , <i>bieg</i> -a ż. <i>narada</i> -acja, <i>izolacja</i>	-ka, np. <i>zwózka</i> -anina, <i>bieganina</i> -ek, <i>upadek</i> -ot, <i>grzmot</i> -stwo (-two), <i>znawstwo</i> , <i>dowództwo</i> -unek, <i>ratunek</i> -yli, <i>łowy</i> -cja, <i>reakcja</i>	-anka, np. <i>łapanka</i> -awka, <i>mżawka</i> -ba, <i>prośba</i> -iny, <i>przeprosiny</i> -ki, <i>wykopki</i> -nictwo, <i>rozdawnictwo</i> -ota, <i>tęsknota</i> -∅ z. <i>wież</i> -ada, <i>defilada</i> -ata, <i>aprobata</i> -aż, <i>kolportaż</i> -encja, <i>ingerencja</i> -sja, <i>transmisja</i> -ycja, <i>inwestycja</i> -zja, <i>perswazja</i>	-anstwo, np. <i>pijanstwo</i> -eż, <i>grabież</i> -ęga, <i>włóczęga</i> -aczka, <i>tułaczka</i> -atyka, <i>pijatyka</i> -actwo, <i>szperactwo</i> -twa, <i>gonitwa</i> -nia, <i>klótnia</i>

(1) Derywaty paradygmatyczne rodzaju męskiego

Typ ten jest współcześnie bardzo żywy, liczy ponad 600 derywatów (por. Waszakowa 1993), z czego ogromna większość to derywaty rodzime, genetycznie i synchronicznie motywowane przez czasowniki prefiksalne (np. *rozruch*, *rozpad*, *wypad*, *przeskok*), a pozostałe to wyrazy obce, motywowane współcześnie przez czasowniki zapożyczone na *-owac*, typu *atak* ← *atakowac*, *eksport* → *eksportowac*, *strajk* ← *strajkowac*, *transport* ← *transportowac*.

Typ jest produktywny: ponad 150 formacji notowanych jest po raz pierwszy w XX w.. współcześnie powstaje wiele nowych derywatów zwłaszcza w słownictwie specjalnym, np. sportowym: *zwis*, *przysiad*, *siad*, *podkurcz*, a także innym: *przerób*, *udźwig*, *wytop*.

W derywatach tych najczęściej zachodzi neutralizacja aspektu podstawowego czasownika (np. *przydział* 'przydzielenie', i 'przydzielanie', *przywóz* 'przywożenie' i 'przywiezienie', por. *Przywozu dokonano w warunkach trudnych*), ale niektóre są tylko dokonane (*przechył*, *rozkaz*). Nieregularnie zachowują konotację obiektu (*przywóz towarów*) i subiekty (*rozkaz Janka*). W bardzo wielu derywatach powstają wtórne znaczenia mutacyjne (*skrzep*, *wykład*), najczęściej o charakterze wytworu abstrakcyjnego (zdarzeniowego), np. *wyczyn*, *skłon*, *przysiad*, por. 2.3; 2.4.

(2) Derywaty paradygmatyczne rodzaju żeńskiego (-a)

Są mniej liczne – ponad 200; około 25% stanowią wyrazy motywowane tylko synchronicznie (np. obce: *analiza, debata, intryga, krytyka, tortura*, rodzime: *trwoga* ← *trwożyć się*, *walka* ← *walczyć*). Derywaty motywowane przez rodzime czasowniki prefiksalne tworzą rozbudowane serie współrzedne (np. *obudowa, rozbudowa, przebudowa, dobudowa, zabudowa; wystawa, dostawa, odstawa*) i w tym zakresie formant jest produktywny. W zasadzie jednak obserwuje się ograniczenie jego produktywności w stosunku do XIX w.: uzupełnia on istniejące serie oraz występuje w nielicznych derywatach nowych. Derywaty na -a odznaczają się silną nieregularnością semantyczną: nawiązują tylko do niektórych znaczeń podstawowych (np. *wystawa*), obsługują oba aspekty (np. *Dokonano przeprawy* i *Przeprawa trwa*), mają znaczenie wtórne, np. *reklama, obsługa*.

(3) Derywaty z formantem -acja

Ten typ jest bardzo produktywny w zakresie NA motywowanych przez czasowniki obce na -ować, np. *denuncjować* → *denuncjacja, rekomendować* → *rekomendacja, segregować* → *segregacja, symulować* → *symulacja, prezentować* → *prezentacja*. Jedynie w dwóch wypadkach (*pielęgnacja* i zart. *krępacja*) podstawami są czasowniki rodzime. Formant -acja nie derywuje także formacji od podstaw obcych z rodzimymi prefiksami, np. niemożliwe od *zadominować* → **zadominacja*, od *przesegregować* → **przesegregacja*. Przy czasownikach na -izować i -fikować typ jest tworzony regularnie, np. *popularyzacja, elektryfikacja* (nieliczne wyjątki stanowią czasowniki *histeryzować, solidaryzować się, terroryzować*, które nie tworzą formacji na -acja, ale mają NA innego typu, por. *terroryzować* → *terror*).

Użycie formantu -acja przy obcych podstawach jest ograniczone przez występowanie w tej funkcji innych obcych formantów (przy czym brak w polszczyźnie regul określających ich użycie), np. -sja (*anektować* → *aneksja*, ale *afektować (się)* → *afektacja; transmitować* → *transmisja*, ale *kompromitować* → *kompromitacja*), -zja (*rewidować* → *rewizja*, ale *rekomendować* → *rekomendacja*), -cja, -encja (*interweniować* → *interwencja, ingerować* → *ingerencja*, ale *deglomerować* → *deglomeracja*).

Derywaty z formantem -acja są dwuaspektowe, jeśli podstawa ma oba aspekty lub parę dk (np. *demilitaryzacja* 'demilitaryzowanie' i 'zdemilitaryzowanie'), najczęściej zachowują właściwości konotacyjne podstawy (*dekoracja wnętrza, instalacja urządzeń*), ale mogą je także tracić (*provokacja, denuncjacja*).

W derywatach z formantem -acja, występujących zawsze obocznie do NA tworzonych regularnie na -anie, -enie, -cie, pojawiają się liczne wtórne znaczenia, np. wytworu, subiektu, narzędzia (*administracja, delegacja, dekoracja, izolacja* 'to, czym się izoluje' i inne).

(4) Derywaty z formantem -ka

Formacje te należą w większości do słownictwa nacechowanego potocznością (*przesiadka, przepierka, odsiadka, wysiadka, powtórka, przegryzka, wyżerka*) bądź środowiskowością, np. *zwózka, zwalka, scinka* leśn., *odzierka* gór.,

zagrywka sport., przerzynka leśn. Prawie połowa to derywaty nowe, notowane po raz pierwszy przez SJPD (np. rozgrywka, wywrotka, zsyłka, obniżka, podwyżka). Podstawami są najczęściej czasowniki prefiksalne z: do- (dostawka), na- (nagonka, nauczka), o- (omłocka), ob- (obniżka), od- (odsiadka), po- (pogróżka), pod- (podwyżka), prze- (przerwyka), wy- (wypitka), za- (zagrywka), z- (zrzutka).

Podstawy należą do różnych typów koniugacyjnych: -owa- (wędrówka), -i || y- || -a- (pożyczka), atematyczne (wypitka).

Typ ten jest znaczeniowo nieregularny: derywat kontynuuje tylko niektóre znaczenia podstaw (np. podwyżka tylko od podwyższyć cenę), częściowo tylko zachowuje konotację podstawy (niemożliwe: Jan zwiózł siano → *Jana zwózka siana), występują nieregularności w przekazywaniu aspektu, np. często derywat ma formę dk, a znaczenie ndk (obróbka, rozróbka), lub odwrotnie (np. przesyłka formalnie od przesyłać, semantycznie od przestać). Bardzo często oprócz znaczenia czynności występują inne znaczenia, np. wytworu (pomyłka) i instrumentu (pogróżka).

(5) Derywaty z formantem -anina

Formacje te stanowią typ transpozycyjno-modyfikacyjny, informują bowiem o pewnych właściwościach komunikowanych czynności, takich jak: powtarzalność, wielokierunkowość, chaotyczność (bieganina, strzelanina, szukanina, latanina), a także w pewnych wypadkach o negatywnej emocji nadawcy (pisanina, zebranina), która najczęściej zawarta jest już w podstawowym czasowniku: gadać – gadanina, babrać – babranina, paplać – paplanina.

Podstawami derywatów z formantem -anina są czasowniki na -ać, niedokonane, najczęściej nieprzechodnie (nieliczne transitiva: pisanina, czytanina, bazgranina nie przejmują od podstaw konotacji obiektu, niemożliwe *czytanina czegoś). Derywaty zachowują niedokonaność. Podstawowe czasowniki zawierają często w swym znaczeniu informację o sposobie wykonania czynności, wraz z oceną ze strony nadawcy, np. paplanina, dreptanina, lomotanina, człapanina. W tym zakresie typ jest produktywny.

Pozostałe formanty są znacznie mniej liczne. Występują w derywatach starych (np. -ek: ożenek, upadek, wysilek; -ba: groźba, prosba, służba; -eż: grabież; -ęga: włóczęga) lub też wyodrębniają się w wyrazach obcych, stanowiących NA motywowane przez obce czasowniki (np. -unek: ratunek, rabunek; -ata: konfiskata, prolongata, prenumerata; -aż: kolportaż, pilotaż).

Specjalną pozycję stanowi formant -stwo (i jego warianty -two, -nictwo, -actwo, -anstwo, -enstwo) występujący w derywatach zapewne pierwotnie odrzeczownikowych typu zastępstwo, dowodztwo, zdzierstwo, uczestnictwo. Współcześnie jednak są to formacje motywowane przez czasowniki: zastępować (zastąpić), dowodzić, zdzierać, uczestniczyć. W niektórych wypadkach nawet nie ma odpowiedniego rzeczownika (por. ustępstwo, przekleństwo). Formant ten występuje szczególnie często w złożeniach typu ludobójstwo, wiarołomstwo, brakoróbstwo, wodolejstwo, kartografstwo, w których człon pierwszy wskazuje na obiekt lub sposób czynności. Złożenia te mają jednocześnie drugą motywację rzeczownikową: brakoróbstwo 'bycie brakorobem', 'robienie braków', czarnowidztwo 'bycie czarnowidzem', 'widzenie czarno'.

Opisane nieregularności znaczeń derywatów nieregularnych powodują, że nie są one często czystymi transpozycjami podstawowych czasowników, wiele

z nich ma bowiem zmienione znaczenie w stosunku do podstaw. Jest to widoczne szczególnie wyraźnie w derywatach z formantem *-anina*, a także w derywatach oznaczających stany, zjawiska, dla których charakterystyczne są czynności, procesy nazwane podstawą: *błyskawica* to nie 'błyśnięcie się', ale 'zjawisko polegające na tym, że błysnęło się', *ślizgawica*, *dujawica*, *siapawica* to zjawiska meteorologiczne polegające na występowaniu stanów nazwanych podstawowym czasownikiem (por. s. 416). Te znaczenia o charakterze mutacyjnym zostaną omówione na końcu rozdziału poświęconego rzeczownikom dewerbalnym (zob. 2.10.).

2.2. NAZWY SUBIEKTÓW CZYNNOŚCI, PROCESÓW I STANÓW (N SUB)

Derywaty należące do tej klasy nazywają nosiciele czynności, procesów i stanów wyrażonych werbalnie. Najliczniej reprezentowane są nazwy wykonawców czynności (*zbieracz*, *śpiewak*, *mówca*, *żywiciel*), znacznie mniej liczne są nazwy nosicieli procesów (osobowych, np. *zmarzluch*, i nieosobowych, np. *roślina*, *zarost*, *porost*), a także nosiciele stanów i relacji (osobowych, np. *znawca*, i nieosobowych, np. *stojak*, *wisior*, *wyróżnik* 'to, co stoi, wisi, wyróżnia', *występ* 'wystająca (występująca) część czegoś', *nawis* 'coś, co nawisa' itp.).

Nazwy osobowych i nieosobowych wykonawców czynności. Wykonawcy czynności to przede wszystkim osoby (maszyny, narzędzia i urządzenia typu *dźwig*, *ciągnik*, *spychacz*, *odkurzacz*, *kosiarka* uznajemy zasadniczo za środki czynności, por. 2.5., mimo że bardzo często wykonują czynności zupełnie samodzielnie). Nazwy osób wykonujących czynności odnoszą się w większości do indywidualów (*oprowadzacz*, *obronca*, *radca*, *zarządca*), ale mogą też mieć znaczenie kolektywne, zwłaszcza w derywatach paradygmatycznych: *rada* 'ci, co radzą', *obrona* 'ci, co bronią', *obsługa* 'ci, co obsługują', *zarząd* 'ci, co zarządzają' itp. (por. Waszakowa 1993).

Nazwy nieosobowych wykonawców czynności, jeśli wyłączymy nazwy urządzeń, są znacznie mniej liczne. Należą tu terminy przyrodnicze o strukturze onomazjologicznej typu *przeżuwacz* (podrzęd zwierząt roślinożernych), *chowacz* (n. chrząszcza), *pełzacz* (n. ptaka), *pryskacz* (n. ryby), *drążel* (n. owada), *rozchodnik* (n. rośliny), a także nazwy przedmiotów, zjawisk typu *brzęczyk*, *zjawa*.

Nazwy nosicieli procesów i stanów. Jak widzieliśmy, nazwy nieosobowych wykonawców czynności są znacznie mniej liczne i odznaczają się niejednorodnością formalną. To samo można powiedzieć także o nazwach subiektów nieagentywnych, tzn. nazwach nosicieli procesów i stanów. Są one mało liczne, rzadko trafiają się wśród derywatów z sufiksami typowo agentywnymi, np. *-acz* (wyjątkowo: *posiadacz*, ind. *odczuwacz*), *-iciel*, *-ca* (wyjątkowo *znawca*), *-ak* (wyjątkowo: *bolak*, *zawisak* n. motyla), wyrażane są przez formanty rzadkie: *-och* (*śpioch*), *-eniec* (*ozdrowieniec*), *-ątko* (*żyjątko*), *-ątek* (*wrzątek*), *-Ø* (*byt*). Jedyna grupa bardziej zwarta oznaczająca procesorów

to nacechowane potocznością nazwy z formantem *-ski* || *-alski* (np. *zapominalski*, *obraźalski*).

Rzadkość nazw procesorów oraz nosicieli stanu związana jest z tym, że także wśród podstawowych czasowników ta klasa semantyczna jest mało liczna, a ponadto od wielu czasowników stanowych nazwy subiektów w ogóle nie powstają, np. od *siedzieć*, *leżeć*, *wiszieć* (choć jest gwarowe *leżak* w zn. len 'ten, kto chętnie (duzo) leży').

Nazwy subiektów a inne kategorie. W wielu derywatach neutralizacji ulega różnica między nazwami subiektów i nazwami narzędzi. Dzieje się to zwłaszcza przy skomplikowanych urządzeniach, które same wykonują czynności: *spychacz*, *powtarzacz*, *ładowacz*, *segregator* 'to, co segreguje' || 'to, za pomocą czego się (ktos) segreguje', a także przy nazwach statków, samolotów (*scigacz*). Widoczne jest to szczególnie wyraźnie przy derywatach z formantem *-ator*, oznaczających samodzielne urządzenie wykonujące czynności (np. *synchronizator* 'urządzenie do synchronizowania działania dwóch prądnic' || 'urządzenie synchronizujące'), w których zniesione jest odróżnienie subiektu osobowego i nieosobowego: *informatör* 'ten, kto (to, co) informuje', *demonstrator* 'ten, kto (to, co) demonstruje' itp.

Neutralizacji ulega także różnica między nazwami subiektów i rezultatów procesu (por. s. 408). Subiekt procesu dokonanego może być jednocześnie wytworem tego procesu, np. *zarost* ← *zarosnąć* 'to, co zarosło, wynik zarosnięcia', *obsypisko* 'to, co się obsypało, wynik obsypania się czegoś', *odprysk* ← *odprysnąć* 'to, co odprysnęło, rezultat odprysnięcia czegoś' (por. 2.4.).

Istnieją nazwy, które mogą być interpretowane bądź jako subiekt procesu, bądź jako obiekt czynności, np. *pieszczoch* 'ten, co się piesci' || 'ten, kto lubi być pieszczony'.

Nazwy subiektów a znaczenie i składnia podstawowych czasowników.

Nazwy subiektów kontynuują w sposób różnorodny znaczenie i cechy składniowe podstawowych czasowników. Przede wszystkim wiele z nich nawiązuje tylko do niektórych znaczeń podstaw, np. *odkrywca* tylko od *odkryć* (*odkrywać*) w zn. 'wynaleźć' (a nie np. 'odsłonić'), *wydawca* od *wydać* 'drukować' (a nie np. 'zdradzić'), *wyznawca* od *wyznawać* np. *poglądy*, *idee* (a nie np. *grzechy*). We wszystkich niemal nazwach subiektów podstawowy czasownik traci znaczenie aktualności, odnosi się do czynności potencjalnych, habitualnych (*sprzedawca*, *roznosiciel*, *hodowca* itp.), choć możliwe są wyjątkowo użycia aktualne, okazjonalne, zwłaszcza w derywatach z formantem *-acz*, np. *zapowiadacz*, *oprowadzacz*, *zagajacz*.

Skomplikowana jest relacja aspektowa między derywatem a podstawą: większość derywatów ma charakter ndk i motywuje się czasownikami ndk (prawie 95% według Dobrzyńskiej 1975 a, c), np. *pijak* (← *pic*), *plywak* (← *plywać*), *opowiadacz* (← *opowiadać*), *poszukiwacz* (← *poszukiwać*), *wyjadacz* (← *wyjadać*). Rzadziej derywaty ndk formalnie motywuja się przez dokonane, np. *załadowca* – ndk (od *załadować* – dk), *rozmówca* – ndk (od *rozmówić się* – dk). Bywa jednak tak, że nazwa subiektu ma oba aspekty zależnie od kontekstu, np. *porywacz* 'ten, kto porywa' – ndk, ale *porywacz Aldo Moro* – dk, podobnie *morderca*, *nabywca*, *podpalacz*.

Nazwy subiektów czynności dokonanych są stosunkowo rzadkie (ok. 2,5%) i motywuja się najczęściej także formalnie czasownikami dokonanymi (np. *przybysz* ← *przybyć*, *stwórcę* ← *stworzyć*, *oswobodziciel* ← *oswobodzić*), rzadziej nazwy dokonane motywuja się przez czasowniki niedokonane, np.

rozwodnik 'ten, kto się rozwiódł', *odkrywca* 'ten, kto odkrył', *zdobywca* 'ten, kto zdobył' i z formalnym zakłóceniem: *topielec* 'ten, kto się utopił'.

Spośród właściwości konotacyjnych podstawy przechodzi do derywatu (nieregularnie) konotacja obiektu (oczywiście ze zmianą B. na D.): *oddawca listu*, *hodowca kur*, *podpalacz domu*, *nabywca mebli*, *miotacz min*, *poławiacz perel* (ale nie **piekarz chleba*, **pisarz wierszy* itp. por. Buttler 1976). Powierzchniowa redukcja obiektu występuje szczególnie wyraźnie przy nazwach wykonawców zawodów.

Wykładniki formalne nazw subiektów. Nazwy subiektów derywowane są za pomocą przeszło 40 formantów, przy czym 4 spośród nich (-*acz*, -*ca*, -*iciel*, -*ator*) to typy produktywne, 9 poświadczonych jest w dużych seriach derywatów (powyżej 20), reszta to wykładniki rzadkie bądź izolowane. Oczywisty jest brak ścisłych reguł określających użycie poszczególnych formantów. Zestaw formantów podaje tabela 2. Nazwy żeńskich wykonawców czynności typu *śluchaczka*, *odbiorczyni* można uznać za nazwy subiektów wówczas, gdy motywacja czasownikowa jest dla nich główna (np. *sprzątaczką*). Dokładniejszej analizie poddane zostaną tylko typy liczne.

Tabela 2. Formanty tworzące nazwy subiektów

Typy bardzo liczne, powyżej 100 derywatów	Typy dość liczne, od 20 do 100 derywatów	Typy mało liczne, od 5 do 20 derywatów	Typy rzadkie (poniżej 5 derywatów) i izolowane
- <i>acz</i> - <i>ca</i> - <i>iciel</i> - <i>ator</i>	- <i>arz</i> - <i>nik</i> - <i>ak</i> - <i>ec</i> - <i>(acz)ka</i> - \emptyset m. - <i>a</i> - <i>er</i> - <i>ant</i> - <i>ent</i>	- <i>ek</i> , np. <i>milczek</i> , <i>grajek</i> - <i>ik</i> , <i>łazik</i> , <i>błyszczak</i> - <i>(n)ica</i> , <i>tętnica</i> , <i>drażnica</i> - <i>ala</i> , <i>guzdrała</i> - <i>uch</i> , - <i>tuch</i> , <i>zmarzluch</i> - <i>un</i> , <i>opiekun</i> , <i>wraskun</i> - <i>alski</i> , - <i>uński</i> , <i>zapominalski</i> , <i>gadulski</i> - <i>idło</i> , <i>mamidło</i> - <i>enie</i> , - <i>anie</i> , - <i>cie</i> , <i>otoczenie</i> , <i>zajście</i> - <i>eniec</i> , <i>sprzymierzeniec</i> - <i>(t)or</i> , <i>protektor</i>	- <i>elec</i> , np. <i>topielec</i> - <i>aniec</i> , <i>mieszkaniec</i> - <i>uła</i> , <i>gadula</i> - <i>awiec</i> , <i>latawiec</i> - <i>och</i> , <i>śpioch</i> - <i>aka</i> , <i>rozrabiaka</i> - <i>eń</i> , <i>przechodzien</i> - <i>isko</i> , <i>urwisko</i> - <i>niczy</i> , <i>mierniczy</i> - <i>ęga</i> , <i>włóczęga</i> - <i>ajda</i> , <i>gamajda</i> - <i>ątko</i> , <i>żyjątko</i> - <i>ątek</i> , <i>wrzątek</i> - <i>el</i> , <i>śmierdziel</i> - <i>ajło</i> , <i>strachajło</i> - <i>(y)sz</i> , <i>przybysz</i> - <i>on</i> , <i>gryzoń</i> - <i>or</i> , <i>wisior</i> - <i>sa</i> , <i>beksa</i> - <i>us</i> , <i>pracus</i> - <i>inier</i> , <i>uciekinier</i> - <i>(as)ta</i> , <i>entuzjasta</i> - <i>at</i> , <i>wariat</i>

(1) Derywaty z formantem *-acz*

Stanowią typ bardzo produktywny (ok. 500 w SJPD) w tworzeniu nazw wykonawców zawodu (*nasypywacz, ładowacz, hartowacz*), a także subiektów czynności niezawodowych uzualnych (*badacz, gracz, wspinacz, poganiacz*) bądź aktualnych, doraźnych (*oprowadzacz, odprowadzacz, wyjadacz, zagajacz, zapowiadacz* itp.).

Duża grupa derywatów łączy w sobie znaczenie osobowego wykonawcy czynności i narzędzia, np. *napinacz, naprężacz, przetapiacz, spawacz, wyświetlacz, zgniatacz*; każda niemal nazwa narzędzia może być także zastosowana do człowieka. Charakterystyczne jest tu przesunięcie, które się dokonało w ciągu ostatniego wieku: nazwy, które SW notuje jako odnoszące się do człowieka, dziś są na ogół nazwami narzędzi (np. *przerywacz, popychacz*). Neutralizacja opozycji między nazwą subiekta a nazwą narzędzia (urządzenia) jest szczególnie widoczna przy nazwach statków *ścigacz, pchacz, stawiacz min* itp. Nazwy subiektów nieosobowych (poza narzędziami) są mało liczne. Rzadkie są też nazwy subiektów nieczynnościowych (procesów i stanów), np. wyjątkowo: *posiadacz, odczuwacz*. Podstawami omawianych derywatów są bowiem przede wszystkim czasowniki oznaczające czynności fizyczne przy nazwach zawodu (np. *spryskiwacz, ugniatacz, napinacz*) bądź psychofizyczne (np. *zabawiacz, zachwalacz*), prawie wyłącznie ndk, mające najczęściej w swej formie wykładniki imperfektywności (np. *rozcinać, zarabiać, włamywać*). Od strony formalnej podstawami są najczęściej wtórne imperfectiva prefiksalne należące do tematów na *-a-* (*-já-*), *-ywa-*, *-owa-*. Do rzadkości należą derywaty od innych typów tematycznych (*-i-*: *palacz*, rdzenne: *zwacz, kowacz*). Te właściwości formalno-semantyczne wyznaczają zakres produktywności formantu *-acz* w opozycji do formantu *-iciel*, który derywuje zasadniczo od tematów na *-i-*, oraz obcego sufiksu *-ator*, który derywuje od czasowników zapożyczonych.

(2) Derywaty z formantem *-ca*

Są znacznie mniej liczne (ok. 150 derywatów prostych i o połowę mniej złożonych), stanowią typ mało produktywny (stosunkowo niewiele wyrazów nowych w SJPD).

Są to niemal wyłącznie nazwy osobowych subiektów czynności, nieosobowe występują tylko w złożeniach (*owadożerca*); nieliczne nazwy nosicieli stanów i relacji to *znawca, następca, dzierżawca*.

Wśród podstaw nieliczne są nazwy czynności fizycznych (w związku z czym wśród derywatów mało jest nazw zawodowych, wyjątkowo *kierowca, przeladowca, załadowca*), dużo czynności związanych z mówieniem (*mówca, kłamca, pochlebca*), wymianą dóbr (*oddawca, najemca, sprzedawca, odbiorca*), kierowaniem (*dowódca, rządcą, kierowca*).

Pod względem formalnym podstawy nie wykazują ograniczeń, należą do różnych typów koniugacyjnych; często występuje dodatkowa motywacja przez NA (*zdrajca* ← *zdrada*). Aspekt derywatu najczęściej zgodny jest z aspektem podstawy (*kłamca* ← *kłamać*, *mówca* ← *mówić*, *sprzedawca* ← *sprzedawac*), ale występują także różnice: *odkrywca* – dk od *odkrywać* – ndk; *załadowca* – ndk od *załadować* – dk.

(3) Derywaty z formantem *-iciel*

Formant ten występuje wyłącznie w nazwach osobowych: wyjątek stanowi *niszczyciel* (o statku wojennym) i *dusiciel* (o wezu), ale one także mogą odnosić się do osób. Stosunkowo niewiele tu nazw zawodowych, większość wskazuje na nosicieli czynności psychofizycznych lub psychicznych uzualnych (*głosiciel, czciciel, gorszyciel, kusiciel, krzywdziciel, pocieszyciel, żywiciel*), a także doraźnych (*wyraziciel, wyręzciciel, poręzciciel, niszczyciel*).

Podstawami są niemal wyłącznie czasowniki na *-i-*, wyjątki to grupa z rdzeniem *-kaz-* (*okaziciel, przekaziciel*), ind. *natchniciel* oraz derywat *truciciel* (← *truć*). Semantycznie jednak formacje te motywowane są w większości przez czasowniki ndk (należące do tematów na *-a:* *pocieszyciel* 'ten, kto pociesza', *wyręzciciel, poręzciciel* 'ten, kto wyręcza, poręcza') bądź też ndk || dk: *dostarczyciel* 'ten, kto dostarcza || dostarczył', *oskarżyciel* 'ten, kto oskarża || oskarżył', *naruszyciel* 'ten, kto naruszył || narusza (prawo)' itp. Wyłącznie dokonane są stosunkowo nieliczne: *odkupiciel, stworzyciel, uzdrowiciel, założyciel*.

Jak widać, dziedziną obsługiwaną przez formant *-iciel* są czasowniki zawierające tematyczne *-i-*; dalsze ograniczenie spowodowane jest czynnikami semantycznymi: tylko nazwy czynności wykonywanych uzualnie bądź szczególnie ważnych stają się podstawami nazw subiektów: *tępiciel, krzywdziciel, pocieszyciel*. Czynności doraźne (bądź wykonywane stale, ale nie specjalnie charakterystyczne) nie stanowią wspólnie podstaw nazw subiektów. Wiele derywatów z sufiksem *-iciel* o charakterze doraźnym wyszło dziś z użycia (np. *nawróciciel, pogńębiciel, zgubiciel*, por. Peplowski 1974). Stąd formant ten zawęża zakres występowania (w stosunku do słownika Lindego dwukrotnie zmniejszyła się liczba derywatów z tym formantem, w SJPD około 100 formacji), nieliczne nowe nacechowane są indywidualnością bądź podniosłością (np. *gasiciel, natchniciel*).

(4) Derywaty z formantem *-ator*

Formant ten derywuje masowo (ok. 300 w SJPD) nazwy subiektów (i urzędzeń; w większości nazw występują obie te możliwości jednocześnie, np. *powielator, instalator*) od czasowników obcych z sufiksem *-owac*. Nazwy te są w większości nowe, ok. 80% zanotowano po raz pierwszy w SJPD, z tego wiele w suplementach. Dużą część stanowią nazwy zawodowe (*iluminator, inscenizator, administrator, recytator, rejestrator, wizytator*) bądź też nazwy subiektów czynności uzualnych i potencjalnych (*adorator, konspirator, pacyfikator, organizator*), które jednak w wielu wypadkach mogą być rozumiane także aktualnie, np. *komentator, akompaniator, propagator, prenumerator, tryumfator* 'ten, kto aktualnie komentuje, akompaniuje, propaguje, prenumeruje, tryumfuje'. Derywaty te, pochodne od czasowników ndk, mają w zasadzie aspekt ndk, w pewnych wypadkach mogą być jednak ndk || dk, np. *inicjator* 'ten, kto inicjuje || zainicjował coś', *denuncjator* 'ten, kto denuncjuje || zadenuncjował kogoś'. Niektóre formacje motywowane są też obocznie bądź podstawowo przez NA, np. *nawigator* ← *nawigowac* || *nawigacja*. Oczywiście jest brak

kategorialności konstrukcji: od czasowników obcych na *-ować* tworzą się także nazwy subiektów za pomocą innych formantów (*abonować* → *abonent*, *oponować* → *oponent*, *emigrować* → *emigrant*) bądź też nie tworzą się wcale (*perswadować*). Stosunkowo najbardziej regularną grupę stanowią derywaty od czasowników na *-fikować* (*unifikator*, *kodyfikator*, *klasyfikator*, *mistyfikator*, *wersyfikator* itp.).

(5) Derywaty z formantem *-arz*

Są dość liczne, ok. 90 notowanych w SJPD, w tym jednak zaledwie 30% należy do słownictwa ogólnego, reszta to terminy specjalne, głównie nazwy wykonawców zawodu (*mielarz*, *oklejarz*, *opylarz*, *plukarz*, *wytaczarz*) bądź wyrazy nacechowane potocznością: *szwindlarz*, *lumpiarz*. Ogólnie używane, np. *kpiarz*, *łgarz*, *malarz*, *murarz*, *piekarz*, *pielęgniarsz*, *pisarz* (często z oboczną motywacją przez NA: *plotkarz*, *flirciarz*), to nazwy subiektów czynności wykonywanych zawodowo bądź uzualnie. Zupelny brak nazw narzędzi, nieliczne nazwy nieosobowych subiektów czynności należą do terminów przyrodniczych, np. *szklarz*, *walkarz*.

(6) Derywaty z formantem *-nik*

Stanowią typ nieproduktywny, wycofujący się w stosunku do stanu z wieku XIX. Linde notuje wiele wyrazów, które dziś wyszły z użycia, np. *dokucznik*, *napadnik*, *przestępnik*, *rozdawnik*; w wielu z nich formant *-nik* został zastąpiony przez inne, np. *-ca*. Jedyna grupa utrzymująca się dość silnie to derywaty motywowane przez czasowniki na *-owa-*: *kierownik*, *kłusownik*, *pracownik*, *przodownik*, *ratownik*, *rysownik*.

Nazwy nieosobowych subiektów czynności to przede wszystkim duża grupa nazw pojęć abstrakcyjnych, takich jak: *czynnik*, *łącznik*, *wyróżnik*, *wyznacznik*, *wskaznik* 'coś, co łączy, wyróżnia, wyznacza, wskazuje'. W niektórych neutralizuje się różnica między subiektem i środkiem czynności (*rozdzielnik*), subiektem i miejscem (*zbiornik* 'urządzenie || miejsce zbierające, w którym się coś zbiera').

(7) Derywaty z formantem *-ak*

Formant ten występuje współcześnie w około 30 nazwach subiektów w większości nieosobowych (*bolak*, *człapak*, *ssak*, *suwak*, *świstak*) i kilku osobowych (*pijak*, *plywak*, *próżniak*, *śpiewak*, *żebrak*). Typ jest w tej funkcji nieproduktywny, odczasownikowe derywaty z formantem *-ak* to przede wszystkim nazwy narzędzi (por. s. 412). Nazwy subiektów czynności ndk uzualnych są rzadsze.

(8) Derywaty z formantem *-ec*

Stanowią grupę mało liczną (niewiele ponad 20), nie powiększającą się. Nazwy osób to *goniec*, *kupiec*, *strzelec*, *wędrowiec*, *żeniec*; nazwy nieosobowych subiektów odnoszą się do zwierząt (*brodziec*, *ryjec*) bądź przedmiotów (*kolec*, *mielec*). W nazwach statków i samolotów typu *szybowiec*, *eskortowiec*, *konwojowiec*, *transportowiec* zostaje zneutralizowana różnica między subiektem i środkiem czynności: 'to, co eskortuje' || 'to, za pomocą czego się eskortuje'.

(9) Derywaty z formantem *-aczka*

Są to liczne nazwy kobiet wykonujących czynności. Większość z nich ma główną motywację rzeczownikową i strukturę nazw żeńskich (por. s. 413), np. *pakowaczka, ładowaczka, sluchaczka, układaczka, zamiataczka*; niektóre nie mają odpowiednich męskich i te motywowane są wyłącznie przez czasownik, np. *cerowaczka, pomywaczka, praczka, sprzątaczką*.

(10) Derywaty z formantami paradygmatycznymi

Należą tu dwa typy: rzeczowniki rodzaju męskiego typu *zbieg, pościg* w zn. 'ścigający' i żeńskie na *-a*, np. *ochrona, opieka* 'ten, kto ochrania, opiekuje się' lub 'ci, którzy ochraniają, opiekują się'.

Rzeczowniki męskie w liczbie ok. 80 to w dużej części derywaty tylko synchroniczne (często zapożyczone), motywowane dziś przez czasowniki na *-ować* (np. *reżyser* ← *reżyserować*, *pielgrzym* ← *pielgrzymować*, *pilot* ← *pilotować*, *symbol* ← *symbolizować*). Pozostałe także i genetycznie są derywatami (lub też rezultatami przesunięć znaczeniowych). Są to nazwy subiektów osobowych, głównie zbiorowych: *zarząd, pościg, rząd* 'ci, co zarządzają, ścigają, rządzą' oraz nazwy nieosobowe, najczęściej subiektów procesów, w dużej części o charakterze rezultatywnym (dk): *zarost* 'to, co zarosło', *wyciek* 'to, co wyciekło'.

Rzeczowniki żeńskie nieco mniej liczne (ok. 50) mają cechy podobne, część z nich motywowana jest tylko synchronicznie (*asysta, kontrola, krytyka*). Semantycznie należą tu nazwy osobowe oznaczające zbiorowych wykonawców (np. *obrona, obsada, obsługa, ochrona* 'ci, co bronią, obsadzili (role, zajęcia), obsługują, ochraniają') oraz nazwy nieosobowych, indywidualnych subiektów (środków czynności), np. *przegroda, zasłona, ozdoba, podpora, przynęta* 'to, co przegradza, zasłania, podpira, przynęca' || 'to, czym się przegradza, zasłania, ozdabia, podpira, przynęca'. Wyłącznie strukturę nazwy subiektu ma *pokrywa* (*śnieżna*) 'to, co pokrywa', *pokusa* 'to, co kusi'. Osobowe indywidualne to: *śluga, wyręka*.

(11) Derywaty z formantem *-er*

Formant ten występuje w około 40 derywatach motywowanych przez czasowniki obce, oznaczających osobowych wykonawców czynności (*aranżer, hipnotyzer, kolporter, kontroler, magnetyzer, monter, trener* itp.) bądź ze zniesioną opozycją osobowości || nieosobowości: *eksporter, importer* (osoba lub instytucja), *eksporter* (człowiek lub statek), *selekcjoner* (człowiek lub urządzenie) itp. Wiele z nich ma oboczną motywację rzeczownikową (np. *blagier* ← *blagować*, *blaga*; *kolekcjoner* ← *kolekcjonować*, *kolekcja*; *ankieter* ← *ankietować*, *ankieta*), w niektórych motywacja rzeczownikowa jest podstawowa (*prognozer* 'ten, kto stawia prognozy, prognozuje').

W kilku derywatach pojawia się modyfikacja pejoratywna: *krytykier* ← *krytykować*, *krytyka*, *politykier* ← *politykować*, *polityka* oraz w odczasownikowym – *pomagier*. Nacechowanie ujemne pojawia się być może pod wpływem znaczenia realnego wyrazu *blagier*.

(12) Derywaty z formantem *-ant*

Stanowią typ produktywny, większość derywatów (ok. 80 w SJPD) to

wyrazy nowe, motywowane przez czasowniki obce, np. *dyskutant, debutant, emigrant, imigrant, kolaborant, lawirant, manifestant, spekulant, symulant*. Są to niemal wyłącznie nazwy osób, wykonawców czynności, często aktualnych (*dyskutant*). Nazwy urządzeń i innych nieosobowych subiektów są stosunkowo mało liczne (por. *konserwant, determinant*). W wielu wypadkach występuje druga motywacja rzeczownikowa przez nazwę czynności, np. *azylant, dywersant, intrygant, projektant*.

(13) Derywaty z formantem *-ent*

Są to mniej liczne (ok. 20) derywaty od czasowników na *-ować*, nazywające osobowych subiektów czynności: *abonent, oponent, konkurent, producent, pretendent, recenzent, referent*. W niektórych wypadkach są to nazwy wykonawców czynności aktualnych, np. *oponent* 'ten, kto oponuje w danej chwili'. Aspekt derywatów w zasadzie ndk, choć mogą być kontekstowo dk: *recenzent* 'ten, kto recenzował coś'.

2.3. NAZWY OBIEKTÓW CZYNNOŚCI (N OB)

Nazwy obiektów dzielą się na przedmiotowe i nieprzedmiotowe. Pierwsze z nich oznaczają przedmioty, na które skierowana jest (będzie lub była) czynność wyrażona podstawą, por. np. *wychowanek, zawiniątko, czytanka*. Szczególny rodzaj obiektu przedmiotowego stanowi obiekt materialowy, por. *tworzywo* 'to, z czego coś się tworzy', *przedziwo* 'to, z czego przedzie się nic' itp. Nazwy obiektów nieprzedmiotowych oznaczają zjawiska, sytuacje, zdarzenia, por. np. *marzenie* 'to, o czym ktoś marzy', *pragnienie* 'to, czego ktoś pragnie', *domysł* 'to, czego ktoś się domyśla'. Znaczenie obiektu często towarzyszy znaczeniu czynności, por. np. *przesyłka* 'przesłanie' i 'to, co jest przesyłane || przesłane', *dopłata* 'dopłacanie' i 'pieniądze dopłacane || dopłacone', *jedzenie* – NA i 'to, co jest jedzone', *pranie* – NA i 'to, co jest prane'. W sposób regularny znaczenie czynnościowe towarzyszy obiektowemu w zakresie derywatów na *-anie, -enie, -cie*, poza tym dwuznaczności takie spotyka się wśród derywatów paradygmatycznych, derywatów z formantem *-ka*, rzadziej *-ek* (*dorobek, zarobek*), *-acja* (*adaptacja, publikacja, interpretacja*).

Nazwy obiektów czynności miewają znaczenie bądź wyłącznie ndk (ściślej: znaczenie takie występuje w czasownikach podstawowych), np. *rozsada, kochanek, uczeń, czytanka*, bądź jednocześnie ndk i dk, np. *wpłata, wywieszka, postaniec, wychowanek*, bądź też wyłącznie dk, np. *stłuczka, zguba, łup, pakunek, wędzonka, zawiniątko*. Jak widać, nie zawsze dokonaność znaczeniowa ma swój wykładnik w formie tematu słowotwórczego, por. *łup, pakunek, wędzonka, kruszyna*. Derywaty o znaczeniu dk oznaczają obiekty o pewnych cechach stanowiących rezultat czynności wyrażanej przez temat słowotwórczy. Niezupełnie ostra jest granica między obiektami o cechach rezultatywnych i wytworami czynności, a więc przedmiotami lub zjawiskami ujmowanymi językowo jako nowe, wytworzone z jakiegóś

substancji lub innych przedmiotów (por. 2.4.). Wątpliwości powstają przy derywatach takich, jak *odmrożenie* ('odmrożona skóra', tj. N OB, czy też 'zmiany powstałe na skórze wskutek odmrożenia', tj. N RES), *zwalisko* ('zwalone kamienie, cegły, skały', tj. N OB, czy też 'stos, kopiec powstały wskutek zwałenia się kamieni, cegieł, skał', tj. N RES); podobnie *oparzenie*, *oparzelina*, *obsuwisko* i in. są to wypadki neutralizacji opozycji między tymi dwiema kategoriami. Wykładnikami znaczenia obiektowego są, jak powiedzieliśmy, przede wszystkim te same formanty, które występują przy NA, a więc paradygmatyczne męskie i żeńskie na *-a*, *-anie*, *-enie*, *-cie* oraz *-ka* z wariantami (*-anka*, *-onka*, *-ajka*), a także formanty *-eniec*, *-nik*, *-ek*. Poza tym znaczenie obiektu czynności wyrażane jest przez prawie 20 innych formantów tworzących niewielkie serie lub formacje izolowane.

Tabela 3. Formanty tworzące nazwy obiektów

Typy stosunkowo liczne, od 10 do 50 derywatów	Typy nieliczne (poniżej 10 derywatów) i izolowane
<i>-a</i> <i>-Ø m.</i> <i>-anie, -enie, -cie</i> <i>-ka</i> i warianty: <i>-anka, -onka, -ajka</i> <i>-aniec, -eniec</i> <i>-nik</i> <i>-ek, -anek</i>	<i>-iwo</i> , np. <i>piwo, paliwo</i> <i>-nica, pokładnica</i> <i>-uch, gniewciuch</i> <i>-ak, deptak, lizak</i> <i>-izna, darowizna</i> <i>-isko, -owisko, znaleźisko, słuchowisko</i> <i>-en, więzien, uczeń</i> <i>-acja, delegacja, publikacja</i> <i>-at, delegat, korelat</i> <i>-dło, -adło, jądło, widziadło, popychadło</i> <i>-unek, podarunek</i> <i>-anina, mieszanina</i> <i>-och, piesszoch</i> <i>-ątko, zawiniątko</i> <i>-anko, wdzianko</i> <i>-ant, aresztant</i> <i>-ita, najmita</i> <i>-mo, widmo</i>

(1) Derywaty paradygmatyczne rodzaju żeńskiego

Derywaty te, w liczbie ok. 40, najczęściej łączą znaczenie obiektu i samej czynności, np. *dostawa*: *Dostawa towaru opóźnia się* (NA) i *Dzisiejsza dostawa ryb była niewielka*; *dzierżawa* 'dzierżawienie czegoś' i 'to, co dzierżawione'; *wpłata* 'wplacanie' i 'to, co wplacane'. Może jednak także występować wyłącznie znaczenie obiektowe, np. *zguba* 'to co zgubione', *przyczepa* 'przyczepiona część pojazdu', *rozsada* 'młoda roślina przeznaczona do rozsadzania'. Jak widać, derywaty te mogą mieć charakter dk (np. *zguba*), ndk (*rozsada*) lub ndk || dk (*dopłata, dostawa*).

(2) Derywaty paradygmatyczne rodzaju męskiego

Podobnie jak grupa poprzednia łączą w sobie często znaczenia czynności i jej obiektu, np. *zbiór, zasiew* 'czynność zbierania, zasiewania' (np. *Rozpoczęto zbiór ziemniaków, zasiew zbóż jarych* itp. || *Zbiór ziemniaków był obfity*).

Znaczenia wyłącznie obiektowe mają np. *lup, wkręt, rozkrusz, utarg, (u)zysk, zaprzęg*.

(3) Derywaty z formantami *-anie, -enie, -cie*

Trudno określić liczebność tego typu, ponieważ znaczenie obiektowe może pojawiać się fakultatywnie przy bardzo wielu NA regularnych, np. *szycie* NA i 'to, co jest szyte', *marzenie* NA i 'to, o czym ktoś marzy' (np. *Moim marzeniem jest wyjazd do Afryki*) oraz 'treść marzenia'; podobnie: *picie, czytanie, cerowanie, jedzenie, rzeźbienie* itp., np. *Muszę zabrać ze sobą picie, czytanie, cerowanie, jedzenie, rzeźbienie* itp.

Jak widać, derywaty te mają często znaczenie nieprzedmiotowe, zwłaszcza dotyczy to nazw oznaczających stany psychiczne, np. *marzenie, przywidzenie* 'to, co się przywidziało', *zmartwienie* 'to, czym ktoś się martwi', *zamierzenie* 'to, co ktoś zamierza'.

(4) Derywaty z formantem *-ka, -anka, -onka, -ajka*

Stanowią typ bardzo charakterystyczny dla znaczenia obiektowego. Większość ma znaczenie ndk || dk: *wklejka, wkładka, nakrętka, nasadka, naklejka, podściółka, przystawka, przekąska, wywieszka, wtyczka*. Znaczenie obiektu i miejsca mają takie derywaty, jak: *obsadka*, 'to, na czym coś jest obsadzone', *potarka* 'to, o co jest pocierana zapalka'.

Derywaty z formantem *-anka, -onka* mają jednocześnie motywację imiesłowową, np. *czytanka, czesanka, krajanka, mrożonka*. Nazwą drugiego obiektu jest *układanka* 'to, z czego się układa obrazki, budowle itp.'. Odrębną grupę stanowią nazwy kobiet podlegających czynności, które motywują się jednocześnie przez rzeczowniki męskie oraz przez imiesłowy, por. *wygnanka, zesłanka, wychowanka*.

Derywaty z formantem *-ajka* są nieliczne i marginesowe, por. nazwy *zup zalewajka, zarzucajka*.

(5) Derywaty z formantami *-aniec, -eniec*

Formacje te (niewiele ponad 10) mają jednocześnie motywację przez imiesłów bierny: *posłaniec, skazaniec, wygnaniec, potępieniec, wyzwoleniec*. Mają one zawsze znaczenie osobowe i niemal wyłącznie aspekt dk, por. *pomazaniec, wysiedleniec, zesłaniec*.

(6) Derywaty z formantem *-nik*

Oznaczają obiekty przy abstrakcyjnych czynnościach (*wymiennik, podstawnik* 'to, co może być wymienione, podstawione', *składnik* 'to, z czego coś się składa'), zwłaszcza przy działaniach matematycznych: *dzielnik, mnożnik, odjemnik* 'liczba, przez którą dzieli się, mnoży inną liczbę, którą się odejmuje od innej liczby'. Niektóre derywaty łączą znaczenie obiektu i miejsca: *spocznik, bud.* 'płaszczyzna pozioma przedzielająca schody, to, na czym można spocząć',

chodnik 'to, po czym się chodzi', *leżnik* 'część rusztowania, na której leżą belki'. Wszystkie derywaty mają aspekt ndk.

(7) Derywaty z formantami *-ek, -anek*

Formant *-ek* występuje najczęściej w nazwach o charakterze dk, por. *dodatek, dorobek, nabytek, podrzutek, urobek, wlewek* 'metal włany do wlewnicy', *wydatek, zarobek* itp. Nazwa obiektu ndk to *kochanek*.

(8) Derywaty z formantem *-iwo*

Stanowią typ semantycznie odrębny. Są to nazwy obiektów materiałowych występujących przy predykatkach wytwórczych i przetwórczych, takich jak: *tworzyć, lepić, prząść, mleć*. Obiekty, na które skierowana jest czynność, stanowią materię przetwarzaną na wytwór: *tworzywo* 'to, co jest przetwarzane w wyniku tworzenia', *przędziwo* 'to, z czego się przędzie, co jest przetwarzane na przędzę', *mieliwo* 'to, co jest mielone, przetwarzane w wyniku mielenia na mąkę'. Znaczenie to wyrażane jest także za pomocą formantu *-isko* (*lepisko* 'to, z czego się lepi coś').

Zwykle obiekty nazywane są przez wyrazy *paliwo* i *międlivo*.

Formant *-iwo* pełni także funkcję nazywania środków czynności, np. *czysciwo, spoiwo* (por. s. 411).

2.4. NAZWY WYTWORÓW CZYNNOSCI I PROCESÓW (N RES)

Nazwy te oznaczają przedmioty powstałe w wyniku czynności oznaczonej podstawą (np. *wykop, plecionka, budowla*) bądź też stanowiące rezultat procesu (np. *zarost, rozpadlina, obsypisko*), przy czym w tym drugim wypadku zachodzi zniesienie różnicy między subjektem a wytworem. W wypadku przetwarzania obiektu przez czynność podstawy mamy do czynienia z nieostrością granicy między obiektem a wytworem, por. s. 405.

Wiele derywatów o znaczeniu N RES ma charakter nieprzedmiotowy, por. *streszczenie* 'wytwór streszczania', *wyrzut* 'to, co się wyrzuca komuś', *myśl* 'wytwór myślenia', *chlupot* 'rezultat chlupania'. Należą tu również wytworowe znaczenia nazw czynności czasowników oznaczających zjawiska akustyczne i optyczne, por. *chlupot, stukot, krzyk, stękanie* (w kontekstach takich, jak: *Rozległ się krzyk, Dochodził chlupot wody*), a także *błysk, światło* (*Zobaczył błysk, Oslepilo go światło*). Są to zazwyczaj kontekstowe warianty odpowiednich nazw czynności.

Istnieją wypadki neutralizacji różnicy między wytworem procesu a miejscem, np. *zapadlisko, obsypisko* 'miejsce, gdzie coś się zapadło, obsypało' || 'to, co się zapadło, obsypało'.

Derywaty oznaczające wytwory są w polszczyźnie dość liczne, liczniejsze niż nazwy obiektu. Występują przy predykatkach wytwórczych (np. *twór*), destrukcyjnych (np. *zniszczenia wojenne*), a także oznaczających przekształcanie obiektu, jeżeli w wyniku tego powstaje element rzeczywistości ujmowany jako nowy przedmiot (por. *plecionka, wycinanka*). Zestaw formantów obsługujących nazwy wytworów podaje tabela 4.

Tabela 4. Formanty tworzące nazwy wytworów

Typy liczne, ponad 50 derywatów	Typy dość liczne, od 5 do 50 derywatów	Typy rzadkie (poniżej 5 derywatów) i izolowane
-∅ m. -ina (lm. -iny) -anie, -enie, -cie	-ka, -anka, -onka, np. przecinka, malowanka, plecionka -ek (lm. -ki), okrawki -ot, chlupot -a, dobudowa	-iwo, np. pieczywo -as, zakrętas, wywijas -stwo, kłamstwo, bluźnierstwo -isko, zapadlisko, usypisko -cja, -acja, produkcja, ekranizacja (powieści) -at, fabrykat -unek, rysunek -mo, pismo -ba, prosba, groźba -ota, robota -oć, zmarzłoc -ło, światło -oły, bazgroły -el, przerebel

(1) Derywaty paradygmatyczne rodzaju męskiego

Oznaczają zarówno rezultaty procesu (*zrost, naciek, skrzep*), jak i (częściej) rezultaty czynności wykonywanych przez jakiegoś agensa (*wymysł* 'to, co zostało przez kogoś wymyślone', *napis* 'to, co zostało przez kogoś na czymś napisane', *skrót* 'rezultat skrócenia' itp.). Niektóre derywaty łączą oba znaczenia, np. *zarys* 'to, co się zarysowało' || 'to, co zostało zarysowane'.

Grupa ta jest liczna (ok. 100 w SJPD), typ produktywny, w wielu NA z formantem zerowym może wytworzyć się wtórnie znaczenie rezultatu, np. *oddruk* NA i 'to, co oddrukowane'.

(2) Derywaty z formantem -ina

Nazywają głównie rezultaty procesów (*skroplina*), zwłaszcza zachodzących w ciele ludzkim bądź zwierzęcym (*odmrozina, oparzelina, przesączyna, wybroczyna*), lub też procesów || czynności (*wydalina, wydzielina, wypocina*), znacznie rzadziej wytwory czynności wykonanych przez jakiegoś agensa: *przestrzelina* 'rana powstała wskutek przestrzelenia', *wygładzina, wyskrobina, żłobina* 'rezultat żłobienia'.

Są to nazwy w dużej części nowe, należące do terminologii specjalnej medycznej lub technicznej. Jak widać, w większości nie są to nazwy odrębnych przedmiotów, ale części przedmiotów (miejsc) zmienionych wskutek działania czynności lub zachodzenia procesu.

(3) Nazwy produktów ubocznych

Szczególne typy nazw wytworów stanowią derywaty oznaczające przedmioty pozostałe po wykonaniu czynności nazwanej podstawą, powstałe jako produkt dodatkowy, niezamierzony, np. *strużyny* derywowane są od czasownika *strugać*

o strukturze konotacyjnej: *X struga Y*; gdzie *Y* jest obiektem (wytworem zaś zmieniony *Y*), natomiast derywat nazywa przedmiot powstały dodatkowo, niezamierzony (odpadki).

W większości nazw produkt uboczny jest konotowany syntaktycznie i semantycznie przez podstawowy czasownik, np. *obierać coś z czegoś* (*X obiera Y z Z*) → *obierki*: *okrawać coś z czegoś* → *okrawki*. Konotację wyłącznie semantyczną mamy w wypadku przekształcenia *obcinać* → *obcinki*, *obrzucać* → *obrzynki*, *cedzić coś* → *cedziny*, *wytłaczać coś* (sok) z *czegoś* → *wytłoczyny*, a także *wybierać* → *wybiórki* 'coś, co pozostało po wybraniu', *spalać się* → *spaliny* 'gazy powstałe przy spalaniu benzyny'.

Pod względem semantycznym można wyróżnić tu kilka typów: derywat może nazywać kawalki materii oddzielone od obiektu w wyniku czynności (*strużyny*, *okrawki*, *obierki*), substancję wydzielaną z obiektu w wyniku czynności (*wytłoczyny*, *spaliny*), część obiektu pozostałą po wykonaniu czynności (*wybiórki*, *ogryzek*).

Wykładnikami omawianego znaczenia są sufiksy: *-ki*, lm. (*-ek* || *-ka* w lp.), ok. 15, np. *opilki*, *wyczeski*; *-ina* (*-iny*) w liczbie ok. 10, np. *cedziny*, *heblowiny*, *zwierciny*. Derywaty te to w dużej mierze terminy specjalne.

2.5. NAZWY ŚRODKÓW CZYNNOŚCI (N INSTR)

Do szeroko rozumianych środków czynności zaliczamy wszelkie przedmioty, urządzenia (maszyny), a także substancje pomocne przy wykonywaniu czynności, a więc wszystko to, o czym można powiedzieć, że służy do wykonywania czynności. Należą tu więc wąsko rozumiane proste narzędzia (przedmioty odrębne od obiektu, mające ustalony kształt, por. Grochowski 1975), np. *czerpak*, *zakraplacz*, *trzepaczka*, także służące biernie czynności (*trzepak*, *lejek*) oraz bardziej skomplikowane urządzenia (maszyny), np. *gaśnica*, *skrawarka*, *dźwig*, *powiększalnik*, *nadajnik*. Do środków czynności zaliczamy także substancje służące do wykonania czynności, nie mające ustalonego kształtu, np. *trutka*, *okleina*, *mazidło*, *zasypka*. W funkcji tworzenia nazw substancji specjalizuje się formant *-iwo* (por. *czysciwo*, *chłodziwo*, *gasiwo*, *mroziwo*). Natomiast nie należą tu nazwy obiektów materialowych, z których wykonany jest wytwór czynności (np. *tworzywo*, por. s. 408).

Środki czynności występują głównie przy czynnościach skierowanych na obiekt, ale mogą pojawiać się także przy czynnościach nie wymagających obiektu: np. *skakanka*, *chodak*, *opalacz* to nazwy środków pomocniczych przy czynnościach nie skierowanych na obiekt. Najczęściej nazwy środków pomocniczych przy czasownikach nieprzechodnich oznaczają urządzenia || pomieszczenia, w których dokonuje się czynność, np. *wylęgarka* 'urządzenie do wylęgania się drobiu', *leżanka* 'urządzenie do leżenia'.

Jak pokazywaliśmy (por. s. 401, 402), w wielu wypadkach, zwłaszcza przy bardziej samodzielnych urządzeniach, neutralizuje się opozycja między znaczeniem narzędzia i subiekta czynności (*spychacz*, *uszczelniacz*, *izolator*, *segregator*), narzędzia i miejsca czynności (*plucznik*, *zbiornik*, *dogotowywacz*, *leżak*).

Nazwy narzędzi stanowią klasę bardzo liczną i nieustannie powiększaną, zwłaszcza w terminologii specjalnej. Wszystkie derywaty tej klasy charakteryzują się niedokonanością. Najbardziej produktywne formanty to *-arka*, *-acz*, *-ak*, *-nik*, *-nica*, nieco mniej licznie poświadczone, ale produktywne to *-alnik* (zwłaszcza w tworzeniu nazw substancji służących czynności: *oczyszczalnik*, *rozpuszczalnik*, oraz urządzeń || miejsc, np. *zamrażalnik*, *oziębialnik*), *-ka* (*grzejka*, *ścierka*), *-aczka* (*polewaczka*, *strugaczka*), *-(i)dło* (*nosidło*, *podło*), \emptyset (*uchwyt*, *zaczep*). Pozostałe formanty tworzą serie mniej liczne. Zestaw formantów przedstawia tabela 5.

Tabela 5. Formanty tworzące nazwy środków czynności

Typy bardzo liczne, powyżej 100 derywatów	Typy dość liczne, od 20 do 100	Typy rzadkie (poniżej 20) i izolowane
<i>-arka</i>	<i>-aczka</i> , np. <i>kopaczka</i>	<i>-anka</i> , np. <i>plukanka</i>
<i>-acz</i>	<i>-ka</i> , <i>ścierka</i> , <i>zapalka</i>	<i>-awka</i> , <i>śluchawka</i>
<i>-ak</i>	<i>-alnik</i> , <i>odparownik</i>	<i>-atka</i> , <i>mieszalka</i>
<i>-nik</i>	<i>-dło</i> , <i>mieszadło</i>	<i>-ik</i> , <i>budzik</i> , <i>lepik</i>
<i>-nica</i>	\emptyset , <i>zacisk</i>	<i>-ek</i> , <i>lejek</i> , <i>tluczek</i>
	<i>-nia</i> , <i>dźwignia</i>	<i>-(l)ec</i> , <i>rylec</i>
	<i>-a</i> , <i>nagroda</i> , <i>polewa</i>	<i>-ło</i> , <i>wiertło</i>
	<i>-anie</i> , <i>-enie</i> , <i>-cie</i> , <i>opakowanie</i> , <i>nakrycie</i>	<i>-ina</i> , <i>okleina</i> , <i>wykładzina</i>
	<i>-ator</i> , <i>inhalator</i>	<i>-ica</i> , <i>międlca</i>
		<i>-iwo</i> , <i>krzeszwo</i>
		<i>-ówka</i> , <i>wskazówka</i>
		<i>-eń</i> , <i>grzebień</i>

(1) Derywaty z formantem *-arka*

Stanowią grupę bardzo liczną (ponad 200 derywatów zanotowanych w SJPD), typ produktywny, nieograniczenie pomnażany, zwłaszcza w terminologii specjalnej (90% stanowią wyrazy nowe). Formant odznacza się wyjątkową w słowotwórstwie jednofunkcyjnością: derywaty odczasownikowe z tym formantem to wyłącznie nazwy maszyn, innej lub bardziej skomplikowanych urządzeń; nieliczne nazwy osobowych żeńskich wykonawców czynności (*kosiar-ka*) motywowane także przez nazwy męskie mają jednocześnie znaczenie narzędzi.

Podstawami derywatów są przeważnie czasowniki prefiksalne ndk, należące do typu z tematycznym *-a-* (*obrabiarka*, *przecinarka*, *oczyszczarka*, *wykładarka*, *wyświetlarka*), *-owa-* (np. *impregnowarka*, *dekatyzarka*). Aspekt derywatów wyłącznie ndk.

(2) Derywaty z formantem *-acz*

Jak pokazywaliśmy (s. 401), derywaty z formantem *-acz* występują często zarówno w znaczeniu nazw subiektów, jak i nazw narzędzi, por. *oczyszczacz*, *odkażacz*, *natryskiwacz*, *narzynacz*, *przykrywacz*, *przycinacz*, *ubijacz*, *przekładacz* itp. Ze względu na potencjalność tych znaczeń trudno jest podać ścisłą liczbę

derywatów: SJPD notuje ich ok. 200, z tego ogromną większość stanowią nazwy urządzeń, aparatów (*nawilżacz, odkurzacz, rozpylacz, wyświetlacz*), nazwy części maszyn (*chwytacz, napinacz*), mniejszych narzędzi (*strugacz, rozcinacz, zakraplacz*). Osobną grupę stanowią nazwy łączące znaczenie urządzenia i miejsca czynności (*dogotowywacz, opiekacz, rozdzielacz, skraplacz*) oraz nazwy substancji użytkowanej przy czynności (*odsiwiacz, odczulacz, odrdzewiacz, pochłaniacz, utrwalacz, wybielacz, znieczulacz*). Podstawami derywatów są w ogromnej większości czasowniki prefiksalne ndk, mające w swej formie wykładnik niedokonaności.

(3) Derywaty z formantem *-ak*

Stanowią grupę mniej liczną (ok. 100 notowanych w SJPD), semantycznie zróżnicowaną: są to nazwy narzędzi prostych, np. *ścierak, wkrętak, zmywak*, części urządzeń i przyrządów bardziej skomplikowanych, np. *odcinak, odmotak, wygładzak, rozłaczak, usuwak* 'urządzenie przy wrębiarkach do usuwania wrębowin', *ustawiak* 'przyrząd do ustawiania noża'. Stosunkowo liczne są nazwy przedmiotów biernie służących wykonywaniu czynności, np. *trzepak, wieszak, zmywak* (w znaczeniu 'zlewozmywak, to, w czym się zmywa'), *leżak, zderzak* 'to, czym pojazd może zderzyć się z czymś innym'. Większość derywatów należy do słownictwa specjalnego.

(4) Derywaty z formantem *-nik*

Są to liczne (ponad 100) nazwy urządzeń, przyrządów służących do wykonania czynności (*czytnik, grzejnik, rzutnik*), często bardzo skomplikowanych, precyzyjnych, wykonujących wiele działań, np. *nadajnik, nastawnik, odbiornik, odtącznik, odpylnik, przetwornik* 'urządzenie przetwarzające prąd', *przyspiesznik, rozrusznik, uziemnik* 'urządzenie uziemiające', *włącznik, wyłącznik, zapalnik*. W tym zakresie formant jest wyspecjalizowany i odróżnia się funkcjonalnie od formantu *-arka* nazywającego większe maszyny i formantu *-ak* oznaczającego prostsze narzędzia, służące do mniej skomplikowanych czynności.

Nieliczne tylko derywaty są nazwami substancji używanych przy czynności (*garbnik, lepnik, zagęsmik* poligr. 'substancja zagęszczająca') oraz nazwami urządzeń || miejsc, np. *płucznik, susznik* 'urządzenie do płukania, suszenia', *zbiornik* 'urządzenie || pomieszczenie do zbierania cieczy', *oprzędnik* 'urządzenie || miejsce oprzędu'. W obu tych funkcjach specjalizuje się formant *-alnik* (*oczyszczalnik, odparowalnik*). Formacje z tym sufiksem mają aspekt ndk, choć niektóre z nich motywują się formalnie przez czasownik dk (np. *wysięgnik*).

(5) Derywaty z formantem *-nica*

SJPD notuje prawie 100 derywatów z tym formantem oznaczającym urządzenia samodzielne (*gaśnica, bagrownica, przesuwница, żwirownica, wywrotnica* 'urządzenie do wywracania wagonów', *zasypnica* 'urządzenie do napełniania pieców węglem') lub części maszyn, np. *przepustnica*. Sporą grupę stanowią nazwy przedmiotów biernie używanych przy wykonywaniu czynności: *cumownica* 'pal do cumowania', *suwnica* 'urządzenie, po którym przesuwa się

wózek', *dojnica* 'naczynie używane przy dojeniu'. Zarysowujące się podklasy semantyczne to nazwy naczyń oraz nazwy urządzeń || miejsc służących do wykonywania czynności.

2.6. NAZWY MIEJSC (N LOC)

Należą tu derywaty nazywające miejsca czynności, procesów i stanów, np. *pijalnia*, *pływalnia* 'miejsce, gdzie się pije (wodę), pływa', *wylęgarnia* 'pomieszczenie, w którym wylęga się drób', *rozlewisko* 'miejsce, gdzie się rozlewa (woda)', *siedzenie* w jednym ze znaczeń 'miejsce, na którym się siedzi', *legowisko* 'miejsce leżenia' (z wyjątkową alternacją *ż* : *g*). Nazwy miejsc procesów i stanów są bardzo rzadkie, przeważająca większość derywatów nazywa pomieszczenia, w których odbywa się czynność.

W dużej grupie wyrazów zachodzi neutralizacja opozycji między znaczeniem urządzenia (środka czynności) i miejsca: *zbiornik* 'to, co służy do zbierania czegoś' || 'pomieszczenie (pojemnik), w którym się zbiera coś', *brodzik* 'urządzenie służące do brodzenia' || 'miejsce, w którym się brodzi', *karmnik* 'urządzenie do karmienia' || 'miejsce, w którym się karmi zwierzęta', *skrytka* 'urządzenie || miejsce do ukrycia (skrywania) czegoś', *zlewnia* 'urządzenie || miejsce do zlewania płynów', *chłodnia* 'urządzenie || pomieszczenie do chłodzenia', *myjnia* 'urządzenie || pomieszczenie do mycia' itp. W sporej grupie wyrazów neutralizuje się znaczenie miejsca i rezultatu procesu, np. *osypisko*, *oberwisko* 'miejsce, w którym coś się osypało, oberwało' || 'to, co się osypało, oberwało'.

Podstawowym wykładnikiem znaczenia miejsca czynności jest formant *-nia* i pochodne *-alnia*, *-arnia* (ponad 340 notowanych w SJPD): ogółem 80% wszystkich N LOC derywowanych jest tymi formantami. Reszta to derywaty z formantem *-isko* (ok. 25), *-nica* (10), *-nik* (10), z formantami paradygmatycznymi męskimi, najczęściej łączącymi znaczenie miejsca i rezultatu, np. *dojazd*, *odpływ*, *przejazd*, *wybieg*, *przepływ*, *przełaz*, *zsymp* (przeszło 20).

Pozostałe nazwy miejsc to nieliczne derywaty z formantem *-ek* (*przystanek*, *schowek*), *-ka* (*skrytka*, *ochronka*), *-anie*, *-enie*, *-cie* (*skrzyżowanie*, *siedzenie*, *wejście*), *-ik* (*brodzik*), *-atorium* (*obserwatorium*) oraz z formantem paradygmatycznym żeńskim (*wyręba*, *zagroda*).

(1) Derywaty z formantami *-nia*, *-alnia*, *-arnia*

Formant *-nia* masowo derywuje nazwy pomieszczeń od czasowników na *-ować*: *pracownia*, *pakownia*, *ładownia*, *sortownia*, *przepompownia*, *walcownia*, *sterownia* itp. Od innych są rzadsze (*wyrzutnia*, *rozkładnia*, *rozdzielnia*, *rozłewnica*, *naswietlnia*) i często łączą znaczenie urządzenia i pomieszczenia (*skocznia*, *tłocznia*, *leźnia*, *nastawnia*, *zsuwnia*).

Szczególnie produktywny jest formant *-alnia*. Większość derywatów z tym formantem stanowią wyrazy nowe, głównie terminy specjalne, nazywające pomieszczenia (i działy wytwórni) ze względu na wykonywane czynności, np. *czesalnia*, *drapalnia*, *mieszalnia*, *naparzalnia*, *nawijalnia*, *ochładzalnia*, *prasowalnia*, *przewijalnia*, *przymierzalnia*, *przyrządzalnia*, *rozwieszalnia*, *spawalnia*, *smażalnia*, *tkalnia*, *ucieralnia*, *wychładzalnia*, *wyżarzalnia*, *zmiękczałnia*. Podstawami są najczęściej czasowniki przechodnie. Derywaty od czasowników

nieprzechodnich są mniej liczne: *dojrzewalnia, pływalnia, poczekalnia, ostygalnia, sypialnia, zjeżdżalnia*.

Obocznie, choć mniej licznie występuje formant *-arnia*, w wielu wypadkach nawet wymiennie z *-alnia*, np. *suszalnia* || *suszarnia, mieszalnia* || *mieszarnia, drapalnia* || *draparnia* (w tym ostatnim wypadku występuje różnica znaczeń: *draparnia* jest nazwą urzędnika). Ze względów eufonicznych formant *-arnia* występuje wtedy, gdy w temacie pojawia się spółgłoska *l* (*bielarnia, odsalarnia, palarnia, wyświetlarnia, wylęgarnia*).

Nazwy pomieszczeń z formantem *-nia, -alnia, -arnia* mają aspekt ndk nawet wówczas, gdy formalnie motywują się przez czasownik dk, np. *poczekalnia, przygotowalnia*.

(2) Derywaty z formantem *-isko*

W odróżnieniu od grupy poprzedniej derywaty z formantem *-isko* nazywają obszary, tereny niezamknięte, charakteryzujące się występowaniem czynności lub stanu powstałego w wyniku procesu, np. *ładowisko, wodowisko, łowisko, obozowisko* 'miejsce ładowania, wodowania, łowienia, obozowania'. Bardziej złożoną strukturę mają takie derywaty, jak: *karczowisko* dk 'miejsce, na którym wykarczowano pnie', *schronisko* 'miejsce, gdzie można się schronić'.

W kilku formacjach neutralizuje się znaczenie subiekta, rezultatu procesu i miejsca (*zapadlisko, rozpadlisko, zwalisko* 'miejsce zapadłe, na którym coś się rozpadło, zważyło').

(3) Derywaty z formantami *-nica, -nik*

Formant *-nica* jest współcześnie nieproduktywny, występuje w wyrazach powstałych dawno, ale zachowujących żywą motywację. Są to m.in. *lecznica, mównica, rozmównica, składnica, strzelnica*. Derywaty z formantem *-nik* mogą być w większości interpretowane jako urządzenia: *karmnik, odmulnik, oprzędnik, susznik, pasnik*. Bardziej wyrazistą nazwą miejsca jest *chodnik*.

2.7. NAZWY TEMPORALNE (N TEMP)

Nazwy temporalne wskazujące na czas dokonywania się czynności, procesu lub zachodzenia stanu są nieliczne i zawsze łączą w sobie jako podstawowe znaczenie informację o samej czynności. Bywa tak, że znaczenia temporalne powstają tylko przy pewnych połączeniach czasownika, np. *zaciemienie słońca* (ale nie np. *zaciemienie umysłu*), *zawieszenie broni* 'czas, kiedy zawieszono broń, czas rozejmu' (ale nie: *zawieszenie obrazu*), *zrównanie dnia z nocą* 'czas, kiedy zrównuje się dzień z nocą'.

Formacje o znaczeniach temporalnych oznaczają pory dnia (*świt, zmierzch* 'moment, kiedy świta, zmierzcha się'), pory roku (*odwilż, roztopy* 'czas, kiedy roztapia się śnieg', oraz 'zjawisko polegające na odwilganiu, roztapianiu się'). W drugim znaczeniu derywaty te należą do typu 2.10.). Mniej regularnie pojawia się znaczenie czasu przy podstawach wskazujących na czynności związane z pracą na roli, zależną od pór roku (*żniwa, wykopki*), a także sporadycznie przy innych, np. *okupacja* 'okres, w którym kraj jest okupowany',

przerwa 'czas, w którym czynność została przerwana i nie zaczęła się na nowo', *prześwój, próba* itp. W tym ostatnim przykładzie znaczenie czasu łączy się ściśle ze znaczeniem czynności próbowania. Znaczenie czasu pojawia się także obocznie w niektórych derywatach odczasownikowych z formantem *-ek*, np. *odpoczynek, wypoczynek* 'czas, w którym się odpoczywa, wypoczywa'. Nazwą temporalną jest genetycznie niemotywowany dziś wyraz *niedziela* 'czas (dzień), w którym się nie działa'. Synchronicznie strukturę temporalną mają nazwy typu: *święto* 'czas, w którym się świętuje', *wczasy* 'okres, w którym się wczasuje'.

2.8. NAZWY SPOSOBOWE

Znaczenie sposobu wykonywania czynności (bądź wykonania przy znaczeniach rezultatywnych) występuje wtórnie w niektórych NA jako dodatkowa informacja, pojawiająca się najczęściej w określonych kontekstach. Ten kontekst stanowią przede wszystkim czasowniki typu *podobać się, poprawić*, w połączeniu z którymi wiele NA nabiera omawianego znaczenia, np. *Podoba mi się redakcja, kompozycja tekstu* 'to, jak jest zredagowany, skomponowany tekst'; podobnie: *Podoba mi się zestaw, układ kolorów* 'to, jak sa zestawione, ułożone', *Powinien być poprawiony przekład tekstu* 'to, jak jest przełożony'.

W niektórych derywatach znaczenie sposobowe jest podstawowe lub jedyne, np. *chód* 'sposób chodzenia, to, jak się chodzi', *wymowa* (np. *angielska*) 'sposób wymawiania, to, jak się wymawia', *pismo* (obok znaczenia wytworu) ma znaczenie 'to, jak się pisze, sposób pisania' (np. *pismo wyraźne, czytelne*), *taniec*. Wylącznie znaczenie sposobowe występuje w derywatach od czasowników konotujących obligatoryjnie określenie sposobowe typu *wygląd* (← *wyglądać jakos*) 'to, jak ktoś wygląda', *zachowanie, postępowanie* 'to, jak ktoś zachowuje się, postępuje'.

2.9. NAZWY ILOŚCIOWE

W pewnej grupie derywatów pojawia się obok znaczenia czynnościowego lub wytworowego informacja: 'to, ile czegoś wytworzono (zrobiono)', np. *wytop* 'to, ile wytopiono', *utarg* 'to, ile (za ile) utargowano', *udźwignąć* 'to, ile może udźwignąć jakieś urządzenie', *zrzut* 'to, ile zrzucano', *ukop* 'to, ile ukopano', *spożycie, zużycie* 'to, ile spożyto, zużyto'. Większość z nich łączy znaczenie wytworu i miary wytworu: *odłów* 'to, co (to, ile) odłowiono'.

Jak widać, znaczenie to charakterystyczne jest dla derywatów paradygmatycznych męskich, rzadziej żeńskich (*nadwaga, niedowaga*) oraz kategoriałnego typu nazw czynności.

Inne znaczenie ilościowe występuje tylko przy czasownikach konotujących miarę odległości, np. *rozstaw* 'odległość między rozstawionymi przedmiotami'. Podstawowy czasownik konotuje składniowo i semantycznie miarę odległości: *Rozstawić szyny w określonej odległości*.

2.10. NAZWY ZJAWISK CHARAKTERYZOWANYCH PRZEZ CZYNNOŚCI, PROCESY I STANY

Do grupy tej należą derywaty typu *chlapa, chlapawica, błyskawica, ślizgawica*. Są to nazwy zjawisk meteorologicznych (lub sytuacji przez nie powodowanych) charakteryzowanych bliżej pewnymi zdarzeniami: *chlapaniem, błysnięciem, ślizganiem się* itp., a więc zawierają one jakby dwie predykcje. Nazwy te można interpretować dwojako: bądź jako dwupredykatowe, bądź też jako jednopredykatowe nazwy stanów, aktów: 'błysnięcie, ślizganie się', a więc należące do NA, podobnie jak *bieganina, chlapanina*, itp. (por. s. 397).

Osobną grupę stanowią w tej kategorii nazwy chorób, których objawami są procesy (stany) nazwane przez podstawę, np. *drętwica* 'choroba, której przejawem jest drętwienie (ciała)', *dychawica* 'choroba objawiająca się dyszaniem', *luszczyca* 'choroba polegająca na łuszczeniu się skóry', *padaczka* 'choroba, której objawem jest padanie', *znieczulica* 'choroba (społeczna), polegająca na powszechnym znieczuleniu, zaniku wrażliwości'.

3. DERYWATY ODPRZYMIOTNIKOWE

3.1. NAZWY ABSTRAKCYJNYCH CECH, TZW. NOMINA ESSENDI (NE)

Odprzymiotnikowe nazwy abstrakcyjnych cech są w zasadzie przekształceniem transpozycyjnym, a więc nominalizacją zdań z orzeczeniem imiennym, np. *Ucieszyła mnie jego pilność* 'to, że jest pilny', *Zmartwiło mnie jego lenistwo, zuchwalstwo* 'to, że jest (był) leniwy, zuchwały', *Zdziwiła mnie jego młodość, wesołość, zarozumiałość, bezczelność* 'to, że jest (był) młody, wesoły, zarozumiały, bezczelny'.

Przekształcenia czysto transpozycyjne, dokonywane głównie za pomocą formantu *-ość*, podlegają jednak licznym ograniczeniom: od wielu przymiotników niemożliwe jest tworzenie derywatu o strukturze NE. Spowodowane to jest z jednej strony czynnikami formalnymi (np. brak NE od przymiotników złożonych i derywowanych od wyrażeni syntaktycznych formantem *-i(y)*, rzadkość od innych przymiotników na *i(y)*, np. *psi, koci, rybi*, ale *młodzieni* → *młodzieni* → *czność*, rzadkość od przymiotników na *-any, -ący*, np. *śpiący, wymagający*), z drugiej – czynnikami semantycznymi: NE derywowane są zasadniczo od przymiotników jakościowych, wskazujących na cechy inherentne (*biały, mały*) bądź stałe (*wykonalny plan, jednowątkowy utwór*). Przymiotniki relacyjne wskazujące na różnego typu relacje między desygnatem podstawy i określanego rzeczownika (*żądania powstancze, budownictwo mieszkaniowe, pobyt miesięczny* itp.) na ogół nie są podstawami abstrakcyjnych rzeczowników. Oczywiście istnieją sytuacje przejściowe, ten sam przymiotnik może mieć znaczenie jakościowe i relacyjne, np. *kamienny stół* i *kamienny spokój*. Czynniki

semantyczne działają też przy wykluczaniu NE od intensiwów przymiotnikowych, np. *malutenki, niebiesciuchny, przemiły*.

Derywaty oznaczające cechy abstrakcyjne mogą odnosić się do podmiotów nieokreślonych, jak w zdaniach ogólnych typu: *Gościnność jest cechą miłą, Starość bywa przykra, Dobroć jest wartością*.

Specjalny typ stanowią nazwy wymiarów, np. *długość, szerokość, wysokość*, które z punktu widzenia semantyki motywują przymiotniki *długi, szeroki, wysoki* 'o dużej długości, szerokości, wysokości'.

W ogromnej liczbie derywatów transpozycyjnych (ponad 500) oprócz znaczenia transpozycyjnego pojawia się znaczenie mutacyjne, nosiciela cechy (por. s. 419), np. *przyjemność, przykreść, trudność, okropność* to 'sytuacja, zdarzenie przyjemne, przykre, trudne, okropne', por. też *dobro* 'dobre czyny' (*Dobro rodzi dobro*), *piękno* 'piękne widoki, przedmioty, otoczenie', np. *Otaczało go piękno, Był wrażliwy na piękno*. Wiele derywatów nazywa obok cechy jej konkretnych nosicieli jednostkowych (*piękność, znakomitość*) lub zbiorowych (*zieloność, ruchomość, słodkość* itp., często w lm.: *pyszności, nieczystości*).

Nazwy abstrakcyjnych cech derywowane są w polszczyźnie niemal regularnie za pomocą formantu *-ość* i nieregularnie za pomocą wielu innych formantów. Zestaw ich podaje tabela 6.

Tabela 6. Formanty tworzące abstrakcyjne nazwy cech

Typ regularny	Typy nieregularne		
	dość liczne, ponad 20 derywatów	mało liczne, poniżej 20 derywatów	rzadkie (poniżej 5 derywatów) i izolowane
<i>-ość</i>	<i>-stwo</i> ∅ m.z. <i>-a</i>	<i>-ota</i> , np. <i>brzydota</i> <i>-izna, golizna</i> ∅ n. <i>zło, zdrowie</i>	<i>-oć</i> , np. <i>dobroć</i> <i>-ycz, gorycz</i> <i>-ada, dziecinada</i>

(1) Derywaty z formantem *-ość*

Stanowią klasę otwartą, nieograniczenie pomnażaną: od każdego niemal przymiotnika, z uwzględnieniem ograniczeń o charakterze semantycznym i formalnym, wskazanych na s. 406, można utworzyć NE typu transpozycyjnego, np. *dotykliwość, łamliwość, widzialność, nuklearność, ograniczoność*. SJPD notuje tych derywatów około 3500, ale może ich być w istocie znacznie więcej. W niektórych wypadkach derywat czysto transpozycyjny tworzy się innym formantem, np. *poważny* → *powaga* (a nie **poważność*), *dobry* → *dobroć* (a nie **dobrość*).

(2) Derywaty z formantem *-stwo*

Są znacznie mniej liczne (ok. 40) niż formacje na *-ość*, które im czasem towarzyszą, por. *zuchwalstwo* – *zuchwałość*, *zarozumiałstwo* – *zarozumiałość*,

ślamazarstwo – ślamazarność. Zazwyczaj w takich wypadkach formacje na *-stwo* oznaczają cechy ogólne oraz zdarzenia (akty) charakteryzujące się tymi cechami, por. *Zuchwalstwo* (nie: *zuchwałość*) *jest cechą negatywną*. *Zuchwalstwem* *było powiedzieć mu to* (nie: *zuchwałością*).

Dla tego typu charakterystyczne są nieregularności formalne zakłócające żywość motywacji, liczne ucięcia elementu *-n-* (np. *ohydzstwo* ← *ohydny*, *paskudztwo* ← *paskudny*, *niechlujstwo* ← *niechlujny*), elementu *-ski* (np. *bestialstwo* ← *bestialski*). Wiele derywatów ma równoległą motywację rzeczownikową: *ślamazarstwo* ← *ślamazara*, *ślamazarny*, *niechlujstwo* ← *niechluj*, *niechlujny*.

(3) Derywaty paradygmatyczne

Dominuje typ włączający przymiotniki do deklinacji rzeczownikowej męskiej (ok. 30), a więc *brąz* ← *brązowy*, *beż* ← *beżowy*, *błękit* ← *błękitny*, *seledyn* ← *seledynowy*, *szkarlat* ← *szkarłatny* itp. Jak widać, częste są tu nazwy kolorów (oprócz wymienionych jeszcze: *paś*, *róż*, *lazur*, *opal*, a także możliwe *popiel*, np. *Tapczan – jasny popiel*), ale wiele jest także innych nazw cech, np. *luź* ← *luźny*, *luksus* ← *luksusowy*, *prymityw* ← *prymitywny*, *powab* ← *powabny*, *przepych* ← *przepyszny*, *spryt* ← *sprytny*, *wykwint* ← *wykwintny*. Derywacji towarzyszy najczęściej ucięcie elementu w podstawie. Formacje te to często derywaty jedynie w sensie synchronicznym, diachronicznie zachodzi w nich relacja odwrotna, np. *brąz* → *brązowy*, lub też stanowią twory równoległe, np. *powab*, *powabny*.

Rzadsze są wypadki przenoszenia przymiotników do paradygmatu żeńskiego spółgłoskowego (*biel*, *czerni*, *czewień*, *dzicz*, *zieleni*), a także żeńskiego samogłoskowego: *purpura*, *potęga*, *pycha*, *odwaga*, *powaga*, *nuda*, *swoboda*, *tandeta*, *złuda*. W tym ostatnim typie wiele jest wypadków relacji czysto synchronicznych (*tandeta* ← *tandetny*, *atrakcja* ← *atrakcyjny*) wiążących wyrazy genetyczne zapożyczone.

3.2. NAZWY SUBIEKTÓW (NOSICIELI) CECH (N ATTR)

Jest to klasa paralelna do omówionej wśród deverbatiwów klasy nazw subiektów czynności, stanów, procesów (por. s. 403) i w dużej części charakterystyczne są dla niej te same wykładniki: *plywak*, *spiewak* – nazwy subiektów czynności, *prostak*, *dziwak*, *tępak* – nazwy subiektów cech. Istnieją jednak specjalne wykładniki nazw subiektów czynności (np. *-ca*, *-iciel*, *-acz*), które derywują wyłącznie formacje odczasownikowe. Wśród nazw subiektów czynności jest wiele takich, których podstawy wskazują na stany i wówczas różnica między obiema klasami sprowadza się właściwie do różnicy części mowy wyrazów motywujących, np. *próżniak* ← *próżnować* (dewerbalne), *prostak* ← *prosty* (deadiektywne).

Jednocześnie klasa ta poprzez podstawy będące przymiotnikami odrzeczownikowymi (typu *ślomianka*, *klasówka*, *makowiec*, które motywowane są podwójnie: 'ślomiana wycieraczka' i 'wycieraczka ze słomy', 'wypracowanie

klasowe' i 'pisane w klasie', 'ciasto makowe' i 'ciasto z maku') łączy się z rzeczownikami odrzeczownikowymi (por. s. 433).

Zakres tworzenia nazw subiektów cech, jeśli się pominie derywaty motywowane także rzeczownikowo, jest znacznie węższy aniżeli subiektów czynności i stanów. Derywaty od nazw cech jakościowych informujących o wielkościach (*duży, mały*), rozmiarach (*niski, wysoki, ciężki, lekki*), temperaturze (*zimny, ciepły, gorący*), kolorach (*biały, czarny*) itp. są bardzo rzadkie, a jeśli powstają, to charakteryzują się nacechowaniem ekspresywnym (*maluch, grubas, głuchoni, tyson, mądrala*) lub silną nieregularnością semantyczną: oznaczają rośliny lub zwierzęta (*żółcien, siwek*), nazwy przestrzenne (*nizina, wyżyna* 'miejsce położone nisko, wysoko') itp. Negatywna ekspresja charakteryzuje także derywaty od innych przymiotników (nie tylko jakościowych), np. *ważniak, produkcyjniak, beczelnik*, zwłaszcza te, które są derywowane ekspresywnymi formantami *-ak, -iś(a)*, np. *porządnis || porządnisia*, *posp. przeciętniacha, równiacha*.

Do nazw atrybutywnych szeroko pojętych należą także nazwy zdarzeń (sytuacji), o których orzeka się cechą nazwaną przez podstawę, a więc będą tu należały zarówno: *znakomitość* 'osoba znakomita', jak i *bezczelność* 'bezczelne zachowanie się', które jest czymś innym aniżeli czysta transpozycja: *Zdumiata mnie jego beczelność* 'to, że jest beczelny'. W ten sposób nazwa osoby (*bezczelnik*) i nazwa zdarzenia (*bezczelność*) należą do jednej klasy jako nazwy atrybutywne – przedmiotowa i zdarzeniowa.

Attributiva zdarzeniowe derywowane są przede wszystkim tymi samymi formantami co i nazwy abstrakcyjnych cech, a więc głównie za pomocą formantów *-ość* (*przyjemność, okropność*), *-stwo* (*ohydzstwo*) i paradygmatycznych (*ohyda, makabra, pycha, kryminal*). Charakter nieprzedmiotowy mają także w dużej części derywaty z formantem *-izna* (*jaskrawizna* 'coś jaskrawego' obok 'jaskrawość'), które oprócz nazw cech i nazw przedmiotów zbiorowych (*starzyzna, zielenizna, krawiecczyzna* 'wyroby, dodatki krawieckie') oznaczają zjawiska, przejawy kultury, a zwłaszcza język właściwy narodowości nazwanej przez podstawowy przymiotnik (np. *chińszczyzna, polszczyzna*).

Wśród nazw atrybutywnych należy wyróżnić nazwy nosicieli cech odniesionych **bezpośrednio** do subiektu (np. *mędrzec, okrutnik, staruszek, dowcipnis, niezdar*) i nazwy, w których cecha odnosi się tylko **pośrednio** do desygnatu derywatu, a w istocie charakteryzuje inny przedmiot związany jedynie w pewien sposób z desygnatem derywatu, np. *plucnik* 'lekarz chorób płucnych', *pierwszak* 'uczeń klasy pierwszej', *brudniak* 'kosz na brudną bieliznę'. Ten drugi typ odznacza się skrótowością i charakterystyczny jest dla polszczyzny substandardowej, por. np. nazwy środowiskowe typu *gastryk, chronik* 'człowiek cierpiący na chorobę gastryczną, chroniczną', *karnik* 'specjalista od prawa karnego', *doświadczalnik* 'specjalista od fizyki doświadczalnej'.

Tematy w tych wypadkach zastępują cały człon określający; derywaty takie przypominają swoją strukturą semantyczną złożenia egzocentryczne.

Odrębny mechanizm derywacyjny charakteryzuje również derywaty zwane uniwerbizacjami (powstałe w wyniku uniwerbizacji). Ich podstawami są nazwy dwu- lub więcej wyrazowe, które ulegają ściąganiu w derywat przez zastąpienie rzeczownika formantem sufiksalnym, np. *spodnie*

farmerskie → *farmerki*, *rower damski* → *damka*, *szkoła wieczorowa* → *wieczorówka*, *narty zjazdowe* → *zjazdówki*. Te struktury bliskie są z kolei złożeniom endocentrycznym.

Formanty derywujące nazwy atrybutywne to przede wszystkim sufiksy *-ka* i *-ec*, których produktywność w tej funkcji jest ogromna, zwłaszcza w zakresie podstaw przymiotnikowych na *-owy*, co przy ogromnej łatwości tworzenia tych przymiotników oraz ich luzie semantycznym stwarza możliwości derywowania nazw atrybutywnych o najrozmaitszych znaczeniach, np. *trening* → *treningowy* → *treningówka* 'but treningowy || ćwiczenia treningowe', *wścigi* → *wścigowy* → *wścigówka* 'samochód || tor'. Widać jednak, że są to tylko formalnie nazwy derywowane od przymiotników, semantycznie zaś wskazują na różnorodne relacje między przedmiotami, a często kondensują (uniwersalizują) całe bardziej skomplikowane konstrukcje.

Inne formanty derywujące wyrazistsze N ATTR, raczej typu pierwszego, to nacechowany potocznością sufiks *-ak* oraz sufiks *-ik*, który łączy się głównie z przymiotnikami na *-ny* (*okrutnik*, *rozpustnik*), a także bardzo wiele innych formantów tworzących serie mniej liczne, często nacechowane ekspresywnością: *-iś(a)*, *-uch*, *-och*, *-al*, *-as* i inne. Zestaw formantów tworzących nazwy atrybutywne podaje tabela 7.

Tabela 7. Formanty tworzące nazwy nosicielei cech

Typy bardzo liczne, powyżej 100 derywatów	Typy dość liczne, od 20 do 100 derywatów	Typy rzadkie (poniżej 20 derywatów) i izolowane
<i>-ec</i> <i>-ka</i> <i>-ak</i> <i>-ik</i>	<i>-izna</i> , np. <i>starzyzna</i> <i>-ica</i> , <i>niewdzięcznica</i> <i>-ek</i> , <i>smiatek</i> <i>-Ø m.</i> , <i>niechluj</i>	<i>-a m./ż.</i> , <i>niezdara</i> , <i>ohyda</i> <i>-ko</i> , <i>ziółko</i> <i>-och</i> , <i>tluścioch</i> <i>-uch</i> , <i>maluch</i> <i>-acha</i> , <i>przeciętniacha</i> <i>-al</i> , <i>brzydal</i> <i>-ina</i> , <i>ciesnina</i> <i>-en</i> , <i>złocien</i> <i>-as</i> , <i>golas</i> <i>-is(a)</i> , <i>delikatmis(a)</i>

Formanty *-ec* i *-ka* derywują głównie, jak powiedzieliśmy, formacje od relacyjnych przymiotników na *-owy* (stosunkowo rzadkie są attributiva typu *golec*, *starzec*, *białka*, *dziczka*), formanty *-ak* (ok. 140 formacji) oraz *-ik* (ok. 120) derywują nazwy atrybutywne od przymiotników różnego typu i brak wyraźnych reguł określających ich repartycję: jedyna istotna różnica to ekspresywność formantu *-ak*, który derywuje wyrazy należące do polszczyzny substandardowej: *partyjniak*, *ostrożniak*, *produkcyjniak*, *sztwyjniak*, *ważniak* i inne.

Formant *-izna* derywuje zasadniczo nazwy nieosobowych nosicieli cech, najczęściej zbiorowych: *zielenizna*, *starzyzna*, *okopowizna* 'rośliny okopowe'

i inne. W tym dużą grupę stanowią derywaty od przymiotników oznaczających narodowości, nazywające zjawiska kulturowe (głównie język) charakterystyczne dla danej narodowości, np. *chińszczyzna, francuszczyzna*.

Formant *-ica*, dość liczny (ponad 40 w SJPD), występuje w wielu nazwach żeńskich nosicieli cech (*samotnica, niewdzięcznica, obłudnica*), stanowiąc żeński odpowiednik formantu *-ik*. Nazwy te mogą być interpretowane także jako modyfikacyjne feminativa (*niewdzięcznica* ← *niewdzięcznik*) derywowane paradygmatycznie z alternacją *k : c* (por. Kreja 1964). Poza nazwami żeńskimi formant *-ica* derywuje wiele nazw przedmiotowych, głównie o strukturze asocjacyjnej (np. *gorczyca* bot., *gładzica* zool., *mokrzyca* bot.), a także nieprzedmiotowych (np. nazwy chorób: *krzywica*).

Formant *-ek* występuje współcześnie w około 40 derywatach atrybutywnych, będących najczęściej nazwami zwierząt (*burek, tysek, siwek*), a także osób (*śmiałek, wesolek*) często nacechowanych potocznością, np. *znajomek, głupek, nieśmiałek, zadufek*.

Derywaty paradygmatyczne zarówno męskie, jak i żeńskie (z wyjątkiem wyrazów: *niezdara, ślamazara* i *niedołęga*) to formacje o podstawach obcych, por.: *atrakcja, ohyda, sensacja* 'coś atrakcyjnego, ohydneho, sensacyjnego', podobnie: *banal, fenomen, kryminał, ekscentryk, oryginał* 'cos banalnego, fenomenalnego, sprawa (powieść) kryminalna, ktoś ekscentryczny, oryginalny'. Ten typ derywowania jest dziś szczególnie żywy (por. Chłodzińska-Swiątecka 1979), zwłaszcza w polszczyźnie potocznej. W części są to derywaty tylko synchroniczne (por. np. *atrakcja, sensacja*).

3.3. NAZWY ZJAWISK CHARAKTERYZUJĄCYCH SIĘ OBECNOŚCIĄ CECHY

Są to przede wszystkim nazwy chorób oznaczające pewien stan, którego przejawem jest występowanie cechy nazwanej podstawą, np. *żółtaczką, bladaczką* 'choroba, której objawem jest żółtość, bledność skóry', *sinica, krzywica* 'choroba przejawiająca się w siności skóry, krzywosci nóg' i inne. Podobną strukturę mają nazwy chorób odczasownikowe (por. s. 416) i odrzeczownikowe (por. s. 448).

4. DERYWATY ODRZECZOWNIKOWE

Wśród derywatów motywowanych przez rzeczownik wydzielają się zasadniczo dwie odrębne klasy: przekształcenia modyfikacyjne, przy których derywat nazywa zasadniczo ten sam przedmiot (zjawisko) co podstawa, wprowadzając jedynie modyfikację, uszczegółowienie (doprecyzowanie) komunikowane przez człon określający, np. informację o małości (deminutiva: *piesek, stolik*), o emocjach nadawcy (*psiatko*). Drugi typ derywatów to przekształcenia

przedmiotów (zjawisk), które zostają
podstawy: znaczenie podstawy
lub jego częścią, np. *owocarnia*
'owoce', *druciak* 'przedmiot zrobiony

aczen (relacji semantycznych) komuni-
kich jak: płeć (żeńską, rzadziej męską),
wiek (młodość, starość) i inne. Wskazuje
na co wskazuje podstawa (w zakresie
generologicznych), oraz kilka bardziej
wane są przez prefiksy: nadrzędność ||
, dodatkowość (*nadwartość*) i inne.
ładniej poszczególne typy.

od żeńskich)

być przy innej interpretacji zaliczane
są imię i nazwisko, np. *pani* - modyfikacja oraz 'kobieta, która
w tym opracowaniu uznajemy te derywaty
składowe.

derywatów od męskich wykonawców
w motywacji, rzeczownikowej i czaso-
w subiektywnej czynności, np. *zamiataczka*
miata'. Niektóre mają wyłącznie strukturę
zaczka itp., por. s. 404).

zywe, osoby lub zwierzęta, derywowane
odpowiednich męskich. Istnieje oczywiście
tych ludzi, które uzyskują żeńską przez
prowadzenie nieodmienności; dotyczy to
ich stanowisk, a także zawodów typowo
*pani minister (była obecna), Roz-
ambasador, Motorniczka Irena Nowak*
enne charakterystyczne są także dla
męskich wykonawców zawodu, np. dla
przyszła. Omówioną zmianę charak-
ko pewien typ formantu słowotwórczego

w polszczyźnie za pomocą formantów
radegmatycznych -a, przy czym istnieją
regulnych formantów. Ponadto występują
Zestaw poszczególnych wykładników

W

Tabela 8. Formanty tworzące nazwy żeńskie i męskie (od żeńskich)

Nazwy żeńskie od męskich		Nazwy męskie od żeńskich (nieliczne)
typy regularne	typy rzadkie	
-ka i(y)ni -ica -a zmiany fleksyjne: rodz. gram., nieodmiennosc	-owa, np. <i>krawcowa</i> -ina, <i>staroscina</i> -anka, <i>koleżanka</i> -ówka, <i>Żydówka</i>	-or, <i>gęsior, gwiazdor</i> -Ø, <i>kur, pracz</i>

(1) Derywaty z formantem *-ka*

Stanowią typ prawie nieograniczenie produktywny; od każdego niemal (o wyjątkach niżej) rzeczownika osobowego męskiego można derywować nazwę żeńską, np. *mnich* → *mniszka*, *sportsmen* → *sportsmenka*, *aktor* → *aktorka*. Ograniczenia stanowią z jednej strony wyrazy, które nie bywają podstawami nazw żeńskich (oprócz wymienionych wyżej nazw tytułów, formacji na *-log*, obcych na *-a*, typu *ortopeda*, są to niektóre nazwy nosicieli cech z formantem *-ec*, np. *głupiec*, *pocziwiec*, *sprzymierzeniec*), z drugiej strony klasy obsługiwane przez inne formanty, a więc przede wszystkim sufiks *-i(y)ni*, który derywuje nazwy żeńskie od męskich wykonawców czynności z formantem *-ca*, np. *dozorca* → *dozorczyni*, *oddawca* → *oddawczyni*.

Podstawami nazw żeńskich z formantem *-ka* są różnego typu rzeczowniki męskie oznaczające osoby, a więc zarówno rzeczowniki motywowane rodzime, np. z sufiksem *-acz* (*podawaczka*), *-iciel* (*roznosicielka*), *-ak* (*spiewaczka*), *-arz* (*malarka*), jak i obce (*chemik* → *chemiczka*, *trener* → *trenerka*, *delegat* → *delegatka*), a także rzeczowniki niepodzielne (*sąsiad* → *sąsiadka*, *debil* → *debilka*).

Derywacji towarzyszą niejednokrotnie ucięcia sufiksów w podstawach, np. *Amerykanin* → *Amerykanka*, *mieszkaniec* → *mieszkanica*, *Australijczyk* → *Australijka*. Wiele nieregularności cechuje zwłaszcza derywację od męskich na *-ec* (*-aniec*, *-eniec*, *-owiec*). Od niektórych nie powstają w ogóle derywaty żeńskie (*oberwaniec*, *narwaniec*), od innych derywuje się formacje z ucięciem (*zestaniec* → *zestanka*), często nacechowane potocznością (*cyrkowiec* → *cyrkówka*), a przy niektórych mogą także wyjątkowo pojawić się inne sufiksy (*ulubieniec* → *ulubienica*, *siostrzeniec* → *siostrzenica*).

Derywaty od męskich na *-nik* cechują także pewne nieregularności. Zasadniczo funkcjonuje tu formant *-ka* (*przewodniczka* ← *przewodnik*, *urzędniczka* ← *urzędnik*, *osadniczka* ← *osadnik*, *zwolenniczka* ← *zwolennik*) wypierający dawne formacje z sufiksem *-nica* (daw. *uczestnica*, *czytelnica*, *przeciwnica*). W wielu wypadkach zachodzi oboczność formantów (*pracownica* || *pracownicza*, *społecznicza* || *społeczniczka*, *powiernica* || *powierniczka*), a cała duża grupa derywowana jest za pomocą formantu paradygmatycznego *-a*, np. *robotnica*, *pomocnica*, por. s. 424 (formacje te można by również interpretować

jako derywowane formantem *-nica*, z ucięciem). Zastępowanie dawnych derywatów z sufiksem *-nica*, zwłaszcza odczasownikowych (*czytelnica* → *czytelniczka*), może być spowodowane specjalizowaniem się formantu *-nica* w funkcji nazw narzędzi (*nagrzewnica*, *kierownica*, *lutownica* itp., por. s. 412).

(2) Derywaty z formantem *-i(y)ni*

Stanowią klasę ściśle określoną: podstawami ich są nazwy męskich wykonawców czynności z formantem *-ca*: *oddawca* → *oddawczyni*, *wykonawca* → *wykonawczyni*, *odbiorca* → *odbiorczyni*, *mówca* → *mówczyni*, *przedmówca* → *przedmówczyni*. W tym zakresie jest to typ produktywny. Wyjątkowo występują inne podstawy: niepochothane, zakończone na spółgłoskę tylnojęzykową oraz *c*, *ć* (*członkini*, *prorokini*, *bywalczyńni*, *strzelczyńni*, *krojczyńni*), a także rzeczownik *mistrz* (*mistrzyni* i złożenia z tym wyrazem).

(3) Derywaty z formantem *-ica*

Formant *-ica* derywuje regularnie nazwy samicy i w tej funkcji jest produktywny: *lwica*, *tygrysica*, *bocianica*, *oślica* itp. Ponadto występuje w sporej grupie wyrazów starych (często nacechowanych pejoratywnością): *diablica*, *blaźnica*, *lotrzyca* oraz w niektórych derywatach od nazw męskich na *-ec* (z ucięciem sufiksu): *siostrzenica* ← *siostrzeniec*, *ulubienica* ← *ulubieniec*, *oblubienica* ← *oblubieniec*. Derywaty typu *grzesznica*, *obludnica* (od *grzesznik*, *obludnik*) interpretujemy jako zawierające formant paradygmatyczny z alternacją (por. niżej).

(4) Derywaty z formantem paradygmatycznym *-a*

Stosunkowo częstym zabiegiem przekształcającym nazwę męską na odpowiednią żeńską jest wstawienie w paradygmat żeński bez użycia zadnego afiksu. Dzieje się to regularnie przy określonych typach wyrazów.

Nieliczne są niepodzielne nazwy męskie przekształcane w ten sposób, np. *kum* → *kuma*, *markiz* → *markiza*, *blondyn* → *blondyna*, *brunet* → *bruneta* (w dwóch ostatnich jest to motywacja towarzysząca, podstawowo wywodzi się je jako nazwy nacechowanie ekspresywnie od form neutralnych *blondynka*, *brunetka*).

Regularnie za pomocą formantu paradygmatycznego derywują się nazwy żeńskie od męskich o odmianie przymiotnikowej z elementami: *-ny* (*chrzestny* → *chrzestna*, *radny* → *radna*, *woźny* → *woźna*, *pod sądny* → *pod sądna*, *podwładny* → *podwładna*), *-owy* (*zastępowy* → *zastępowa*, *księgowy* → *księgową*), *-al(ski)* (*spóźnialski* → *spóźnialska*), *-ący* (*przewodniczący* → *przewodnicząca*) itp.

Niektóre typy derywatów rodzaju męskiego o odmianie rzeczownikowej także stanowią podstawy żeńskich derywatów paradygmatycznych: są to rzeczowniki na *-arz* nacechowanie ekspresywnie (*spryciarz* → *spryciara*, *szczęściarz* → *szczęściara*); przy wyrazach *handlarz*, *plotkarz* możliwe oboczne: *handlara* || *handlarka*, *plotkara* || *plotkarka*), rzeczowniki na *-och* (*pieszczocho* → *pieszczocho*, *tłuszcioch* → *tłuszciocho*), rzeczowniki na *-is* (*wygodnis* → *wygodnisia*, *strojnīs* → *strojnisia*, *żartownis* → *żartownisia*), rzeczowniki na *-nik* najczęściej o strukturze nazw atrybutywnych (*bezwstydnik* → *bezwstydnica*, *nieszczęśnik* → *nieszczęśnica*, *zazdrośnik* → *zazdrośnica*, *złośnik* → *złośnica*).

(5) Nazwy męskie od żeńskich

Są nieliczne, pojawiają się głównie wśród nazw zwierząt wówczas, gdy cały gatunek nazwany jest formą gramatycznie żeńską: *gęś* → *gęsior*, *kaczka* → *kaczor* (z ucięciem). Należy tu też *gwiazdor* derywowany od metaforycznej nazwy żeńskiej *gwiazda*. Jak widać, charakterystyczny jest tu sufiks *-or*, a także przekształcenie paradygmatyczne: *kura* → *kur* (książk.), *pracza* → *prac*.

4.1.2. Nazwy deminutywne

Stanowią jedną z podstawowych kategorii modyfikacyjnych, przekazującą informacje o małym wymiarze przedmiotów oznaczonych podstawą. Ze względów semantycznych derywaty tego typu ograniczone są zasadniczo do rzeczowników przedmiotowych, czyste abstrakta nie bywają podstawami deminutiwów (brak ich np. od takich NA, jak: *chodzenie*, *bieganie*, *przeprawa*, *prześtój*, *przepływ* lub NE typu: *młodość*, *dobro*, *piękno*). Jednakże w znaczeniach ukonkretnionych (aktów, rezultatów itp.) wyrazy te mogą uzyskiwać deminutiva, np. *zebranko*, *rozprawka*, *miłostka*, *słabostka*. Najczęściej deminutiva tego typu nie informują po prostu o wielkości, ale przekazują emocjonalną postawę nadawcy, mają więc pewną funkcję ekspresywną (por. s. 427). Wylącznie *expressiva* to wyrazy typu: *slonko*, *dzionek*.

Inne klasy rzeczowników nie będące podstawami deminutiwów to niektóre typy słowotwórcze, np. nazwy wykonawców czynności (*obronca*, *myśliciel*, *burzyciel*, *piekarz*), nazwy nosicieli cech (*leniwiec*, *zuchwalec*). Tylko z intencją żartobliwą można tworzyć nacechowane nazwy typu *myślicielek*, podobnie zresztą *bieganko*, *plywanko*.

Deminutiva stanowią klasę otwartą. Od każdego rzeczownika, jeśli tylko jest to dopuszczone semantyką i potrzebne, może być utworzona nazwa deminutywna za pomocą określonego formantu. Wykładnikami deminutiwów są sufiksy *-ek* || *-ik* dla rodzaju męskiego, *-ka* dla rodzaju żeńskiego (*lampa* → *lampka*, *szafa* → *szafka*, *książka* → *książeczka*, *wanna* → *wanienka*) oraz *-ko* dla rodzaju niskiego (*ucho* → *uszko*, *wiadro* → *wiaderko*, *krzesło* → *krzeselko*). Oprócz tego sporadycznie występują inne formanty: *-uszek* (*dzbanuszek*, *garnuszek*, *koniuszek*, *paluszek*, z ucięciem *-ec*), *-iszek* (*braciszek*), *-aszek* (*wujaszek*), *-uszko* (*jabłuszko*, *serduszko*, z ucięciem *-ko*, *-ce*), *-uszka* (*bryczuszka*, *kaczuszka*, z ucięciem *-ka*), *-i(y)czka* (*duszyczka*, *różyczka*, *siostrzyczka*, *twarzyczka*, *wieżyczka*).

Jak widać, użycie formantu uzależnione jest od rodzaju gramatycznego. W rodzaju męskim występują jednak dwa formanty o niezupełnie ściślej repartycji (por. Kreja 1969).

Wystąpienie *-ik* lub *-ek* uzależnione jest od charakteru fonetycznego wygłosu tematu. Formant *-ek* derywuje regularnie deminutiva od rzeczowników zakończonych na spółgłoskę tylnojęzykową (*rok* → *roczek*, *szlafrok* → *szlafroczek*, *próg* → *prożek*, *fartuch* → *fartuszek*), w tym masowo deminutiva drugiego stopnia (najczęściej o charakterze ekspresywnym: *synek* → *syneczek*, *kwiatek* → *kwiateczek*). Jedynym wyjątkiem jest *haczyk* ← *hak*. Druga klasa obsługiwana

przez *-ek* to rzeczowniki zakończone na spółgłoskę *r*, np. *kuferek*, *orderek*, *rowerek*, *zbiorek*. Wyjątki stanowią rzeczowniki kończące się na zbieg spółgłosek, które mają deminutivum z formantem *-ik* (*rejestrzyk*, *teatrzyk*) lub obie postacie (*wiaterek* || *wietrzyk*).

Formant *-ik* derywuje regularnie deminutiva od rzeczowników zakończonych na spółgłoski stwardniałe *č*, *ž*, *š*, *c*, *ž*, *rz*), a więc np. *kluczyk*, *nożyk*, *arkusik* (z wymianą *š* – *s*), *kocyk*, *rydzyk*, *talerzyk*. W derywatach zakończonych na *-ec* następuje wymiana *c* – *č* (*kopczyk*, *chłopczyk*). W tym zakresie istnieją pewne wyjątki, np. *wieprz* → *wieprzek*, *tysiąc* → *tysiączek*.

Formant *-ik* dominuje także przy rzeczownikach zakończonych na *t* (w nowszych występuje wyłącznie *-ik*, np. *fiacik*, *konflikcik*, *schemacik*, w starych pojawia się także *-ek*, np. *kwiatek*, *młotek*, *świątek*), miękkie *j* (*kraik*, *pokoik*, ale *wujek*, *stryjek*), *n* (*konik*, ale *pieniek*), *ğ* (*śledzik*, *gwoździak*, ale *niedźwiadek* – z obocznościami). Przewaga (trzykrotnie więcej derywatów z sufiksem *-ik*) występuje także przy tematach zakończonych na *s* (*procesik*, ale *lasek*), *n* (*tapczanik*, ale *ogonek*), a także *d* (dwukrotnie więcej z sufiksem *-ik*, ale często występuje oboczność *fałdek* || *fałdzik*, *owadek* || *owadzik*).

W dużej klasie rzeczowników występują oba formaty mniej więcej równoważąc się. Są to tematy zakończone na *l* (*fotelik*, *szalik*, ale *rondelek*), na *ł* (*kryształik* || *kryształek*), *b* (*głębik* *głębek*), *z* (*obozik* || *obozek*), *m* (*filmik*, ale *domek*), *w* (*stawik* || *stawek*), *p* (*sklepik*, ale *stupek*), *f* (*paragrafik* || *paragrafek*). Często przy obocznym występowaniu obu sufiksów od tego samego tematu pojawia się zróżnicowanie semantyczne (*magazynek* – *magazynik*, *przedziałek* – *przedziałik*), przy czym czyste deminutivum wyrażane jest przed *-ik*.

Z powyższych analiz można wyciągnąć wniosek (Kreja 1969), że podstawowym wykładnikiem deminutywności jest formant *-ik* (obsługuje więcej pozycji, derywuje nowe formacje); formant *-ek* poza derywatami starymi obsługuje dwie klasy: tematy zakończone na tylnojęzykowe *i* na *r*. Zachowanie formantu *-ek* w obu tych pozycjach tłumaczy B. Kreja dążeniem do większej informacyjności: obecność formantu *-ek* sygnalizuje, że temat kończy się na spółgłoskę tylnojęzykową, np. *krzaczek* ← *krzak* (a nie stwardniałą, której sygnałem jest formant *-i(y)k*: *kluczyk* ← *klucz*), oraz *r*, np. *rowerek* ← *rower* (a nie *rz*, którego sygnałem jest formant *-i(y)k*: *talerzyk* ← *talerz*). Gdyby formant *-i(y)k* wszedł do tematów na *r* (wprowadzając *rz*), zatarłaby się różnica między tematami na *r* i *rz*.

Formacje deminutywne łączą w sobie inne znaczenia: regularnie może pojawić się znaczenie ekspresywne (melioratywne), np. *piesek* 'mały (miły) pies'; w wielu jest ono nawet dominujące, np. w deminutiwach drugiego stopnia (*pieseczek*) oraz w wyrazach, w których semantyka nie dopuszcza znaczenia małości (*słonko*, *dzionek*, *serduszko*). Wtórne znaczenia mutacyjne to: przedmiot zrobiony z tego, na co wskazuje podstawa, np. *żelazko* (por. s. 445), przedmiot podobny do desygnatu podstawy, np. *rączka*, *młynek* (por. s. 444), element zbiorowości (lub fragment całości), np. *ognik*, *słomka*, *pyłek* (por. s. 442).

4.1.3. Nazwy augmentatywne

Derywaty te, oznaczające duży rozmiar przedmiotu, łączą w sobie najczęściej także znaczenie ekspresywne, a więc ustosunkowanie emocjonalne pejoratywne (kontekstowo także żartobliwe lub serdeczne) nadawcy względem desygnatu podstawy bądź też względem sytuacji (odbiorcy). Często sygnalizują jedynie rubaszny, nacechowany emocjonalnie sposób mówienia.

Wykładnikami augmentatywności są formanty: *-sko, -isko, -idło, -ał, -uch*. Inne bardzo liczne wykładniki ekspresywności (por. s. 428) nie przekazują informacji o dużym rozmiarze.

Znaczenie dużego rozmiaru pojawia się w niektórych derywatach z formantem *-sko, -isko* (*-sko* zasadniczo przy podstawach żeńskich, rzadziej nijakich, zakończonych na spółgłoskę wargową lub sonorną, por. Kreja 1969), oznaczających przedmioty fizyczne mające duży rozmiar (np. *domisko, gmaszysko, szafsko*, niemożliwe **małe szafsko*), zwierzęta (*kocisko, ptaszysko, psisko*, niemożliwe o małym, młodym zwierzęciu). W wielu derywatach występuje jednocześnie znaczenie ekspresywne (sygnalizowane często przez przydawkę), np. (*kochane*) *chłopisko, (stare) buciska, (przebrzydłe) psisko*.

Formant *-idło* w zasadzie sygnalizuje negatywne emocje nadawcy, np. *sztuczydło*, może mieć jednak także znaczenie augmentatywności, np. *ptaszydło, wąsądła*.

Dużą wielkość sygnalizują także formanty: *-ał (nochal), -uch (paluch)* oraz bardzo często alternacje ujemne (ucięcia podstawy): *ogór ← ogórek, szpila ← szpilka, grucha ← gruszka* (często wraz z alternacją fonetyczną). Ten typ derywacji jest szczególnie produktywny w mowie potocznej, np. *beka ← becza*, augmentatywności towarzyszy wtedy silna ekspresywność.

Informacja o dużym (często zbyt dużym) rozmiarze pewnego zjawiska lub cechy wyrażana jest prefiksalnie, np. *hiperprodukcja, nadciśnienie, nadpobudliwość*.

4.1.4. Nazwy ekspresywne

Stanowią klasę zróżnicowaną semantycznie, liczną i nieograniczenie pomnazaną przy użyciu różnorodnych wykładników formalnych, ciągle zmienianych i odświeżanych po to, by mogły pełnić funkcję indywidualnej ekspresji. Główne znaczenia przekazywane przez formanty ekspresywne to:

1) emocjonalne ustosunkowanie nadawcy o zabarwieniu negatywnym względem desygnatu podstawy (odbiorcy lub całej sytuacji), takie jak: niechęć, wstręt, zniecierpliwienie, pogarda, antypatia, odraza powiązane z lękiem, np. *babsko, babsztyl, dziewczynisko*,

2) emocja współczucia, politowania, którym towarzyszy lekceważenie, np. *babina, chuścina, kożuszyna, psina*,

3) emocje pozytywne (hipocoristica): *babunia, konis, piesio, matusia, matenka*, a także regularne spieszczenia imion: *Stas, Basia*,

4) oceny negatywne, którym towarzyszy emocja ujemna, np. *sztuczydło, wierszydło*,

5) sygnalizowanie określonego sposobu mówienia (zartobliwego, rubasznego, wulgarnego), który może (ale nie musi) być przejawem ogólnej postawy nadawcy wobec świata, np. cynicznej, udawanej lub prawdziwej (*mięcho, wóda*), lub przeciwnie, pozytywno-emocjonalnej (*ciasteczko, łózczo, kaszeczka* itp., np. gdy mówimy do dziecka).

Wiele formantów łączy w sobie kilka znaczeń i dopiero kontekst ujawnia zamierzoną informację: *mile psisko* || *wstrętne psisko*; zwłaszcza znaczenia emocji pozytywnej lub negatywnej względem desygnatu podstawy współwystępują na ogół z funkcją sygnalizowania pewnego ogólnego nastawienia nadawcy wobec sytuacji i otaczającego go świata. Istnieją jednak pewne wyspecjalizowane formanty.

1. Emocje nadawcy względem desygnatu podstawy i/lub sytuacji, odbiorcy, świata sygnalizowane są przede wszystkim przez formant *-isko*, a także mniej licznie przez formanty *-sztyl* (*babsztyl*), *-yga* (*dziadyga*), *-ał* (*synal, piątal*), *-us* (*zdzierus*), *-ica* (*pannica*) i inne. Negatywne emocje wyrażane formantami alternacyjnymi (*szpila, mięcho, klucha, dyr*) dotyczą przede wszystkim sytuacji (świata), sygnalizują określony styl mówienia i przeżywania. Zostaną one omówione w punkcie 5.

Formant *-isko* jest bardzo produktywny: od większości rzeczowników wszystkich trzech rodzajów, jeśli zajdzie potrzeba, powstają nazwy pejoratywno-augmentatywne (kontekstowo także możliwe przy wyrażeniu emocji pozytywnych z tym formantem), np. *mętne artykułisko, brudne szlafroczyśko, wyliniate psisko, podarte koszulisko, stare palcisko*. Od nazw przedmiotów, zwierząt, ludzi (części ciała), pomieszczeń derywaty te są bardzo liczne, zwłaszcza w połączeniu z pejoratywnymi przydawkami (np. *wstrętne adwokacisko*). Rodzaj gramatyczny derywatu jest na ogół nijaki, ale w polszczyźnie substandardowej możliwe są także orzeczenia w czasie przeszłym i przyszłym złożonym o rodzaju gramatycznym podstawy, np. *Pocztowe chłopisko wziął mnie na bok, Pocztowe kobiecisko bardzo się tym przejęło (przejęła)*. Od abstraktów na ogół nie tworzą się tego typu formacje, chyba że są one ukonkretnione, np. *weselisko, procesisko*. Niemożliwe są też derywaty na *-isko* przy podstawach motywowanych z formantami *-en*, *-ny(a)*, *-owy(a)*, *-iciel*, *-ca*, *-ista*, *-ka*, *-yni*, *-ica*, *-idło*, *-iwo*, *-stwo*, *-(a)cja*, *-nie*, *-enie*, *-cie* (również w znaczeniach należących do typu mutacyjnego) i in.

2. Emocja współczucia i politowania (wraz z informacją o lichości, małej wartości przedmiotu) komunikowana jest przez formant *-ina*: *sukienczyna, palcina, chuścina, głowina* itp. Jest to typ bardzo produktywny, przy czym formacje te pojawiają się często w kontekście przydawek, typu *lichy, nędzny*, np. *licha kanapina, lampczyna*. W derywatach od nazw osób obok politowania możliwa jest pieszczotliwość, np. *mily chłopczyna, dobra kobiecina*. Derywaty od nazw osób rodzaju męskiego zachowują rodzaj gramatyczny podstawy (np. *marny reporterzyna, podrzędny urzędniczyna*), wprowadzenie rodzaju żeńskiego uintensyfikuje pogardliwość (*marna pisarzyna*). Ograniczenia co do typów podstaw motywacyjnych są mniej więcej takie same jak przy formancie *-isko* z tym, że możliwe jest (choć rzadkie) powstawanie derywatów na *-ina* od deminutiwów na *-ka*.

3. Emocja pozytywna wyrażana jest przede wszystkim formantami deminutywnymi (-ek, -ka, -ko, -eczek, -eczka, -eczko, np. *domeczek, łóżeczko*) oraz licznymi sposobami spieszczania, wśród których przeważają formanty ze spółgłoskami miękkimi, połączone z dezintegracją tematu -ś, -sia, -sio (*brzuś, brzusio, rąsia*), -iś (*koniś*), -uś, -usia, -usio (*synuś, babusia, wnusio*), -cia, -cio (*babcia, wujcio*), -unia, -unio (*rączunia, mężunio*). Inne formanty hipokorystyczne to: -ula, -ulo (*matula, tatulo*), -uchna (*buziuchna*), -ątko (*kobieciątko*) i inne.

4. Oceny negatywne (wraz z towarzyszącą emocją ujemną, lekceważeniem, pogardą) wyrażane są przede wszystkim przez formant -idło, który wyspecjalizował się w tworzeniu pejoratywów od nazw wytworów kultury, zwłaszcza utworów literackich, np. *wierszydło, sztuczidło, powieścidło, romansidło*.

Oceny pozytywne komunikują prefiksy: *arcy-* (*arcydzieło*), *ekstra-* (*ekstraklasa*) oraz *super-* (np. *superfilm, supergwiazda*), por. 4.1.7.

5. Emocje pozytywne lub negatywne wobec świata wyrażane są za pomocą wulgarno-rubaszego sposobu mówienia. Wykładnikami tego stylu są przede wszystkim derywaty alternacyjne z ucięciami (typu: *dyr, wóda, szpila, rozróba*) i z wymianami fonetycznymi, zwłaszcza z wprowadzeniem *ch*, np. *wiocha, ciacho, mięcho, flacha, klucha i pecha* (← *pestka*). Występują tu także sufiksy, np. -al (*piątal, dragal*).

Sygnalizowanie stylu potocznego właściwe jest formantom na -ak, np. *dzieciak, krewniak, lobuziak, niemowlak, uczniak*.

W wielu derywatach formant pełni dwojaką funkcję: jest sygnałem emocji (bądź przynależności do stylu potocznego) oraz wprowadza znaczenie przedmiotowe (pełni funkcję mutacyjną), np. *brzydak, brudas, leniuch, tłusciuch* – znaczenie subiekta cechy wraz z emocją negatywną, *staruszek* – znaczenie subiekta cechy wraz z emocją pozytywną (pobłazaniem), *wygodnia, modnia* – znaczenie subiekta cechy wraz z oceną negatywną (pogardą). W derywatach *żyjątko, zawiniątko* z funkcją mutacyjną wiąże się deminutywność, w derywacie *niewiniątko* ocenie negatywnej towarzyszy ironia.

W stosunkowo nielicznych wypadkach ekspresywność pojawia się przy przekształceniach transpozycyjnych, np. w derywatach z formantem -atyka (*pijatyka, bijatyka*), -awa (*popijawa*), -anina (*bieganina*).

4.1.5. Nazwy istot młodych

Jest to kategoria mało liczna, wyrażana właściwie jednym tylko formantem paradygmatycznym jakimś -ę w lm. -ęta, ale charakteryzującym się dużą produktywnością. Derywaty te oznaczają przede wszystkim młode zwierzęta, np. *kocię* ← *kot*, *matpię* ← *małpa*, *kaczę* ← *kaczka*, *króliczę* ← *królik*, *jaskółczę* ← *jaskółka*, *bocianię* ← *bocian*. SJPD notuje około 40 formacji tego typu, ale można doraznie utworzyć nowe nazwy tego typu, np. *chomiczeta, hipopotamietę, żyrafietę*. Od nazw osób derywaty te są o wiele rzadsze: *Murzynię, Cyganię, Żydzię*.

Formacje te najczęściej występują w liczbie mnogiej (*Cyganięta, kocięta, lwięta*), natomiast pojedynczość wyrażana jest za pomocą sufiksu syngulatywno-deminutywnego -ko (*Cyganiątko, kociątko, lwiątko*), w wyniku czego

powstają pary: *Cyganię* : *Cyganiątko*, *tygrysię* : *tygrysiątko*. Drugi człon oprócz informacji o młodości sygnalizuje małość i ekspresywność. w pewnych wypadkach formacje z *-at(ko)* są jedynym sposobem sygnalizowania młodości, np. *książątko* ← *książę*. Oczywiście nie są formacjami należące do tej kategorii semantycznej nazwy niepodzielne typu: *szczenię*, *cielę*, *prosię*, które pozostają tylko w relacji semantycznej (nie formalnej) do wyrazów: *pies*, *krowa*, *swinia*.

Drugim formantem, o wiele rzadziej zresztą występującym w tej funkcji, jest sufiks *-ak*: *psiak*, *kurak*, *kociak*, *swiniak*, *wieprzak*. W wypadku istnienia derywatu na *-ę* oprócz informacji o młodości wnosi on także nieco odmienne nacechowanie emocjonalne, co widoczne jest w zestawieniu *kocię* || *kociak*, *kurczę* || *kurczak*.

Inne nazwy przekazujące informację o młodości mają jednocześnie znaczenie mutacyjne. Są to dawne nazwy pomocników wykonawców zawodu typu: *fryzjerczyk*, *mularczyk*, *stolarczyk*, których struktura znaczeniowa to nie 'młody fryzjer, murarz, stolarz', ale 'uczeń (pomocnik) fryzjera, murarza, stolarza'. Dzis wyrazy te wychodzą z użycia wskutek zmian w strukturach społecznych.

4.1.6. Nazwy gatunkowe

Są to derywaty oznaczające podklase przedmiotów czy też substancji określanych przez podstawę. Zestaw cech dodatkowych, modyfikujących nie jest tu sygnalizowany przez formant, jest dla każdego derywatu inny. Typ ten nie ma określonych wykładników formalnych, nie występuje też w większych seriach. Charakterystyczny jest przede wszystkim dla nazw botanicznych i zoologicznych. Można tu wymienić derywaty takie, jak zool. *piesiec*, *wroniec*, bot. *kminek*, *roztoczek*, *rumianek*, *rzepik*, *liścien* 'liść zarodkowy', zegl. *fregaton* 'rodzaj fregaty'.

4.1.7. Derywaty modyfikacyjne prefiksalne

Niektóre znaczenia modyfikacyjne przekazywane są przez przedrostki rodzime (np. *przeciwnatarcie*, *nadciśnienie*, *podklasa*) lub obce (np. *arcyotr*, *antypowieść*, *kontrprzykład*, *supergwiazda*). Derywaty te zgodnie z tradycją zaliczamy do formacji prostych prefiksalnych, choć część z nich formalnie bliska jest derywatom od wyrazów przyimkowych (por. 5.), a część można by interpretować jako złożenia ze związanym członem obcym (por. s. 466). W wielu wypadkach mamy do czynienia ze zjawiskami pogranicznymi między złożeniem a wyrazem prostym, np. wyrazy z elementami: *proto-* (*protokomórka*, *prototyp*), *pra-* (*prawzór*), *pseudo-* (*pseudouczony*), *auto-* (*autoironia*), *meta-* (*metajęzyk*). Kryterium pomagającym odróżnić derywaty prefiksalne od złożenia może stanowić typ znaczenia komunikowanego przez człon obcy: jeśli znaczenie to bywa wyrażane w innych wypadkach przez morfemy słowotwórcze (np. intensywność w *arcy-*) lub przyimki (np. *hiperprodukcja* – *nadprodukcja*, *kontruderzenie* – *przeciwuderzenie*), można uznać tego typu konstrukcje za derywaty prefiksalne. Inaczej ma się rzecz z konstrukcjami typu *autodydaktyka*, *autokontrola* (które przekładają się na 'samo'), *neohitleryzm*, *neoklasycyzm* (zawierające znaczenie 'nowy'), *makroklimat*, *miniregion* (zawierające elementy 'wielki', 'mały'), które ze względu na znaczenie pierwszych członów uznajemy za złożenia.

Konstrukcje rodzime (typu *przedbieg*, *nadciśnienie*) uznajemy za derywaty prefiksalne wówczas, gdy można lub wręcz trzeba interpretować je jako derywaty modyfikacyjne, natomiast za formacje od wyrazów przyimkowych wówczas, gdy derywat ma charakter mutacyjny, np. *przedświt* 'moment przed świtem', *przedpokój* 'pomieszczenie przed pokojem' (genetycznie franc. *antichambre*), por. 5.2.

Nie należą do grupy modyfikacyjnych derywaty typu *antytalent*, *antyklerykał* (por. 4.2.10.), a także konstrukcje z elementem *eks-*, np. *eksmąż*, *eksminister*, które traktujemy jako złożenia (por. s. 466). Dwojaką interpretację mają wyrazy z *vice-* i *pro-*, np. *wicedyrektor*, *wiceminister*, *prodziekan* 'zastępca dyrektora, dziekana' lub 'dyrektor, dziekan niższego stopnia'. Przy tym drugim rozumieniu należą do modyfikacyjnych, przy pierwszym do mutacyjnych.

Znaczenia modyfikacyjne przekazywane przez przedrostki rzeczownikowe to: nadrzędność – podrzędność (blisko łączące się z augmentatywnością i deminutywnością, np. *podklasa*, *nadrząd*), wielkość przekraczająca normę (*hiperprodukcja*), przeciwieństwo cech (*antypowieść*), przeciwstawienie (*kontrargument*), dodatkowość zjawiska (*nadwartość*, *nadprogram*), wcześniejszość zjawiska (*przedmecz*, *preselekcja*), powtórność zjawiska (*reedycja*).

W wielu wypadkach nieostra jest granica między derywatami prefiksальnymi o charakterze modyfikacyjnym i mutacyjnym (por. s. 450); znaczenie przeciwstawienia np. może wyrażać się w derywatach modyfikacyjnych (*kontrargument* 'argument przeciwstawny') i mutacyjnych (*kontrrewolucja* 'działania skierowane przeciw rewolucji'). Podobnie ma się rzecz z pojęciem przeciwieństwa: *antypowieść*, *antyteatr* to 'powieść, teatr mające cechy przeciwne powieści, teatrowi' (a więc derywaty modyfikacyjne), a obok tego istnieją derywaty typu *antyliberalizm*, *antykomunizm* o znaczeniu 'kierunek przeciwstawny względem liberalizmu, komunizmu'. Pierwszy typ zaliczamy do modyfikacji ze względu na to, że derywat i podstawa zachowują wspólne ogólne znaczenie, drugi typ to mutacja, ponieważ derywat nazywa zupełnie inne zjawisko: *antykomunizm* to 'ruch przeciwko komunizmowi'.

(1) Nadrzędność – podrzędność

Nadrzędność wyrażana jest za pomocą przedrostka *nad-* (*nadkonduktor*, *nadinspektor*, *nadradca*) i przedrostków obcych: *super-* (*superintendent*, *superrewizja* wyd. 'ostateczna, nadrzędna rewizja przed podpisaniem do druku', obok oceniających: *superfilm* i augmentatywnych *superforteca*), *arcy-* (*arcykapłan*, *arcymistrz*, *arcybiskup*). Bliskie semantycznie *ekstra-* ma znaczenie oceniająco-emojonalne (*ekstraklasa*), a *hiper-* komunikuje za dużą wielkość (intensywność).

Podrzędność komunikowana jest przez prefiks *pod-*, np. *podgrupa* 'grupa podrzędna stanowiąca część innej', *podcentrala* 'centrala podrzędna', *podkonto* 'konto powstałe z podziału konta', *podzespół* 'zespół mniejszy podporządkowany większemu'. Formacje typu *podpułkownik* uznajemy za mutacyjne, por. 4.2.10.

(2) Znaczenie wielkości przekraczającej normę lub małości poniżej normy

Komunikowane jest przede wszystkim przez przedrostek *hiper-*: *hiperkrytycyzm*, *hiperprodukcja*, *hiperinflacja*, *hiperestetyzm* itp. Jak widać, podstawami są zasadniczo nazwy abstrakcyjne, a derywat oznacza nadmierną intensywność (rozmiar) zjawiska.

To samo znaczenie wyrażane jest przez przedrostek *nad-*, np. *nadprodukcja*, *nadciśnienie* 'wysze niż norma', *nadczynność* 'nadmierna czynność', *nadkomplet*, *nadpensum* 'pensum z nadwyżką'. W niektórych formacjach występuje znaczenie dodatkowości, por. punkt (5).

Znaczenie zbyt małej wielkości występuje w nielicznych derywatach: *podciśnienie* (analogicznie do *nadciśnienie*) i *podziarno* 'ziarno o wymiarach mniejszych niż norma' (analogicznie do *nadziarno*).

(3) Przeciwnieństwo cechy

Znaczenie to najczęściej prowadzi do zaprzeczenia cechy, a więc nazwania nowego desygnatu, a tym samym powstania derywatu mutacyjnego (np. *nieprzyjaciel*, *nieład*, *antyklerykał*). W niektórych jednak derywatach z prefiksem *anty-* zostaje zachowane podstawowe znaczenie podstawy, a przedrostek neguje tylko niektóre cechy desygnatu, np. *antypowieść* 'powieść mająca pewne cechy przeciwne tradycyjnej powieści', *antypapież* 'papież wybrany przez opozycję w stosunku do papieża wybranego kanonicznie', podobnie np. *antypilm*, *antyteatr*, *antycząstka*.

(4) Przeciwnieństwo

Znaczenie to pojawia się w derywatach z prefiksem *kontr-* i polskim odpowiednikiem *przeciw-*. Mają one skomplikowaną strukturę semantyczną: oznaczają desygnat należący do tej samej klasy co podstawa, przeciwstawiony desygnatowi podstawy: *kontrargument* 'argument kierowany przeciwko innemu argumentowi', *kontrpropozycja* 'propozycja przeciwstawiona innej propozycji', *kontrwywiad* 'wywiad kierowany przeciwko innemu wywiadowi', *kontrofensywa* itp. (por. Szymczak 1976).

Dokładnie tę samą strukturę semantyczną mają polskie odpowiedniki: *przeciwnatarcie*, *przeciwuderzenie*, *przeciwdowód*, a także niektóre rzeczowniki z *anty-*, np. *antybron*, *antyrakieta*.

(5) Dodatkowość zjawiska

Chodzi tu o sygnalizowanie miary, wagi czy też przedmiotów nadliczbowych, tj. będących ponad i poza tym, co stanowi z jakiegoś punktu widzenia normę.

Znaczenie to komunikowane jest przedrostkiem *nad-*: *nadmetraż* 'metraż dodatkowy', *nadwaga* 'waga dodatkowa', *nadprogram* 'program dodatkowy', *naddniówka*, *nadgodzina* 'dniówka, godzina przepracowana dodatkowo, nadliczbowo', *naddruk* poligr. 'egzemplarz nadliczbowy'.

(6) Wczesniejszość zjawiska

Informacja o tym, że zjawisko nazwane derywatem poprzedza takie samo zjawisko oznaczone podstawą, przekazywana jest za pomocą rodzimego prefiksu *przed-* (*przedmecz*, *przedbieg*, *przedlot*, *przedspiew*), wyjątkowo innych: *pre-* (*preselekcja*), *pra-* (*prawzór*, *prajedność*). W tym ostatnim wypadku wczesniejszość jest powiązana ze znaczeniem bycia źródłem, początkiem (por. *praojczyzna*, *prajęzyk*, *pramatka*). Oba te prefiksy występują także w derywatach mutacyjnych, por. 4.2.10.

(7) Powtórność zjawiska

Znaczenie to komunikuje prefiks *re-* występujący w dwóch wyrazach: *reedycja* 'powtórzona edycja', *reinkarnacja* 'powtórna inkarnacja'. Inne, np. *remilitaryzacja*, *reedukacja*, mogą być także interpretowane jako derywaty odczasownikowe: *reedukacja* ← *reedukować*, *retransmisja* ← *retransmitować* itp. Prefiks ma w nich bardziej złożone znaczenie.

4.2. DERYWATY MUTACYJNE

Odrzeczownikowe derywaty mutacyjne przedstawiają obraz niezmiernie skomplikowany. Jak pokazywaliśmy na s. 378, derywaty mutacyjne oparte są na elementarnym schemacie orzekania (nazywania) mającym strukturę predykatowo-argumentową. Derywat mutacyjny nazywa jeden z argumentów ze względu na predykat (w derywatach odczasownikowych i odprzymiotnikowych, np. *wstawka*: obiekt wstawienia, *odlew*: rezultat odlewania, *mówca*: subiekt mówienia) lub ze względu na relację do innego argumentu tego samego predykatu, który w derywacie nie jest wyrażony, np. *kwiaciarnia* – miejsce czynności odnoszącej się do obiektu czynności ('miejsce, gdzie się sprzedaje kwiaty'), *kwiaciarka* – subiekt czynności odnoszącej się do obiektu. Ponieważ istnieje wiele ról semantycznych argumentów (por. zestawienie ról na s. 379–382), powstaje ogromna liczba możliwych kombinacji ról komunikowanych przez derywat (formant) i podstawę. Niektóre kombinacje są bardzo częste (np. agens i obiekt), inne są rzadkie (np. agens i sposób czynności: np. *zabkarz*, subiekt i czas czynności: *wieczornica*, *zmiernica*, o cmach), a nawet izolowane (zwłaszcza dotyczy to derywatów będących skrótami jednostkowych, rozbudowanych semantycznie konstrukcji, np. *pogodynka*, *obiadynka* 'urządzenie podające informacje o pogodzie, obiedzie', *kratkowiec* 'obronca sądowy', tj. obrońca tych, którzy siedzą za kratkami; podstawa charakteryzuje obiekt czynności, której agensa nazywa derywat). Nierzadko w formacji występują dwie predykcje, np. *kolejówka* 'akcja dywersyjna polegająca na wysadzaniu kolei': w podstawie wskazany jest obiekt drugiego predykatu (wysadzania) stanowiącego określnik predykatu pierwszego (akcja dywersyjna).

Wyzerowany predykat należy rozumieć raczej jako jednostkę (klasę) semantyczną, a nie określony leksem, np. w derywacie *rybak* wyzerowany predykat to jednostka semantyczna, która może być wyrażona leksykalnie jako: *łowi*, *łapie*. W niektórych derywatach klasa ta jest dość ogólna: 'wykonuje czynności na obiekcie', 'zachowuje się aktywnie w stosunku do obiektu'.

W opisie odrzeczownikowych derywatów mutacyjnych jako nadrzędną przyjmujemy funkcję formantu (a więc rolę semantyczną pełnioną przez cały derywat względem nie wyrażonego predykatu), a jako podrzędną traktujemy rolę semantyczną pełnioną przez podstawę słowotwórczą, np. nazwa subiektu czynności ze względu na obiekt czynności – *rybak*; nazwa subiektu czynności ze względu na narzędzie czynności – *wędkarz*.

2.1. Nazwy subiektów przy nie wyrażonym predykanie

(1) Odojektowe nazwy subiektów SUB_{ag} (OB)

Stanowią jedną z najliczniejszych klas, tworzoną różnorodnymi formantami. Są to nazwy osób, w których podstawa wskazuje na obiekty czynności, których agensa nazywa cały derywat. Obiektami mogą być przedmioty konkretne (*golębiarz* 'ten, kto hoduje gołębie', *kominiarz* 'ten, kto czyści kominy', *gazeciarsz* 'ten, kto sprzedaje gazety') albo dziedzina, którą zajmuje się ten,

kogo nazywa derywat, np. *chemik* 'ten, kto zajmuje się chemią', *zaopatrzeniowiec* 'ten, kto zajmuje się zaopatrzeniem', *filolog* 'zajmujący się filologią' itp.

Wykładnikami omawianej relacji semantycznej są przede wszystkim formanty: *-arz* (ponad 100 derywatów w SJPD), *-owiec* (ok. 60 derywatów) oraz formanty paradygmatyczne męskie typu *filolog* ← *filologia*, *chirurg* ← *chirurgia*, *logik* ← *logika*. Te ostatnie są derywatami tylko synchronicznie. Mniej liczne są derywaty z formantami *-ista*, *-nik*, *-owy*, *-i(y)k*, rzadkie z formantem *-ak* (*rybak*). Wykładniki te można przedstawić w tabeli.

Tabela 9. Formanty tworzące nazwy subiektów odobiektowych

Nazwy derywowane od obiektu przedmiotowego		Nazwy derywowane od dziedziny
typy częste (ponad 50 derywatów)	typy rzadkie	
<i>-arz</i> , np. <i>blacharz</i> <i>-owiec</i> , <i>odzieżowiec</i>	<i>-ista</i> , np. <i>basista</i> <i>-nik</i> , <i>ogrodnik</i> <i>-owy</i> , <i>piecowy</i> <i>-ak</i> , <i>rybak</i>	\emptyset , np. <i>logopeda</i> ← <i>logopedia</i> <i>filolog</i> ← <i>filologia</i> <i>chirurg</i> ← <i>chirurgia</i> <i>-ik</i> , <i>chemik</i>

Derywaty z formantem *-arz* stanowią typ ogromnie produktywny. Por. np. *śmieciarz*, *zieleniarz*, *graciarz*, *wagoniarz* 'pracujący przy budowie (naprawie, obsłudze) wagonów', *dacharz* 'specjalista od pokrywania dachów', wiele tu indywidualizmów, nazw utworzonych doraźnie z zabarwieniem żartobliwym. W wielu wypadkach temat słowotwórczy występuje w podwójnej roli: wykładnika przedmiotu i rezultatu (*szczotkarz* 'ten, kto wyrabia || sprzedaje szczotki'), przedmiotu i materiału (*bawełniarz*, *blacharz* 'ten, kto zajmuje się obróbką blachy || wyrabia przedmioty z blachy', *mleczarz* 'ten, kto pracuje przy przetwórstwie mleka || roznosi mleko'). W typie tym przeważają derywaty od obiektów konkretnych, jednakże zdarzają się nazwy, które motywowane są również dodatkowo nazwami dziedzin, działów wytwórczości, np. *narzędziarz* 'zajmujący się obróbką || naprawą narzędzi, tj. narzędziarstwem', *drzewiarz* 'zajmujący się obróbką drzewa || specjalista od drzewnictwa'.

Formant *-owiec* derywuje głównie nazwy, w których temat wskazuje nie na obiekt konkretny, ale dziedzinę, którą zajmuje się osoba nazwana przez derywat, np. *filmowiec*, *naftowiec*, *sportowiec*, *drogowiec* 'specjalista w zakresie budowy || naprawy dróg', *handlowiec*, *odzieżowiec*, *narzędziowiec* 'specjalista pracujący przy produkcji || naprawie narzędzi', *żywniowiec* 'specjalista w zakresie żywienia', *zatrudnieniowiec* 'specjalista w zakresie zatrudnienia'. Jak widać, wiele z nich to derywaty od nazw czynności: *montażowiec*, *nastuchowiec*, *obliczeniowiec*, *rozliczeniowiec* itp., czym zbliżają się do nazw uczestników akcji (por. s. 441), typu *balowicz*, *zabawowicz*, różnią się jednak od nich wyraźną agentywnością i zawodowością.

Formant *-ista* derywuje głównie nazwy od instrumentów muzycznych (*lutnista*, *basista*) oraz nazwy zwolenników (typu *marksista*, *okultysta*), jednakże

sporo jest również formacji odbiektowych kilku typów: od nazw osób bądź zjawisk stanowiących przedmiot zainteresowania (*conradysta, szopenista*), przy czym często neutralizuje się różnica między badaczem a zwolennikiem, wyznawcą (*tomista*). Nazwy derywowane od dziedziny zainteresowań (np. *anglista, japonista, ukrainista*) mogą być interpretowane podwójnie: jako derywaty paradygmatyczne od nazw kierunków (*japonista* ← *japonistyka*, *afrykanista* ← *afrykanistyka*, *ukrainista* ← *ukrainistyka*) albo też jako nazwy derywowane wprost od przedmiotu zainteresowania: *japonista* ← *Japonia*. Należą tu także derywaty od NA, np. *szantażysta* 'dokonujący szantazu', *montażysta* 'specjalista w zakresie montażu filmów'. Typ ten jest produktywny.

Formant *-nik* w omawianej funkcji ogranicza współcześnie swoją produktywność (w porównaniu ze stanem dawniejszym): wyszły z użycia dawne nazwy rzemieślników typu: *czapnik, kożusznik*, pozostały stosunkowo nieliczne (ok. 20) nazwy współcześnie wykonywanych zawodów, np. *ogrodnik, rolnik, leśnik, celnik, kafarnik* 'robotnik pracujący przy kafarach', *skórnik* (o jednoczesnej motywacji przymiotnikowej 'lekarz chorób skórnych'). Nieliczne nazwy wskazują na nieosobowych agensów, np. onom. *kapustnik* 'owad, którego gąsienice zjadają liście kapusty, żywią się liśćmi kapusty' || 'żyją na liściach kapusty'. Jak widać, neutralizuje się tu różnica między obiektem i miejscem.

Derywaty z formantem *-owy* należą przeważnie do słownictwa specjalnego i nazywają głównie osoby obsługujące maszyny bądź urządzenia specjalne, np. *piecowy, motorowy, kadłubowy, księgowy, dzielnicowy*. Większość może być interpretowana jednocześnie jako struktury odnarzędziowe (np. *hamulcowy*, por. s. 436). Typ ten jest produktywny. Żeńskie odpowiedniki tego formantu o postaci *-owa* występują mniej licznie, np. *bufetowa, salowa, sklepowa*.

Derywaty z obcym formantem *-ik* (*chemik* ← *chemia*, *fotografik* ← *fotografia*, *magik* ← *magia*) są nieliczne, większość formacji z tym sufiksem to nazwy nosicieli cech, zwłaszcza chorób (*schizofrenik, anemik*, por. s. 440). W dwóch formacjach pojawia się konektyw *-a-* (*algebraik, prozaik*) umożliwiający zachowanie wyrazistości podstawy.

Derywaty z formantem paradygmatycznym męskim zerowym lub z końcówką *-a* w mianowniku (*pediatra, logopeda*) motywowane są przez nazwę dziedziny, którą zajmuje się osoba nazwana przez derywat: *embriolog* 'specjalista w dziedzinie embriologii', *genetyk* 'specjalista w dziedzinie genetyki', *botanik* 'specjalista w dziedzinie botaniki', *polityk* 'człowiek zajmujący się polityką', *logopeda* 'specjalista w dziedzinie logopedii' itp. Jak widać, podstawami tych nazw są rzeczowniki obce, na gruncie polskim nie motywowane (np. *logopedia, botanika, krytyka*, co najwyżej podzielne w świadomości osób rozumiejących budowę tych nazw na gruncie obcym, głównie grecko-lacińskim) bądź motywowane (np. *embriologia* 'dział biologii badający rozwój zarodków || embriónów'), nazywające działy nauki, twórczości (*grafika* → *grafik*), wytwórczości (*ceramika* → *ceramik*).

Derywaty z formantem paradygmatycznym zerowym są nieograniczenie produktywne w zakresie podstaw stanowiących nazwy nauk na *-logia*, bardzo

produktywne również w zakresie podstaw na *-grafia* (*geograf* ← *geografia*) i *-i(y)ka* (*botanik* ← *botanika*). Derywaty z formantem paradygmatycznym *-a* (męskim) powstają z kolei bez ograniczeń od podstaw będących nazwami nauk na *-pedia* (nieliczne) i *-atria* (*ortopeda*, *logopeda*, *foniatra*, *pediatra*), a także *-istyka* (*anglista* ← *anglistyka*).

(2) Odreultatywne nazwy subiektów SUB_{ar} (RES)

Derywaty te różnią się od grupy poprzedniej tym, że podstawa wskazuje na przedmiot powstający w wyniku czynności agensa. Ów wytworzony przedmiot może być całkowicie materialny (*kapelusznik*, *koszykarz*, *świętkarz*, *cholewkarcz*, *lalkarz*, *drzeworytnik*, *hafciarka*) albo też niematerialny (*bajkarz*, zart. *żywociarz* 'piszący żywoty'); w tej ostatniej funkcji specjalizuje się formant *-ista*: *portrecista*, *eseista*, *nowelista*, *felietonista*, *reportażysta*. Agensami (wytwórcami) są przede wszystkim osoby, rzadziej inne istoty żywe, np. *jedwabnik* 'owad, którego gąsienice wytwarzają nic służącą do wyrobu jedwabiu'.

W pewnych wypadkach neutralizuje się opozycja między obiektem a wytworem czynności, np. *szczotkarz* 'ten kto wyrabia || sprzedaje szczotki'.

Jak widać, nazwy odreultatywne są derywowane na ogół tymi samymi formantami co i nazwy odobiektowe (*-arz*, *-nik*, *-ista*). Nie występują jednak w omawianych strukturach formanty: *-owiec* (zawężony do derywatów od nazw dziedzin pracy, działania) oraz formanty paradygmatyczne, co jest zrozumiałe, ponieważ podstawy ich stanowią nazwy abstrakcyjne, wskazujące na dziedzinę działalności (*botanik* ← *botanika*, *okulista* ← *okulistyka*). Nazwy odreultatywne są stosunkowo mało liczne.

(3) Odnarzędziowe nazwy subiektów SUB_{ag} (INSTR)

Stanowią typ bardzo liczny, zwłaszcza w potocznym słownictwie zawodowym, na oznaczenie wykonawców czynności, np. *prasiarz*, *wirówkarz*. Derywowane są przede wszystkim formantem *-arz* (ok. 50), temat wskazuje w nich na obsługiwaną maszynę, urządzenie (*windziarz*, *taczkarz*, *wałkarz*), instrument (*dudkarz*, *harfiarz*, *kataryniarz*), środek poruszania się (*ryksiarz*, *tratwiarz*), zwłaszcza kiedy chodzi o czynności traktowane zawodowo (*taksówkarz*).

Jak widać, środek czynności pojawia się przy czynnościach przechodnich (*wędkarz*), jak i nieprzechodnich (*narciarz*, *byźwiarz*, *sankarz*), wykonywanych niezawodowo (*procarz*) bądź zawodowo (*wirówkarz*). W wielu wypadkach zostaje zniesiona różnica między narzędziem i miejscem (*windziarz*).

Inne formanty występujące w derywatach od nazw środków czynności to: *-ista* (*rowerzysta*), specjalizujący się w derywowaniu do nazw instrumentów muzycznych (*basista*, *flecista*, *lutnista*, *pianista*, z nieregularną motywacją formami *pianino* lub *fortepian*), rzadkie *-owicz* (*kajakowicz*, *żyłtkowicz*) oraz paradygmatyczne typu *tokarz* 'robotnik obsługujący tokarkę' (z ucięciem podstawy).

(4) Odmaterialowe nazwy subiektów SUB_{ag} (MAT)

Nazywają agensów ze względu na materiał, z którego wytwarzany jest produkt, np. *złotnik* 'wyrabiający przedmioty ze złota', *wikliniarz* 'wytwarzający

przedmioty z wikliny', *blacharz*, *bawełniarz*, *włókniarz*, *terakociarz*. Niektóre z omawianych formacji są dwumotywacyjne: przy drugiej motywacji podstawą jest nazwa dziedziny, którą zajmuje się dana osoba, np. *włókniarz* (← *włókno*, *włókiennictwo* – ta druga motywacja pod względem formalnym nieregularna, ale pod względem znaczeniowym lepsza), *bawełniarz* (← *bawełna*, *bawełnictwo*, *bawełniany* 'specjalista w zakresie przemysłu bawełnianego'). Podobnie jak przy typach poprzednich dominuje format *-arz*, przy innych sufiksach jest to struktura izolowana.

(5) Odmiejscowe nazwy agentywne SUB_{ag} (LOC)

Nazwy subiektów derywowane od nazw miejsc są dwojakie: agentywne, wskazujące na wykonawców czynności wykonywanej w miejscu nazwanym podstawą (*pocziarz*, *windziarz*, *bibliotekarz*) i nieagentywne, wskazujące na osoby przebywające (mieszkające) w miejscu nazwanym podstawą (*wiesniak*, *gdańszczanin*, *bursiarz*, *góral*).

Ten drugi typ zostanie omówiony oddzielnie, jako wyraźnie wyodrębniający się formalnie.

Pierwszy typ zbliża się do nazw agensów odobiektowych lub odnarzędziowych (*windziarz* 'ten, kto obsługuje windę || pracuje w windzie', *szatniarz* 'ten, kto obsługuje szatnię || pracuje w szatni'). Występuje tu przeważnie formant *-arz*, rzadziej *-owicz* (*bazarowicz*). W niektórych formacjach relacja do miejsca jest bardziej skomplikowana: *straganiarz* 'sprzedający towar na straganie', *ławkarz* 'sprzedawca rozkładający towar na lawce'.

Odrębną grupę stanowią nazwy zoologiczne oznaczające szkodniki zerujące na roślinach (np. *chmielowiec*, *jodłowiec*, *strąkowiec*, *kapustnik*) oraz rośliny nazwane ze względu na teren, na którym rosną, np. *torfowiec* 'mech rosnący na torfie'. W tych ostatnich podstawa wskazuje na miejsce procesu. Osobną grupę stanowią nazwy nowotworów derywowane od ich lokalizacji, np. *mięśniak*, *naczyniak*, *nerwiak*, *siatkówczak*.

(6) Nazwy mieszkańców SUB_{loc} (LOC)

Nazwy mieszkańców derywowane od nazw geograficznych (krajów, ich regionów, miejscowości, części świata) stanowią klasę bardzo liczną, o wyspecjalizowanych formantach, nieograniczenie pomnażaną. Znacznie mniej liczne i o bardziej zróżnicowanych formantach są nazwy derywowane od wyrazów pospolitych, np. *wiesniak*, *góral*, *wyspiarz*, *południowiec*, *doliniarz*.

Derywaty od nazw geograficznych stanowią kategorię żywą, o typach nieograniczenie produktywnych. Nazwy mieszkańców krajów (*Polak*, *Hiszpan*, *Włoch*, *Rosjanin* itp.) mają strukturę słowotwórczą dwojaką; interpretujemy je jako nazwy mieszkańców bądź też (właściwie pod względem semantycznym) jako nazwy osób przynależnych do danego narodu wraz z jego kulturą, historią, językiem. Por. punkt (13).

Wykładnikami omawianej kategorii są przede wszystkim sufiksy: *-anin*, *-czyk* oraz formant paradygmatyczny (*Bułgar* ← *Bułgaria*). Formanty rzadsze to: *-ak* (neutralne *Austriak*, *poznaniak* i nacechowane: *krakowiak*, *lwowiak*), *-ik* (*Anglik* ← *Anglia*), *-ec* (*Ukrainiec* ← *Ukraina*), *-in* (*Litwin* ← *Litwa*). Bywają

tez relacje izolowane (*Hindus* ← *Indie*, *Turek* ← *Turcja*, *Holender* ← *Holandia*, *Francuz* ← *Francja*, *Łotysz* ← *Łotwa*), a także nazwy peryfrastyczne, np. *mieszkaniec Czadu*, *mieszkaniec Wybrzeża Kości Słoniowej*. Wymienione wykładniki można zestawzić w tabeli.

Tabela 10. Formanty tworzące nazwy mieszkańców

Formanty produktywne	Formanty nieproduktywne
-czyk -anin -Ø	-ak, np. <i>Austriak</i> -ik, <i>Anglik</i> -ec, <i>Ukrainiec</i> -in, <i>Litwin</i> formanty izolowane, w derywatach z motywacją formalnie zakłóconą

Repartycja trzech podstawowych formantów (-czyk, -anin, -Ø) nie jest oparta na ścisłych regułach. Można mówić jedynie o tendencjach.

Formant paradygmacyjny występuje wyłącznie w derywatach od nazw krajów i należą tu dwa typy: od nazw zakończonych na -ja (*Rumunia* → *Rumun*, *Szwecja* → *Szwed*, *Finlandia* → *Fin*, *Belgia* → *Belg*) oraz od pluraliów tantum typu: *Węgry* → *Węgier*, *Włochy* → *Włoch*, *Czechy* → *Czech*. Brak reguł określających warunki występowania tego formantu. Nowe nazwy tego typu na ogół się nie tworzą.

Formant -czyk (i rozszerzone -ijczyk, -ejczyk, -aniczyk) derywuje głównie nazwy mieszkańców krajów i/lub członków narodowości, zwłaszcza od podstaw z elementem -landia (*Grenlandczyk*, *Irlandczyk*, *Islandczyk*, ale *Fin*), -ja, -nia (*Japończyk*, *Algierczyk*, *Estonczyk*) i innych (*Wietnamczyk*, *Marokańczyk*, *Kongijczyk*). Wyjątkowo występuje w derywatach od nazw miejscowości (*londyńczyk*, *florentczyk*, *pizaniczyk*, *neapolitańczyk*, *genueńczyk*), co jest najczęściej spowodowane tradycją. Od nazw nowo powstających państw derywuje się najczęściej nazwy mieszkańców z sufiksem -czyk: *Tajlandczyk*, *Angolczyk*, *Ugandyjczyk*, *Kenijczyk*, *Gabonczyk* itp.

Formant -anin, -janin występuje przede wszystkim w nazwach mieszkańców miast i miejscowości (*prażanin*, *lwowianin*, *bratysławianin*, *wrocławianin*, *wenecjanin*, *torunianin*, obok *toruńczyk*) oraz regionów kraju, prowincji: *Pomorzanie*, *Mazowszanie*. W tym zakresie jest on bardzo produktywny. Pojawił się także w neologizmach typu *Wenusjanin*, *Marsjanin*. W stylu potocznym konkuruje z nim formant -ak: *torunianin* – *toruniak*, *wrocławianin* – *wrocławiak*.

(7) Nazwy posiadaczy SUB_{poss} (OB)

Jest to niewielka grupa nazw, których temat wskazuje na przedmiot posiadany przez osobę nazwaną derywatem: *sklepikarz* 'posiadacz sklepiku', *kramikarz*, *straganiarz* 'posiadacz kramiku, straganu'. Doraźnie mogą być

tworzone nazwy o tej strukturze za pomocą formantu *-owicz* (*działkowicz*), często o charakterze zartobliwym, np. *karnetowicz*, *talonowicz*.

W wielu wypadkach zniesiona jest różnica między relacją posiadania i aktywnego stosunku do obiektu (*działkowicz* 'posiadacz działki' i 'uprawiający działkę'), posiadaniem i aktywnością w miejscu nazwanym podstawą (*straganiarz* 'posiadacz straganu' i 'sprzedający na straganie'), posiadaniem i zamilowaniem (*psiarz* 'posiadacz psa' i 'amator psów').

(8) Nazwy amatorów SUB_{amat} (OB)

Relację zamilowania względem przedmiotu nazwanego podstawą komunikuje przede wszystkim formant *-arz* licznie poswiadczony i derywujący nowe formacje tego typu, np. *herbaciarz*, *kawiarcz*, *karciarz*, *babiarcz*, *kobieciarz*, *grzybiarz*. W większości są to nazwy subiektów lubiących wykonywać pewne czynności na obiektach: *grzybiarz* 'ten, kto lubi zbierać grzyby', *karciarz* 'lubiący grać w karty' itp. Możliwe są też derywaty od abstraktów: *anedociarz* 'lubiący opowiadać anegdoty', *efekciarz* 'lubiący wywoływać efekt', *kawalarz* 'lubiący robić (opowiadać) kawały'. Wyjątkowo relacja ta wyrażana jest przez formant *-owicz*: *kapielowicz* 'amator kąpiele', ale i ta formacja może być rozumiana po prostu jako 'ten, kto zazywa kąpiele' (por. s. 441).

(9) Nazwy zwolenników (lub przeciwników) pewnych idei, poglądów itp. SUB_{ent} (OB)

Stanowią dużą grupę, niemal nieograniczenie powiększaną, derywatów od abstrakcyjnych nazw, poglądów, kierunków zawierających najczęściej element *-izm*, np. *komunista* ← *komunizm*, *ateista* ← *ateizm*, *rasista* ← *rasizm*, *integrysta* ← *integryzm*. Ponieważ najczęściej podstawowy rzeczownik jest motywowany nazwą własną twórcy kierunku (*heglizm* ← *Hegel*, *marksizm* ← *Marks*, *maoizm* ← *Mao*) lub nazwą zjawiska charakterystycznego dla kierunku (*rasizm* ← *rasa*, *rygoryzm* ← *rygor*, *idealizm* ← *idea*), derywaty z formantem *-ista* są na ogół dwumotywacyjne: *rasista* ← *rasizm*, *rasa*; *rygorysta* ← *rygoryzm*, *rygor*; *marksista* ← *marksizm*, *Marks*. Nieliczna grupa derywatów motywuje się wprost przez nazwę własną twórcy kierunku (*miczurinowiec*), co najczęściej wyrażane jest za pomocą formantu *-czyk*: *piłsudczyk*, *towiańczyk*. Ten typ zawężony jest przede wszystkim do derywowania uczestników niektórych akcji wojskowych, związanych z nazwiskiem dowódcy: *hubalczyk*, *hallerczyk*, *napoleończyk*.

Nieostra jest granica między omawianymi derywatami i nazwami nosicieli cech: jeśli podstawowy rzeczownik oznacza nie zespół poglądów, ale postawę, zespół cech charakterystycznych, wówczas derywat nazywa nosiciela tych cech, np. *optymizm* → *optymista*, *pesymizm* → *pesymista*, *racjonalizm* → *racjonalista*, *cynizm* → *cynik*, *sadyzm* → *sadysta*, *egocentryzm* → *egocentryk*. Pogranicze stanowią: *realizm* → *realista* 'ten, kogo cechuje realizm', 'zwolennik realizmu', podobnie *humanizm* → *humanista*, *hedonizm* → *hedonista* itp.

Pewnym kryterium odróżniającym nazwy zwolenników od nazw nosicieli cech jest możliwość utworzenia formacji prefiksально-sufiksальной z elementem *anty-*, oznaczającej przeciwnika idei, typu: *antykommunista* 'przeciwnik komunizmu', *antyrigorysta* 'przeciwnik rygoryzmu', *antyfaszysta* 'przeciwnik faszyzmu', ale nie *antycynik* czy *antyeocentryk*.

Z drugiej strony klasa nazw zwolenników nie oddziela się ostro od nazw uczestników akcji (por. s. 441), np. *rewolucjonista*, *opozycjonista* to zwolennicy pewnych idei, a jednocześnie uczestnicy działań.

Omawiana struktura wyrażana jest przede wszystkim za pomocą formantu *-ista* i w tym zakresie jest on bardzo produktywny: od każdej nazwy kierunku z sufiksem *-izm* może być derywowana nazwa obiektu, np. *intuicjonizm* → *intuicjonista*, *monizm* → *monista*. Ograniczenia spowodowane są względami semantycznymi lub faktem istnienia nazwy tradycyjnej, np. *arystotelizm* → *arystotelik*, *neoplatonizm* → *neoplatonik*, *towianizm* → *towianczyk* (choć możliwe też *towianista*), *hitlerizm* → *hitlerowiec* (nie *hitlerysta*), *wolterianizm* → *wolterianin*.

Inne wykładniki poza rzadkim *-ik* (*platonik*) to również rzadki *-czyk*, ograniczony dziś do nazw uczestników akcji militarnych, *-anin*, specjalizujący się w nazwach zwolenników, wyznawców kierunków religijnych (*mahometanin*, *arianin*, *anglikanin*, *luteranin*, *konfucjanin*), ale jak widać, raczej religii starszych, od nowych kierunków derywują się nazwy na *-ista* (*adwentysta*, *baptysta*). Derywaty z formantem *-owiec* nawiązują wyraźnie do kierunków (partii) politycznych, np. *hitlerowiec*, *stalinowiec*.

(10) Nazwy subiektów właściwości, czyli nosiciele cech SUB (QUAL)

Wyróżniają się tu trzy odrębne klasy: pierwsza to nazwy, w których podstawa wskazuje na przedmiot stanowiący część przedmiotu (osoby, zwierzęcia) nazwanego derywatem i w szczególny sposób dla niego charakterystyczny (np. *brodacz*, *piegus*); drugą grupę stanowią określenia osób nazwanych od a) organów, na które chorują (np. *żółdkowiec*) lub b) samych chorób (np. *zawałowiec*); trzecia grupa to derywaty, w których podstawa jest rzeczownikiem abstrakcyjnym nazywającym zespół cech charakterystycznych, a derywat oznacza nosiciela tych cech, np. *histeria* → *histeryk*, *egoizm* → *egoista*, *szowinizm* → *szowinista*.

Pierwszy typ wyrażany jest przede wszystkim formantem *-acz*, rzadziej *-ak*, *-us*. Istnieją liczne (ok. 25) nazwy nosicieli cech derywowane od nazw części ciała, np. *brodacz*, *gartacz*, *głowacz*, *grzywacz*, *kudłacz*, *nosacz*, *wargacz*, *zębacz*. Część z nich to nazwy przyrodnicze o strukturze asocjacyjnej. Nazwy nosicieli cech z formantem *-ak* to np. *dziobak* zool., *zębak* techn., *pasiak*, *plamiak* zool. Dużą grupę stanowią nazwy zoologiczne i botaniczne typu *kopytkowce*, *kręgowce*, *łuskowce*, *strunowce*, *pestkowce*, w których podstawa wskazuje na charakterystyczną cechę gatunkową.

Cechami charakterystycznymi, które stają się punktem wyjścia nazw, mogą być także choroby pewnych organów nazywanych przez tematy słowotwórcze, np. *nerkowiec*, *żółdkowiec*, *wątrobowiec*, *sercowiec* 'człowiek chory na nerki, wątrobę, serce'. Od abstraktu derywowane są nazwy: *ciśnieniowiec*, *zawałowiec*, *uczuleniowiec*.

W derywatach od nazw cech wyrażonych rzeczownikowo występują rzadziej formanty rodzime (*-arz*, *spryciarz*, *rutyniarz*; *-acz*, *silacz*), częściej formanty obce i paradygmatyczne derywujące od podstaw obcych, np. *-i(y)k* (*anemik*,

alergik, schizofrenik, chimeryk, melancholik, paranoik), *-ista* (*egoista* ← *egot:m.*, *sadysta* ← *sadyzm*, *altruista* ← *altruizm*), *-asta* (*entuzjasta, fantasta*), a także formant paradygmatyczny w całej serii od nazw cech zawierających element *-mania* (*erotoman* ← *erotomania*, *narkoman* ← *narkomania*), *-fobia* (*germanofob* ← *germanofobia*, *ksenofob* ← *ksenofobia*) oraz *-patia* (*psychopata* ← *psychopatia*). W wielu wypadkach stosunki formalne między derywatem a podstawą cechuje nieregularność (*asceta* ← *asceza*, *afatyk* ← *afazja*, *fanatyk* ← *fanatyzm* itp.).

Cały omawiany typ, szczególnie zaś trzecia z omawianych grup, zbliża się semantycznie do nazw nosicieli cech odprzymiotnikowych, a derywaty motywowane przez rodzime NE mogą być także interpretowane dwumotywacyjnie, np. *spryciarz* 'ten, kogo cechuje spryt' i 'sprytny człowiek' (z ucieciem).

(11) Nazwy uczestników zdarzeń SUB (NA)

Podstawami ich są nazwy zdarzeń, najczęściej niepodzielne (*balowicz, koncertowicz, spacerowicz, wycieczkowicz*), ale czasem także słowotwórczo motywowane: *złotowicz, zabawowicz*. Podstawy te nigdy nie stanowią czystych nazw czynności, toteż nazwy uczestników zdarzeń nie oznaczają wykonawców czynności, ale osoby uczestniczące w zbiorowych, złożonych akcjach, zdarzeniach (*kongresowicz, kursowicz*), często nawet nie będąc agensami, np. *kolejkowicz* 'ten, kto czeka w kolejce'. Od subiektów agentywnych (por. s. 434) typu *rozliczeniowiec, zaopatrzeniowiec*, które także derywowane są od NA, różnią się tym, że podstawa nie oznacza obiektu działania agensa ('zajmujący się rozliczeniem, zaopatrzeniem'), ale zdarzenie, w którym desygnat derywatu uczestniczy.

W pewnych wypadkach brak ostrej granicy między omawianym typem a nazwami zwolenników (*rewolucjonista* 'uczestnik rewolucji' i 'zwolennik rewolucji') oraz nazwami amatorów: *kąpielowicz* 'amator kąpielii' i 'ten, kto zazywa kąpielii'.

Jak widać, głównym wykładnikiem omawianej struktury jest formant *-owicz*, masowo derywujący wyrazy nacechowane potocznością i zartobliwością, nazywające osoby ze względu na przygodne, przypadkowe uczestnictwo w jakimś zdarzeniu, np. *ogonkowicz, kolejkowicz, weekendowicz, wagarowicz, spacerowicz*. Inne formanty są rzadsze: *-owiec* (*zamachowiec*), *-ec* (*powstaniec*), *-anin* (*rokoszanin, targowiczanie* ← *Targowica*), *-ista* (*kursista, stażysta*).

(12) Odsposobowe nazwy subiektów SUB (MOD)

Są to derywaty nazywające głównie istoty żywe (najczęściej osoby) ze względu na sposób wykonywanej czynności. Należą tu np. nazwy sportowców wskazujące na styl pływania (*żabkarz, motylkarz, grzbietowiec*), jazdy na nartach (*slalomowiec*), nazwy muzyków ze względu na sposób wykonywania utworu (*solista* 'występujący solo'), należą tu także nazwy typu *wzrokowiec, słuchowiec* 'ktoś percypujący dobrze wzrokiem, słuchem'. Jak widać, w tej funkcji występują formanty *-arz, -owiec*, a także *-owicz* (*autostopowicz, gapowicz* 'jadący na gapę'). Typ ten nie jest liczny.

(13) Nazwy części całości i elementów zbiorów (singulativa) SUB_{sing} || part (COLL || TOT)

Są to nazwy derywowane od rzeczowników oznaczających zbiory (najczęściej ludzi, np. zrzeszenia, związki, zespoły), a także przedmioty niezindywidualizowane, o nieokreślonych kształtach (np. ziarno, słoma, krew). Derywat nazywa element zbioru (*sekiarz, Izraelita*), członka zrzeszenia, organizacji (*związkowiec, petetekowiec*), pojedynczy element zbioru przedmiotu (*słoma* → *słomka*, *ziarno* → *ziarnko*, *pył* → *pyłek*, *śnieg* → *śnieżynka*, *krew* → *krwinka*).

W pierwszym ze znaczeń zbliża się ta grupa do nazw uczestników czynności (np. *złotowicz, bojówkarz* 'uczestnik zlotu, bojówki'). W nazwach syngulatywnych przedmiotowych pojawia się znaczenie deminutywności: pojedynczość wiąże się z małością (*ziarnko, śnieżynka*).

Wykładnikami znaczenia 'członek zbiorowości, organizacji' są: przede wszystkim formant *-owiec* (*zetemesowiec, oenerowiec* i inne, niemal regularnie tworzone od skrótowych nazw organizacji), *-ek* (*endek, chadek*; te formacje mogą być rozumiane także jako derywaty paradygmatyczne od *endecja, chadecja*) oraz te sufiksy, które derywują nazwy mieszkańców: *-Ø* (*Belg, Czech*), *-anin* (*Łużyczanin, Rosjanin*), *-ak* (*Polak, Prusak*), *-in* (*Litwin, Rusin*), *-czyk* (*Macedonczyk*), *-ec* (*Ukrainiec*). Derywaty tego typu interpretuje się bądź jako nazwy mieszkańców (por. s. 437), bądź też jako nazwy ludzi przynależnych do danego narodu wraz z jego historią, kulturą, językiem. Odwołujemy się wówczas do znaczenia nazw typu *Polska*, jakie mają one w zdaniach takich, jak: *Polska przetrwała wiek XIX mimo wszelkich wynaradawiających akcji zaborców*.

Formant *-anin* (*-anka*) występuje także w zawężonej grupie o skomplikowanej strukturze semantycznej: 'członek zakonu, zgromadzenia, którego założyciela, patrona, miejsce założenia nazywa podstawa', np. *franciszkanin, franciszkanie* ← *Franciszek*; *dominikanin, dominikanie* ← *Dominik*; *urszulanka* ← *Urszula*; *karmelita* ← *Karmel*.

Nazwy syngulatywne oznaczające przedmioty pojedyncze derywowane są najczęściej za pomocą tych samych formantów co deminutiva (*-ek, -ka, -inka*).

Odrębną, nieliczną grupę stanowią nazwy składników, elementów składowych, derywowane od nazw substancji, których części stanowią, np. *mocznik* 'składnik moczu' (por. odwrotność tej relacji w grupie (15) na s. 443, np. *siarczan* 'związek zawierający siarkę'), *drzewnik* 'składnik komórek drzewa', oraz nazwy części przedmiotów, które nazywa podstawa, np. derywaty z sufiksem *-isko*: *siekierzysko* 'część siekiery', *wędzisko* 'część wędki', *grabisko* 'część grabi'.

(14) Nazwy zbiorów (collectiva) SUB_{coll} (SING)

Są to derywaty od nazw osób (*nauczycielstwo, studenteria*), przedmiotów (*grosiwo*), roślin (*brzezina*), zwierząt (*ptactwo, robactwo*) oznaczające ich zbiory. Jak widać, zbiory mogą być bardziej lub mniej ukształtowane jako odrębne przedmioty, np. *ptactwo, robactwo* to mnogość o nieokreślonej strukturze, *brzezina, grabina, brzeźniak* to zbiór ukształtowany jako las.

Podstawami collectiwów są rzeczowniki, w tym także substancywizowane przymiotniki, np. *młodzież* 'zbiór ludzi (istot) młodych', *starszyzna* 'zbiór starszych (funkcją)', *duchowieństwo* 'zbiór duchownych'. Collectiva odprzymiot-

nikowe (por. *starzyzna, surowizna*) i odczasownikowe (por. *obstawa, obrona*) były omawiane w paragrafach 3.2. i 2.2.

Kategoria ta jest we współczesnej polszczyźnie ograniczona w porównaniu z innymi językami słowiańskimi (por. np. s.-ch. *-ad* derywujący regularnie nazwy zbiorowe od nazw mieszkańców, Francić 1961) i staropolszczyzną, w której funkcjonowało o wiele więcej collectiwów, np. z formantem *-e* (*kwiecie, liście, pierze*), które dziś są archaiczne, zleksykalizowane bądź też zmieniły się w liczbę mnogą (*liście*). Szerzej o tym zob. G. Habrajska 1995.

Współcześnie najczęstszymi formantami są: *-stwo* (*-ctwo, -ostwo*), np. *nauczycielstwo, Prusactwo, Żydostwo, ziemianstwo* 'ogół ziemian', *-iwie, -owie* (*igłowie, listowie*), *-iwo* (*grosiwo*), wyjątkowo *-arnia* (*dzieciarnia*) oraz obce: *-eria* (*chuliganeria, cyganeria, magnateria*), *-at* (*laikat*), *-acja, -icja* (*delegacja, admiralicja, generalicja*).

Charakterystyczne jest, że prawie wszystkie formanty występujące w nazwach zbiorowych pełnią jednocześnie funkcję derywowania abstraktów odrzeczownikowych (np. *-eria, szarlataneria, donkiszoteria, -two, próżniactwo*), a często nawet ten sam wyraz może mieć obie funkcje, *nauczycielstwo* 'ogół nauczycieli' i 'bycie nauczycielem', np. w zdaniu: *Nauczycielstwo to ciężki zawód*. Mechanizm tego zjawiska jest zupełnie zrozumiały: polega na łączeniu w jednym wyrazie znaczenia klasy rozumianej denotacyjnie (ogół przedmiotów) i konotacyjnie (zespół cech charakterystycznych).

Niektóre z nazw zbiorowych mają strukturę semantyczną bardziej skomplikowaną: nie oznaczają zbioru osób nazwanych przez podstawę, ale jedną osobę (desygnat podstawy) i zespół osób podrzędnych, np. *dyrekcja* 'dyrektor wraz z zespołem', *sekretariat* 'sekretarz (sekretarka) i osoby współpracujące', *rektorat* 'rektor, prorektorzy i osoby współpracujące'. Specyficzną podgrupę collectiwów stanowią nazwy par małżeńskich derywowane formantem *-ostwo*, np. *marszałkostwo, profesorostwo, naczelnikostwo, doktorostwo, szwagrostwo*. Są to konstrukcje niemal regularne: od prawie każdej nazwy osoby rodzaju męskiego będącej na pewnym stanowisku, posiadającej tytuł, pozostającej w relacji pokrewieństwa może być utworzony derywat tego typu: *ambasadorostwo, ministrowstwo, kuzynostwo, pastorostwo* itp. SJPD notuje około 60 nazw o tej strukturze. Od nazw wykonawców zawodu nazwy par tworzą się w znacznie mniejszym stopniu (*aptekarzostwo, dozorcostwo*). Od nazw pokrewieństw i imion bardzo często występuje w funkcji formantu zmiana paradygmatyczna, mianowicie pojawia się dwuznaczna liczba mnoga: *dziadkowie* 'dziadek i babka' (obok znaczenia pluralnego 'jakaś liczba dziadków'), *teściowie* 'teść z żoną' (obok znaczenia 'jakaś liczba teściów'), ale: *synostwo, wujostwo* (a nie *synowie, wujowie*), natomiast formy oboczne występują w derywatach od imion, np. *Andrzejostwo* || *Andrzejowie* 'Andrzej z żoną'.

(15) Nazwy całości złożonych z części (składników) SUB_{tot} (PART)

Należą tu przede wszystkim nazwy związków chemicznych derywowane od nazw składników do nich wchodzących. Różne typy związków o określonym udziale podstawowego pierwiastka nazywane są odrębnymi formantami: *-an* derywuje nazwy soli, np. *bromian* 'sól kwasu bromowego', *azotan* 'sól kwasu azotowego', *boran* 'sól kwasu borowego', *chromian* 'sól kwasu chromowego',

krzemian 'sól kwasu krzemowego', *żelazian* 'sól kwasu żelazowego'. Klasa ta jest kategoriałna, SJPD notuje około 20 nazw tego typu.

Podobnie ma się rzecz z innymi typami związków, których nazwy są derywowane formantami: *-ek* (*tlenek*, *bromek*, *azotek*, *krzemek* 'połączenie krzemu z innymi metalami', *siarczek* itp.), *-ak*, *-niak* (*żelazniak* 'ruda żelaza', *azotniak* 'związek azotu z węglem i wapniem'), *-yn* (*azotyn* 'związek nieorganiczny zawierający azot') i sporadycznie inne.

(16) Nazwy rodzajowe

Terminem tym określa się nazwy o zakresie szerszym aniżeli podstawa, włączające w swój zakres także desygnaty podstaw, np. *azotowiec* (w lm. *azotowce*) nazwa pierwiastka 15 grupy, do której należy azot, *helowiec* nazwa pierwiastka 18 grupy układu Mendelejewa (do której należy także hel).

Tego typu strukturę mają przede wszystkim niektóre terminy chemiczne oznaczające grupy pierwiastków (poza wymienionymi także *żelazowce*, *manganowce*, w sumie ok. 25 w SJPD), a także botaniczne nazwy roślin (drzew) oznaczające gatunki, rodzaje, w zakres których wchodzi też rośliny oznaczone podstawą, np. *wiązowce* 'drzewa lub krzewy z rodziny wiązowatych, do których należy też wiąz', *wierzbowce* 'rząd roślin obejmujący krzewy i drzewa, do których należy wierzba'. Podobną strukturę mają *paprociowce*, *pluskwiaki* (do których należy pluskwa domowa), *paprotniki* (obejmujące paprocie, skrzypy i widlaki).

Relacja odwrotna zachodzi w nazwach gatunkowych, modyfikacyjnych (por. 4.1.6.), np. *roztoczek* 'grzyb należący do gatunku roztoczy' (s. 430).

(17) Nazwy symilatywne

Jest to duża klasa derywatów nazywających przedmiot (zjawisko) ze względu na podobieństwo do innego przedmiotu (zjawiska) oznaczonego przez podstawę. Nazywanie przedmiotu na podstawie podobieństwa stanowi jeden z elementarnych mechanizmów nominacyjnych, leżący także u podłoża metafory.

Wśród nazw symilatywnych przygniatającą większość stanowią terminy przyrodnicze (botaniczno-zoologiczne), inne są rzadsze, np. nazwy domów ze względu na wygląd (*żyletkowiec*) lub podobieństwo funkcji (*mrowiskowiec*), nazwy ludzi, np. *drażal* 'chłopiec jak draż, cienki i wysoki', i inne, np. *mglawica* 'skupienie ciał niebieskich wyglądające podobnie do mgły'.

Rośliny i zwierzęta nazywane są ze względu na cechy wyglądu, a więc przede wszystkim kolor (*cytrynek*, *miedzianka*), właściwości powierzchni (*aksamitek*), kształt (*nitkowiec*, *wstęgowiec*, *pierscieniec*, *iglica*, *tarczyca*, *dzwoniecznik*, *kielisznik*), inne cechy (*krzyżak*).

Dużą grupę stanowią formacje derywowane od innych nazw przyrodniczych, których desygnaty są podobne do desygnatów tych formacji, np. *komarzyca* 'owad podobny do komara', *marchwica*, *rzepnica*. Ten typ derywatów zbliża się często do nazw gatunkowych oraz rodzajowych (omawianych w poprzednim punkcie). Wyraznie symilatywne są np.: *kozica* 'zwierzę podobne do kozy', *wierzbowka* 'roślina o liściach podobnych do wierzby', *żabnica* 'ryba przypominająca żabę'.

Formantami nazw symilatywnych są najczęściej sufiksy: *-owiec*, *-ówka*, *-ica*, *-ak*, *-nik*.

(18) Nazwy genetyczne

Nazywają desygnaty ze względu na relację pochodzenia ze źródła wskazanego przez podstawę. Należą tu przede wszystkim dwie licznie reprezentowane i ciągle pomnazane klasy: nazwy mięs typu *sarnina*, *konina*, *wieprzowina* 'mięso pochodzące z sarny, konia, wieprza' oraz nazwy drewna typu *swierczyna*, *buczyna*, *grabina* 'drewno pochodzące ze świerku, buku, grabu'. Tworzą się one najczęściej formantem *-ina* (*konina*, *oślina*, *dębina*), rzadziej *-owina* (*wolowina*, *cedrowina*). Przy nazwach mięs występuje jeszcze formant *-izna* (*głowizna* 'mięso z głów zwierząt', *dziczyzna*).

Relacja pochodzenia zbliża się z jednej strony do relacji: część-całość (*konina* 'mięso, które stanowi część konia', por. s. 442, z drugiej zaś strony do relacji: obiekt materiałowy–rezultat (por. niżej). Występuje ona także bardzo wyraziście w przymiotnikach odrzeczownikowych typu *miód lipowy*, *klej kostny* 'wydobywany z kości' (por. s. 487).

(19) Nazwy osób pozostających w relacji pokrewieństwa

Chodzi tu o nazwy odojcowskie (córek i synów) i odmężowskie (zon), które stanowiły w staropolszczyźnie kategorię żywą, dziś znacznie ograniczoną i wychodzącą z użycia. Nazwy synów praktycznie dziś nie istnieją, poza *królewiczem* są to historyzmy, takie jak *starościc*, *kasztelanic*, *województic*, *chorążyc* (ok. 20 u Lindego).

Nazwy żon derywowane są za pomocą formantu *-owa* od nazwisk i appellatiwów: *doktorowa*, *ambasadorowa*, *ministrowa*, *profesorowa*. Podstawami ich są najczęściej nazwy mężczyzn zajmujących pewne stanowisko (*naczelnikowa*, *dyrektorowa*, *generalowa*), rzadziej wykonawców zawodów (*inżynierowa*, *szewcowa*). Drugi formant występujący w tej funkcji to sufiks *-ina*, częsty w nazwiskach (*Zarębina*), rzadszy w appellatiwach, por. historyzmy: *podstolina*, *sędzina*; dziś tego typu derywaty mają znaczenie feminatywne, por. s. 423.

Nazwy córek od nazwisk (*Sienkiewiczówna*, *Zarębianka*), a szczególnie od appellatiwów (*doktorówna*, *ministrówna*) są coraz rzadziej używane.

Cała omawiana tu kategoria znacznie żywsza jest w gwarach, odzwierciedlających archaiczną strukturę społeczną wsi: oprócz nazw żon i córek w użyciu są także nazwy synów, np. *syn Rogowskiego* → *Rogowszczak*.

1.2. Nazwy obiektów i rezultatów przy nie wyrażonym predykanie

Należy tu dużo różnych podtypów w zależności od roli, jaką pełni w derywacie temat (podstawa). Omówimy je, poczynając od tych typów, które są najliczniej reprezentowane.

(1) Odmaterialowe nazwy rezultatów RES (OB_{mat})

Jest to częsty typ derywatów oznaczających przedmioty przez wskazanie na materiał, z którego zostały zrobione, np. *drewniak*, *druciak*, *gliniak*, *kapuśniak*, *węlniak*, *blaszanka*, *słomianka*, *jajecznic*. Wydzielają się tu wyraźnie podgrupy semantyczne, głównie nazwy produktów żywnościowych, które mają swoje wyspecjalizowane wykładniki, np. nazwy zup derywowane są najczęściej za pomocą sufiksu *-anka* (*jagodzianka*, *kartoflanka*) lub *-ówka* (*fusółówka*,

grochówka), podobnie nazwy kasz (*kukurydzianka, owsianka*); nazwy wódek mają formant *-ówka* (*anyżówka, cytrynówka, wiśniówka*); w nazwach ciast występuje formant *-owiec* (*serowiec, makowiec*) lub *-nik* (*sernik*). Wszystkie te typy są produktywne. Jak widać, większość nazw ma jednocześnie motywację przymiotnikową (*kartoflana, fasolowa zupa, kukurydziana, owsiana kasza, jałowcowa, cytrynowa wódka*) i wówczas relacja: materiał – wytwór komunikowana jest przez przymiotnikowy sufiks *-an-, -ow-*.

(2) Nazwy obiektów od nazw środków czynności OB (INSTR)

Nazwy przedmiotów nazwanych ze względu na środek pomocniczy służący do ich wytworzenia lub funkcjonowania to przede wszystkim nazwy różnego typu pojazdów, np. statków (*żaglowiec, parowiec*), samolotów (*śmigłowiec*), łodzi z paralelnym formantem *-ówka* (*motorówka, żaglówka, wiosłówka*) i innych (*ropniak* ‘samochód na ropę’). Nazwy te stanowią typ paralelny do derywatów agentywnych typu *wioślarz, narciarz* (por. 4.2.3.).

Odrębną grupę stanowią nazwy lamp zawierające w swej strukturze wskazanie na rodzaj paliwa używanego do ich funkcjonowania: *rtęciówka, karbidówka, naftówka* itp. Są to typy produktywne.

(3) Odsposobowe nazwy obiektów lub rezultatów OB || RES (MOD)

Jest to typ bliski poprzedniemu. W strukturze tych nazw wskazany jest sposób użytkowania przedmiotu (np. *wierzchowiec* ‘koń, na którym jeździ się wierzchem’) lub sposób wytworzenia rezultatu (*kreskówka* ‘film, rysunek wykonany kreską’). Typ ten jest nieliczny.

(4) Odsubiektowe nazwy obiektów OB (SUB)

Są to nazwy przedmiotów, w których strukturze wskazana jest osoba (istota żywa), która pozostaje w pewnym stosunku do desygnatu derywatu, np. jest jego posiadaczem lub użytkownikiem (nazwy domów: *stróżówka, leśniczówka*), jest użytkownikiem przedmiotu nazwanego przez derywat (lub podobnego, np. nazwy czapek: *dżokejka, cyklistówka, narciarka*), zarządza nim (*biskupstwo*). Tu też należą nazwy onomazjologiczne typu *żurawina* ‘owoc zjadany przez żurawie’.

W niektórych z tych nazw neutralizuje się opozycja między obiektem a miejscem (por. s. 437), np. *dozorcówka* ‘dom dozorczy’ || ‘miejsce, w którym mieszka dozorca’.

(5) Odsubiektowe nazwy rezultatów RES (SUB)

Należą tu wyrazy derywowane głównie od nazw zwierząt, oznaczające wytwory, wydzieliny zwierząt, np. *pajęczyna* ‘siatka z wydzielin pająków’, *małżowina* ‘muszla małża’, *krowieniec* ‘nawóz krowi’. Tu także może należeć *kretowisko* ‘wzgórek usypany przez kreta’ mający jednocześnie strukturę lokatywną ‘miejsce, gdzie znajduje (znajdował) się kret’.

4.2.3. Nazwy środków czynności

Rozróżnić tu można dwie podgrupy: takie, w których podstawa wskazuje na przedmiot wytwarzany za pomocą narzędzia, i takie, w których podstawa wskazuje na obiekt czynności.

(1) Odwytworowe nazwy środków czynności INSTR (RES)

Nazywają urządzenia, narzędzia i inne środki służące do wytwarzania przedmiotów wskazanych przez podstawę. Specjalizują się w tej funkcji formanty *-ak* przy nazwach prostych narzędzi (*rowiak*, *szczeliniak* 'dłuto do złobienia rowków, szczelin', *kąciak* 'dłuto do formowania kątów', *kliniak* 'młotek do wykuwania otworów na kliny'), *-acz* (*dziurkacz*) oraz formant *-ownica* przy nazwach bardziej skomplikowanych urządzeń, np. *bruzdownica*, *deszczownica*, *falownica* 'urządzenie wytwarzające deszcz, fale', formant *-ówka* przy nazwach maszyn (*swetrówka* 'maszyna do wytwarzania swetrów').

(2) Odobiektowe nazwy środków czynności INSTR (OB)

Są to nazwy przedmiotów (urządzeń) służących do wykonywania czynności na obiektach wskazanych przez podstawę. Wyróżnia się tu klasa nazw gwoździ służących do przybijania tego, na co wskazuje podstawa (np. *gonciak*, *laciak*, *podkowiak*), oraz nazwy urządzeń ochronnych zabezpieczających przed tym, co jest nazwane podstawą, np. *blotnik*, *deszczowiec*.

1.4. Nazwy materiałowe OB_{mat} (RES)

Są to derywaty oznaczające materiały, z których wytwarzane są przedmioty nazwane podstawą. Wyodrębniają się tu nazwy drewna ze względu na przeznaczenie, np. *papierówka* 'drewno przeznaczone na papier', *belkowina*, *dragowina*, *masztowina*, *tyczkowina*, *żerdziowina* 'drewno przeznaczone na belki, drągi, maszty, tyczki, zerdzie', *zapalczanka* 'drewno przeznaczone na zapalki'.

Drugą grupę stanowią nazwy tkanin przeznaczonych na wyrób określonych ubrań lub ich części, np. *koszulówka*, *ubraniówka*, *rękawówka*, *kolanówka*. Jest to typ bardzo produktywny, szerzący się w potocznym języku środowisk handlowych.

1.5. Nazwy miejsc LOC (SUB || OB || RES)

Nazywają miejsca ze względu na przedmiot jakiejś czynności (*kwiaciarnia*, *owocarnia* 'pomieszczenie (sklep), w którym sprzedaje się kwiaty, owoce') lub osoby, rzeczy, rośliny, które w danym miejscu (pomieszczeniu) znajdują się, przebywają, pracują, rosną itp. (np. *tapicernia*, *introligatornia* 'miejsce pracy tapicera, introligatora', *kotłownia* 'miejsce, w którym znajduje się kocioł', *wrzosowisko* 'miejsce, na którym rosną wrzosi'). W wielu wypadkach możliwe są obie interpretacje: odobiektowa i odsubiektowa, zależnie od parafrazy: *kurnik* 'pomieszczenie, w którym trzymane są kury' lub 'pomieszczenie, w którym znajdują się (przebywają) kury', *kartoflisko* 'miejsce, na którym rosną (rosły) kartofle' i 'miejsce, na którym są (były) posadzone kartofle'.

Typ pierwszy odobiektowy jest znacznie liczniej poświadczony. Specjalizuje się w tej funkcji formant *-arnia* (ok. 130 derywatów w SJPD), który derywuje masowo nazwy wytwórni (działów wytwórni), produkujących przedmioty nazwane podstawą, np. *bekoniarnia*, *betoniarnia*, *cholewkarnia*, *gwoździarnia*, *kilimkarnia*, *koszykarnia*, *perukarnia*, *zapalczarnia*. Inna grupa semantyczna to

nazwy sklepów, w których sprzedawane są przedmioty nazwane podstawą (*ciastkarnia, lodziarnia, piwiarnia, winiarnia, wędliniarnia*), dalej nazwy plantacji od nazw roślin hodowanych (*ananasarnia, chmielarnia, pieczarkarnia, szparagarnia, truskawczarnia*), wreszcie nazwy pomieszczeń służących do hodowli zwierząt, np. *bażanciarnia, królikarnia, owczarnia, zwierzętarnia, źrebięciania*.

W niektórych derywatach podstawa wskazuje na materiał, który podlega przetwarzaniu (*mleczarnia, bursztyniarnia*), lub przedmiot, który jest obiektem pewnych czynności, np. *ampulczarnia* 'dział wytwórni leków, w którym napelnia się ampulki'.

Formant *-ownia* (ok. 100 w SJPD) derywuje na ogół nazwy pomieszczeń, w których znajduje się (jest przechowywany) przedmiot nazwany podstawą: *kotłownia, maszynownia, młynownia, piecownia, pompownia, turbinownia*.

Mniej liczne są nazwy pomieszczeń dla zwierząt, derywowane formantem *-nik* (*gołębnik, kurnik*) oraz nazwy przedmiotów służących do przechowywania czegoś (*igielnik, piórnik, mapnik, cukiernica, solnica* itp.).

Nazwy odsubiektywne derywowane są od nazw osób wykonujących pewne czynności w pomieszczeniach nazwanych derywatem (np. *introligatornia, konserwatornia, portiernia, zecernia*) bądź też od nazw roślin rosnących na pewnych obszarach (*buraczysko, kartoflisko, malinisko* itp.). Oznaczają one tereny, na których rosną (rosły) rośliny wskazane w podstawie. Rzadsze są nazwy, w których podstawy oznaczają przedmioty nieożywione: *cmentarzysko* 'teren, na którym znajduje (znajdował) się cmentarz', *bagnisko* 'teren, na którym występuje bagno' itp.

Derywaty od NA zbliżają się semantycznie do klasy nazw miejsc odczasownikowych por. s. 413: *kapielisko* 'miejsce kąpeli', 'miejsce, w którym ludzie się kąpią', *wysyłkownia, montażownia* 'pomieszczenie, w którym odbywa się wysyłka, montaż' itp.

4.2.6. Nazwy temporaine TEMP (SUB || INSTR)

Stanowią nieliczną grupę nazw odcinków czasu, głównie miesiący, w których strukturze wskazane są rośliny kwitnące w owym czasie (*kwiecień, lipiec, wrzesień* 'czas, kiedy kwitną kwiaty, lipy, wrzosy') lub też narzędzia używane do pracy wykonywanej w danym okresie (*sierpień* 'czas, kiedy używa się sierpu'). Są to derywaty asocjacyjne.

4.2.7. Nazwy cech ilościowych

Należy tu kilka wyrazów oznaczających miarę powierzchni, wagi i pojemności: *metraż* 'to, ile metrów wynosi powierzchnia pomieszczenia', *tonaż* 'to, ile ton wazy dany przedmiot (może udźwignąć pojazd)', *litraż* 'to, ile litrów może pomieścić dany pojemnik'.

4.2.8. Nazwy zjawisk charakteryzowanych przez relację do przedmiotu

Są to przede wszystkim nazwy chorób (a więc ogólnie zdarzeń) nazwanych przez odniesienie do przedmiotów, zjawisk, które stanowią przyczynę choroby

(*krzemica, miedzica, ołowica, żelazica*) lub jej objawy (*płamica, błonica, pryszczycza, kamica, ropnica*). W niektórych nazwach chorób podstawa nazywa organ zaatakowany (*łędwica, nerczyca*). Jak widać, w funkcji tej wyspecjalizował się sufiks *-ica*. SJPD podaje przeszło 50 nazw tego typu, w tym około jedna czwarta notowana jest po raz pierwszy.

4.9. Nazwy abstrakcyjnych cech, czynności, stanów

Omawiane w tym punkcie derywaty realizują nieco inny mechanizm nazywania aniżeli typy poprzednie: nie wywodzą się one z elementarnego schematu predykatowo-argumentowego (w którym derywat nazywa jeden z argumentów), lecz stanowią nazwy predykatów nieraz bardzo skomplikowanych, złożonych. Por. np. *chamstwo, chuligaństwo* 'zachowanie właściwe chamowi, chuliganowi', *lalkarstwo* 'wyrabianie lalek', *narciarstwo* 'jeżdżenie na nartach'.

Funkcją formantu jest w tych derywatach informowanie o abstrakcyjnej cesze, czynności, stanie, zespole poglądów, które precyzowane są bliżej przez podstawę, tzn. bądź przez wskazanie na jakość czyjegoś zachowania czy też dyspozycji (*chamstwo, bohaterstwo*) albo też na obiekt czynności (*lalkarstwo, lesnictwo* 'uprawa lasów'), bądź też przez wskazanie na twórcę 'zespołu poglądów' (*marksizm*) lub charakteryzujące je zjawisko (*rasizm*).

(1) Nazwy cech jakościowych

Derywowane są od rzeczowników osobowych oznaczających nosicieli cech za pomocą przede wszystkim formantu *-two* (i wariantów *-stwo, -ostwo*); *chamstwo* 'bycie chamem, cechy chama, zachowanie się chamskie, właściwe chamowi', *dziwactwo, lajdactwo, mentorstwo, pogaństwo, sieroctwo, sobkostwo* itp. Większość tych nazw ma jednocześnie motywację przymiotnikową, przy której zachodzi bądź czysta transpozycja (nazwa cechy wyrażona przymiotnikowo przekształca się w nazwę cechy wyrażonej rzeczownikowo), bądź też przekształcenie w nazwę sytuacji, o której orzekana jest cecha: 'chamskie, lajdackie czyny' itp.

Nazwy cech wyrażonych rzeczownikowo odróżniają się od odprzymiotnikowych NE większą złożonością semantyczną: *chamstwo, bohaterstwo, dziwactwo, mętniactwo, sobkostwo* to 'zespół cech i zachowań, które charakteryzują chama, bohatera, dziwaka, sobka'.

Przekształcenie rzeczownika oznaczającego nosiciela cechy w nazwę samej cechy polega na uabstrakcyjnieniu jego treści, zniesieniu ekstensji (odnośności do określonego przedmiotu), a pozostawieniu samej intensji. Tak użyte nazwy mają zastosowanie w zdaniach ogólnych (*Chamstwo, sobkostwo są cechami ujemnymi*), często też wiążą się ze znaczeniem kolektywnym (odniesienia do całego zbioru); np. *koleżeństwo* w zdaniu: *Koleżeństwo jest cechą dodatnią* ma znaczenie cechy, a w zwrocie: *Proszę koleżeństwa* nazywa zbiór kolegów.

Inne formanty występujące w tej funkcji to obce: *-ada* (*dziecinada, bufonada*) i *-eria* (*pedanteria*).

(2) Nazwy czynności, zawodów i dziedzin działalności

Derywaty od rzeczowników oznaczających wykonawców czynności same wskazują na czynności: *nauczycielstwo* (*ktoś zajmuje się nauczycielstwem*

'uczy w szkole'), *jeździectwo* (ktoś uprawia jeździectwo 'jeździ na koniu'), podobnie *zbieractwo*, *szperactwo* 'zbieranie, szperanie', *próżniactwo* 'próżnowanie'. Jeśli podstawami są wyrazy motywowane przez czasowniki, derywat nawiązuje wprost do czasownika (por. NA dewerbalne, s. 397): *próżniactwo* 'próżnowanie', *szkodnictwo* 'szkodzenie', *ratownictwo* 'ratowanie', *uczestnictwo* 'uczestniczenie'.

Derywaty z formantem *-eria* mają bądź znaczenia wyraźnie czynnościowe, jak *szarlataneria*, bądź też określają zachowanie lub też dyspozycje do tych zachowań, postawy: *donkiszoteria*, *donżuaneria*, *bigoteria*.

Derywaty od zawodowych nazw wykonawców oznaczają zawody (*intro-ligatorstwo*, *kowalstwo*, *stolarstwo*, *ślusarstwo*, *złotnictwo* itp.) i jednocześnie dziedziny działalności (*lowiectwo*, *lesnictwo*, *piosenkarstwo*). W wielu wypadkach nazwa motywowana jest podstawowo nie przez nazwę wykonawcy zawodu, ale przez rzeczownik oznaczający obiekt (wytwór) działania, np. *lalkarstwo*, *pończosznictwo* 'dział przemysłu zajmujący się wyrobem lalek, pończoch', *rolnictwo*, *ogrodnictwo*, *sadownictwo* 'dział gospodarki (wiedzy) dotyczący uprawy orli, ogrodu, sadu', *lniarstwo*, *przędzalnictwo* 'obróbka lnu, przędzy', *włókiennictwo* 'dział przemysłu wytwarzający wyroby z włókna', *muzealnictwo*, *bibliotekarstwo*, *więziennictwo* 'dziedziny kultury, organizacji życia, których przedmiotem są muzea, biblioteki, więzienia' itp.

(3) Nazwy stanowisk i urzędów

Rzeczowniki oznaczające osoby obdarzone tytułami stanowią podstawy dla nazw stanowisk zajmowanych przez te osoby bądź też nazw tytułów: *profesura* 'stanowisko, tytuł profesora', *asystentura*, *adiunktura* 'stanowisko asystenta, adiunkta', *prezesa* 'stanowisko prezesa'. Ogranicza się to głównie do tytułów naukowych lub zawodowych. Poza formantem *-ura* (25 w SJPD) funkcjonują rzadziej inne formanty, np. *-stwo* (*dyrektorstwo*, por. *Otrzymał dyrektorstwo, ambasadorstwo*), *-at* (*konsulat, wikariat*).

(4) Nazwy doktryn

Są one bardzo złożone semantycznie, oznaczają zespół poglądów tworzących pewną całość (doktrynę), nazwany najczęściej przez wskazanie na twórcę kierunku, filozofa, od którego biorą początek główne idee (*marksizm, leninizm, tomizm, towianizm, wronskizm*), bądź też przez wskazanie na pojęcie reprezentatywne (hasłowe) dla danego kierunku: *rasizm, mistycyzm, naturalizm, emocjonalizm, seksualizm*. Wiele nazw doktryn ma motywację osłabioną, są w całości zapożyczeniami i tylko wtórnie łączy się je z innymi wyrazami obcego pochodzenia (*racjonalizm, utylitaryzm, nacjonalizm*) bądź też rozumiane są dzięki znajomości łaciny (*egalitaryzm, realizm*).

4.2.10. Derywaty mutacyjne prefiksalne

Do klasy tej należy parę grup: formacje z *anty-* typu *antycyklon* 'układ ciśnienia o cechach przeciwnych niż cechy cyklonu', *antykadencja* 'człon frazy intonacyjnej o cechach przeciwnych wobec kadencji', a także nazwy ciał przeciwdziałających temu, na co wskazuje temat słowotwórczy, np. *antychlor*,

antytoksyna, antyperz, nazwy przedmiotów umieszczonych naprzeciwko tego, na co wskazuje temat słowotwórczy (rzadkie), np. *antykatoda fiz.*, nazwy kierunków czy postaw przeciwstawiających się tym, które oznaczają tematy słowotwórcze, np. *antyfeminizm, antyklerykalizm, antimilitaryzm, antyliberalizm*.

Znaczenie walki, przeciwstawiania się temu, co oznacza podstawa, właściwe jest również kilku derywatom z przedrostkiem *kontr-*: *kontrrewolucja, kontrreformacja, kontrwywiad*.

Nieliczne derywaty z przedrostkami *pre-* i *proto-* oznaczają zjawiska wcześniejsze niż te, na które wskazują podstawy, a do nich podobne, por. *preromantyzm, prerreformacja, protorenesans, protogwiazda astr.* 'domniemany twór kosmiczny zmieniający się w gwiazdę lub grupę gwiazd'.

Dość liczne (ok. 25 w SJPD) są derywaty z przedrostkiem *pod-*, które nazywają ludzi piastujących stanowiska podporządkowane tym, na które wskazują podstawy; por. *podporucznik, podpułkownik, podchorąży, podinspektor, podsekretarz*. Odpowiednio derywaty z prefiksem *nad-* określają ludzi piastujących stanowiska nadrzędne wobec tych, na które wskazują podstawy: *nadsztygar, nadleśniczy, nadburmistrz* (jest ich mniej niż derywatów z *pod-*, ok. 10 w SJPD).

Formacje te wykazują duże podobieństwo z derywatami modyfikacyjnymi (por. s. 431), mogą być bowiem interpretowane jako nazywające podklasę osób wskazanych przez podstawę. Derywaty *nadinspektor* i *podinspektor* to przy tej interpretacji różne „rodzaje” inspektorów.

Formacje z elementem *śród-*, który traktujemy jako przedrostek ze względu na jego wyraźną archaiczną jako przyimka, są nieliczne i należą do terminologii specjalnej; por. *śródplon roln., śródtułów anat., śródtytuł poligr.*

Istnieje niewielka grupka derywatów, w których formantem jest nie sam prefiks, ale prefiks i sufiks lub prefiks i element fleksyjny. Można tu zaliczyć derywaty odmiejscowe z prefiksem *śród-*: *śródmieście, śródstopie anat., śródbrzusze anat., śródskórnia bot.* Z innymi prefiksami bardziej przypadkowo i sporadycznie, por. *pogranicze* 'teren wzdłuż granicy', *podzwonne* 'dzwonienie po czymś'. Por. 4.1.7., gdzie omówione były derywaty przedrostkowe modyfikacyjne, oraz 5.1., gdzie ukazuje się przyjęta granicę między derywatami od wyrazów przyimkowych a derywatami prefiksalnymi.

Do derywatów prefiksalnych zaliczyć można także formacje z elementem *nie-* typu *nieład, niebyt, nieprzyjaciół* o znaczeniu zaprzeczonego lub antonimicznym w stosunku do podstawy: 'przeciwieństwo bytu', 'brak ładu', 'wróg, ktoś będący przeciwieństwem przyjaciela'.

Klasę otwartą stanowią derywaty typu *niepalenie, niespanie, niewidzenie*, derywowane od podstawowych NA 'zaprzeczenie palenia, spania' itp. Formacje te mogłyby być także interpretowane jako złożenia, gdyż semantycznie rzeczowniki te wywodzą się od konstrukcji werbalnych 'to, ze się nie pali', 'to, ze się nie śpi' itp. Szczególny wypadek stanowią rzadkie formacje typu *nieuk, niemowle, niemowa*, które mogą być uznawane za derywaty paradygmatyczne od zaprzeczonych czasowników.

5. DERYWATY OD WYRAZEŃ PRZYIMKOWYCH

Derywaty te można by traktować jako podgrupę wyrazów złożonych, ponieważ zawierają dwa tematy wyrazowe. Jednakże do tradycji słowotwórstwa polskiego należy wyodrębnianie ich jako osobnej klasy formacji. Wyrażenia przyimkowe

stanowiące ich podstawy można uważać za warianty form przypadkowych, z tym wiąże się chęć traktowania ich inaczej niż wyrazów stanowiących podstawy compositów.

5.1. BUDOWA FORMALNA DERYWATÓW OD WYRAZEŃ PRZYIMKOWYCH

Derywaty od wyrazów przyimkowych stanowią we współczesnej polszczyźnie grupę dość pokaźną i tworzą typ produktywny. W SJPD występuje około 400 wyrazów ogólnie używanych, rzadkich, regionalnych i terminów specjalnych o tej strukturze. Przybliżoną liczebność współczesnych derywatów od wyrazów syntaktycznych z poszczególnymi przyimkami notowanych w SJPD ukazuje tabela 11.

Tabela 11

Ok. 80	50-70	30-70	15-30	1-5
<i>pod + x</i>	<i>bez + x</i> <i>na + x</i> <i>przed + x</i>	<i>nad + x</i> <i>przy + x</i>	<i>między + x</i> <i>od + x</i> <i>po + x</i> <i>za[p + x</i>	<i>do + x</i> <i>poza + x</i> <i>u + x</i> <i>w + x</i> <i>z + x</i>

Brak derywatów od wyrazów z przyimkami: *koło*, *dokoła*, *dookoła*, *naokoło*, *ku*, *naprzeciw*, *obok*, *ponad* (który występuje w przymiotnikach), *pomędzy*, *pośród*, *(o)prócz*, *przez*, *wśród*, *zamiast*. Derywaty z cząstkami *przeciw* i *śród* uznano za prefiksalne. *Śród* jest przyimkiem przestarzałym, parafraz derywatów typu *środmieście*, *śródstopie* z użyciem przyimka *śród* nie można uznać za właściwe, także i semantycznie. Konstrukcje z *przeciw* są często tłumaczeniami wyrazów z *kontr-* (por. *przeciwprzykład*, *przeciwnatarcie*, *przeciwwatak*), a nawet jeżeli tak nie jest, struktura ich odbiega od struktury olbrzymiej większości derywatów od wyrazów przyimkowych: ich drugi (rzeczownikowy) człon jest członem określającym, natomiast przyimek wymaga uzupełnienia innym członem rzeczownikowym (lub zaimkowym) czy też całym wyrażeniem, por. np. *przeciwbodziec* 'bodziec działający przeciw innemu bodzcowi', *przeciwdowód* 'dowód przeciw czemuś'. Dla niektórych derywatów trudno w ogóle zbudować parafrazy z przyimkiem *przeciw*, por. *przeciwpołudnik* 'południk na antypodach' (= naprzeciwno), *przeciwzbocze* 'zbocze przeciwległe' (= położone naprzeciw). Inaczej jest w przymiotnikach typu *przeciwgrypowy*, gdzie *przeciw* należy do wyrazów przyimkowych stanowiących podstawy derywatów (por. s. 499-501).

Również w zakresie derywatów z innymi przyimkami nie zaliczono do omawianej klasy konstrukcji, dla których nie można zbudować parafraz z wyrażeniem przyimkowym, por. *podpunkt*, *podklasa*, *nadwartość*, *nadrealizm*, a także typu *podpułkownik*, *nadleśniczy*. Derywaty te uznano za przedrostkowe

(por. 4.1.7., 4.2.10.). Z kolei konstrukcje, którym można przypisać podstawy czasownikowe, jak *przymrozek* czy też *przymgła*, traktuje się jako dewerbalne (inaczej Kleszczowa 1977).

Najczęściej występującym formantem derywatów od wyrażen przyimkowych jest paradygmat rodzaju nijakiego z *-e* w mianowniku zmieniający paradygmat członu wyrażenia syntaktycznego, por. *bezdroże, nadwozie, naręcze, podwozie, podudzie, przedmieście, przedszkole, przedwiośnie, zaplecze*. Szczególnie często formant ten występuje w derywatach od wyrażen z *między* (por. np. *międzywojnie, międzygórze, międzyżebro*), natomiast rzadki jest przy podstawach z *na-*. Te z kolei najczęściej wiążą się z formantami sufiksalnymi, przede wszystkim formantem *-ek*, najczęstszym (z sufiksalnych) wśród derywatów od wyrażen syntaktycznych, i formantem *-nik*, drugim co do częstości występowania, por. np. *napiwek, naskórek, nakolank* hist., *odludek, pociotek, podbródek, podgłówek, podwieczorek, przypiecek; nausznik, napiętnik* rzem., *nakolannik* sport., *nadbrodnik* bot., *podokiennik, podgniezdnik* łow. i in. Bardziej sporadycznie pojawiają się formanty: *-owiec* (np. *beztlenowiec* biol., *bezzawiasowiec* zool., *pozagniazdowiec* zool.), *-ica* (np. *nagolenica* hist., *podgardlica* zool., *podoknica* bud.), *-nica* (np. *podrozdjadnica, przyściennica* bud.), *-ka* (np. *bezpienka* zool., *podsufitka* bud.), *-ak* (np. *nabłoniak* med., *zakorzak* zool.), *-niak* (np. *nakostniak* wet., *nadoczniak* łow.), *-nia* (np. *nawierzchnia, powierzchnia, podskórnia* bot.), *-ec* (np. *podrożec* zool., *beziemieniec* rzad.); hapax legomena stanowią derywaty z formantami: *-ik* (*przypołudnik* bot.), *-isko* (*polesisko*), *-ówka* (*podkolanówka*), *-owisko* (*pobojowisko*), *-ownik* (*zagniazdownik*), *-izm* (*zamordyzm*).

Z formantów paradygmatycznych męski i zwłaszcza żeński zmieniające paradygmat drugiego członu wyrażenia syntaktycznego (por. *nadmiar, naziom* geol., *podkolan* bot., *bezden* poet., *bezbrzeż* poet., *poswierka* zool.) występują rzadziej niż nijaki *-e*. Natomiast wielką grupę stanowią formanty paradygmatyczne nie wnoszące zmiany paradygmatu rzeczownika w drugim członie wyrażenia (por. *bezsens, przedpole, beztroska*); dużą przewagę liczbową ma tu paradygmat męski (ok. 60% derywatów tego typu), por. np. *bezład, podtekst, przedświt, odwiatr* łow., *zaświat(y)*. Udział poszczególnych formantów obrazuje tabela 12.

Tabela 12

Ponad 130	70–100	30–40	10–20	3–10	1
paradygmat n. <i>-e</i> ze zmianą paradygmatu podstawy	formanty paradygmatyczne bez zmiany paradygmatu podstawy <i>-ek</i>	<i>-nik</i>	paradygmat m. ze zmianą paradygmatu podstawy	paradygmat ż. ze zmianą paradygmatu podstawy <i>-owiec</i> <i>-ica, -nica</i> <i>-ak, -niak</i> <i>-nia</i>	<i>-ec</i> <i>-ik, -ownik</i> <i>-ówka</i> <i>-isko, -owisko</i> <i>-izm</i>

W interesującej nas grupie derywatów z SJPD słownictwo ogólnie używane stanowi ok. 25%, ok. 30% to wyrazy rzadko używane, ok. 35% – terminologia specjalna, ok. 8% – historyzmy; regionalizmy stanowią zaledwie ok. 1%. W słownictwie specjalnym najwięcej jest terminów zoologicznych (ponad 20), sporo (ponad 10) botanicznych, podobnie anatomicznych i sportowych, nieco mniej budowlanych, górniczych, dalej technicznych, rolniczych, geologicznych i medycznych (5). W dalszych kilkunastu branżach liczba derywatów odwyrazeniowych waha się od 1 do 4.

Wyrażenia syntaktyczne, od których powstają derywaty czasowników, składają się zazwyczaj z przyimka i rzeczownika. Wyjątkowo w drugim członie może wystąpić liczebnik (por. *odsetek, pojedynek, podwój* zool.) lub przymiotnik (*przedówek*). *Bezlik* i *naczelnik* synchronicznie wywodzą się od zleksykalizowanych wyrazów przysłówkowych *bez liku* i *na czele* i wobec tego tu nie należą.

5.2. STRUKTURA SEMANTYCZNA DERYWATÓW OD WYRAZEŃ PRZYIMKOWYCH

Większość derywatów odwyrazeniowych ma strukturę semantyczno-składniową, którą można zapisać zgodnie z przyjętymi tu konwencjami jako SUB (LOC). Jest ona właściwa zarówno wyrazom typu *naramiennik, naręcze, podomka, powierzchnia, podkoszulek, podnózek, zagniazdownik*, jak też i wyrazom typu *przedpokój, przedmieście, międzymorze, nabrzeże, podbrzusze, podziemie*, w których subiekt wyrażony przez formant oznacza część przestrzeni i które jako całości, a nie tylko z punktu widzenia znaczeń wewnętrznorelacyjnych, stanowią nazwy miejsc. Charakterystyczne jest, że derywaty o takim znaczeniu mają prawie wyłącznie formant paradygmatyczny *-e*.

Tematy w *przysłówku* (jęz.) i *przyimku* (jęz.) mogą być interpretowane odmiennie dla formy pisanej języka, dla formy mówionej – jako wykładniki tego, czemu towarzyszy (z czym jest związany) subiekt wyrażony formantem (podobnie *przyton* muz.).

Nadrzeczywistość i *nadświat* nie wyrażają samych stosunków przestrzennych; *nad* ma tu znaczenie bycia poza i wyższości wobec tego, co nazywa rzeczownik podstawy.

Derywaty o strukturze SUB (LOC) nie mogą powstawać od wyrazów syntaktycznych z *bez*. W konstrukcjach typu *bezdroże, bezszczękwiec* formant jest subiektem, temat wyraża cechę polegającą na braku tego, co określa rzeczownik w podstawie; jest to więc struktura SUB (QUAL).

O wiele mniej liczne od odmienscowych są derywaty o strukturze SUB (TEMP) lub też TEMP (TEMP). Do pierwszych należą takie, jak *dojutrek, międzybieg* sport., *międzyplon* roln., *popłód* med., *potraw, podwieczorek*, do drugich takie, jak *międzywojnie, popołudnie, przedwiośnie, przedówek*. Derywatów takich brak zupełnie przy podstawach z *bez, nad, za*, przy podstawach z *na, od, przy* występują tylko hapax legomena (*nazimek* roln. 'zwierzę domowe przeznaczone do pozostawienia na zimę', łow. 'młody zając', *odwieczorz*, in. *odwieczorza, przypołudnik* bot.).

Wśród derywatów od podstaw z *po* jest grupa, którą trzeba uznać za strukturę typu LOC (SUB) z modyfikacją czasową, por. *polesisko* 'miejsce po

lesie, gdzie był las', *posęcze* rzad. 'miejsce po sęku, gdzie był sęk', *potorfie* 'miejsce po torfie, gdzie był torf', także *pobojowisko* 'miejsce po boju, gdzie był bój', *potraw* 'to, co wyrasta po trawie, tam, gdzie była trawa'.

Nieliczne są desygnaty o strukturze SUB (OB); należą tu wyrazy takie, jak *odludek* 'ten, kto stroni od ludzi', *odśnieżka* 'płatki chroniący od śniegu', a także *nakietek* techn. 'wglębenie na kiel obrabiarki, w które wchodzi kiel obrabiarki'.

Zupełnie sporadycznie występują struktury: LOC (TEMP) – *przedszkole* 'miejsce, gdzie dzieci uczęszczają przed szkołą, zanim zaczną chodzić do szkoły', LOC (LOC) – *dorzecze* 'teren, po którym płyną dopływy do rzeki', LOC (OB) – *odludzie* 'miejsce wolne od ludzi'.

Derywaty odliczebnikowe: *odsetek*, *podwój* zool. 'skorupiak z rzędu równonogów', *pojedynek* w zn. 'walka dwóch przeciwników', a także w zn. 'samiec, który się odłączył' (*pojedyunki* 'samce, które chodzą po jednym'), mają w temacie cechy ilościowe (w dwóch pierwszych wypadkach – ilościowe określenia obiektów nieobecnych w strukturze powierzchniowej).

Istnieje również grupa derywatów odwyrażeniowych o znaczeniach czynnościowych lub stanowych. Najwięcej jest ich od podstaw z *bez* (te stanowią ok. dwóch trzecich), por. np. *bezruch*, *beztroska*, *bezwład*, *bezrobocie*, *bezwstyd* (z nazwą czynności czy też stanu w temacie), *bezprawie*, *bezden*, *bezgłowie* (in. *bezholowie* z ukr.). Z innymi przyimkami hapax legomena: *nadmiar*, *pojedynek*, *zamordyzm*, *przyzębica* med. (nazwa choroby).

Wśród derywatów odwyrażeniowych wiele jest asocjacyjnych, por. *bezgłowie*, *dojutrek*, *pociotek*, *podręcznik*, *podrożec* zool., *przypołudnik* bot., *zaskroniec*, *zadupie*, *zaplecze*, *zarękawek*. Są to najczęściej bądź twory metaforyczne, zazwyczaj o nacechowaniu potocznym, bądź też terminy, zwłaszcza botaniczne lub zoologiczne. Sporo jest również wyrazów o motywacji zachwianej przez stylistycznie necechowane podstawy, por. *dożywocie*, *przyłbica*, *przysiótek*. Wiele wyrazów genetycznie stanowiących derywaty odwyrażeniowe trzeba dziś uznać za niemotywowane, por. np. *nagłówek*, *naparstek*, *podótek*, *postronek*, *poziom*, *pożar*, *podniebienie*, *podpłomyk*, *przydomek*, *przyczółek*, *zanadrze*, *zasób*. Derywatów zleksykalizowanych nie ma (lub prawie nie ma) wśród pochodnych od wyrazów z *bez*, *między*, *przed*.

Derywaty odwyrażeniowe stanowią – jak o tym była mowa – typ produktywny. Ponad 150 derywatów po raz pierwszy notuje SJPD (w tym największa grupa – prawie połowa – to terminy specjalne). Szczególnie produktywnie wydają się typy z przyimkami *przed* i *przy* (tzn. mają one szczególnie wysoki procent derywatów nie notowanych przed w. XX).

6. RZECZOWNIKI ZŁOŻONE

Przez wyrazy złożone rozumiemy wyrazy motywowane o dwóch (lub więcej) tematach słowotwórczych. Jeżeli jeden z członów złożenia jest związany (tj. nie występuje jako odrębny wyraz, a tym samym w parafrazie słowotwórczej musi być zastąpiony innym leksemem lub innymi leksemami, natomiast powtarza się w innych wyrazach złożonych), wówczas mówimy o **złożeniu jednostronnie**

motywowanym (por. np. *mikroflora*, *makrostruktura*). Jeżeli oba człony konstrukcji są związane, mówimy o quasi-złożeniu (por. np. *biologia*, *geografia*).

W tym opracowaniu złożenia jednostronnie motywowane i quasi-złożenia będą uwzględniane wtedy, kiedy tworzą większe serie z danym tematem związanym.

Omawiamy je łącznie (por. s. 464), bez rozstrzygania, czy mamy do czynienia z członem związanym jednostronnie (np. *historiografia*, *rentgenoskopia*), czy też dwustronnie (quasi-złożenia, np. *urografia*, *laryngoskopia*), z tego względu, że w języku specjalistów inne jest odczucie samodzielności członów.

Wyrazy złożone dzielą się na zrosty i złożenia właściwe (zwane też po prostu złożeniami).

Osobny problem przedstawiają tzw. **skrótowce**, a więc wyrazy powstałe z połączenia pierwszych liter, glosek lub sylab nazw wielowyrzowych stanowiących ich podstawy, np. *Pekao* 'Powszechna Kasa Oszczędności', *MEN* 'Ministerstwo Edukacji Narodowej', *sanepid* '(stacja) sanitarno-epidemiologiczna'. Nazwy te nie należą w zasadzie do ogólnego słownictwa współczesnej polszczyzny; są to ściśle mówiąc nazwy własne pojawiające się i zanikające wraz ze zmianami społeczno-politycznymi. Należą do szeroko pojętej onomastyki i z tego względu pomijamy je w naszym opisie. Na temat skrótowców istnieje obszerna literatura, m.in. prace A. Orzechowskiej (1975), J. Puzyriny (1976c), J. Sobczykowej (1987).

Cechą charakterystyczną **zrostów** jest to, że nie mają one żadnych interfiksów ani też formantów sufiksalnych i że ich człony nie tracą elementów fleksyjnych (jeżeli je mają). Jako podstawę słowotwórczą zrostu trzeba traktować całe wyrażenie lub frazę, z której zrost powstaje. Elementem różniącym zrost od jego podstawy jest odmienne rozłożenie akcentów, charakterystyczne dla jednego wyrazu. Przy odmianie zrostu człony wewnętrzne pozostają nieodmienne, także jeżeli są w związku zgody z członem ostatnim (por. *majster-klepka*, *majster-klepki*, *mysikrólik*, *mysikrólika*). Zrosty właściwe nie mają formantów afiksalnych. Kategorię przejściową między zrostami i złożeniami (można ją nazwać kategorią złożenio-zrostów) stanowią nieliczne wyrazy typu *tubylec*, *tumiwisizm*, *sztukamięs*, które z jednej strony zachowują formy fleksyjne członów (cecha zrostów), z drugiej strony mają formanty afiksalne lub paradygmatyczne (cecha złożen). Bywają wypadki, szczególnie charakterystyczne dla nazw własnych, kiedy to część form przypadkowych konstrukcji stanowi zrosty, część – zestawienia (por. *Białystok*, *Białogostóku*, *Wielkanoc*, *Wielkanocy* lub *Wielkiejnocy*).

Zrosty w języku polskim są nieliczne i nie stanowią typu produktywnego, powstają tylko na skutek stopniowej leksykalizacji związków frazeologicznych przejawiającej się w zmianach akcentowych i ewentualnym unieruchamianiu pierwszego członu.

W większości zrostów członem określającym jest człon pierwszy, wyrażony przymiotnikiem (*kurzyślad* bot., *mysikrólik* zool.), rzeczownikiem w apozycji (*herod-baba*), rzeczownikiem konotowanym w danym przypadku (*duszpasterz*, *okamgnienie*) czy też wyrażeniem przyimkowym (*wniebowzięcie*, *wniebowstąpienie*, *zamążpójście*). W zrostach *majster-klepka* i *sztukamięs* określający jest człon drugi.

6.1. ZŁOŻENIA WŁAŚCIWE

6.1.1. Charakterystyka formalna złożeń

Złożenia właściwe charakteryzują się brakiem fleksyjnych wykładników relacji syntaktycznych członów oraz obecnością jakiegos formantu. W języku ogólnym mamy na ogół do czynienia ze złozeniami o dwóch członach, poza strukturami typu *trzydziestopięciolecie*, *dwudziestopięciolatek*. W słownictwie specjalnym oraz nacechowanym, poetyckim czy też zartobliwym, spotyka się konstrukcje o strukturze N ($N_1 + N_2 + N_3$), por. *dobotonażokilometr*, *roporudowęglowiec*; *zwierzoczlekkoupiór*.

Możliwości współwystępowania poszczególnych części mowy w rzeczownikach złożonych przedstawia tabela 13.

Tabela 13

Człon I	Człon II	Przykłady złożeń
N	N	<i>klubokawiarnia, nosorożec</i>
V	N	<i>dusigrosz, bawidamek</i>
A	N	<i>blógostan, wysokogórzec</i>
Num	N	<i>dwuszereg, dwudziestolatek</i>
N	V	<i>korkociąg, gleboznawstwo</i>
A	V	<i>samouk, żyworodek</i>
Num	V	<i>pierwokup, pierworództwo</i>
Adv	V	<i>dalekowidz, noworodek</i>
(V)	V	<i>kipichron, wirolot</i>
(N)	A	<i>kuroślepi</i>

W nawiasach podano struktury bardzo rzadko spotykane. W członie drugim złożeń występują w zasadzie rzeczownik (częściej) i czasownik, przymiotnik zupełnie wyjątkowo; w członie pierwszym najczęściej rzeczownik i liczebnik, rzadziej przymiotnik, czasownik i przysłówek.

A oto jak poszczególne połączenia są reprezentowane w słownictwie SJPD pod względem ilościowym:

Tabela 14

Typy struktur					
ponad 1000 złożeń	500-1000	100-500	20-100	10-20	poniżej 10
N ($N_1 + N_2$)	N (Num+N ₁) N (N ₁ +V)	N (V+N ₁) N (A+V) N (A+N ₁)	N (Adv+V)	N (Num+V)	N (V+V) N (N ₁ +A)

Łącznie liczba rzeczowników złożonych należących do współczesnej polszczyzny w SJPD według danych M. Blicharskiego (1977) wynosi ok. 3200 (w ogromnej większości należą one do terminologii specjalnej). Prócz tego istnieje wielka ilość złożeń z pochodzenia obcych jednostronnie motywowanych (typu *autoterapia*, *geopolityka*, *mikrostruktura*, por. 6.2.) oraz takich, w których człon pierwszy można by traktować jako przynależny do którejś części mowy, ale ucięty (np. *telekino*, *elektrobodziec*).

Formantem złożenia może być:

- a) sam interfiks, tj. morfem słowotwórczy występujący między członami złożenia; jest to typ formantu charakterystyczny dla tzw. złożeń czystych, przede wszystkim rzeczownikowo-rzeczownikowych, np. *nerwoból*, *beczkowóz*, *kościotrup*, a także przymiotnikowo-rzeczownikowych, np. *żywoplot*, *samokontrola*;
- b) sam sufiks; ten typ formantu jest rzadki, występuje w rzeczownikach z liczebnikiem lub przysłówkiem w pierwszym członie, np. *półgłówek*, *noworodek*;
- c) sam formant paradygmatyczny; zakres jego występowania jest taki sam jak zakres formantu sufiksального (por. *półwiecze*, *dalekowidz*);
- d) sufiks + interfiks, np. *nosorożec*, *wieloródka*, *dziesięciolatka*; typ formantu bardzo częsty, poza złozeniami z przysłówkiem w pierwszym członie, gdzie jest bardzo rzadki;
- e) paradygmat fleksyjny + interfiks, np. *stawonóg*, *równoległobok*, *stulecie*, *kłapouch*; formant bardzo częsty poza zakresem, o którym była mowa w punkcie d.

Wyraźną przewagę liczbową mają współformanty i formanty sufiksalne w strukturach N (Num + N₁) oraz N (N₁ + V), współformanty i formanty paradygmatyczne – w strukturach N₁ (V + N₁) oraz N (N₁ + N₂).

Jako interfiksy występują:

-o- po członach rzeczownikowych (np. *gwiazdozbiór*, *domokrążca*), przymiotnikowych (np. *bialodrzew*, *drobnoustrój*), po niektórych członach liczebnikowych (np. *pięciobok*, *sześciokąt*), wyjątkowo – czasownikowych (np. *dmuchopłew*, *wirolot*);

-i(-y-) w członach czasownikowych (np. *moczygęba*, *chwalipięta*), wyjątkowo – przymiotnikowych (*cudzystów*);

-u- w członach liczebnikowych (*dwukropek*, *stulecie*);

-Ø- interfiksalne; tak interpretujemy formant w wyrazach pozbawionych wszelkich innych wykładników relacji między członami, por. np. *cechmistrz*, *jachtklub*, a także *kuchmistrz*, *fechtmistrz*, w których występuje też ucięcie członu pierwszego. Ten ostatni interfiks wyodrębnia się tylko synchronicznie.

W funkcji formantów (lub współformantów) występują w rzeczownikach złożonych następujące sufiksy: *-stwo*, *-nictwo*, *-ca*, *-ec*, *-owiec*, *-ka*, *-ówka*, *-ek*, rzadziej: *-enie*, *-anie*, *-cie*, *-ik*, *-nik*, *-arz*, *-nia*, *-anin*, *-acz*, *-ista*; sporadycznie *-ina*, *-iny*, *-nica*, *-ownia*, *-niak*, a także *-l* (*winorośl*, *suchorośl* bot.) i *-l* (*zimotrwał*, *samodział*).

Dużo jest konstrukcji wielomotywacyjnych, które mogą być interpretowane bądź jako założenia, bądź jako derywaty proste od wyrazów złożonych. Dotyczy to np. rzeczowników na *-ca* typu *ojcobójca*, które motywują się również abstraktami na *-stwo* (*ojcobójstwo*), rzeczowników na *-owiec*

typu *dlugodystansowiec*, *-ówka* typu *dwuzłotówka*, motywujących się przymiotnikami na *-owy* (*dlugodystansowy*, *dwuzłotowy*); rzeczowników na *-arka* typu *powiesciopisarka*, motywujących się odpowiednikami męskimi – typu *powiesciopisarz* ‘ten kto pisze powieści’.

Podwójną motywację mają złozenia typu *łamiągówka*, w których można widzieć formanty interfiksualno-sufiksualne (przy parafrazach: ‘to, nad czym ktos łamie sobie głowę’) lub też tylko interfiksualne (przy parafrazie: ‘to, nad czym ktos łamie sobie głowkę’); ta druga motywacja jest znaczeniowo wtórna, towarzysząca. Tego samego typu wielomotywacyjność zamykająca się w obrębie złożeń właściwa jest również nazwom czynności, takim jak *gradobicie*, *miodobranie*, oraz nazwom wykonawców i środków czynności typu *wierszopisarz*, *śniegoładowacz*.

1.2. Struktura semantyczna złożeń

Złozenia dzieli się na **współrzędne** i **nadrzędno-podrzędne**, ze względu na wzajemny stosunek ich członów. W złozeniach współrzędnych członowie nie określają się nawzajem, por. *rudowęglowiec*, *węglowodan*, lub też obojętne jest, który z członów uznać za określany, który za określający, por. *karpiokaras*, *ostomul* (p. s. 460). W złozeniach nadrzędno-podrzędnych jeden z członów określa drugi. Np. *białodrzew* jest złozeniem nadrzędno-podrzędnym, ponieważ człon pierwszy jest tu określający, semantycznie podrzędny wobec członu drugiego. Szerzej na ten temat zob. Kurzowa (1976 b).

Złozenia dzieli się również na **egzocentryczne** i **endocentryczne**. Złozenia egzocentryczne to te, w których wykładnikiem nadrzędnym elementu określanego jest formant, członowie zaś złozenia, o stosunku wobec siebie współrzędnym lub też nadrzędno-podrzędnym, są wobec tego elementu znaczeniowo określające (por. *siarkowodór* ‘związek chemiczny siarki i wodoru’, *listonosz* ‘pracownik, który roznosi listy’). W złozeniach endocentrycznych wykładnikiem nadrzędnego elementu określanego jest jeden z jego członów (por. np. *parostatek*, *zębodół*, *majster-klepka*) lub też ewentualnie brak w nich w ogóle nadrzędnego elementu określanego, a członowie są wobec siebie współrzędni. Jednakże złozenia współrzędne nasuwają pewne wątpliwości interpretacyjne. Część z nich ma charakter niewątpliwie egzocentryczny, jak np. cytowany wyżej *rudowęglowiec* ‘statek do przewozu rudy i węgla’, *ilenochlorek* ‘związek chemiczny tlenu i chloru’. Ogromna większość tych złożeń, stanowiących liczną i produktywną klasę (według Blicharskiego ok. 900 wyrazów w SJPD), to złozenia, które można interpretować różnie: jako egzocentryczne lub też jako endocentryczne, z tym że oba członowie mogą być wówczas traktowane albo jako współrzędni, albo jako określający bądź też określane wobec siebie: por. np. *koloniowczasy* ‘forma wypoczynku mająca postać kolonii i wczasów’, ‘wczasy i kolonie jednocześnie’, ‘wczasy będące zarazem koloniami, mające cechy kolonii’, ‘kolonie będące zarazem wczasami, mające cechy wczasów’. Czasem można mieć tylko wątpliwości co do tego, czy stosunek między członami jest współrzędny, czy podrzędny, czy np. *żelazobeton* interpretować słowotwórczo jako mieszaninę żelaza i betonu, czy też raczej jako beton wzmocniony żelazem (tj. prętami stalowymi).

1.2.1. Struktura semantyczno-składniowa złożeń współrzędnych

Złozenia te charakteryzują się zawsze strukturą $N(N_1 + N_2)$ oraz obecnością interfiksualnego *-o-*, który w złozeniach interpretowanych jako endocentryczne jest

jedynym formantem; w złozeniach egzocentrycznych występują formanty sufiksarno-interfiksarne lub (rzadziej) paradygmatyczno-interfiksarne.

W złozeniach współrzędnych egzocentrycznych formant jest zawsze wykładnikiem subiektu lub subiektu-instrumentu, natomiast człony złozenia są wykładnikami jego cech (por. np. *gadoptak* 'zwierzę, które ma cechy gada i ptaka'), części (por. np. *chlorowodór*, *tlenochlorek*), obiektów czynności (*rudowęglowiec*), miejsc (por. *południo-zachód* 'strona świata między południem a zachodem').

Przy interpretacji złożeń, które można lub trzeba opisywać jako endocentryczne, dopuszczalne są dwa ujęcia: jedno, przy którym N_1 jest subiektem, a N_2 wykładnikiem jego cechy, części czy też lokalizacji, drugie, przy którym odwrotnie – N_2 jest subiektem, a N_1 wykładnikiem cechy, części lub miejsca (por. *gadoptak* 'gad, który ma cechy ptaka' lub 'ptak, który ma cechy gada').

6.1.2.2. Struktura semantyczno-składniowa złożeń nadrzędno-podrzędnych endocentrycznych

(1) Złozenia o strukturze $N(N_1 + N_2)$

Człon drugi (N_2) jest tu najczęściej określanym i pełni funkcję subiektu, natomiast człon pierwszy (N_1):

a) nazywa przedmiot, którego cechy właściwe są desygnatowi N_2 (typ symilatywny), por. *beczkowóz*, *małpozwierz*, *grochodrzew*, *skórguma*;

b) nazywa substancję, która jest częścią N_2 , por. *gazobeton*, *gipsobeton*, *krwiomocz*, *białkomocz*, lub przedmioty, które są częściami N_2 , por. *gwiazdozbiór*, *księgozbiór*, *kręgosłup*, *turbozespół*, *pieśnioksiąg*;

c) nazywa przedmiot, którego częścią jest N_2 , por. *owocolistek*, *winogrona*;

d) nazywa obiekt czynności wykonywanej przez N_2 , por. *mitotwórca*, *projektodawca*, *gromowładca* ew. *dramatopisarz* i inne złozenia z rdzeniem *pis-* w drugim członie, choć ich parafrazy przemawiają raczej za interpretacją możliwą i dla pozostałych cytowanych tu złożeń $N(N_1 + V)$, przy czym sufiks *-arz* (lub *-ca*) stanowiłby formant złozenia (por. s. 464);

e) nazywa środek czynności wykonywanej przez N_2 , por. *parowóz*, *parostatek*, *motopompa*, *motorower*;

f) nazywa miejsce, gdzie znajduje się N_2 , por. *ładolód*, *rdzeniomózgowie* ('część mózgu najbliższa rdzenia kręgowego').

N_2 jako człon określanym bywa lokalizatorem N_1 (por. *oczodół*, *zębodoł*, *lekoskład*), bywa wytworem czynności, której subiektem, obiektem, materiałem bądź też instrumentem jest N_1 (por. *ziemiopiód*, *kościorzost*, *chrząstkozrost*, *liściośląd*, *jadłospis*; *żużlobeton*, *żwiroboton*; *światłokopia*, *radiosygnal*). N_2 bywa też nazwą czynności dokonywanej za pomocą N_1 (por. *bakterioterapia*, *rentgenoterapia*), stanu, któremu podlega N_1 , np. *nerwoból*, lub nazwą stosunku człowieka do pewnych zjawisk czy też przedmiotów wyrażanych przez N_1 o funkcji obiektu, por. *światopogląd*, *lekomania*, *kinomania*, *wodowstręt*, *lekowstręt*.

Istnieją również złozenia o strukturze $N(N_1 + N_2)$, w których relacje między członami nie są jasne, por. *miodokwiat*, *korkodqb*, lub bardzo skomplikowane (*jachtklub*).

Dużo jest złożeń o zachwianej motywacji, por. *krwotok*, *ropotok* 'cieknienie krwi, ropy', *kosztorys* 'zarys, tj. obliczenie przewidywanych kosztów', *śpiewogra* 'sztuka teatralna ze śpiewem'. Tu można też zaliczyć serię: *nasieniowód*, *moczowód*, *jajowód*, w której człon drugi można odczytywać jako *przewód* z ucięciem prefiksu *prze-*, a także wyrazy typu *baletmistrz*, *kapelmistrz*, *chórmistrz*, w których *mistrz* ma znaczenie 'kierującego' (natomiast złożenia *zegarmistrz*, *sztukmistrz*, *kwaterymistrz*, w których człon drugi oznacza po prostu kogoś zajmującego się tym, na co wskazuje człon pierwszy (*zegarami*, *sztukami*, *kwaterami*), trzeba już chyba uznać za zawierające człon związany, jednostronnie motywowane).

Istnieje niewielka grupa wyrazów o strukturze $\bar{N}(N_1 + N_2)$, w których określany jest człon pierwszy. Są to *zwierzokrzew* (gr. *zoofit*) 'zwierzę podobne do krzewu', *barakowóz* 'rodzaj baraku', *nartorolki* 'narty wyposażone w rolki', *kościotrup* 'kości trupa, szkielet ludzki'. Trzy pierwsze w wymienionych złożeniach pewno powstawały jako współrzędne; w zestawieniu ze znaczeniem leksykalnym nasuwa się raczej ich interpretacja jako endocentrycznych z pierwszym członem określanym.

Złożenia endocentryczne, stanowiące klasę bardzo liczną, charakteryzuje duża przewaga terminologii. Złożenia te są w ogromnej większości nieregularne znaczeniowo (regularne są na ogół *composita* z nazwą czynności lub stanu w N_2). Sporo jest złożeń, których znaczenie słowotwórcze ma charakter asocjacyjny (przede wszystkim złożenia symilatywne).

(2) Złożenia endocentryczne o strukturze $N(A + N_1)$

W złożeniach tych człon pierwszy podaje z reguły cechę desygnatu członu drugiego, por. np. *starodruk*, *ślógostan*. Przeważają tu derywaty znaczeniowo nieregularne, bardzo często tylko asocjacyjne, por. *nowotwór*, *żywoplot*, *wielkorządca*, *czarnoziem*, *bozodrzew* bot., *ciemnogród*. Do tej grupy można przyporządkować szereg konstrukcji z pierwszym członem uciętym: *radiowęzeł*, *radioizotop* 'izotop radioaktywny', *telekran*, *elektrowstrząsy* itp.

Odrębną strukturę ma *całopalenie* '(s)palenie całej ofiary', tj. '(s)palenie w całości do końca (najczęściej przenośnie)'. Przymiotnik odnosi się znaczeniowo do nieobecnego w strukturze powierzchniowej obiektu palenia. Złożenia z przymiotnikiem (w innym ujęciu: zaimkiem *sam(o)*) to – poza *samogłoską* 'głoską, która może być wypowiedziana sama' – nazwy czynności i stanów (ok. 30 w SJPD), np. *samokontrola*, *samoobserwacja*, *samoobsługa*, *samokrytycyzm*, *samoudręka*, *samowiedza*, w których *sam-* reprezentuje grupę *sam siebie*, stanowiącą obiekt czynności czy też stosunku wyrażanego rzeczownikiem odsłownym. Formantem w tych złożeniach jest interfix *-o-*. Typ w pełni produktywny.

(3) Złożenia endocentryczne o strukturze $N(\text{Num} + N_1)$

Złożenia te mają dwójaką strukturę semantyczną: w typie *trójprzymierze* 'przymierze między trzema stronami', *dwupodział* 'podział na dwie części' liczebnik określa pod względem ilościowym nieobecny w strukturze powierzchniowej obiekt czy też rezultat czynności wyrażanej członem drugim. W typie *dwuszereg*, *stulecie*, *dwuwiersz* – liczebnik kwantyfikuje bezpośrednio człon drugi złożenia. Jednakże ten typ, liczniejszy od pierwszego, można też interpretować jako egocentryczny: *dwuszereg* 'całość, grupa (najczęściej osób)

ustawiona w dwa szeregi', *stulecie* 'okres stu lat', *dwuwiersz* 'utwór wierszowany lub wyjątek z takiego utworu liczący dwa wiersze'. O ile w typie pierwszym występują tylko formanty wewnętrzne (interfiks *-o-*, *-u-* lub formant interfiksalny zerowy przy *trój-* i *czwór-*), o tyle w typie drugim częste są formanty paradygmatyczne.

Wartą odnotowania cechą formalną pierwszych członów liczebnikowych jest występowanie w nich tematów liczebników zbiorowych *trój-* i *czwór-* lub *czwor-o-* (tylko wyjątkowo: *czterowiersz*, *trzydziecie*, *trzydniówka*, *czterotakt*, *czterosuw*, ten ostatni z motywacją główną przymiotnikową).

Do endocentrycznych wypada również zaliczyć parę złożeń o strukturze $N(N_1 + V)$: *wodotrysk* i *wodospad*, które najsluszniej jest chyba interpretować jako 'tryskająca czy też spadająca woda'.

6.1.2.3. Struktura semantyczno-składniowa złożeń nadrzędno-podrzędnych egocentrycznych

(1) Złożenia o strukturze $N(N_1 + N_2)$

W rzeczownikach tego typu formant jest wykładnikiem przedmiotu, którego część stanowi inny przedmiot, sygnalizowany przez N_2 , natomiast N_1 może być wykładnikiem:

- a) części N_2 , por. *szczecionóg*, *stawonóg*, *kolcogłów*;
- b) przedmiotu, do którego N_2 jest podobne, por. *widłonóg*, *liścionóg*, *szablodziób*, *tarczogłów*, *nożoząb*;
- c) przedmiotu, który stanowi lokalizator N_2 , por. *brzuchonóg*, *grzbietopłat*, *nosorożec*.

Dla grupy tej, reprezentowanej głównie przez terminy botaniczne i zoologiczne, charakterystyczne są formanty złożone, interfiksально-paradygmatyczne, wyjątkowo interfiksально-sufiksalne.

(2) Złożenia o strukturze $N(A + N_1)$

W grupie tej formant najczęściej jest wykładnikiem desygnatu, którego częścią jest desygnat N_1 ; A wyraża cechę N_1 . Por. *białogon*, *grubodziób*, *krótkoszon*, *równoległobok*, *górnopłat*, *białoszyjka*, *bosonózka*. Funkcja A jest we wszystkich rzeczownikach tej klasy taka sama – zawsze wyraża ono cechę N_1 . Natomiast N_1 scharakteryzowane bliżej przez A może być określeniem stanu desygnatu sygnalizowanego przez formant (*wysokociśnienowiec*), zbiorowości, której ten desygnat jest członkiem (por. *czarnosecinieć*, *czerwonoarmista*, *białogwardzista*; określenia przymiotnikowe mają tu sens przenośny) lub miejsca, z którego pochodzi, por. *cudzoziemiec*, *obcokrajowiec*.

(3) Złożenia o strukturze $N(\text{Num} + N_1)$

Rzeczowniki z liczebnikiem głównym w pierwszym członie określają desygnaty, które charakteryzują się posiadaniem części określanych przez N_1 w ilości wyrażanej przez Num (np. *dwukółka*, *jednoplatawiec*, *jednorozec*, *dwurzędówka*, *dwuscian*, *czworobok*, *trójnóg*), składają się z desygnatów N_1 w ilości określanej przez Num (np. *dwukropek*, *wielokropek*, *półton*, *dwuton*) lub charakteryzują się wiekiem czy też częstotliwością ukazywania się, określoną

w jednostkach podawanych przez N_1 w ilości sygnalizowanej przez Num, np. *dwulatek*, *dwudziestolatka*, *czterdziestolatek*, *dwutygodnik*, *dwumiesięcznik*, *półrocznik*. Na zasadzie motywacji pośredniej należą tu też serie nazw monet typu *dwuzłotówka*, naczyni – *półlitrowka*, zagłowców – *dwumasztowiec* itd. (typ bardzo produktywny, okazjonalne uniwersalizacje są tu niemal zawsze możliwe). Relacje sporadyczne – por. *tysiąclatka* ‘szkoła zbudowana dla uczczenia tysiąclecia (tysiąca lat istnienia) Polski’, *stumetrowiec* (*dwustu-*, *czterystumetrowiec*) ‘biegacz na dystansie stu (dwustu, czterystu) metrów’, *półfinał*, *ćwierćfinał* ‘rozgrywki sportowe poprzedzające finały, o odpowiednio większej liczbie stron walczących (stanowiące jakby połowę, ćwierć finału)’.

Prócz tego formant może wyrażać moment czasowy określony jako rocznica jakiegoś zdarzenia, liczbę lat (zartobliwie również miesiące czy też tygodnie), które upłynęły od daty danego zdarzenia, wyraża $Num + N_1$, por. *stulecie urodzin*, *pięćdziesięciolecie śmierci*, żart. *dwumiesięcznica ślubu*.

Złożenia z liczebnikiem porządkowym to *pierwszoklasista*, *drugoklasista* itd. (nazwy uczestników pewnej grupy zaszeregowywanej przez liczebnik porządkowy). Na zasadzie motywacji pośredniej należą tu również rzeczowniki *pierwszo-*, *drugoligowiec*, a także *pierwszo-*, *drugorocznik*, które motywują się raczej przez rzeczowniki z określeniami liczebnikowymi, nie zaś przez przymiotniki *pierwszo-*, *drugoligowy*, *pierwszo-*, *drugoroczny*.

W omawianej klasie obok formantów interfiksarno-paradygmatycznych i sufiksalnych występują też formanty proste, paradygmatyczne i sufiksalne, kiedy w pierwszym członie pojawia się *poł* lub *ćwierć* (por. *półrocznik*, *ćwierćfinał*).

Przy liczebnikach *dwa*, *sto*, *dwieście*, *trzysta*, *czterysta* występuje interfiks *-u-*.

(4) Złożenia o strukturze $N(V + N_1)$

Composita tego typu bywają tylko egzocentryczne poza wyjątkowym w tej serii *spiworem*. Ogromna większość ma charakter asocjacyjny, metaforyczny, a zarazem potoczny, żartobliwy, neutralne są jedynie *przebisnieg bot.*, *wodzirej* (bardzo zleksykalizowany) oraz *spiwór*.

Jeśli chodzi o relacje semantyczno-składniowe, to przeważa typ subiekto-objektowy: formant jest wykładnikiem subiekta, człon pierwszy – predykatu, człon drugi – obiektu, por. *golibroda*, *moczymorda*, *pucybut*, *męczydusza*, *męciwoda*, *zawalidroga*, *pisorym*, *gryzipiórek*.

W złożeniach *klapouch* i *wiercipięta* człon drugi pełni funkcję quasi-instrumentu, w złożeniu *pędziwiatr* ma charakter określenia porównawczego: ‘ten, co pędzi jak wiatr’. W *łamięglówce* formant zamiast subiekta wyraża drugi obiekt: ‘to, nad czym ktoś łamie sobie głowę’.

W serii tej występują formanty złożone, najczęściej interfiksarno-paradygmatyczne (z interfiksem *-i-*), o wiele rzadziej interfiksarno-sufiksalne (sufiksy *-ek*, *-ka*).

(5) Złożenia o strukturze $N(N_1 + V)$

Stanowią one typ najliczniejszy i bardzo produktywny. Formant jest w nich najczęściej wykładnikiem subiekta, człon czasownikowy – predykatu, człon

pierwszy – obiektu. Subjekt bywa osobowy, por. *bajkopis*, *bajkopisarz*, *ludożerca*, *balwochwalc*a (z ucięciem w pierwszym członie), *garnkotłuk*, *listonosz*, *piwowar*, lub nieosobowy, por. *mrówkojad*, *drogowskaz*, *pyłochłon*. Wyjątkowo formant może sygnalizować miejsce, por. *jadłodajnia*. Liczne są natomiast złożenia, w których formant ma funkcję środka czynności, por. *śniegoładowacz*, *wodoocyszczacz*, *mucholapka*. W długiej serii złożen z członem *-mierz* mamy do czynienia z relacjami semantycznymi bardziej skomplikowanymi: *gazomierz* mierzy ilość zużytego gazu, *kątomierz* – stopień rozwarcia kąta, *światłomierz* – siłę światła, *ciśnieniomierz* – wysokość ciśnienia, *woltomierz* – napięcie w woltach, *amperomierz* – natężenie w amperach. Podobnie *kierunkowskaz* wskazuje kierunek, tj. to, w którą stronę się jedzie, *wiatrowskaz* – skąd wieje wiatr. Zarówno *mierzyc*, jak i *wskazywać* to predykaty drugiego stopnia, przy których w pierwszym członie pojawiają się bądź nazwy przedmiotów, których cechy się mierzy lub wskazuje, bądź też same te cechy, bądź wreszcie jednostki służące do ich mierzenia. Także i wśród nazw osobowych jest wiele takich, w których człon drugi stanowi predykat drugiego stopnia, a człon pierwszy wyraża także znominalizowany predykat, por. np. *pracodawca*, *wiarołomca*, *złoczyńca*, *dobroczynca*.

Człon pierwszy omawianych złożen nie zawsze wyraża obiekt pierwszy. W derywatach *deszczochron*, *piorunochron* sygnalizuje tzw. obiekt drugi, w derywatach *bajkopis*, *dramatopisarz*, *wierszokleta* – rezultat czynności, w derywatach *domokrążca*, *górolaz*, *linoskoczek*, *wodorost*, *wodolot* – argument o roli miejsca, w derywatach *skrzepłowyk*, *kwasoryt* – argument o roli środka czynności; w derywatach *zimotrwał*, *latorośl* (oba asocjacyjne) człon pierwszy jest określeniem czasu.

Istnieją również złożenia typu N(N₁ + V), w których formant wyraża rezultat czynności nazywanej członem drugim. Są to m.in. *rękopis* i *maszynopis*, w których człon pierwszy pełni funkcję argumentu o roli instrumentu czy też quasi-instrumentu, a także *miedzioryt*, *drzeworyt* i in., w których człon pierwszy wyraża jednocześnie miejsce i materiał.

Dla omawianej grupy złożen charakterystyczne są formanty złożone, interfiksalnie-sufiksalne lub interfiksalnie-paradygmatyczne.

(6) Złożenia o strukturze N(Adv + V)

W złożeniach o strukturze N(Adv + V), które stanowią typ nieliczny, formant sygnalizuje bądź subiekt czynności (*małojadek*, *darmozjad*, *dalekowidz*, *noworodek*), bądź narzędzie (*długopis*), miejsce-narzędzie (*szybkowar*), rezultat (*czystopis*, *brudnopis*).

Zyworódkę trzeba uważać za złożenie z przymiotnikiem w pierwszym członie, jeżeli opierać się na parafrazie 'samica rodząca żywe organizmy'.

6.2. ZŁOŻENIA JEDNOSTRONNIE MOTYWOWANE I QUASI-ZŁOŻENIA

Wśród złożen jednostronnie motywowanych niewielką grupę stanowią złożenia o członach rodzimych: seria z *wszech-*, wewnątrznie pod względem semantycznym jeszcze zróżnicowana, por. *wszechświat* 'cały świat', *wszechmoc* 'moc

czynienia wszystkiego”, *wszeczmitość* ‘miłość obejmująca wszystkich’; seria z *wspól-*, por. *współpraca* ‘wspólna praca’, *współzycie* ‘wspólne życie’ (tu możliwe też zrozumienie pierwszego członu jako uciętego); seria z *-burstwo*, por. *obrazoburstwo* ‘zwalczanie kultu obrazów Boga’, *bogoburstwo* ‘występowanie przeciw Bogu’; seria z *-mistrz*, por. 6.1.2.2.

Złożenia z członami niesamodzielnymi i quasi-złożenia to przede wszystkim wyrazy obce (rzadziej hybrydy). Największą, wielotysięczną masę stanowią tu wyrazy z obydwoma członami niesamodzielnymi, typu *geografia*, *ekonomia*, *etnonim*. Nasze poczucie podzielności tych złożzeń oscyluje między bardzo wyraźnym przy członach wielokrotnie powtarzanych w wyrazach ogólnie używanych (np. *topografia*, *topologia*, *toponim*) i zupełnie zatartym przy członach bardziej odosobnionych w wyrazach o niejasnym znaczeniu strukturalnym, np. *encyklopedia*, *hierarchia*, *newralgia*. W wypadku powtarzalności wyróżniana częśćka może być interpretowana jako afiks (sufiks, np. *-log*, *-graf*, bądź prefiks, np. *mono-*, *poli-*).

Podzielność złożzeń z jednym członem samodzielnym jest o wiele bardziej oczywista. Przy tym obecność tego typu złożzeń w danej serii czyni wyraźniejszą podzielność compositów o dwóch członach niesamodzielnymi, tj. quasi-złożzeń.

Zarówno złożenia jednostronnie motywowane, jak quasi-złożenia są charakterystyczne dla słownictwa specjalnego, zwłaszcza naukowego. Wraz z postępującą internacjonalizacją i ogólnym rozrastaniem się terminologii naukowej i technicznej złożenia tych przybywa z dnia na dzień, a ze względu na płynne granice między słownictwem ogólnym i wyraźnie specjalistycznym trudno je charakteryzować bliżej pod względem ilościowym. Szybko przybywa również złożenia jednostronnie motywowanych w seriach, w których SJPD notował jeszcze tylko quasi-złożenia.

Ogromną przewagę wśród powtarzalnych członów obcych w złożeniach jednostronnie motywowanych i quasi-złożeniach mają człony pochodzenia greckiego (ewentualnie zapożyczone za pośrednictwem łaciny). Człony pochodzenia łacińskiego stanowią ok. 10%, inne – ok. 2% (por. *awio-* bezpośrednio z fr. *avion-*; *żyro-* bezpośrednio z fr. *gyro-*). Wielka różnorodność rdzeni charakteryzuje człon pierwszy; w SJPD występuje ok. 300 takich rdzeni w członach pierwszych powtarzalnych, ale niesamodzielnymi (w tym ok. 100 tylko w quasi-złożeniach). Członów drugich niesamodzielnymi powtarzalnych jest ok. 100, w tym ponad połowa tylko w quasi-złożeniach.

Najliczniejsze serie, jeśli chodzi o człon drugi, stanowią:

-logia (‘nauka’ z gr. *lógos* ‘słowo, wypowiedź’), np. *epidemiologia*, *psychologia*, *bakteriologia*, *fonologia*, *ornitologia*, *zoologia*; ogółem w SJPD blisko 300 wyrazów;

-metr (‘przyrząd’, z gr. *métron* ‘miara’), np. *amperometr*, *pulsometr*, *woltometr*, *sejsmometr*, *sonometr*, *termometr*, ogółem ok. 120 wyrazów;

-grafia (‘nauka’ lub ‘opis, badanie’, lub ‘sposób, technika pisania, wydawania’, z gr. *gráphō* ‘pisać’), np. *historiografia*, *hymnografia*, *klimatografia*, *bibliografia*, *urografia*, *poligrafia*; ogółem ponad sto wyrazów o tych znaczeniach;

-graf ('przyrząd do zapisywania'), np. *dyktograf, melograf, oscylograf, audiograf, fonograf, heliograf*; ogółem ponad 50 wyrazów o tym znaczeniu;

-skop ('przyrząd badawczy', z gr. *skopeō* 'patrzę'), np. *cukroskop, defektoskop, uranoskop, kalejdoskop, mikroskop, termoskop*; ogółem ok. 50 wyrazów;

-metria (nazwy nauk związanych z pomiarami lub metodami pomiarów, por. -metr), np. *elektrometria, magnetometria, psychometria, audiometria, geometria, osteometria*; ogółem ok. 50 wyrazów;

-fon (nazwy przyrządów do nadawania lub odtwarzania dźwięków, instrumentów muzycznych, typów dźwięków – z gr. *phōnē* 'dźwięk, głos'), np. *elektrofon, helmofon, alofon, lingwafon, telefon*;

-skopia ('metoda badawcza', por. -skop), np. *rentgenoskopia, trychinoskopia, daktyloskopia, laryngoskopia, uroskopia*; ogółem ok. 30 wyrazów;

-fit (nazwy roślin – z gr. *phytōn* 'roślina'), np. *gametofit, heliofit, hydrofit, sklerofit*; ogółem ponad 20 wyrazów;

-fil ('miłośnik, sympatyk'; z gr. *phílos* 'przyjaciel, miłośnik'), np. *germanofil, hellenofil, słowianofil, hydrofil, judofil, neutrofil*; ogółem ok. 20 wyrazów w SJPD; w zakresie sympatyków narodowości jest to typ bardzo produktywny.

Mniej liczne (po 10–20 złożen) są serie z członami: -gama (z gr. *gamos* 'małżeństwo'), np. *plazmogamia, monogamia, poligamia*; -gen (z gr. *gennaō* 'rodzę'), np. *azotogen, fibrynogen, chromogen, glikogen*; -lit (z gr. *lithos* 'kamień'), np. *cynkolit, meteorolit, flebolit, ksenolit*; -kracja (z gr. *kratos* 'władza'), np. *biurokracja, sejmokracja, demokracja, plutokracja*; -liza (z gr. *lysis* 'rozwiązanie, rozpuszczenie'), np. *alkoholiza, fibrynoliza, hydroliza, pneumatoliza*; -nomia (z gr. *nómos* 'prawo'), np. *astronomia, agronomia, autonomia*; złożen jednostronnie motywowanych brak; -patia (z gr. *pathos* 'cierpienie'), np. *charakteropatia, psychopatia, kardiopatia, neuropatia*; -tomia (z gr. *tomē* 'cięcie'), np. *elektrotomia, cystotomia, torakotomia*; -typia (z gr. *typos* 'odbicie, odcisnięcie'), np. *cynkotypia, galwanotypia, monotypia, stenotypia*; -zaur (z gr. *saúros* 'jaszczurka'), np. *gigantozaur, tyranozaur, dinozaur, ichtiozaur*.

Wszystkie te serie (podobnie i mniej liczne) rozrastają się szybko w miarę upływu czasu, a także w miarę rozszerzania zakresu uwzględnianego przez badacza słownictwa specjalnego.

Jeśli chodzi o pierwsze człony złożen jednostronnie motywowanych, to najliczniejsze w SJPD lub najbardziej produktywnie są grupy z członami:

pseudo- (z gr. *pseudos* 'kłamstwo'), por. *pseudogoty, pseudoklasyk, pseudonauka, pseudomorfizm, pseudonim*; quasi-złożenia są tu bardzo rzadkie, natomiast złożenia z jednym członem samodzielnym – bardzo produktywnie;

eks- (w zn. 'były', z łac. *ex* 'z'), np. *eksminister, ekspremier, eksżołnierz, ekspijak, eksnarciarz, eksnarzeczony*; jest to seria nieograniczenie produktywna w zakresie nazw wykonawców zawodów i nazw sportowców, bardzo produktywna w zakresie innych osobowych nazw wykonawców czynności i nosicieli stanów;

wice- (z łac. *in vicem* 'zamiast'), np. *wicekonsul, wicekról, wicemistrz, wiceprezes*; cząstka ta nie występuje w quasi-złożeniach;

neo- (z gr. *néos* 'nowy'), np. *neobarok, neopozytywizm, neotomizm, neofita*,

neogen; jest to typ złożeń nieograniczenie produktywny w zakresie nazw kierunków naukowych i artystycznych;

mono- (z gr. *mónos* 'jedyńy'), np. *monodram*, *monopartia*, *monosylaba*, *monogamia*, *monografia*, *monolog*;

poli- (z gr. *polys* 'liczny'), np. *polichlorek*, *polifonia*, *poligeneza*, *poliandria*, *poliglota*, *politeizm*;

makro- (z gr. *makrós* 'wielki'), np. *makrocząsteczka*, *makronawóz*, *makrostruktura*, *makrocefalia*, *makrofag*;

mikro- (z gr. *mikrós* 'mały'), np. *mikrocząsteczka*, *mikroklimat*, *mikrokultura*, *mikrofon*, *mikrometr*, *mikroskop*;

izo- (z gr. *isos* 'równy'), np. *izoamplituda*, *izosylabizm*, *izolinia*, *izoglosa*, *izotop*.

Poza tym liczne są serie rzeczowników z cząstkami *aero-* (z gr. *aēr* 'powietrze'), np. *aeroklub*, *aeromechanika*, *aerologia*; *astro-* (z gr. *ástron* 'gwiazda'), np. *astrofizyka*, *astrospektrograf*, *astronautyka*; *bio-* (z gr. *bíos* 'życie'), np. *biochemia*, *biogeneza*, *biografia*; *chromo-* (z gr. *chrōma* 'barwa'), np. *chromolitografia*, *chromosfera*, *chromoplast*; *chrono-* (z gr. *chrónos* 'czas'), np. *chronometraż*, *chronometr*, *chronoskop*; *eko-* (z gr. *oikos* 'dom, środowisko'), np. *ekosfera*, *ekosystem*, *ekologia*; *endo-* (z gr. *éndon* 'wewnątrz'), np. *endopasożyt*, *endoplazma*, *endoderma*; *etno-* (z gr. *ethnos*), np. *etnolingwistyka*, *etnopsychologia*, *etnografia*; *ferro-* (z łac. *ferrum* 'żelazo'), np. *ferrochrom*, *ferroelektryk*, *ferrolit*; *geo-* (z gr. *gē* 'ziemia'), np. *geobotanika*, *geomagnetyzm*, *geotropizm*; *fito-* (z gr. *phytón* 'roślina'), np. *fitopatologia*, *fitoterapia*, *fitocenoza*; *fono-* (z gr. *phonē* 'głos'), np. *fonochemia*, *fonokardiograf*, *fonoteka*; *helio-* (z gr. *helios* 'słońce'), np. *heliocentryzm*, *heliofobia*, *heliofor*; *hetero-* (z gr. *heteros* 'inny'), np. *heteroseksualizm*, *heterogeneza*, *heterodoksja*; *homo-* (z gr. *homós* 'równy'), np. *homoseksualizm*, *homozygota*, *homofonia*; *hydro-* (z gr. *hydōr* 'woda'), np. *hydrobiologia*, *hydroelektrownia*, *hydroliza*; *neuro-* (z gr. *neúron* 'nerw'), np. *neurochirurgia*, *neurohormon*, *neurologia*; *pan-* (z gr. *pan* 'wszystko'), np. *panpsychizm*, *panslawizm*, *panoptikum*; *socjo-* (z łac. *socius* 'towarzysz', *societas* 'społeczeństwo'), np. *socjopatologia*, *socjologia*; *zoo-* (z gr. *zōon* 'zwierzę'), np. *zoopsychologia*, *zoosfera*, *zoologia*; *tele-* (z gr. *tēle* 'daleko'), np. *telekomunikacja*, *telepatia*, *teleskop*. Większość compositów z członem *tele-* to konstrukcje, w których człon ten jest skrótem wyrazu *telewizja* lub *telewizyjny*, por. *telekino*, *telepajęczarstwo*, *telewidz*. Podobnie bywa i w innych gniazdach, por. np. *socjotechnika* 'technika socjologiczna', *psycholingwistyka* 'lingwistyka w powiązaniu z psychologią', *domofon* 'telefon domowy', *gazotron* 'dioda gazowana' (*gaz* + (*elek*)tron), tak samo *izotron*, *jonotron*, *perceptron*.

Człony: *elektro-*, *mini-*, *psycho-*, *stereo-* nie zostały zaliczone do niesamodzielných, ponieważ bądź to funkcjonują jako skróty całych wyrazów (np. *elektro-* = 'elektryczny' lub 'elektryczność'), bądź też są w jakiejś mierze usamodzielnione, por. *sukienka mini*, *radio stereo*.

Wśród części mowy, z jakich rekrutują się pierwsze człony złożeń jednostronnie motywowanych i quasi-złożeń, przeważają rzeczowniki i przymiot-

niki. Jednakże nie ma pełnej odpowiedniości między klasą części mowy, do której należy dany człon w języku-zróżle, i klasą, na którą tłumaczy się go w polszczyźnie, por. *ex-* w łacinie genetycznie przyimek, w polszczyźnie tłumaczymy ten człon przymiotnikowo ('były') i na tej zasadzie traktujemy jako złożenie.

Sporą grupę złożzeń jednostronnie motywowanych i quasi-złożzeń stanowią wyrazy z pierwszym członem liczebnikowym, które najczęściej oznaczają jednostki różnego typu miar. Por. np.

bi- (z łac. *bis* 'dwa razy'), np. *bimetal*, *biseksualizm*, *bigamia*;
penta- (z gr. *pente* 'pięć'), np. *pentametr*, *pentagram*, *pentaptyk*;
heks(a) (z gr. *heks* 'sześć'), np. *heksametr*, *heksoda*, *haksaedr*;
decy- (z łac. *decem* 'dziesięć'), np. *decymetr*, *decylitr*, *decygram*;
deka- (z gr. *deka* 'dziesięć'), np. *dekagram*, *dekalitr*, *dekalog*;
centy- (z łac. *centum* 'sto'), np. *centymetr*, *centygram*; *centyfolia*;
hekto- (z gr. *hekatón* 'sto'), np. *hektogram*, *hektolitr*, *hektometr*;
kilo- (z gr. *chilios* 'tysięczny'), np. *kilogram*, *kilometr*, *kilowat*;
mili- (z łac. *mille* 'tysiąc'), np. *miligram*, *milimetr*, *milibar*.

Ze względu na często niejasną strukturę omawianych typów złożzeń, rezygnujemy z ich interpretacji semantyczno-składniowej. Ogromna większość tego materiału mieści się w klasach wyodrębnionych wśród złożzeń dwustronnie motywowanych.

Wiele złożzeń jednostronnie motywowanych, zwłaszcza z pierwszym członem związanym, zbliża się do derywatów prefiksalnych (por. s. 451); np. *eksmąż*, *wiceminister* to złożenia, a *hiperprodukcja*, *kontruderzenie* to derywaty afiksalne, ponieważ człony związane (*hiper-*, *kontr-*) odpowiadają znaczeniowo polskiemu przedrostkom: *nad-*, *przeciw-* w wyrazach *nadprodukcja*, *przeciuderzenie*).

PRZYMIOTNIK

1. CHARAKTERYSTYKA OGÓLNA DERYWATÓW PRZYMIOTNIKOWYCH

Przymiotniki proste (tj. niezłożone) tworzy się: od czasowników (np. *płatny, słyszalny*) – A(V), od rzeczowników (np. *domowy, zawalowy, wieczorowy*) – A(N), od wyrażen przyimkowych (np. *podmorski, beztroski*) – A(PN), od liczebników (np. *setny, podwójny, dwójaki, dwoisty*) – A(Num), od przymiotników (np. *głupawy, przygłupi*) – A(A₁), od przysłówków (np. *wczorajszy, wsteczny, dotychczasowy*) – A(Adv). Przymiotniki złożone tworzy się od połączeń leksemów należących do różnych klas.

Przynależność podstaw słotwórczych do odpowiednich klas stanowi najogólniejsze kryterium podziału derywatów. Niektóre przymiotniki dopuszczają dwie interpretacje, np. odrzeczownikową i odczasownikową (*wymienny* ← 1. *wymiana*, 2. *wymieniać*; *władczy* ← 1. *władca*, 2. *władac*). Konsekwencją dwumotywowości może być wydzielanie różnych formantów w różnych interpretacjach, np. 1. *władcz-y* (formant paradygmataczny) i 2. *wład-czy* (formant sufiksalny).

Na niższym poziomie klasyfikacji stosuje się kryteria semantyczne. Przymiotniki derywowane nazywają cechy przedmiotów i sytuacji przez wskazanie na czynność, proces lub stan, które są dla nich charakterystyczne (*obraźliwy, chorobliwy, słynny*), na relacje do innych przedmiotów (*ogrodowy, wodnisty, cenny*), na modyfikację cechy nazywanej przez podstawę (*przepiękny, niebieskawo*) oraz przez wskazanie na miejsce lub czas charakteryzujące przedmiot lub sytuację (*tutejszy, dzisiejszy*).

Wymienione typy semantyczne derywatów na ogół odpowiadają motywacji przez poszczególne części mowy. Jednak istnieją też derywaty motywowane przez wyrazy należące wtórnie do określonej części mowy. Tak np. przymiotniki odrzeczownikowe *treningowy, zawalowy, postny* nazywają czynności i procesy; niektóre pośrednio motywowane są przez czasowniki (*postny* ← *post* ← *po-*

ścić). Inne przymiotniki motywowane są przez rzeczowniki nazywające odcinek czasu, np. *tygodniowy*, *nocny*, a więc semantycznie są jakby odprzysłówkowe.

Ze względu na znaczenie słowotwórcze przymiotniki dzielą się na dwa rodzaje. Pierwsze z nich, mianowicie odczasownikowe i odrzeczownikowe, opisujemy uwzględniając kontekst rzeczownikowy. Ustalamy rolę semantyczną rzeczownika (stanowiącego podstawę słowotwórczą przymiotnika) względem określanego rzeczownika; np. przymiotnik *gangsterski* w grupie *gangsterski napad* użyty jest w roli agensa ('gangsterzy napadają'), a w grupie *gangsterski rewolwer* w funkcji dzierzawczej ('rewolwer należący do gangstera'). W konsekwencji opisywane są znaczenia kontekstowe, bowiem znaczenie leksemu jest ogólne, przymiotnik ten nazywa możliwość polegającą na niesprecyzowanym związku z rzeczownikiem *gangster*. Tylko niektóre leksemu przymiotne wyrażają sprecyzowaną relację semantyczną względem rzeczownikowej podstawy słowotwórczej, np. *tyczkowaty* 'podobny do tyczki', *antyrządowy* 'przeciw rządowi'.

Przymiotniki odprzymiotnikowe (podobnie jak *tyczkowaty*) wyrażają sprecyzowaną relację między derywatem a podstawą słowotwórczą, np. *prześmieszny* 'bardzo śmieszny', *przygłuchy* 'nie całkiem głuchy'. W ten sposób opisuje się znaczenia słowotwórcze leksemów. Również złożenia analizuje się badając motywację gramatyczną członów i relację semantyczną między pierwszym a drugim członem złożenia.

Do ujawnienia znaczenia słowotwórczego czy to leksemu, czy też użycia leksemu służą parafrazy (por. s. 371). Jeśli parafraza obejmuje rzeczownik określany (jak w przykładzie *gangsterski*), to wtedy ujawnia ona znaczenie kontekstowe przymiotnika; jeśli natomiast nie obejmuje go, to wtedy ujawnia znaczenie leksemu (jak w *prześmieszny*). Parafrazy można uważać za testy służące do odróżniania znaczeń kontekstowych lub też znaczeń słowotwórczych leksemu. Niektóre przymiotniki dopuszczają dwie parafrazy, co oznacza, że zachodzi neutralizacja opozycji między rolami semantycznymi przymiotników, na co przykłady (wraz z interpretacją) znajdują się w części materiałowej.

Przymiotniki niezłożone derywowane są w dwojaki sposób: większość za pomocą formantów afiksalnych, część – za pomocą derywacji paradygmatycznej (*sokoli* ← *sokół*). Typy kompozycji – jako bardziej różnorodne – zostaną przedstawione w punkcie poświęconym złożeniom.

Zaprezentowany poniżej opis jest schematyzujący i upraszczający z dwu co najmniej powodów. Po pierwsze, wielość relacji semantycznych, zwłaszcza między przymiotnikiem odrzeczownikowym a rzeczownikiem określanym, jest trudna do ogarnięcia. W ujęciu podręcznikowym dąży się do wychwycenia zjawisk regularnych, seryjnych i częstych. Pominięto więc różne kondensacje semantyczne i zjawiska z pogranicza normy, a także użycia terminologiczne. Zjawiska nietypowe winny znaleźć miejsce w opisie leksykalno-semantycznym. Poza tym z samej natury znaczenia są nieostre, co przejawia się m.in. w neutralizacji opozycji wprowadzanych przez aparat ról semantycznych. Zjawiska przejściowe, pograniczne są dla słowotwórstwa szczególnie charak-

terystyczne. Po drugie, mimo licznych w ostatnim pięćdziesięcioleciu opracowań brakuje systematycznych, wyczerpujących i jednolitych metodologicznie monografii formantów przymiotnikowych (zaopatrzonych w odpowiednie dane liczbowe i procentowe).

2. DERYWATY ODCZASOWNIKOWE – A (V)

2.1. WPROWADZENIE

Przymiotniki odczasownikowe nazywają właściwość przedmiotu lub zjawiska polegającą na związku z czynnością, procesem lub stanem. Najogólniej rzecz biorąc związek ten może być dwojaki. Po pierwsze, przymiotniki te w sposób bezpośredni wyrażają a) wykonywanie lub podleganie czynności (*znak ostrzegawczy* 'który ostrzega', *tkanka łączna* 'która łączy', *uprawne pole* 'które jest uprawiane'), b) podleganie procesowi (*migotliwe światło* 'które migoce'), c) znajdowanie się w pewnym stanie (*sąsiedni dom* 'który sąsiaduje') lub d) posiadanie cechy (*zgnity, rosły, zdenerwowany*), będącej rezultatem procesu nazwanego przez czasownik (*zgnić, (wy)rosnąć, zdenerwować się*). Po drugie, przymiotniki zawierają dodatkowo informacje o predyspozycji, czyli skłonności – w szerokim sensie – do wykonywania czynności czy też podlegania jej, a także znajdowania się w określonym stanie. Przymiotniki te określane są jako **predyspozycyjne**. Jako przykład posłuży derywat wyrażający jeden z typów predyspozycyjności, mianowicie 'możliwość': *uleczalny* 'który może być uleczony'. W derywacie tym pojawia się dodatkowy predykat o charakterze modalnym, przynoszący informację o możliwości zaistnienia czynności. W parafrazie wyraża ją składnik 'może/mozna'. Tak parafrazowane przymiotniki nazywane są **potencjalnymi**, a stanowią one jedną z podklas przymiotników predyspozycyjnych. W odróżnieniu od przymiotników predyspozycyjnych derywaty pierwszego typu będziemy nazywać **niepredyspozycyjnymi**. Tego typu przymiotniki bywały nazywane nieprecyzyjnie czynnościowymi (por. Grzegorzyczkowa 1984: 64–66).

Granica między przymiotnikami niepredyspozycyjnymi a predyspozycyjnymi nie zawsze jest ostra, innymi słowy może zachodzić neutralizacja tej opozycji, por.: *powtarzalny* 'który się powtarza' lub 'który można powtórzyć', *jadalny* 'gdzie się jada' lub 'który można zjeść', *zrzędlivy* 'który zrzędzi' lub 'który stale zrzędzi', *wstydlivy* 'który wyraża wstyd' lub 'który jest skłonny do wstydu', *uważny* 'który uważa' lub 'który charakteryzuje się tym, że uważa'. Dokonujemy wyboru interpretacji znaczenia przymiotnika (a tym samym wyboru parafrazy) w kontekście określanego rzeczownika. Jako niepredyspozycyjne (pierwsza parafraza) interpretujemy powyższe przymiotniki w kontekstach: *powtarzalna kuracja, pokój jadalny, zrzędlivy głos, wstydlive zachowanie*, a jako predyspozycyjne (druga parafraza) w następujących konteks-

tach: *powtarzalne rozwiązanie*, *grzyb jadalny*, *zrzędlivy dziadek*, *wstydlive dziecko*. Jak widać, ten sam przymiotnik charakteryzujemy różnie w zależności od określanego rzeczownika, a ściślej w zależności od typu przedmiotów, do których ta cecha zostaje odniesiona.

Okreslane rzeczowniki pełnią różne role semantyczne względem czynności nazwanej przez przymiotnik (zob. s. 377), przy czym nawet przy tym samym przymiotniku wystąpić mogą różne argumenty, jak w przykładach: *kot łowny* 'który łowi' – *zwierzyna łowna* 'która jest łowiona'. Rzeczownik *kot* nazywa subiekt (wykonawcę czynności), a rzeczownik *zwierzyna* – obiekt. Analogicznie: *oczy łzawiące* 'które łzawią' – *gazy łzawiące* 'które powodują łzawienie'. Rzeczownik *oczy* to nazwa subiektu, a *gazy* to nazwa przyczyny łzawienia.

Przed wszystkim jednak to cechy semantyczne czasownika, stanowiącego podstawę przymiotnika (a więc rodzaj orzekanej czynności), decydują o roli semantycznej nadrzędnego rzeczownika. Ten sam nadrzędny rzeczownik przy różnych przymiotnikach odczasownikowych występuje w różnych rolach, por.: *pamiętny dzień* to 'dzień, który jest pamiętany' – rzeczownik nazywa obiekt czynności; *mżysty dzień* to 'dzień, kiedy mży' – rzeczownik określa czas czynności.

Rozważania te dowodzą, że potrzebny jest kontekst rzeczownikowy, aby sprecyzować znaczenie przymiotnika odczasownikowego (a właściwie znaczenie formantu) oraz naturę relacji semantycznej w grupie przymiotnikowo-rzeczownikowej. Powyższe przykłady pokazują, że parafrazy, które służą do ujawniania roli semantycznej argumentów, mają postać zdań względnych, określających nadrzędny rzeczownik: A (V) N – 'N, który V'.

W parafrazie orzeczenie może mieć formę czynną (*znak ostrzegawczy* 'który ostrzega') lub bierną (*dostawne krzesta* 'które są dostawiane'). Na powierzchni wystąpić może także konstrukcja nieosobowa zawierająca *się* (*pamiętny dzień* 'który się pamięta', a głębiej 'który jest pamiętany'), lecz w istocie mamy tu do czynienia z relacją bierną. Zaimek względny *który* przyjmuje różne formy: *powtarzalny* 'który się powtarza', *sąsiednie województwo* 'z którym sąsiadujemy', *lina cumownicza* 'za pomocą której cumujemy'. W parafrazach mogą się też pojawić przysłówkowe zaimki względne (*sypialny pokój* 'gdzie się sypia', *mżysty dzień* 'kiedy mży'). Parafraza może ponadto zawierać wykładnik kauzacji 'powodować' (*gazy łzawiące* 'które powodują łzawienie'), wykładnik informujący o przeznaczeniu (*sypialny pokój* 'przeznaczony do spania') lub predyspozycyjności, np. potencjalności (por. *uleczalna choroba* 'którą można uleczyć').

Derywaty niepredyspozycyjne to wynik przekształcenia czysto składniowego czasowników w przymiotniki, przy czym konstrukcje rzeczownikowo-przymiotnikowe i konstrukcje ze zdaniem względnym funkcjonują w zdaniach zamiennie, są więc konstrukcjami synonomicznymi, por. *Zobaczył napis ostrzegawczy* || *napis, który ostrzega*, *Wyrzucił zgniłe jabłka* || *jabłka, które zgniły*, *Minął pole uprawne* || *pole, które (ktoś) uprawia*. Formanty derywujące przymiotniki niepredyspozycyjne pełnią więc funkcję **transpozycyjną** (zob. s. 375). Natomiast derywaty predyspozycyjne, stanowiąc wynik przekształcenia składniowego,

zawierają ponadto nadwyżki znaczeniowe. Ujawniają je parafrazy w postaci dodatkowych predykatów, jak np. potencjalność ('można') przymiotnika *uleczal-ny*. Z tego też powodu formantowi *-alny*, a ogólniej formantom tworzącym derywaty predyspozycyjne przypisuje się funkcję **mutacyjną** (zob. s. 378).

Znaczenia niepredyspozycyjne właściwe są również, a ściślej, przede wszystkim – imiesłowom przymiotnikowym. Część słów o postaci imiesłowów przymiotnikowych należy jednak uznać za funkcjonalne przymiotniki. Za przymiotniki uznamy te leksemy, które wykazują zmianę znaczenia w stosunku do czasownika, np. *kochająca matka* to 'matka charakteryzująca się tym, że kocha', podobnie *myślący chłopak*. Za przymiotniki uznamy też leksemy mające postać imiesłowów biernych, które są utworzone od czasowników nieprzechodnich: *wyspany*, *uśmiechnięty*. Ważnym czynnikiem decydującym o kwalifikacji przymiotnikowej jest utrata znaczenia aktualnego przez imiesłów. Przymiotniki odczasownikowe zawierają w swoim znaczeniu element trwałości, o czym świadczy fakt, że nie przyjmują one określeń temporalnych, por. *praca pisemna* – **teraz pisemna*; *oprawna książka* – **dziś opravna*; *strzeliste jodły* – **od wczoraj strzeliste*. Natomiast imiesłowy przymiotnikowe, będące formami fleksyjnymi czasownika, łączą się z określeniami temporalnymi: *chłopiec piszący teraz wypracowanie*, *list napisany wczoraj*, *oprawiona tydzień temu książka*, *strzelający w tej chwili karabin*. Za przymiotniki uznamy te imiesłowy, które utraciły znaczenie aktualne, a tym samym przestały być czasownikami, np. *szanowany obywatel*, *znany aktor*.

Kwestia odróżnienia imiesłowów przymiotnikowych od przymiotników odczasownikowych ma znaczenie praktyczne, ponieważ partykułę *nie* piszemy rozłącznie z czasownikami (*Miał umysł jeszcze nie zmacony wiekiem*), a łącznie z przymiotnikami (*niezmacona pogoda ducha*). W rezultacie mamy więc dwojaką pisownię tych samych ciągów w zależności od ich znaczenia. Znane są kłopoty w rodzaju: *W pokoju było kilka osób niepalących wobec Gości w danym momencie nie palących poczęstowano kawą*. (Szymczak 1975: 97 i 101–102). Rozsądnym rozwiązaniem jest propozycja E. Polańskiego (1996, s. LXI), aby w razie wątpliwości stosować pisownię łączną, niezależnie od tego, czy imiesłowy pełnią funkcję przymiotnikową czy czasownikową.

Niektóre słowa używane są dwojako, np. *siedzący*: jako imiesłów przymiotnikowy w połączeniu *siedzący (w tej chwili) chłopiec*, a jako przymiotnik w połączeniu *siedzące miejsce* ('przeznaczone do siedzenia' – znaczenie nieaktualne); *gotowane mleko* – *gotowane właśnie mleko*; *murowany dom* – *murowany od miesiąca dom*. W takich wypadkach postuluje się odróżnianie dwóch homonimicznych leksemów – czasownikowego i przymiotnikowego. Podobnie za imiesłów przymiotnikowy czynny uznamy *spiące (dziecko)* w znaczeniu 'teraz spi', natomiast za przymiotnik – w znaczeniu 'teraz chce spać', tj. w znaczeniu 'senne'.

Niektóre derywaty dopuszczają dwie interpretacje. Może to być interpretacja odczasownikowa lub odrzeczownikowa, np. *placzkliwy*, *piszkliwy*, *manifestacyjny*, *składany* ← 1) *plakac*, *piszczeć*, *manifestować*, *składać się*, 2) *placz*, *pisz*, *manifestacja*, *skład*, albo też odczasownikowa lub odprzymiotnikowa, np. *nieuchwytny*, *nieosiągalny* ← 1) *nie uchwycić*, *nie osiągnąć*, 2) *uchwytny*, *osiągalny*. W tym wypadku podstawę słotwórczą przymiotnika stanowić może wyrażenie syntaktyczne, mianowicie zaprzeczony leksem czasownikowy (*nie osiągnąć*) (zob. 2.3.1.).

2.2. PRZYMIOTNIKI NIEPREDYSPOZYCYJNE

Przymiotniki te oznaczają cechę polegającą na wykonywaniu lub podleganiu czynności, procesowi albo stanowi, a także cechę będącą rezultatem czynności.

Struktura semantyczna grupy A(V)N zależy od tego, jaką rolę względem podstawy czasownikowej, czyli wyjściowego predykatu (V), pełni określany rzeczownik (N). Połączenie przymiotnika z rzeczownikiem stanowi przekształcenie wyjściowej struktury predykatowo-argumentowej, np. w połączeniu *szkodliwy pokarm* 'pokarm, który szkodzi' – rzeczownik nazywa subiekt czynności, a w połączeniu *oprawna książka* 'książka, która została oprawiona' lub 'książka, którą ktoś oprawił' – rzeczownik nazywa obiekt czynności. Określone przez przymiotnik rzeczowniki nazywają głównie argumenty przedmiotowe pełniące różne role semantyczne, przede wszystkim subiektu i obiektu (jak wyżej), ale także rezultatu czynności (*rana cięta*), przyczyny (*gazy łzawiące*), narzędzia (*lina cumownicza*), miejsca (*pokój sypialny*) i czasu (*wieczór zapoznawczy*). Szerzej zob. Grzegorzycykowa 1982.

W pewnych wypadkach określone rzeczowniki są nazwami czynności, możemy je wówczas interpretować jako argumenty zdarzeniowe (nieprzedmiotowe). Mamy tu do czynienia z relacją między dwiema czynnościami, między dwiema strukturami predykatowo-argumentowymi. Jako przykład niech posłuży *spotkanie przygotowawcze*: 1) 'ktoś spotyka się z kims' i 2) 'ktoś przygotowuje coś'. Oba zdarzenia połączone są relacją celową: 'spotkanie mające na celu przygotowanie'. Pokróćce scharakteryzujemy kolejno role semantyczne określanego rzeczownika, a także rolę przymiotnika przy rzeczowniku czynnościowym, procesywnym lub stanowym.

2.2.1. Określany rzeczownik pełni funkcję subiektu

Grupy złożone z przymiotnika niepredyspozycyjnego określającego rzeczownik subiektowy parafrazujemy, stosując formę czynną czasownika podstawowego, np. *szkodliwy pokarm* 'pokarm, który szkodzi'. Derywaty tego rodzaju nie stanowią grupy jednolitej. Ich interpretacja zależy od cech podstawowego czasownika.

Derywaty motywowane przez czasowniki niedokonane oznaczają cechy polegające na wykonywaniu czynności lub podleganiu procesowi albo stanowi. Oto przykłady:

-ny: *wędrowne ptaki, przelotne deszcze, mylne przesłanki, słynny aktor, nudny nauczyciel, tkanka łączna*;

-liwy: *troskliwa matka, migotliwa latarnia, dokuczliwy wiatr, połyskliwa materia*;

-czy, -awczy, -niczy: *pies gończy, zabójczy klimat 'który zabija', brygada naprawcza, znak wywoławczy, środki zapobiegawcze, statek holowniczy*;

-ski, -alski: *zwycięski wódz, guzdralski, zapominalski chłopiec*;

-ki: *lepka substancja, giętka gałązka, sypki cukier*;

-ni: *odpowiednia sukienka 'która odpowiada [określonej sytuacji]*;

-iwy, -awy: *mściwy człowiek, kulawy koń*;

-isty: *porywisty wiatr*;
-ity: *smakowite jedzenie*;
-acy: *klujący zarost, świecąca kula, łzawiące oczy*.

Są wśród nich derywaty nazywane ściśle agentywnymi, tworzone od czasowników czynnościowych, np. *badawczy, śledczy, wędrowny, łowny*, oraz derywaty nazywane neutralnymi lub nieagentywnymi, tworzone od czasowników stanowych bądź procesywnych, np. *stynny, przemijalny, zależny*, a przede wszystkim od reflexiwów, np. *sypki* 'który się sypie', *lepki* (zob. Grzegorzyczkowa 1984: 64–65).

Derywaty motywowane przez czasowniki dokonane procesywne oznaczają stany (cechy) wytworzone w wyniku zachodzenia procesu, np. *wyrudziła sukienka, zsiadłe mleko, zbiegły jeniec, spróchniałe drzewo, posiwiaty starzec*. Bywają one nazywane rezultatywnymi. Najbardziej typowo tworzone są za pomocą formantu *-ły*, „regularnie od czasowników na *-e-*, *-ej-* (np. *oniemieć* → *oniemiały*, *skamieniec* → *skamieniały*), prawie regularnie od czasowników z sufiksem *-nąć* (*ucichnąć* → *ucichły*, *ogłuchnąć* → *ogłuchły*, ale *pęknąć* → **pękły*) i nieregularnie od innych czasowników (*upadły* od *upaść*, *przybyły* od *przybyć*)” (Grzegorzyczkowa 1984: 65–66).

Do tej grupy zaliczyć też należy przymiotniki o postaci imiesłówów biernych utworzonych za pomocą sufiksów:

-ony: *zaginiony łódź, zasłużony emeryt, zdziwiony chłopak*;
-any: *wyspane dziecko*;
-ty: *uśmiechnięte dziecko, wypoczęty ojciec, nadęta dziewczyna*.

1.2. Okreslany rzeczownik pełni funkcję obiektu

Grupy złożone z rzeczownika w funkcji obiektu i z przymiotnika niepredyspozycyjnego określającego ten rzeczownik parafrazuje się stosując czasownik podstawowy w formie biernej, np. *oprawna książka* 'która została oprawiona' lub 'którą ktoś oprawił', bądź też stosując konstrukcję nieosobową z *się*, np. *pamiętne dni* 'które się pamięta'. Odpowiednie przymiotniki nazywane są biernymi (dodać trzeba, że rzeczownik pełni czasem rolę rezultatu, np. *murowany dom*). Tworzone są często od czasowników dokonanych (choć nie tylko). Nazywają one stan wytworzony w obiekcie w wyniku czynności nazwanej przez czasownik stanowiący podstawę słowotwórczą przymiotnika. Oto przykłady:

-ny: *uprawne pole, dostawne krzesła, wymierne korzyści, potrzebny prowiant, uchwytny różnica*;
-ony: *pieczone mięso*;
-any: *szanowany obywatel, znany wiersz, gotowane mleko, zaniedbany dzieciak*;
-ty: *najęty pracownik, niedomyte dziecko*.

1.2.3. Okreslany rzeczownik nazywa narzędzie czynności

Narzędzie (instrument) rozumiane jest szeroko, w znaczeniu środka czynności. W parafrazie występuje wykładnik 'za pomocą którego', np. *lina cumownicza* 'lina, za pomocą której ktoś cumuje'. Oto dalsze przykłady:

- czy, -awczy: *piec ogrzewczy, metody badawcze*;
- ny: *papier ścierny, instalacja grzejna, leki wykrztuśne*;
- liwy: *urągliwa piosenka, obraźliwe słowa*;
- ący: *srodki oszalamiające, łagodzące*.

Na znaczenie narzędzia nakłada się informacja o przeznaczeniu, którą można uwzględnić w parafrazy, np. *papier ścierny* 'papier, który jest przeznaczony do ścierania'.

2.2.4. Określany rzeczownik w roli lokatywnej lub temporalnej

Rzeczownik nadrzędny lokalizuje czynność nazywaną przez przymiotnik. Może to być lokalizacja przestrzenna, wówczas w parafrazy można użyć zaimka 'gdzie' (choć lepsze stylistycznie są parafrazy zawierające formę zaimka 'który' z odpowiednim przyimkiem), np. *rampa załadownicza* 'rampa, gdzie się załadunkuje'. Dalsze przykłady:

- czy, -awczy, -niczy: *dom wychowawczy, poprawczy, kanał holowniczy*;
- ki: *grząski grunt* 'w którym się grzeźnie';
- ni: *przechodni pokój* 'przez który się przechodzi'.

W niektórych przykładach dochodzi element semantyczny 'przeznaczenie', np. -alny: *sala jadalna, pokój sypialny* 'pokój przeznaczony do tego, by w nim jadać, sypiać';

- ący: *miejsce siedzące, stojące*.

Rzeczownik nadrzędny lokalizuje też czynność pod względem temporalnym, co najlepiej oddaje w parafrazy wykładnik 'kiedy' lub 'w czasie którego', por.

- czy, -awczy: *okres twórczy, sezon badawczy, wieczór zapoznawczy*;
- isty ||-ysty: *mżysty dzień*.

W roli lokatywnej czy temporalnej występują rzeczowniki o określonej semantyce: są to nazwy miejsca lub nazwy odcinków czasu.

Zwrócić trzeba uwagę na neutralizację niektórych opozycji wyrażanych przez określany rzeczownik, szczególnie opozycji między narzędziem a subjektem, np. *statek holowniczy, ożywczy napój*, czasem dotyczy to opozycji między subjektem a obiektem, np. *chybotliwa łódź, zaniedbane, niedomyte dziecko*, a także między subjektem a miejscem: *zakład wychowawczy*.

2.2.5. Określany rzeczownik w roli skutku lub przyczyny czynności

Określany rzeczownik występować może w obu rolach semantycznych. Rzeczownik nazywa skutek (rezultat) czynności:

- ty: *rana cięta* 'rana, która jest wynikiem cięcia' lub 'cięcie spowodowało ranę';
- any: *rana szarpana*;
- ny: *cechy dziedziczne*;
- czy: *wiersze naśladowcze*.

Rzeczownik nazywa przyczynę czynności lub stanu, a więc przymiotnik nazywa skutek, czyli grupa przymiotnikowo-rzeczownikowa ma znaczenie kauzatywne:

- ny: *bakterie gnilne* 'bakterie, które powodują gnicie' lub 'gnicie, które jest spowodowane przez bakterie', *leki wykrztuśne*;
- ki: *cierpkie jagody* 'które powodują cierpienie';
- ący: *gazy łzawiące*.

Rzeczowniki określane nie pełnią roli standardowego subiektu, ponieważ nie można ich sparafrazować następująco: *bakterie, które gniją*. *gazy, które łązawią*.

1.6. Relacja między dwoma predykatami

Analizowane dotychczas przykłady wyrażały relacje między czynnością wskazaną przez przymiotnik a przedmiotem (lub odcinkiem czasu) nazywanym przez rzeczownik. Oprócz nich istnieją połączenia A (V) N, w których także rzeczownik jest nazwą czynności, procesu lub stanu, czyli rzeczownik stanowi wynik nominalizacji, jak w przytoczonym na wstępie przykładzie *spotkanie przygotowawcze*. Mamy wówczas do czynienia z dwiema czynnościami, między którymi zachodzą różne relacje znaczeniowe.

Na ogół jedna z nich jest pod względem semantycznym podporządkowana drugiej, przy czym zwykle podstawa przymiotnikowa nazywa czynność podporządkowaną czynności nazwanej przez nadrzędny rzeczownik. Warto wspomnieć o kilku rodzajach tych relacji:

1. Przede wszystkim niektóre rzeczowniki można uznać za argumenty zdarzeniowe – w funkcji subiektów:

-liwy: *przenikliwy chłód* 'chłód, który przenika', *dotkliwy ból*;

-czy, -awczy, -niczy: *praca tworcza*, *gest wywoławczy*, *właściwości lecznicze*;

2. Podstawa przymiotnika nazywa czynność stanowiącą cel drugiej czynności:

-alny: *mowa powitalna* 'mówić, aby powitać', *błagalne spojrzenie*;

-czy, -awczy, -niczy: *wojny zdobywcze*, *wiercenia poszukiwawcze*, *czynności wydalnicze*;

-acyjny: *marsz protestacyjny*, *manifestacyjny przemarsz*;

3. Podstawa przymiotnika nazywa czynność, która stanowi skutek (rezultat) innej czynności:

-ny: *złubne posunięcie* 'posunięcie, którego rezultatem jest zguba';

4. Niekiedy podstawa przymiotnika nazywa sposób wykonania czynności:

-ny: *skoczny taniec*, *ruch skrętny*;

-ły: *wytrwała praca*;

-liwy: *kłóliwa rozmowa*, *pożądliwe spojrzenie*, *napastliwa krytyka*;

-ący: *kulejący chód*;

-isty: *posuwisty krok*.

Ponadto w niektórych połączeniach można by dopatrzeć się relacji podobieństwa: *kłóliwa rozmowa* 'rozmowa podobna do kłótni', *napastliwa krytyka*, *placziwy głos*, jednak wtedy lepiej byłoby interpretować przymiotnik jako odrzeczownikowy (por. 3.2.18.).

2.3. PRZYMIOTNIKI PREDYSPOZYCYJNE

Część przymiotników (a ściślej ich formanty, np. *krzyk-liwy* w połączeniu *krzykliwe dziecko*) wyraża jakiś typ predyspozycyjności (skłonności) przedmiotu określanego (*dziecko*) wobec czynności lub stanu wyrażanego czasownikiem podstawowym (*krzyczeć*). Ta predyspozycyjność sprowadza się do kilku cech. Oto najważniejsze z nich:

1) możliwość wykonania czynności, która znajduje odbicie w parafrazie w postaci składnika 'można', np. *uleczalna choroba* 'choroba, którą można uleczyć' – przymiotniki tak parafrazowane nazywamy potencjalnymi;

2) częstota wykonywania czynności, np. *krzykliwe dziecko* 'które często || stale krzyczy' – przymiotniki, które parafrazujemy używając komponentu 'stale' lub 'zawsze', nazywac będziemy habitualnymi;

3) cecha wyrażana w parafrazie składnikiem 'duzo', np. *kosztowne meble* 'meble, które dużo kosztują' – takie przymiotniki nazywane są kwantytatywnymi;

4) cecha parafrazowana z użyciem komponentu 'dobrze', np. *gospodarny kierownik* 'kierownik, który dobrze gospodaruje' – takie przymiotniki określane są jako oceniające.

Powyższy zestaw czterech cech ustaliła A. Nagórko (1987). Natomiast w prekursorskiej rozprawie J. Puzynina (1976) wyróżnia sześć grup przymiotników: potencjalne: *wykonalne zadanie*; koniecznościowe: *płatny wstęp* 'za który trzeba płacić || za który się płaci'; woluntatywne: *usłużny* 'który chce usłużyć'; przeznaczeniowe: *pokój sypialny* 'przeznaczony do spania'; łatwościowe: *chybotliwy* 'który się łatwo chyboce || może być chybotany'; skłonnościowe: *kochliwy młodzieniec* 'skłonny do kochania'. R. Grzegorzycowa (1984: 66–67) wyróżniła tylko trzy grupy przymiotników: skłonnościowe (*łękliwy chłopiec* 'skłonny do lękania się'), zdolnościowe (*pojętny uczeń* 'zdolny do pojmwania') i potencjalne.

2.3.1. Przymiotniki potencjalne – ['można'] – (POT)

Przymiotniki te określają zwykle rzeczowniki występujące w funkcji obiektu czynności, stąd nazywane są możliwościami biernymi, np. *zauważalne zmiany* 'które można zauważyć'. Rzadko występują przy rzeczownikach w roli subiektów czynności, np. *niezdecydowany człowiek* 'który nie może się zdecydować', wyjątkowo – przy rzeczownikach w innej funkcji, np. lokatywnej: *żeglowna rzeka* 'po której można żeglować', *przejezdna droga*. Tworzone są głównie od czasowników przechodnich, np. *przenośny*, choć możliwe są i od nieprzechodnich, np. *mieszkalne pomieszczenie* (zob. Grzegorzycowa 1984: 67).

W funkcji tworzenia przymiotników potencjalnych wyspecjalizował się formant *-alny*, bardzo produktywny i regularny, tworzący przymiotniki od niedokonanych czasowników przechodnich (zob. Szymanek 1985: 108–118 i 139), np. *poznawalna rzeczywistość*, *wymienialna złotówka*, *porównywalne płace*, *obserwowalne zjawiska*, *akceptowalne sformułowanie*. Ponadto przymiotniki tego typu tworzy kilka innych formantów:

-ny: *materiały palne*, *przenośne radio*, *wymierne korzyści*, *rozstawny stół*;
-liwy: *łamliwe kości*;
-any: *rozsuwany stół*;
-ki: *chwytkie palce*.

Przymiotniki te tworzone są często od czasowników zaprzeczonych, np.

-alny: *niesięg-alny* ← *nie osiągnąć*;
-any: *niezdecydow-any* ← *nie zdecydować się*;
-ony: *niezastąpi-ony* ← *nie zastąpić*;
-ty: *niepoję-ty* ← *nie pojąć*;
-ły: *niedościg-ły* ← *nie doścignąć*;
-ny: *nieuchwyt-ny* ← *nie uchwycić*.

2. Przymiotniki habitualne – ['stale' || 'często'] – (HAB)

Za habitualne uznajemy te przymiotniki, które parafrazujemy z użyciem składnika 'stale' lub 'często', np. *ustępliwy brat* 'brat, który stale || często ustępuje'.

Do tej grupy zaliczamy przymiotniki nazywane przez J. Puzyninę (1976b) skłonnościowymi i łatwociowymi, a przez R. Grzegorzycową (1984: 66) – skłonnościowymi i zdolnościowymi. (Przymiotniki określające obiekt, np. *pobudliwy pacjent*, nazywane są skłonnościowymi biernymi.) J. Puzynina (1976b: 265) pisze, że opozycja między tymi dwiema grupami często ulega neutralizacji, np. *łamlwa skala* to 'skala częściej łamiąca się niż inne', a zarazem 'łatwo, bez trudu dająca się łamac'.

Przymiotniki te zwykle określają rzeczowniki będące subjektem czynności, np. *gderliwy dziadek*, *człowiek podejrzliwy*, *łękliwe dziecko*, jednak mogą też określać obiekt czynności, np. *pobudliwy pacjent*. Przymiotniki habitualne odnoszą się z reguły do nazw osób, czasem – do nazw istot żywych, np. *krzykliwe mewy*, *kaśliwe bąki*, *płochliwe ptactwo*, rzadziej – do niektórych nazw przedmiotów nieożywionych: *kurczliwy materiał*, *chybotliwa kładka*, *wywrotna łódź*. Te ostatnie mieszczą się w grupie przymiotników zwanych skłonnościowymi i najlepsza jest parafraza zawierająca składnik 'łatwo', np. 'łódź, która się łatwo wywraca'.

Niektóre z tych przymiotników używane są również niepredyspozycyjnie (zob. 2.1.): np. *łękliwy głos* 'wyrządzający stan lęku', *tchórzliwe zachowanie*, *wnikliwy umysł*, *kaśliwy dowcip* 'który kąsa', *obraźliwe słowa* – zachodzi więc neutralizacja opozycji: predyspozycyjność – niepredyspozycyjność (zob. Grzegorzycowa 1984: 66).

W tworzeniu przymiotników habitualnych wyspecjalizował się formant *-liwy* (zob. Puzynina 1976b: 266), np. *powściągliwy*, *pamiętliwy*, *zapobiegliwy*. Wyjątkowo trafiają się i inne formanty, szczególnie:

-ny: *domyślny człowiek*, *chwiejna trzcina*, *marudny pacjent*, *przymilne dziecko*;

-ity: *chorowite dziecko*, *pracowity chłopiec*.

2.3. Przymiotniki kwantytatywne – ['dużo'] – (KWANT) i oceniające – ['dobrze'] – (OCEN)

Parafraza przymiotników kwantytatywnych zawiera składnik 'dużo', ewentualnie 'mocno', np. *kosztowny strój* 'strój, który dużo kosztuje', *dokuczliwy wiatr* 'wiatr, który mocno dokucza'. Derywaty te nazywane też bywają intensywnościowymi. Tworzone są za pomocą kilku formantów:

-ny: *plodna gleba*;

-ły: *wytrzymały piechur*;

-ity: *chorowite dziecko*, *pracowity chłopiec*;

-liwy: *dokuczliwy wiatr*.

Przymiotniki *oczytany*, *wygadany* ze słowotwórczego punktu widzenia nie są kwantytatywne, ponieważ znaczenie intensywności wnosi nie formant, lecz temat słowotwórczy, czyli znaczenie to zawarte jest już w podstawach czasownikowych *oczytać się*, *wygadać się* (w znaczeniu 'nagadać się dość').

Parafraza przymiotników oceniających zawiera składnik 'dobrze', np. *bitny żołnierz* 'który dobrze się bije'. Derywaty te tworzone są za pomocą formantów:

-ny: *rządny gospodarz, widny pokój, widny dzień* 'dzień, kiedy dobrze widac';

-liwy: *zyczliwy kolega*.

Nie ma formantów wyspecjalizowanych w którejś z tych dwóch funkcji, ponadto przymiotniki kwantytatywne i oceniające są nieliczne.

Między wymienionymi grupami przymiotników predyspozycyjnych zachodzą neutralizacje. Znaczenie potencjalne często towarzyszy innym, w szczególności znaczeniu habitualnemu, por. *pobudliwy pacjent* 'pacjent, który często bywa pobudzony' i 'którego łatwo można pobudzić', a także znaczeniu kwantytatywnemu i oceniającemu, np. *pakowny kufer* 'kufer, w który można dużo zapakować', *ustawny pokój* 'pokój, w którym można dobrze (wygodnie) ustawić (meble)' (zob. Grzegorzyczkowa 1984: 67). Neutralizacja zachodzi również między znaczeniem habitualnym a kwantytatywnym, np. *chorowite dziecko* 'dziecko, które [stale || dużo] choruje'; *myślący chłopiec* 'który [stale || dużo] myśli' i *kochająca matka*.

2.4. CHARAKTERYSTYKA FORMANTÓW

Na zakończenie (w tabeli 1) podajemy zestawienie formantów wraz z przypisaną im charakterystyką semantyczną. Charakterystyka ta sprowadza się do oddzielenia formantów niepredyspozycyjnych i predyspozycyjnych, a w obrębie tych ostatnich do wydzielenia formantów potencjalnych i habitualnych (choć w niektórych wypadkach należałoby mówić raczej o znaczeniach kontekstowych derywatów).

Punktem wyjścia przy sporządzaniu listy formantów były ustalenia K. Kowalik (zob. s. 599–600, por. też Kowalik 1977) dotyczące sufiksów przymiotnikowych łączących się z podstawami czasownikowymi. Opierając się na tych ustaleniach, można stwierdzić też, że formant jest nieproduktywny lub że derywaty są nieliczne (izolowane). W tabeli uwzględnia się nie tylko formanty częste bądź produktywne, lecz także nieproduktywne, przede wszystkim -czy, -ły i -ty. Oto dalsze formanty nieproduktywne lub występujące w nielicznych derywatach: -(al)ski: *zwycięski, zapominalski*; -isty || ysty: *posuwisty, mżysty*; -iwy, -awy: *mściwy, kulawy*; -ity: *pracowity*; -ki: *sypki*.

Do danych dotyczących funkcji semantycznych formantów rzadkich podchodzić trzeba bardzo ostrożnie wobec małej ilości odpowiednich derywatów i przykładów na ich użycia w tekstach.

Łącznie traktujemy formanty proste i złożone: -ski i -alski: *zwycięski* i *zapominalski*; -czy, -awczy, -niczy: *twórczy, wychowawczy, holowniczy*; -ny i np. -acyjny: *ładowny, egzaminacyjny*; a także -any, -ony i -ty. Natomiast w osobnych rubrykach są umieszczone formanty -ny i -alny oraz -liwy i -iwy – ze względu na specjalizację semantyczną formantu -alny i -liwy. Przymiotnik *myślący* ze względu na zjawisko neutralizacji pojawia się w dwu rubrykach.

Jak wynika z tabeli, najbardziej wielofunkcyjny, najmniej wyspecjalizowany jest formant -ny, derywujący przymiotniki wszystkich klas. Bardziej wyspecjalizowany jest formant -ły, który derywuje przede wszystkim przymiotniki nazywane przez R. Grzegorzyczkową rezultatywnymi, a ściślej te z nich, które

Tabela 1. Funkcje formantów odczasownikowych*

Funkcje Formanty	Niepredyspozycyjne	Predyspozycyjne		
		POT	HAB	KWANT OCEN
-ny	<i>uprawny</i> <i>słynny</i>	<i>przenosny</i>	<i>marudny</i>	<i>plodny</i> <i>bitny</i>
-alny	<i>blagalny</i>	<i>porównywalny</i>		
-lwy	<i>migotliwy</i>	<i>zaraźliwy</i>	<i>ustepliwy</i>	<i>dokuczliwy</i> <i>życzliwy</i>
-czy	<i>ogrzewczy</i>			
-ły	<i>wytrwały</i>	<i>niedosigły</i>		<i>wytrzymały</i>
-ący	<i>łagodzący</i>		<i>myślący</i>	<i>myślący</i>
-ony, -any, -ty	<i>zasłużony</i> <i>szanowany</i> <i>nadęty</i>	<i>niezastąpiony</i> <i>rozsuwany</i> <i>niepojęty</i>		
-ity	<i>smakowity</i>		<i>chorowity</i>	<i>pracowity</i>
-ni	<i>przechodni</i>			
-ki	<i>sypki</i>	<i>chwytki</i>		
-iwy	<i>mściwy</i>			
-isty	<i>porywisty</i>			
-ski	<i>zwycięski</i>			

* Puste rubryki oznaczają, że w danej funkcji formant nie występuje lub jest bardzo rzadki (dotyczy to też dalszych tabel).

określają rzeczownik subiektywny. Pewną specjalizację można przypisać następującym formantom: *-ący* tworzy przymiotniki niepredyspozycyjne, zwane tradycyjnie czynnościowymi; formanty *-ony*, *-any*, *-ty* tworzą głównie przymiotniki zwane tradycyjnie biernymi. Formanty *-czy*, *-awczy*, *-niczy* nie są wyspecjalizowane, ale też nie są częste i nie są produktywne. Natomiast wyraźnie wyspecjalizowane są dwa formanty tworzące przymiotniki predyspozycyjne: *-alny* tworzy głównie przymiotniki potencjalne, a *-lwy* – habitualne. Stąd wniosek, że korelacja między jakością formantu a funkcją derywatu przymiotnikowego jest dość ograniczona. Drugi wniosek: przymiotniki odczasownikowe tworzone są tylko w drodze derywacji sufiksальной. Wniosek ten jest konsekwencją interpretacji derywatów typu *nieosiągalny*, *niedościgły*, *nieuchwytny* jako motywowanych przez zaprzeczony czasownik (wyrażenie syntaktyczne), a tym samym nieuznawania prefiksu *nie-* za formant. Pominięte zostały przymiotniki imiesłowopodobne, np. *s-pragnony* ← *pragnąc*; *z-takni-ony* ← *taknąc*.

3. DERYWATY ODRZECZOWNIKOWE – A (N)

3.1. OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA

We współczesnym języku polskim przymiotniki odrzeczownikowe stanowią klasę niezmiernie liczną i niemal nieograniczenie pomnazaną. Jak ustaliła H. Satkiewicz (1969: 128), nowe przymiotniki odrzeczownikowe stanowią ok. 87% derywatów przymiotnikowych, z czego wynika, że nowe derywaty odczasownikowe i odprzymiotnikowe stanowią zaledwie ok. 13%. Obliczenia te dotyczą tylko przymiotników prostych, do których H. Satkiewicz nie zalicza przymiotników od wyrażen przyimkowych, traktując je łącznie ze złoženiami.

3.1.1. Przymiotniki transpozycyjne i mutacyjne; relacyjne i jakościowe

Wiele formacji ma charakter potencjalny. Powstają one w wyniku przekształcen składniowych form przypadkowych rzeczownika lub wyrażen przyimkowych, np. *chłopska chata* ← *chata chłopą*, *zupa mleczna* ← *zupa z mleka*, *materiał płaszczowy* ← *materiał na płaszcz*. Grupy te są ekwiwalentami składniowymi i semantycznymi. Odpowiednie derywaty (*chłopski*, *mleczny*, *płaszczowy*) uznajemy za **transpozycyjne**, ponieważ derywujące je formanty (*-ski*, *-ny*, *-owy*) pełnią funkcję wyłącznie gramatyczną, to jest zmieniają część mowy.

Derywaty tego typu to **przymiotniki relacyjne** (zob. prekursorskie prace A. Heinza 1956 i 1957 oraz monografie M. Gawelki 1976 i B. Szymanka 1985: 141–165). Zdaniem B. Szymanka (s. 160) przymiotniki relacyjne bliskie są kategorialności. Nazwa „relacyjne” bierze się stąd, że przymiotniki te wraz z określanymi rzeczownikami informują o relacji między dwoma przedmiotami (w cytowanych wyżej przykładach między chłopem a chatą, między mlekiem a zupą i między płaszczem a materiałem), z których jeden nazywany jest przez rzeczownik stanowiący podstawę słowotwórczą przymiotnika (N_{podst}), a drugi – przez rzeczownik określaną (N_{okz}).

Drugą klasę derywatów stanowią **przymiotniki jakościowe**, np. *szczudłowate nogi* ‘nogi [podobne do] szczudel’; *soczyste jabłko* ‘jabłko, w którym [jest dużo] soku’. Te przymiotniki oznaczają nie tylko relację między dwoma przedmiotami, ale i jakąś cechę charakterystyczną przedmiotu. Nadwyżki znaczeniowe ujawniają się w parafrazie w postaci dodatkowych składników, np. ‘podobny do’ i ‘duzo’. Formanty pełnią funkcję nie tylko syntaktyczną, ale i semantyczną, dlatego derywaty te zaliczamy do **mutacyjnych**. Do klasy przymiotników jakościowych zalicza się te przymiotniki, w których – intuicyjnie rzecz ujmując – znaczenie jakościowe dominuje nad relacyjnym.

Powyzsza najogólniejsza konstatacja o dwóch klasach derywacyjnych dotyczy w zasadzie leksemów, a nie użyc przymiotników. Tymczasem jeden leksem w pewnych użyciach należy uznać za relacyjny, np. *stalowy drut* ‘drut ze stali’, a w innych – za jakościowy, np. *stalowe nerwy* ‘nerwy jakby ze stali’ (zob. Szymanek 1985: 144–145). W istocie między tymi dwoma kategoriami istnieje strefa przejściowa: wiele derywatów trudno jednoznacznie zaklasyfikować do jednej z nich.

2. Znaczenia kontekstowe. Trzy typy relacji semantycznych

To, że przymiotniki analizuje się w związku z określonym rzeczownikiem, wynika z ich niesamodzielności semantycznej i składniowej. Relacje semantyczne między przymiotnikiem a rzeczownikiem określonym ujawnia parafraza grupy A (N_{podst}) N_{okr} . W ten sposób opisuje się znaczenia (użycia) kontekstowe. Ten sam derywat w różnych kontekstach rzeczownikowych pełni różne role semantyczne. Jako przykład niech posłuży leksem *rowerowy*, który ma znaczenie słowotwórcze (strukturalne) 'mający związek z rowerem'. Role semantyczne wyrażane przez użycia tego przymiotnika są różne. Rzeczownik stanowiący podstawę słowotwórczą (N_{podst}) nazywa: środek czynności w połączeniu *wycieczka rowerowa* 'za pomocą roweru'; obiekt w połączeniu *sklep rowerowy* 'w którym sprzedaje się rowery'; całość względem części *koło rowerowe* 'które jest częścią roweru'.

Relacje między N_{okr} a N_{podst} sprowadzają się do trzech głównych typów.

Po pierwsze, jest to stosunek między predykatem (wyrażonym przez nazwę czynności w podstawie przymiotnika lub w określonym rzeczowniku) a któryś z jego argumentów, np. *siostrzana rada* (N_{podst} – *siostra* w funkcji subiektu czynności, por. *siostra radzi*); *prześladowania narodowe* (N_{podst} – *naród* w funkcji obiektu, por. *prześladować naród*). Sytuacja jest odwrotna, gdy N_{podst} nazywa czynność, a N_{okr} – któryś z jego argumentów, np. *pluton egzekucyjny* 'pluton, który [dokonuje] egzekucji'.

Po drugie, jest to stosunek między dwoma argumentami przy nie wyrażonym predykatie, np. *kamienna ławka* 'ławka [zrobiona] z kamienia'. N_{podst} nazywa materiał, a N_{okr} – wytwór. Istnieje wielka liczba możliwych relacji semantycznych w tym zakresie.

Inaczej interpretuje ten typ A. Nagórko (1987: 9, 30–51 i 131–154). Odrzuca ona ideę zerowania predykatów, ponieważ predykatami są same przymiotniki. Jednak podanie ekwiwalentu dopełniaczowego lub w postaci wyrażenia przymkowego nie wystarcza, żeby ustalić rolę semantyczną przymiotnika, por. *gangsterski napad* 'napad gangsterów' – dopełniacz subiektu; *wybory prezydenckie* 'wybory prezydenta' – dopełniacz obiektu; *koszula bawełniana* 'koszula z bawełny' – użycie materiałowe (z czego?); *wiejski chłopak* 'chłopak ze wsi' użycie ablatywne (skąd?).

W tym opisie podaje się powierzchniowe wykładniki predykcji w postaci form czasownikowych, aby zwiększyć eksplikatywność parafrazy.

Po trzecie, jest to stosunek między dwoma predykatami – dwoma argumentami zdarzeniowymi, np. *napad rabunkowy* 'napad mający na celu rabunek', por. *napadać, aby rabować*. Argumenty mają tu charakter nieprzedmiotowy, np. *kontrola finansowa, upalne popołudnie, pesymistyczne nastawienie*.

W związku z relacjami semantycznymi między N_{podst} a N_{okr} trzeba zwrócić uwagę jeszcze na cztery kwestie.

1. Relacje między N_{podst} a N_{okr} są w większości odwracalne, np. *film widowiskowy* – *widowisko filmowe*; *kompot owocowy* – *owoc kompotowy*; *bawełniana sukienka* – *bawełna sukienkowa*; *paniński posag* – *posażna panna*.

2. Niejednokrotnie zachodzi neutralizacja opozycji semantycznej, np. *wiejska dziewczyna* – 1) 'pochodząca ze wsi', 2) 'mieszkająca na wsi'; *afrykańskie upały* – 1) 'w Afryce', 2) 'takie jak w Afryce'; *obłąkańczy uśmiech* – 1) 'śmiech

obląkanca', 2) 'taki jak obląkanca'; *lisia jama* – 1) 'jama, którą ma lis', 2) 'jama, w której żyje lis'; *jelenie rogi* – 1) 'rogi będące częścią jelenia', 2) 'pochodzące z głowy jelenia'.

3. Role semantyczne przymiotnika uwarunkowane są częściowo funkcją znaczeniową formantu (np. *-owaty*), a częściowo charakterystyką leksykalną podstawy rzeczownikowej i rzeczownika określanego (por. Gawętko 1976, Nagórko 1987). W szczególności przymiotniki temporalne pochodzą od rzeczownikowych nazw odcinków czasu, np. *zimowy*, a przymiotniki lokatywne od nazw miejscowych, np. *podhalański*, natomiast przymiotniki materiałowe od rzeczowników materiałowych, np. *drewniany* (zob. Nagórko 1987: 147).

Ciekawy przykład podaje B. Szymanek (1985: 144): przymiotnik relacyjny *okienny* występuje w kontekście *otwór okienny*, a przymiotnik jakościowy *obszerny* występuje w kontekście *obszerny otwór*. Rzeczownik stanowiący kontekst *otwór* i formant *-ny* są te same, a różnica tkwi w znaczeniu rzeczowników podstawowych *okno* i *obszar*. Generalnie jednak najważniejszą rolę odgrywa formant, odróżniając derywat od podstawy, a charakterystyka leksykalna podstawy ma drugorzędne znaczenie (zob. Puzyńska 1976: 260).

4. Niektóre derywaty można interpretować dwojako: jako odrzeczownikowe lub odprzymiotnikowe, np.

1) *anty-nikotyn-owy* ← *nikotyna*; 2) *anty-nikotynowy* ← *nikotynowy*;

1) *trans-ocean-iczny* ← *ocean*; 2) *trans-oceaniczny* ← *oceaniczny*.

Wybieramy interpretację odrzeczownikową ze względu na motywację, która znajduje odbicie w parafrazach: *akcja antynikotynowa* 'akcja przeciw [paleniu] nikotyny'; *rejs transoceaniczny* 'rejs przez ocean'. W konsekwencji przyjmujemy, że są to derywaty prefiksально-sufiksalne. O przymiotnikach, które można interpretować jako odrzeczownikowe lub odczasownikowe, będzie mowa w p. 3.2.18. i 8.2.

3.1.3. Zakres i sposób prezentacji materiału

Część materiałowa sprowadza się do przeglądu ról semantycznych pełnionych przez podstawę przymiotnika względem określonego rzeczownika oraz do opisu funkcji poszczególnych formantów (zob. 3.2.). Liczba wyróżnionych ról jest bardzo dyskusyjna. Można powtórzyć za B. Szymankiem (1985: 149), że nawet i sto klas semantycznych nie wystarczy, aby wyczerpująco opisać materiał. Warto jednak uchwycić chociaż użycia typowe, seryjne, warto uchwycić chociaż jądro zjawiska. W ten sposób kontynuujemy tradycję słowotwórczą (od monografii Kurkowskiej (1954) począwszy), która wyróżniała grupy semantyczne przymiotników (dierzawcze, materiałowe i inne).

Oprócz użyc nietypowych pomijamy użycia nieregularne semantycznie, tj. użycia wynikające z kondensacji semantycznej (np. *książeczka samochodowa* 'mająca prowadzić do wygrania samochodu', zob. Grzegorzczkowska 1984: 69) oraz budzące sprzeciw normatywistów (np. *ściana kombajnowa* 'taka, z której wydobywa się węgiel za pomocą kombajnu', zob. Satkiewicz 1969: 139 i 1982: 335), a także użycia terminologiczne. W sumie podział nie jest ani rozłączny (granice są nieostre), ani wyczerpujący (nie wszystkie użycia przymiotników dają się zaklasyfikować).

Wyróżniamy 18 klas znaczeniowych, a ściśle relacji semantycznych wyrażanych przez przymiotniki odrzeczownikowe (a dokładniej: ich znaczenia kontekstowe), np. użycia subiektywne, obiektowe. Powiązane to jest z wymienieniem ważniejszych formantów. Na niższym poziomie uwzględniamy rolę semantyczną określanego przez przymiotnik rzeczownika, który nazywa np. czynność lub któryś z argumentów. Testem służącym do rozróżniania tych 18 klas będą parafrazy grup $A(N_{\text{podst}})N_{\text{okr}}$. Ostatni punkt (3.3.) zawiera uwagi o formantach tworzących przymiotniki odrzeczownikowe.

3.2. PRZEGLĄD RÓL SEMANTYCZNYCH WYRAŻANYCH PRZEZ UŻYCIA PRZYMIOTNIKÓW ODRZECZOWNIKOWYCH

3.2.1. Użycia subiektywne (SUB)

Podstawa przymiotnika nazywa subiekt, natomiast rzeczownik określany nazywa czynność, proces lub stan, lub też obiekt przy nie wyrażonym predykatie.

1. Relację między subiektem a predykatem ilustruje grupa *praca nauczycielska* 'praca wykonywana przez nauczycieli', por. także 'nauczyciele pracują' i 'praca nauczycieli' (dopelniacz podmiotowy). Określany rzeczownik nie zawsze jest nazwą czynności słowotwórczo motywowaną przez czasownik, np. *operacja wywiadowcza*, *złodziejski proceder*. Do tej grupy zaliczymy też przykłady, w których określany rzeczownik nazywa cechę: *synowskie posłuszeństwo*, *uczniowska pilność*.

2. Relację między subiektem a obiektem lub rezultatem przy nie wyrażonym predykatie ilustruje grupa: *piosenka żołnierska* 'piosenka, którą [śpiewają] żołnierze', por. też 'żołnierze [śpiewają] piosenkę' i 'piosenka żołnierzy' (dopelniacz podmiotowy); *zakażenia bakteryjne* 'zakażenia [spowodowane przez] bakterie'. Za subiekt uznamy też nazwę przedmiotu lokalizowanego, np. *pola ryżowe* 'pola, gdzie [rośnie] ryż'. (Odrębnie potraktujemy subiekt posiadacza – zob. 3.2.3.)

W funkcji subiektywnej występują przymiotniki derywowane różnymi formantami, przy czym żaden z nich nie wyspecjalizował się w tej funkcji:

-owy: *zamach wojskowy*, *dolegliwości sercowe*, *zapalenie wirusowe*;
-ski: *walki pięściarskie*, *nadzór inwestorski*, *wysoki chuligańskie*, *miasto uniwersyteckie* i *-arski*: *warsztat meblarski*, *-owski*: *uczniowski wybryk*;
-ny: *rada rodzinna*, *ogród warzywny* i *-iczny* || *-yczny*: *wybuchy wulkaniczne*, *akcja terrorystyczna*, *-alny*: *decyzja kolegiatna*;
-any: *zapach różany*, *siostrzane uczucia*;
-iny || *-yny*: *matczyny niepokój*;
-iwy || *-ywy*: *robaczywe jabłko* 'jabłko, w którym jest robak';
format paradygmatyczny: *śpiew słowiczy*, *choroby niemowlęce*, *sarnie ślady*.

3.2.2. Użycia obiektowe (OB)

Podstawa przymiotnikowa nazywa obiekt, a rzeczownik określany może pełnić różne funkcje.

Relację między obiektem a predykatem (wyrażonym przez określany rze-

czownik) ilustruje grupa: *prześladowania narodowe* 'prześladowania, którym [ulega] naród', por. też 'prześladować naród' i 'prześladowanie narodu' (dopełniacz przedmiotowy); *wojna dorszowa* 'wojna o dorsze'; *wystąpienia antyrządowe* 'wystąpienia przeciw rządowi'; *manifestacje prorządowe* 'manifestacje [popierające] rząd'.

Relacje między obiektem a innymi argumentami (przy nie wyrażonym predykanie) są zróżnicowane. Rzeczownik określany nazywa subiekt, np. *urzędnik podatkowy* 'urzędnik, który [zajmuje się] podatkami'. Rzeczownik określany nazywa też środek czynności, np. *wyciąg narciarski* 'wyciąg, za pomocą którego [przewozi się] narciarzy', por. też. 'wyciąg przeznaczony do przewożenia narciarzy'. Podstawa przymiotnika nazywa przedmiot lokalizowany w czasie lub przestrzeni: *era atomowa* 'era, w której [rozbito] atom'; *stacja benzynowa* 'stacja, na której [sprzedaje się] benzynę'.

Na szczególną uwagę zasługują grupy, w których zachodzi relacja posesywna (dzierzawcza). Przymiotnik nazywa obiekt posiadany, a rzeczownik – posiadacz. W parafrazie użyjemy formy czasownika *mieć*: *majętny człowiek* 'człowiek, który [ma duży] majątek'.

Przymiotniki używane jako nazwy obiektów (w tym obiektów posiadania) derywowane są przez następujące formanty:

-owy: *spory majątkowe, reżyser filmowy*;

-ski: *szkolenie harcerskie, samolot pasażerski* i -arski: *zakłady jajczarskie*;

-ny: *plug śnieżny, bar mleczny* i -iczny || -yczny: *badania kosmiczne, -alny: mocarstwo kolonialne*;

-niczy: *sklep obuwniczy*;

formanty prefiksarno-sufiksalne:

anty- i sufix: *konspiracja antyhitlerowska*;

pro- i sufix: *nastroje proamerykańskie*.

3.2.3. Użycia posesywne (POSS), inaczej dzierzawcze

W poprzednim punkcie znalazły się te grupy wyrażające relację posesywną, w których podstawa przymiotnika nazywa obiekt posiadany. Tutaj omawiamy grupy, w których relacja jest odwrotna: to podstawa przymiotnika nazywa posiadacza (subiekt posiadania), a rzeczownik określany – obiekt posiadany (przy nie wyrażonym predykanie 'należec'), np. *ojcowskie buty* 'buty, które należą do ojca', por. też 'buty ojca'.

Jako pseudoposesywne określane są użycia przymiotników motywowanych przez nazwy zwierząt w kontekstach typu *wilcza nora, lisia jama, mysia dziura*.

Przymiotniki dzierzawcze derywowane są za pomocą formantów:

-owy: *skarby narodowe, fundusze zakładowe*;

-ski: *chata traperska, skarbiec sultanski, mieszczańska kamienica* i -owski: *dom ojcowski, pola pegeerowskie, sklepy cepeliowskie, sprzęt natowski*;

-ny: *dom rodzinny*;

-any: *siostrzana chusta*;

-iny || -yny: *babcię okulary*;

formant paradygmatyczny: *bocianie gniazdo* (użycie pseudoposesywne).

3.2.4. Użycia instrumentowe (INSTR)

Możliwe są tu dwie sytuacje:

1. Podstawa przymiotnika nazywa środek czynności, a rzeczownik określany czynnością, np. *obserwacje mikroskopowe* 'obserwacje [prowadzone] za pomocą mikroskopu', *wycieczka autokarowa* 'wycieczka autokarem'.

2. Przymiotnik nazywa środek czynności, a rzeczownik – obiekt przy nie wyrażonym predykanie, np. *zdjęcia rentgenowskie* – 'zdjęcia [zrobione] za pomocą rentgena'.

Przymiotniki te tworzone są przez następujące formanty:

-owy: *zamach bombowy, reklama neonowa, terapia zajęciowa*;

-ny: *roboty ręczne, piłka nożna, sygnał dymny* i -owny: *odpowiedź listowna*;

-ni: *armatnie wystrzały*.

3.2.5. Użycia materiałowe (MAT)

Podstawa przymiotnika nazywa materiał, a rzeczownik określany – wytwór wykonany z tego materiału (przy nie wyrażonym predykanie), np. *sukienka wełniana* 'sukienka [uszyta] z wełny', por. 'sukienka z wełny'. W tej funkcji wyspecjalizował się pierwszy z wymienionych formantów:

-any: *bielizna bawełniana, szklane ściany, drewniana łyżka*;

-owy: *lody śmietankowe, kretonowa suknia, asfaltowa nawierzchnia*;

-arski: *wyroby wikliniarskie*;

-ny: *srebrne monety, płócienne spodnie, żelazny pręt*;

-ni: *żytni chleb*;

formant paradygmatyczny: *barania czapka, lisi kołpak, pieczeń cielęca*.

3.2.6. Użycie przymiotnika wskazujące na wytwór (RES)

Podstawa przymiotnika nazywa przedmiot, który jest lub ma być wykonany z materiału nazwanego przez określany rzeczownik. W ten sposób przymiotnik określa przeznaczenie materiału nazywanego przez rzeczownik, np. *wełna sukienkowa* 'wełna, z której [szyje się] sukienki' i 'przeznaczona na sukienki'. W wielu wypadkach relacja między materiałem a wytworem jest odwracalna, np. *marmur nagrobkowy* – *nagrobek marmurowy*; *wełna sukienkowa* – *sukienka wełniana*.

Przymiotniki te tworzone są za pomocą dwu formantów:

-any: *bawełna białozłota*;

-owy: *plótno zagłowe, tetra pieluszkowa, płytki podłogowe*.

3.2.7. Użycia genetyczne (GEN)

Między podstawą przymiotnika a określonym rzeczownikiem zachodzi relacja pochodzenia. Podstawa przymiotnika ujmuje przedmiot nazwany przez rzeczownik określany jako pochodzący od innego przedmiotu, np. *sok pomarańczowy* 'sok [pochodzący] z pomarańczy', por. 'sok z pomarańczy'. Jest to relacja bliska materiałowej (por. *barania czapka*).

Przymiotniki te tworzone są przez następujące formanty:

-owy: *mięso wołowe, kość słoniowa, osady lodowcowe*;

-ny: *tłuszcz roślinny, klej kostny i -iczny || -yczny: szczątki organiczne;*
-any: *mączka ziemniaczana, olejek różany;*
formant paradygmatyczny: *żółwie jaja, krowie mleko, białko zwierzęce, nawóz bydłocy.*

3.2.8. Użycia przymiotnika wskazujące na element zbioru, zwane syngulatywnymi (SING)

Grupa przymiotnikowo-rzeczownikowa wyraża relację kolektywną. Podstawa przymiotnika wskazuje na element zbioru nazywanego przez rzeczownik określany, np. *drużyna piłkarska* 'drużyna złożona z piłkarzy', por. też 'drużyna piłkarzy'. Warunkiem wystąpienia tej relacji jest znaczenie kolektywne rzeczownika określanego. Relacja jest nieodwracalna.

Następujące formanty tworzą omawiane przymiotniki:

-owy: *bór sosnowy, sad wiśniowy, zagajnik brzozy;*

-ski: *cech szklarski, oddział strzelecki, ekipa realizatorska;*

-ny: *zespół drzewny i -iczny || -yczny; stowarzyszenie filatelistyczne;*

formant paradygmatyczny: *gęsie stado, pszczeli rój, banda przestępcza.*

3.2.9. Użycia przymiotnika wskazujące na całość (TOT) w relacji do części

Podstawa przymiotnika wskazuje na całość w relacji do części, na którą wskazuje rzeczownik określany, np. *lufa karabinowa* 'lufa, która jest częścią karabinu', por. też 'lufa karabinu'. Rzeczownik określany nazywa też części ciała ludzkiego lub zwierzęcego, np. *ojcowska ręka, orle skrzydła.*

Przymiotniki te tworzone są przez następujące formanty:

-owy: *komórki nerwowe, dania obiadowe, noga stołowa, silnik samochodowy, koło rowerowe;*

-owski: *ręka ojcowska;*

-ny: *hala fabryczna, małżowina uszna;*

formant paradygmatyczny: *rybia łuska, niedźwiedzie pazury.*

3.2.10. Użycia przymiotnika wskazujące na część w relacji do całości, zwane partytywnymi (PART)

Podstawa przymiotnika wskazuje na część całości wskazanej przez określany rzeczownik, np. *bryczka resorowa* 'resory, które są częścią bryczki', por. też 'resory bryczki'.

Oto formanty tworzące te przymiotniki:

-owy: *piętrowy budynek, bryczka resorowa;*

-alny: *leki hormonalne* 'leki, które zawierają hormony';

-asty: *drut kolczasty, drzewo iglaste, liściaste;*

-aty: *koło zębate.*

3.2.11. Użycia charakterystyczne konkretne (CHAR-KONKR)

Do tej grupy zaliczamy przymiotniki nazywające część całości, z tym że jest to część charakterystyczna, przede wszystkim osoby lub zwierzęcia, np. *garbaty człowiek* 'człowiek, który [ma] garb, [charakteryzuje się]

garbem', 'z garbem'; *kudłaty pies, jadowity gad*, ale także *kraciasta chusta, wyboista droga*.

Część z tych przymiotników wnosi znaczenie kwantytatywne lub intensywne, które w parafrazy oddaje składnik 'duży' lub składnik o zbliżonym znaczeniu, np. *gwiazdziste niebo* 'niebo, na którym [jest dużo] gwiazd', *kościasty starzec* 'starzec, który [ma wydatne] kości', *lesista okolica, grzybny las, gałęzisty dąb, oścista ryba*. Jednak istnieje dowolność w interpretacji kwantytatywnej, por. *kamienisty grunt*.

Przymiotniki te derywowane są następującymi formantami:

- isty || -ysty: *piaszczysta droga, ciemnisty krzak, krwisty befszytk*;
- aty: *wąsaty, brodaty człowiek, uszate zwierzę*;
- owaty: *krostowaty, piegowaty chłopak, pagórkowaty teren, przegowaty tygrys*;
- asty: *ogoniaste zwierzę*;
- ny: *rybna rzeka, pieprzna kielbasa*;
- iwy || -ywy: *parszywy pies*;
- awy: *kędzierzawy chłopak*.

1.12. Użycia charakterystyczne abstrakcyjne (CHAR-ABSTR)

Za argumenty nieprzedmiotowe uznaje się nazwy cech abstrakcyjnych, które określają bądź nazwę przedmiotu, bądź nazwę czynności, procesu lub stanu.

1. Podstawa przymiotnika przypisuje cechę abstrakcyjną przedmiotowi – subiektywnemu, żywotnemu lub nieżywotnemu, np. *energiczny człowiek* 'człowiek, który charakteryzuje się energią', *honorowy człowiek* 'człowiek, który ma honor', *silny człowiek, narowisty koń, urodziwa kobieta, finezyjne malowidło*.

2. Podstawa przymiotnika charakteryzuje czynność, proces lub stan, np. *energiczne ruchy* 'ruchy będące wyrazem energii', *rozumne zachowanie, ohydny czyn, wstrętny postępek, monotony dźwięk*.

W niektórych użyciach dochodzi znaczenie kwantytatywne: *cenny pierścionek* 'pierścionek, którego cena jest [wysoka]', *cenne wskazówki* 'wskazówki, które mają [wysoką] cenę'.

Przymiotniki te tworzone są za pomocą następujących formantów:

- owy: *uczuciowy, honorowy człowiek*;
- ny: *ambitny, silny, spokojny i -iczny || -yczny: ironiczny uśmiech, historyczne zachowanie, -alny: sentymentalny film, genialny pomysł*;
- iwy || -ywy: *litościwy pan, fałszywe zeznanie, treściwe wypracowanie*;
- liwy: *cnotliwa niewiasta, bojaźliwy młodzieniec*;
- isty || -ysty: *narowisty koń*;
- awy: *łaskawy pan*.

1.13. Użycia porównawcze, zwane symilatywnymi (SIMIL)

Podstawa przymiotnika nazywa podstawę porównania, a określany rzeczownik – człon porównywany.

1. Określany rzeczownik nazywa przedmiot, np. *gruszkowaty wazon* 'wazon podobny do gruszki', por. też 'wazon jak gruszka', *lalkowaty młodzieniec, śliwkowy sweter, rdzawy kolor*.

2. Określany rzeczownik jest nazwą czynności, procesu lub stanu, np. *gburowate zachowanie* 'zachowanie podobne do zachowania gbura', *niedźwiedziowate ruchy* 'ruchy takie jak ruchy niedźwiedzia', *pyszałkowate zachowanie*, *ślimaczy chód*, *grobowa cisza*.

3. Określany rzeczownik bywa nazwą cechy (nazwą abstrakcyjną), np. *benedyktyńska pracowitość* 'pracowitość taka, jak u benedyktyna'.

Częste są neutralizacje opozycji semantycznych, np. *jastrzębi wzrok* 1) 'wzrok taki jak u jastrzębia', 2) 'wzrok jastrzębia', podobnie: *salonowe maniery*. Możliwa jest też tylko jedna interpretacja, np. *kamienna twarz* 'jakby z kamienia', *papierowa postać* (np. w powieści).

W tej grupie semantycznej znajdują się zarówno leksemy symilatywne, np. *galaretowata masa*, jak i użycia symilatywne, np. *wisniowy kostium* (por. *wisniowy kompot*).

W tworzeniu tych przymiotników wyspecjalizował się pierwszy z wymienionych tu formantów:

- owaty: *pałkowate nogi*, *lodowaty powiew*, *sierpowaty księżyc*;
 - aty: *popielaty materiał*;
 - asty: *sumiaste wąsy*, *gąbczasty grunt*, *palczasty odcisk*;
 - isty||-ysty: *szklista powierzchnia*, *puszysty koc*, *jedwabista materia*;
 - owy: *pergaminowa cera*, *perłowe ząbki*, *rynnowa dolina*, *żebrowe sklepienie*;
 - ski: *rzymski nos*, *prostackie zachowanie*, *rajskie życie*, *partacka robota*;
 - arski: *panikarskie zachowanie* i -ejski: *dantejskie sceny*, *prometejski czyn*;
 - ny: *piwne oczy*, *aksamitna skóra*, *dziecinne zachowanie* i -iczny||-yczny: *sceniczny szept*;
 - niczy: *pończoszniczy ścieg*;
 - any: *słomiane wąsy*;
 - awy: *krwawe łyzy*;
 - ni: *bratnie porozumienie*;
- formant paradygmatyczny: *orli wzrok*, *żółwi krok*, *lilipucia postać*, *szaleńczy śmiech*, *próżniacze życie*.

3.2.14. Użycia zakresowe (ZAKRES)

Wszystkie przymiotniki w pewnym sensie zawężają zakres rzeczownika. W tym punkcie chodzi o grupy przymiotnikowo-rzeczownikowe, w których nie zachodzi relacja predykatowo-argumentowa (nie został wyzerowany predykat). Przymiotniki zakresowe i limitujące (o których będzie mowa w następnym punkcie) A. Nagórko (1987: 57–62) uznała za niepredykatywne, tj. nie pełniące funkcji orzekającej. Pełnią one – jej zdaniem – funkcje nazywającą.

Punkt wyjścia stanowić będzie analiza dwóch przykładów:

a) *instrument perkusyjny* – 'ten instrument to perkusja', por. nonsensowne 'ta perkusja to instrument';

b) *emigrant żydowski* – 'ten emigrant to Żyd' i 'ten Żyd to emigrant'.

Parafraza obu tych przykładów jest następująca: 'ten N_{okr} to N_{podst}'.

Podstawa przymiotnika zawęża zakres rzeczownika określanego. Ten typ

relacji jest bardzo częsty, bowiem konstrukcje złożone z nazwy o treści ogólnej w połączeniu z precyzującym go przymiotnikiem szerzą się we współczesnej polszczyźnie (zob. Satkiewicz 1969: 139–146). Grupy przymiotnikowo-rzeczownikowe są konstrukcjami analitycznymi (*stan zawałowy*), a rzeczowniki podstawowe – konstrukcjami syntetycznymi (*zawał*).

Relacje zakresowe między rzeczownikiem określanym a rzeczownikiem podstawowym są dwojakiego rodzaju.

1. Rzeczownik określany obejmuje swym zakresem podstawę przymiotnika (czyli rzeczownik określany to hiperonim względem hiponimu – rzeczownika podstawowego), por. przykład *instrument perkusyjny* ‘jeśli coś jest perkusją to jest instrumentem’ i ‘instrument perkusyjny = perkusja’. Dalsze przykłady: *zakonnik bernardynski* = *bernardyn*, *drzewo akacjowe* = *akacja*, *utwór oratoryjny* = *oratorium*, *znaki nutowe* = *nuty*, *sytuacja kryzysowa* = *kryzys*, *akcja odwetowa* = *odwet*, *proces produkcyjny* = *produkcja*, *proces oddechowy* = *oddychanie*, *utopijna teoria* = *utopia*.

2. Zakres podstawy przymiotnika i zakres rzeczownika określanego krzyżują się: *emigrant żydowski* – ‘emigrant i Żyd równocześnie’, czyli ‘jeśli ktoś jest Żydem, to nie znaczy, że jest emigrantem’ ani ‘jeśli ktoś jest emigrantem, to nie znaczy, że jest Żydem’. Dalsze przykłady: *żołnierz czeski*, *polski aktor*, *księża zakonni*, *film widowiskowy*, *kanal zsykowy*.

Przymiotniki zakresowe tworzone są za pomocą następujących formantów:

- owy: *zabytkowy obiekt*, *sytuacja patowa*, *pomieszczenie magazynowe*;
 - ski: *region śląski*, *angielski pisarz* i -arski: *wyroby pamiątkarskie*;
 - ny: *obszary nizinne*, *odmowna odpowiedź*, *provokacyjne zachowanie*, *zabobonne wierzenia* i -alny: *stan agonalny*, -iczny ||-yczny: *skandaliczny wypadek*, -arny: *elitarna grupa*;
 - any: *krzew różany*, *przemysł gorzelniany*;
 - iczny: *przemysł cukrowniczy*;
- formant paradygmatyczny: *urządzenie zwrotnicze*, *samozwńczy władca*.

15. Użycia limitujące (LIMIT)

Potrzebę wyróżnienia tej grupy uzasadniła A. Nagórko (1987: 59–62). Tak jak w poprzedniej grupie podstawa rzeczownikowa precyzuje znaczenie określanego rzeczownika. Przymiotniki te są niepredykatywne, pełnią funkcję nazywającą. Grupę tę trzeba wyróżnić, ponieważ przymiotnikom limitującym odpowiada inna parafraza niż przymiotnikom zakresowym. Oto przykłady: *błąd logiczny* ‘błąd w dziedzinie || z zakresu logiki’, por. niepoprawne ‘ten błąd to logika’, *ustawa budżetowa*.

Zarówno wśród rzeczowników określanych, jak i podstaw rzeczownikowych przeważają nazwy czynności i nazwy abstrakcyjne. Przymiotniki limitujące z reguły stoją w postpozycji względem określanego rzeczownika.

Przymiotniki te tworzone są za pomocą formantów:

- owy: *badania naukowe*, *zakłady przemysłowe*;
- ny: *kontrowersje lingwistyczne*, *medytacje semantyczne*;
- niczy: *wiedza przyrodnicza*.

3.2.16. Użycia lokatywne – miejscowe i kierunkowe (LOC)

Podstawa rzeczownikowa jest nazwą miejsca.

1. Okreslany rzeczownik nazywa czynność, która odbywa się w miejscu lub dąży w jakimś kierunku (nazwanym przez podstawę przymiotnika), np. *prace polowe* 'prace wykonywane w polu', *rzut różny* 'rzut z rogu' (skąd?), *podróż transkontynentalna* 'podróż przez kontynent', a także nazywa zjawiska atmosferyczne: *afrykańskie upały*.

2. Podstawa przymiotnika lokalizuje przedmiot nazywany przez okreslany rzeczownik, np. *lasy nizinne* 'lasy rosnące na nizinach', *woda źródłana* 'woda ze źródła', *polna droga* 'droga przez pole', *uczni warszawscy*, *wiejska dziewczyna*, *toruński ratusz*.

Przymiotniki lokatywne tworzone są za pomocą następujących formantów:

-owy: *leczenie uzdrowiskowe*, *pies podwórzowy*, *broń pokładowa*;

-ski: *droga morska*, *górskie powietrze*, *londyńskie zoo*, *masakra bostońska*, *bitwa grunwaldzka* i -ajski: *jenajskie szkło*;

-ny: *ruch uliczny*, *polne kwiaty*, *piraci powietrzni*, *boczna droga* i -iczny||-yczny: *żegluga oceaniczna*, -owny: *powierzchnowa rana*, -alny: *metryki parafialne*;

-ni: *zachodnie obyczaje*, *wschodnie wpływy*, *wierzchnia odzież*;

-any: *kawiarniany stolik*, *kawiarniana atmosfera*;

formanty prefiksально-sufiksalne:

trans- i sufiks: *transeuropejska trasa*, *transsyberyjska kolej*;

inter- i sufiks: *intersatelitarna komunikacja*.

3.2.17. Użycia temporejne (TEMP)

Jak piszą R. Grzegorzczkowska i J. Puzynina (s. 382), pojęcie czasu nie należy do argumentów, jednak „jego funkcja w strukturze derywatów jest podobna do ról argumentów”. Podstawa przymiotnika używanego temporalnie jest nazwą odcinka czasu.

1. Podstawowy rzeczownik sytuuje w czasie czynności lub zjawiska atmosferyczne nazywane przez okreslany rzeczownik, np. *styczniowe wybory* 'wybory odbywające się w styczniu', *letni upał*, *wiosenne burze*, *jesienne szarugi*, *styczniowe mrozy*.

2. Podstawowy rzeczownik sytuuje w czasie przedmiot nazywany przez okreslany rzeczownik, np. *nocne kluby* 'kluby czynne nocą', *letnie suknie*, *wiosenne ogrody*, *plan semestralny*, *sobotni ranek*.

Przymiotniki temporejne tworzone są za pomocą następujących formantów:

-owy: *zimowy sen*, *bal sylwestrowy*, *powstanie listopadowe*, *odpustowy piernik*;

-ny: *niedzielny spacer*, *roczna dzierzawa*, *wakacyjny odpoczynek*, *potrawy wigilijne* i -alny: *świeca paschalna*;

-ni: *sobotnie wydarzenia*, *letnia sukienka*;

formanty prefiksально-sufiksalne:

pre- i sufiks: *prekolumbijska sztuka*;

post- i sufiks: *postmodernistyczna sztuka*, *postkolonialny rozwój*;

inter- i sufiks: *interstadialne procesy*.

18. Przymiotniki czynnościowe, procesualne i stanowe (CZYN)

Znaczenia czynnościowe, procesualne i stanowe występują głównie w przymiotnikach odczasownikowych (zob. 2.). W tym punkcie omówione zostaną przymiotniki motywowane bezpośrednio przez rzeczownikową nazwę czynności (*połowowy*), procesów (*chorobowy*) i stanów (*letargiczny*). Część podstaw przymiotnika jest synchronicznie niepochodna – to przede wszystkim zapożyczenia (*trening, hokej, depresja, melancholia*), rzadziej podstawy rodzime (*śmierć, sen*). Część jest motywowana przez czasowniki, a wtedy przymiotnik jest bezpośrednio motywowany przez rzeczownik, a pośrednio przez czasownik, np. *fermentacyjny* ← *fermentacja* ← *fermentować*, *obrotowy* ← *obrót* ← *obracać* (A ← N ← V).

Nie zawsze jednak jest to relacja regularna: *porodowy* ← *poród* (natomiast *porodzić* jest archaizmem); *rozbiorowy* ← *rozbiór* (natomiast *rozbiór* – w występującym tu znaczeniu – nie jest motywowany semantycznie przez *rozbić*). Wiele przymiotników dopuszcza dwie interpretacje, ponieważ w parafrazach można użyć zarówno rzeczownika odczasownikowego, jak i czasownika, np. *szturmowy* 1) 'który przeprowadza szturm', 2) 'który szturmuje'; *krzykliwy* 1) 'który jest skłonny do krzyku', 2) 'który krzyczy'. Zakładamy tu interpretację: A ← N ← V.

1. Przymiotniki czynnościowe, procesualne lub stanowe określają rzeczowniki występujące w funkcji argumentów (przedmiotowych lub nieprzedmiotowych). W szczególności rzeczownik określany nazywa: subiekt (*pluton egzekucyjny, bokser wyczynowy, przedsiębiorstwo połowowe*), obiekt (*koszty przeliczeniowe, towary eksportowe*), środek czynności (*przyrządy pomiarowe, ubranie ochronne*), przyczynę (*bakterie chorobowe 'powodujące chorobę', grzybki fermentacyjne*), miejsce (*kabina nawigacyjna, izba porodowa*), czas (*deszczowy dzień, godziny postojowe, czasy głodowe*). W niektórych użyciach dochodzi element przeznaczenia: *ziarno siewne, zwierzę rzeźne, kij hokejowy, plac zabawowy*.

2. Zarówno podstawa rzeczownikowa, jak i rzeczownik określany nazywają czynność, proces lub stan. Między dwoma czynnościami, procesami lub stanami zachodzi określona relacja semantyczna. Podstawa rzeczownikowa może nazywać: cel drugiej czynności (*wyprawa ratunkowa, prace melioracyjne*), przyczynę drugiej czynności (*zniszczenia wojenne, bóle porodowe, dolegliwości reumatyczne*), rezultat drugiej czynności (*śmiertelny cios, zgubny natóg*), sposób wykonania drugiej czynności (*ruch ślizgowy, paniczna ucieczka, podstępna gra, uważna lektura, rozpustne życie, gwałtowne zamieszki*), podstawę porównania (*pogrzebowy nastrój, piskliwy głos*). Oprócz tego między dwoma nazwami zachodzi: relacja zakresowa, np. *akcja odwetowa* (zob. 3.2.14.), relacja limitująca, np. *badania telekomunikacyjne* (zob. 3.2.15.).

Przymiotniki czynnościowe, procesualne i stanowe tworzone są za pomocą następujących formantów:

-owy: *ścianka działowa, przepisy importowe, oficer wachtowy, stroj kąpielowy, prace wykończeniowe, bóle kurczowe, aleja wjazdowa;*

-ny: *maszyna żniwna, oddział interwencyjny, aparat reanimacyjny, miłośne niepokoje, choroby infekcyjne, wietrzny dzień, mroźna Wielkanoc*; -iczny: *nostalgiczny nastrój* i -owny: *gwałtowne zamieszki*;

-czy: *lokal wyborczy* 'w którym odbywają się wybory' i *komisja wyborcza* 'która przeprowadza wybory' oraz -niczy: *maszyna obłądnicza*;

-iwy || -ywy: *obelżywe zachowanie, bolesciwy wygląd*;

-liwy; *pieszczotliwy gest*.

3.3. CHARAKTERYSTYKA FORMANTÓW

Olbrzymia większość przymiotników odrzeczownikowych powstaje w drodze derywacji sufiksальной (*stół-owy* ← *stół*). Nieliczne są derywaty prefiksально-sufiksalne, mianowicie formacje z prefiksami zapożyczonymi (*anty-depresyjny* ← *depresja* – ze względu na parafrazę 'lek przeciw depresji') oraz tzw. pozorne imiesłowowe przymiotnikowe bierne (*za-kompleks-ony* ← *kompleks* wobec braku czasownika **zakompleksić*). Oprócz derywatów sufiksalnych i prefiksально-sufiksalnych, występują derywaty paradygmatyczne (*jastrzęb-i* ← *jastrzęb*). Liczba przymiotników paradygmatycznych nie jest duża, lecz ten typ derywacji jest stale produktywny.

3.3.1. Zasób formantów i ich produktywność

Przymiotniki odrzeczownikowe tworzone są za pomocą formantu paradygmatycznego i następujących formantów sufiksalnych: -owy: *książk-owy*, -ski: *dam-ski*, -ny: *kost-ny*; -any: *siostrz-any*, -asty: *cegl-asty*, -isty || -ysty: *bagn-isty*, -aty: *brzuch-aty*, -owaty: *kundl-owaty*, -czy (-iczny, -niczy): *wybor-czy*, *cukrown-iczny*, *papier-niczny*, -awy: *dziur-awy*, -iny || -yny, -in || -yn: *matcz-yny*, *babc-in*, -iwy || -ywy, -liwy: *robacz-ywy*, *cnot-liwy*, -ni: *żył-ni*. Są to formanty proste, poza jednym -owaty, który został ujęty oddzielnie od -aty z dwóch względów: jest wyspecjalizowany semantycznie, a ponadto jest produktywny (w przeciwieństwie do -aty).

Najbardziej produktywne są trzy pierwsze formanty, przy czym niesłychanie ekspansywny jest dziś formant -owy. Oprócz nich za produktywne uznaje K. Kowalik (s. 605–606) jeszcze trzy sufiksy: -any, -asty i -isty. Wraz z formantem paradygmatycznym i formantem -owaty za produktywne można uznać 8 formantów.

Szczegółowe dane o produktywności formantów po roku 1945 podaje D. Tekiel (1977). Spośród przebadanych przez nią ok. 3000 przymiotników 878 utworzonych zostało za pomocą formantu -owy, 399 – za pomocą -ny (i wariantów złożonych), 301 – za pomocą -ski (i wariantów złożonych), 116 – za pomocą -owaty, 67 – za pomocą -i || -y oraz -czy i -niczy, 17 – za pomocą -asty, 15 – za pomocą -any, 7 – za pomocą -isty i 5 za pomocą -aty. D. Tekiel podsumowuje swoje rozważania następująco: „Zestaw formantów przymiotnikowych tworzących formacje odrzeczownikowe obejmuje 19 przyrostków. Trzeba wśród nich wydzielić formanty będące rzeczywistymi – aktywnymi i produktywnymi w sensie ilościowym – narzędziami tworzenia nowych wyrazów: *owy*, *-ny* z rozszerzeniami *-yjny*, *-iczny*, *-istyczny*; *-any*, *-ski*, *-arski*, *-owski*, oraz *-i* || *-y*, *-czy*, *-niczy*. Tworzą one blisko 97 proc. wszystkich omawianych przymiotników odrzeczownikowych. Na pozostałe sześć

przyrostków (-alny, -onalny, -ywny, -asty, -aty, -isty) przypada zaledwie 3 proc. opisywanych wyrazów, które albo tworzą niewielką grupę przymiotników (-alny, -onalny), albo mają ograniczony zakres stosowalności, jak -asty, -aty, -isty, używane w języku artystycznym lub – rzadziej – w terminologii technicznej” (s. 34–35).

H. Satkiewicz (1969: 128) wśród ok. 1200 nowych przymiotników odrzeczownikowych wyróżniła ok. 800 utworzonych za pomocą formantu -owy, ok. 150 – za pomocą -ski i ok. 150 – za pomocą -czy.

W literaturze brak danych liczbowych i procentowych na temat przymiotników z danym formantem istniejących w dzisiejszym zasobie leksykalnym, a utworzonych we wcześniejszych okresach rozwoju polszczyzny. Mamy natomiast bardzo dokładne i wyczerpujące informacje o liczbie przymiotników z poszczególnymi sufiksami w monografii K. Kowalik (1977), jednak nie są to dane o formantach.

W sumie przyjmuje się w tym opracowaniu, że przymiotniki odrzeczownikowe utworzone zostały za pomocą 13 formantów sufiksalnych (licząc łącznie warianty proste i złożone), formantu paradygmatycznego i 5 zapożyczonych współformantów prefiksalnych. Pomijamy fakty rzadkie i izolowane, a więc sufiks -owity (*jadowity, pracowity*), prefiks *inter-* oraz formanty prefiksально-sufiksalne tworzące pozorne imiesłowu (*o-włos-ony, u-mięśni-ony, wy-biedz-ony, z-nerwic-owany; s-kac-owany, za-kompleks-ony*). W rezultacie za relewantne uznajemy 19 formantów. Trzeba stwierdzić, że formanty przymiotnikowe są nieliczne w porównaniu z liczbą formantów rzeczownikowych.

3.2. Brak specjalizacji znaczeniowej formantów

Rezultaty przeprowadzonej analizy przedstawione są w tabeli 2, która prezentuje korelację między rolami semantycznymi przymiotnika a formantami. Ukazuje ona z jednej strony, które role i ile z tych ról pełni każdy formant, a z drugiej strony – które formanty (i ile z nich) pełnią każdą z ról.

Formanty proste i złożone traktowane są łącznie, choć jest to znaczne uproszczenie. Tak np. formant -ny reprezentuje też formanty złożone: -iczny (*wulkaniczny*), -alny (*kolonialny*), -arny (*elitarny*), -owny (*listowny*), -ywny (*impulsywny*), -acyjny (*egzaminacyjny*), -onalny (*ambicjonalny*). Nie wyróżniamy formantu -ijny || -yjny, ponieważ w rzeczownikach zawierających sufiks -ja zachodzi alternacja -i (y) || -ø (zob. s. 109). Podobnie formant -ski reprezentuje formanty złożone: -owski (*kapistowski*), -arski (*jajczarski*), -erski (*braterski*), -ański (*podhalański, kopernikański*) -ejski (*europski*), -yjski (*kanadyjski*) i inne.

Dane wynikające z tabeli są zaledwie przybliżone, z jednej strony ze względu na naturalną nieostrość granic między rolami semantycznymi, a z drugiej – ze względu na brak monografii poszczególnych formantów. Stan, który przedstawia tabela, skłania do stwierdzenia, że korelacja między rolami semantycznymi a formantami sufiksальnymi i paradygmatycznym jest słabo uchwytana. Formanty te w większości nie są wyspecjalizowane semantycznie. Często od jednego rzeczownika tworzy się jeden przymiotnik, tzn. wykorzystuje się jeden formant (*dom-owy, szkol-ny, mor-ski*), a ten przymiotnik wchodzi w różne relacje z określonym rzeczownikiem. Zjawisko to nazywane jest **wielofunkcyjnością formantów**. Jednocześnie w każdej roli semantycznej

Tabela 2. Funkcje formantów odrzeczownikowych

Funkcje	SLB	OB	FO:S	NSTR	MAT	RFS	GEN	SING	TOF	PART	CHA?KONSR	CHAR-ABSTR	SIMII	ZAKRES	LIMIT	LO ⁷	TEMP	CZYN
Formanty	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
-owy	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+
-ski	+	+	+		+			+	+				+	+		+		
-ny, -alny	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
-awy	+		+		+	+	+						+	+		+		
-zsty										+	+		+					
-isty											+	+	+					
-aty										+	+		+					
-owaty											+		+					
-czy, -uczy		+											+	+	+			+
-awy											+	+	+					
-iny, -in	+		+															
-iwy, -iwy	+										+	+						+
-ni				+									+			+		
paradygmat	+		+		+		+	+	+				+	+				
an- i sufixs		+																
pro- i sufixs		+																
pre- i sufixs																		+
post- i sufixs																		+
trans- i sufixs																+		

występują przymiotniki derywowane różnymi formantami, co określa się mianem **współfunkcyjności formantów**.

Rola semantyczna przymiotnika w dużym stopniu zależy od charakterystyki leksykalnej rzeczownika podstawowego, a w małym – od jakości formantu. Świadczą o tym najważniejsze formanty sufiksalne: *-owy*, *-ny* i *-ski*. Formant *-owy* pełni wszystkie role (por. przykład *rowerowy*, s. 483), przypuszczalnie poza użyciami charakterystycznymi, konkretnymi. Także formant *-ny* pełni wszystkie role, prawdopodobnie poza wskazaniem na wytwór. Ten sam derywat z formantem *-ny* może być użyty w dwu funkcjach: w funkcji materiałowej *kamienna ławka* bądź w funkcji porównawczej *kamienna twarz* – w zależności od treści rzeczownika określanego. Niewyspecjalizowany semantycznie jest również formant paradygmacyjny. Przymiotnik *wilczy* używany jest w funkcji nazwy subiekta (*wilczy skok*), w funkcji pseudoposesywnej (*wilcza nora*), w funkcji nazwy elementu zbioru (*wilcze stado*) i w funkcji porównawczej (*wilczy apetyt*). Są też przykłady na użycia materiałowe (*barania czapka*) i genetyczne (*mięso baranie*). Są to więc formanty o funkcji transpozycyjnej. Na marginesie trzeba dodać, że formant paradygmacyjny jest wyspecjalizowany w zakresie wyboru podstawy, mianowicie łączy się tylko z rzeczownikami żywotnymi.

B. Szymanek (1985: 141–165) stawia bardzo interesującą tezę, że przymiotniki relacyjne tworzone są za pomocą jednej reguły derywacyjnej (niezależnie od tego, jak specyficzne mogą być pełnione przez nie funkcje semantyczne) i sześciu współfunkcyjnych reguł afiksacji, co wynika z faktu, że tworzy je – w jego opinii – sześć prostych produktywnych formantów występujących w derywatach: *kobięcy*, *ziemniaczany*, *rybi*, *szkolny*, *uniwersytecki* i *domowy*. Stwierdza też, że brak korelacji między tymi sufiksami a funkcjami semantycznymi przymiotników.

Wyspecjalizowane semantycznie są zapożyczone współformanty prefiksalne: w funkcji temporalnej *pre-* i *post-*, w funkcji obiektowej *pro-* i *anty-*. Natomiast pominięty w tabeli współformant *inter-* (odpowiadający rodzimemu *między-*) pełni funkcję lokatywną (*interkontynentalna komunikacja*), temporalną (*interstadialne procesy*) i inną (*interdyscyplinarne badania*). (Polskie odpowiedniki typu *międzywojenny*, *przedkolumbijski* są derywatami od wyrażen przyimkowych, zob. 4.).

Wyspecjalizowane semantycznie – w mniejszym lub większym stopniu – są niektóre formanty sufiksalne. Dotyczy to w szczególności dwu formantów. Formant *-owaty* jest wykładnikiem relacji porównawczej (*dyniowata głowa*, *szmirowaty film*, *kaczkowaty chód*), występuje też w funkcji zwanej tu charakterystyczną (*zezowate dziecko*; *pagórkowaty teren*), ponadto wykorzystywany jest w terminologii przyrodniczej (*zwierzęta kunowate*, *rośliny malwowate*). Podobnie w terminologii chemicznej wykorzystywany jest formant *-awy*: *niklawy*, *mangawy*, *rtęciawy*, *siarkawy*, który poza tym nie jest już produktywny w tworzeniu derywatów odrzeczownikowych. Drugim wyspecjalizowanym formantem jest *-isty* || *-ysty*: *barczysty chłop*, *wzorzysty materiał*. A. Nagórko (1987: 149) określa znaczenie tego formantu jako kwantytatywne, jak w przykładzie *gwiazdziste niebo*. Również i ten formant występuje w innej funkcji, mianowicie porównawczej (*jedwabista skóra*), oraz w relacjach trudnych do sklasyfikowania (*służbisty konduktor*, *osobisty bagaż*). Pewien stopień specjalizacji można przypisać formantom tworzącym przymiotniki

charakterystyczne: *-asty* (*bufiaste spodnie*) i *-aty* (*pryszczaty chłopak, dzieciaty chłop*). Występują one też w funkcji partytywnej (*liściaste drzewo, skrzydlate ptactwo*).

Brak specjalizacji semantycznej różni przymiotnikowe formanty odrzeczownikowe od formantów odrzeczownikowych.

3.3.3. Reguły doboru formantów

Na dobór formantów mają wpływ czynniki semantyczne (zob. 3.3.2.) i w pewnym stopniu czynniki morfologiczne. To, za pomocą jakiego formantu derywowany jest przymiotnik, częściowo zależy od tego, jaki sufix występuje w podstawowym rzeczowniku. Uwarunkowania te opisała H. Satkiewicz (1969: 128–152). Z kolei jakość sufiksu rzeczownikowego zależy od charakterystyki podstawy, o czym była już wyżej mowa. Formanty *-iny* i *-in* tworzą przymiotniki od rzeczowników żeńskich osobowych (*matczyny* i *żonin*). Formant *-ski* (i formanty złożone zawierające sufix *-ski*, zwłaszcza *-owski*) tworzy przymiotniki od rzeczowników osobowych męskich (*lekarski, faszystowski, napoleoński*), wyjątkowo od żeńskich (*damski, elżbietanski, świński*). Tworzy również przymiotniki onomastyczne, zwane też habitualnymi (zob. Kreja 1996: 67–69). Od rzeczowników osobowych nie tworzy przymiotników formant *-owy*, który innych ograniczeń semantycznych nie ma. Z tego wynika, że dystrybucja tych formantów w pewnym zakresie wzajemnie się warunkuje. Oprócz tego formant *-owy* nie łączy się z niektórymi klasami morfologicznymi rzeczowników, mianowicie z rzeczownikami na *-alnia*, *-arnia*, *-ownia*, z nazwami zwierząt (*pies, cielę*), a także z większością rzeczowników zapożyczonych. Uogólniając można powiedzieć, że formant *-owy* jest najbardziej produktywny, co wiąże się z faktem, że ograniczenia w jego stosowaniu są niewielkie, znaczenie nie jest wyspecjalizowane, a ponadto nie wykazuje on ograniczeń natury fonologicznej i nie powoduje alternacji w tematach.

Na dobór formantów w pewnym stopniu oddziałuje jeszcze jeden czynnik, w dużej mierze też o charakterze morfologicznym. Współcześnie formant *-ny* (i warianty zawierające *-ny*) tworzy przymiotniki głównie od rzeczowników zapożyczonych, zwłaszcza łacińskiego pochodzenia. Rzeczowniki te kończą się następującymi sufiksami: *-ja* (*stereofon-iczny, -cja* (*habilitacyj-ny, proporcjonalny*), *-sja* (*procesyj-ny, agresywny*), *-zja* (*fantazyj-ny*), *-ria* (*kancelaryj-ny, historyczny*), *-um* i *-ium* (*minimalny, misteryj-ny*), *-izm* (*pesymistyczny, minimalistyczny*), a także wielu innymi (*fabularny, impulsywny, protestacyjny*). Natomiast formant *-owy* rzadko tworzy przymiotniki od obcych podstaw.

Formanty *-owy*, *-ski*, *-ny* w ograniczonym zakresie się uzupełniają. Trzeba przy tym pamiętać o ogromnej ekspansywności sufiksu *-owy*.

Oprócz czynników semantycznych i morfologicznych na dobór formantów wpływają czynniki fonologiczne, tzn. jakość fonemu kończącego temat. Te uwarunkowania zostały bardzo dokładnie opisane przez K. Kowalik (1977).

Podsumowując, reguły doboru formantów są trudne do sformalizowania ze względu na różnorodność czynników, których wpływy się krzyżują, a zwłaszcza

ze względu na ich wielofunkcyjność i współfunkcyjność. Próbę taką podjął B. Szymanek (1985: 141–165) w stosunku do przymiotników relacyjnych.

1.4. Przymiotniki współpodstawowe

Wprawdzie od wielu rzeczowników tworzy się tylko jeden przymiotnik, jednakże również od wielu tworzy się dwa przymiotniki za pomocą dwu formantów, por: *choroba serc-owa – serc-owaty łoś: niedźwiedź-e sadło – niedźwiedź-owate ruchy; kamień-na ławka – kamień-isty grunt; targ ryb-ny – ryb-i ogon; spory majątk-owe – mająt-ny człowiek; jama brzusz-na – brzuch-aty człowiek; sok owoc-owy – owoc-na działalność; cen-ny pierścionek – operacja cen-owa.*

W parach tych występują przymiotniki zróżnicowane znaczeniowo, co wiąże się ze zróżnicowaniem formantów. Wybór jednego z dwu przymiotników uzależniony jest od relacji z określanym rzeczownikiem, co najlepiej ilustrują przykłady, w których występuje ten sam rzeczownik określany: *szkl-ana powierzchnia* 'ze szkła' – *szkl-ista powierzchnia* 'jakby ze szkła', *niedźwiedź-e ruchy* 'niedźwiedzia' – *niedźwiedź-owate ruchy* 'jakby niedźwiedzia'. Opozycja znaczeń jest konsekwencją opozycji formantów.

Istnieją również pary przymiotników nie zróżnicowanych (jeszcze) znaczeniowo, choć mogących się różnić frekwencją tekstową: *przymiot-ny – przymiot-nik-owy; szklarn-any – szklarn-owy; jabłecz-ny – jabłk-owy*. Przymiotniki te nie różnią się dystrybucją, są więc współfunkcyjne.

Mozliwe są też trzy przymiotniki współpodstawowe: *gwiezd-ny pył – gwiazd-owy czas – gwiazdz-iste niebo; męski sport – męż-ne serce – męż-owska praca.*

O przymiotnikach współfunkcyjnych pisał M. Gawętko (1976), D. Tekiel (1977), a bardziej szczegółowo H. Satkiewicz (1982: 340–382). Rozważania swoje podsumowała ona następująco: „Bogactwo struktur opartych na wspólnej podstawie i złączonych wspólnym znaczeniem, tak charakterystyczne dla tej części mowy, wiąże się z jej zasadniczą funkcją polegającą na określaniu, a tym samym na możliwości łączenia się z różnymi typami rzeczowników. Powtarzalność owych związków prowadzi stopniowo do ukształtowania się w każdym z przymiotników odrębnego elementu znaczeniowego, staje się więc podstawą repartycji” (s. 382).

4. DERYWATY OD WYRAZEŃ PRZYIMKOWYCH – A (PN)

W literaturze słowotwórczej formacje A (PN) uważane są za grupę przejściową między derywatami prostymi a złożonymi. Przyjmujemy tu, że są to derywaty proste (por. s. 451).

Niektóre formacje mogą być traktowane dwojako: jako pochodne od wyrazów przyimkowych bądź jako odprzymiotnikowe, np. *bezdyskusyjne stwierdzenie* ← 1) *bez dyskusji* (derywacja sufiksalna), 2) *dyskusyjne* (derywacja prefiksalna); *bezbolesny zastrzyk* ← 1) *bez bólu*, 2) *bolesny; pozaplanowa produkcja* ← 1) *poza planem*, 2) *planowa*. W wielu wypadkach istnieje tylko jedna możliwość interpretacji, np. tylko interpretację od wyrażenia przyimkowego dopuszcza derywat *pośmiertny* ← *po śmierci* (wobec braku przymiotnika *śmiertny*). Także tylko przez wyrażenie przyimkowe motywowany jest *bezgłosny płacz* ← *bez głosu* 'płacz, którego nie można usłyszeć', a nie 'cichy'.

Odwrotnie, tylko za odprzymiotnikowy uznamy derywat *bezpośredni* ← *pośredni*. E. Wójcikowska (1991: 79) za pograniczne uważa te formacje, w których *bez-* można zastąpić przez *nie-*, np. *bezbolesny* = *niebolesny*, *bezosobowa forma czasownika* = *nieosobowa*, por. też *gospodarka pozaplanowa* = *nieplanowa*. Ciekawe, że jest *bezchmurne niebo* (← *bez chmur*), nie ma *chmurnego nieba*, ale jest *chmurne spojrzenie* (w znaczeniu porównawczym). Wynika stąd, że w trakcie analizy przymiotników od wyrazów przymikowych należy uwzględnić także rzeczownik określany.

Charakterystyka podstaw sprowadza się do omówienia przymioków. Tylko część wyrazów przymiokowych jest przekształcana na przymiotniki. Zależy to od jakości (charakterystyki słownikowej) przymioka.

Według badań D. Tekiel (1977: 40), po roku 1945 utworzono 327 przymiotników od wyrazów z 20 przymiokami. Przymiotniki, które wchodziły w skład co najmniej 10 nowych derywatów, to: *bez-* 57 derywatów (*bezaalkoholowy*), *po-* 47 (*poniemiecki*), *poza-* 37 (*pozaszkolny*), *przy-* 32 (*przykładowy*), *między-* 31 (*międzywojewódzki*), *przeciw-* 22 (*przeciwnolotny*), *przed-* 20 (*przedolimpijski*), *pod-* 16 (*podbrankowy*), *ponad-* 13 (*ponadplanowy*), *wewnątrz-* 13 (*wewnątrzzakładowy*). Leksem *wewnątrz* jest dwufunkcyjny. Jest przymiokiem, gdy ma rząd przypadkowy (*wewnątrz zakładu*), a przysłówkiem, gdy nie pełni funkcji łączącej (*Wpuścił go do wewnątrz*).

W zasobie leksykalnym polszczyzny derywaty A (PN) motywowane są przez wyrażenia zawierające różne przymiotki. Przeważają przymiotki lokatywne (*naziemny*, *nadmorski*, *podmorski*, *przygraniczny*, *zamorski*, *doustny*, *oddolny*, *pozamaciczny*, *międzykontynentalny*), temporalne (*przedwojenny*, *powojenny*, *międzywojenny*, *dozgonny*) i negacyjny przymiok *bez* (*bezkarny*, *bezcenny*, *bezleśny*, *bezlitosny*). Niektóre przymiotki mają znaczenie lokatywne i temporalne, a od znaczenia podstawy rzeczownikowej zależy, które z nich aktualizuje się w derywacie, por. *dożylny* a *dozgonny*, *oddolny* a *odwieczny*, *międzykontynentalny* a *międzywojenny*.

Oprócz wymienionych występują często przymiotki, które wyrażają różne inne relacje znaczeniowe, np. *około* (*patologie okolicyżowe*), *na* (*środkie nasenne*), *przeciw* (*leki przeciwcukrzycowe*), *ponad* (*samolot ponadźwiękowy*, *ponadmilionowe miasto*), *poza* (*zajęcia pozaszkolne*), *po* (*klasztor pobenedyktynski*). Ta grupa derywatów wyraża w sposób skrótowy złożone relacje znaczeniowe. Można wyodrębnić m.in. następujące znaczenia: przeznaczenie (*nasercowy*), kauzatywność (*nasenny*), porównawczość (*naddźwiękowy*) i przyczynowość (*zniszczenia powojenne*).

Wiele przymioków wchodzi w skład wyrazów, które nie są transponowane na przymiotniki, np. *wbrew*, *zamiast*, *oprócz*, *obok*, *przez* i *koło*.

Przymiotniki od wyrazów przymiokowych powstają w wyniku przekształceń czysto formalnych. Pozycja syntaktyczna przymiotników i odpowiednich wyrazów przymiokowych jest ta sama. Przymiotniki te są więc derywatami transpozycyjnymi. Z reguły nie różnią się one znaczeniem od swych podstaw. Relacja semantyczna między przymiotnikiem od wyrażenia przymiokowego i odpowiednim wyrażeniem przymiokowym określanego rzeczownika jest ta sama, por. przykład relacji partytywnej: *obiad bezmięsny* i *bez mięsa*. Zdaniem J. Sokołowskiego (1988: 133 i 138) przymiotniki zawierające w temacie słowotwórczym *bez-* komunikują zaprzeczoną relację partytywną. Ponieważ o tych relacjach nie decydują formanty, nie będą one przedmiotem analizy.

Przy opisie relacji np. lokatywnej bierze się pod uwagę relację między podstawą rzeczownikową a rzeczownikiem określanym, której wykładnikiem jest prefiks nie będący formantem, dlatego też nie jest to opis sensu stricto słowotwórczy. Tylko nieliczne przymiotniki nie są równoznaczne z wyrażeniem przyimkowym stanowiącym podstawę słowotwórczą. Dotyczy to zwłaszcza niektórych formacji zawierających prefiksy *między-* i *poza-*, por. *pracownia międzyszkolna* 'należąca do kilku szkół'; *pozaustawowy obowiązek* 'nie objęty ustawą' (zob. Satkiewicz 1969: 157–158). O wieloznaczności formacji z poszczególnymi prefiksami pisała D. Tekiel (1977: 40–44).

Najważniejszą kwestię w opisie derywatów od wyrażen przyimkowych stanowią **reguły sufiksacji**. Najczęściej derywat tworzony jest za pomocą tego samego formantu co odpowiedni przymiotnik odrzeczownikowy, np. *-owy*: *przygruntowy* jak *gruntowy*, *polodowcowy* jak *lodowcowy*, *beztuszczowy* jak *tłuszczowy*; *-ny*: *przygraniczny* jak *graniczny*, *bezludny* jak *ludny*; *-ski*: *podgórski* jak *górski*, *zamorski* jak *morski*, *bezpieński* jak *pański*. Odstępstwa od tej reguły są nieliczne: *bezczłowy* choć *urząd celny* (Tekiel 1977: 41); *światła przeciwmgłowe*, choć *mglisty dzień*.

Oprócz formantów sufiksalnych występuje formant paradygmatyczny. Co ciekawe, derywaty paradygmatyczne zwykle nie mają odpowiedników w postaci paradygmatycznych przymiotników odrzeczownikowych, por. *bezręki* (i *jednoręki*), choć *ręczny*; *bezwłosy* (i *rudowłosy*); *bezoki*, *beznogi*, *bezgrzywy*, *bezrogi*, *bezpióry* i *beztrąski*, choć *trąskliwy*. Z drugiej strony mamy przymiotniki od wyrażen przyimkowych (*zastrzyk*) *dotęmiczy* odpowiadające przymiotnikom odrzeczownikowym (*cisnienie*) *tętnicze* – oba paradygmatyczne (temat kończy się na fonem *-c-*). Istnieje pewna korelacja w zakresie wykładników derywacji przymiotników od wyrażen przyimkowych i złożonych (zob. 7.3.4.).

5. DERYWATY ODPRZYMIOTNIKOWE – A (A₁)

Derywaty odprzymiotnikowe różnią się zasadniczo od odrzeczownikowych i odczasownikowych. Analizie podlega tu relacja semantyczna między derywatem (A) a podstawą (A₁), np. *przy-krótki* ← *krótki* 'zbyt krótki'. Aby ustalić funkcję semantyczną formantu, wystarczy zestawzić parę derywacyjną. Nie trzeba sięgać do nadrzędnego rzeczownika, ponieważ znaczenie derywatu nie jest uzależnione od kontekstu rzeczownikowego. Parafrazujemy tylko analizowany przymiotnik. W rezultacie opisujemy znaczenie słowotwórcze leksemu (a nie jego użycia w kontekstach). Derywaty odprzymiotnikowe powstają w drodze prefiksacji (jak powyżej) lub sufiksacji, np. *kroik-awy* ← *krótki*.

Również w tej grupie derywatów występuje zjawisko dwumotywowości. W poprzednim punkcie stwierdzono, że niektóre derywaty można interpretować jako motywowane przez wyrażenia przyimkowe lub przymiotniki, np. *bezdiskusyjny*. Inne można interpretować jako odrzeczownikowe bądź odprzymiotnikowe, np. *siarkawy* ← 1) *siarka*; 2) *siarkowy*. Jeszcze inne przymiotniki można interpretować jako odprzymiotnikowe bądź odczasownikowe, np. *nieszkodliwy* ← 1) *szkodliwy*; 2) *nie szkodzić* (zob. 2.). Są też przymiotniki, które można interpretować jako odrzeczownikowe lub odprzymiotnikowe, np. *antynikotynowy* i *transoceaniczny* (zob. 3.1.2.).

Jako kryterium podziału derywatów przyjęto funkcję semantyczną formantu. Wyróżniono trzy główne rodzaje tych funkcji, a zarazem trzy klasy derywatów: negacyjne, gradacyjne i ekspresywne.

5.1. DERYWATY NEGACYJNE – A_{NEG}

Podstawowym formantem o funkcji negacyjnej jest przedrostek *nie-*, np. *niesprawiedliwy*. Derywaty tworzone innymi formantami uznaje się za negacyjne, jeśli można zastąpić dany formant przez *nie-*, np. *bezkrytyczny* ← *krytyczny* 'niekrytyczny'. Negacja dotyczy cech, które komunikuje podstawowy przymiotnik (*sprawiedliwy*, *krytyczny*). W wielu wypadkach na plan pierwszy wysuwa się znaczenie antonimiczne (tj. przeciwstawne) derywatu zaprzeczonego – wobec podstawy, np. *niemiły* ← *miły*, *nieludzki* ← *ludzki*, *niecierpliwy* ← *cierpliwy*, *niezdrowy* ← *zdrowy*, *niedługi* ← *długi*, *niedrogi* ← *drogi*. Przymiotniki parametryczne słowotwórczo zaprzeczone są tylko zbliżone znaczeniowo do odpowiednich antonimów leksykalnych podstaw słowotwórczych, por. *niedługi* i *krótki* w stosunku do *długi*; *niedrogi* i *tani* w stosunku do *drogi*. Przymiotnik zaprzeczony *niedługi* i antonim leksykalny *krótki* nie są jednak równoznaczne, mianowicie pierwszy z nich oznacza słabszy stopień wyrażanej cechy. Podobnie np. *niebrzydki* to mniej niż *ładny*, a *niezdrowy* to *prawie chory*. Przymiotniki utworzone za pomocą prefiksu *anty-* odpowiadają znaczeniowo przymiotnikom motywowanym przez wyrażenie przyimkowe zawierające prefiks *przeciw-*, np. *antytoksyczny* – *przeciwtoksyczny*, *antyklerykalny*, *antyromantyczny*.

Dodanie wykładników negacji do podstaw zaprzeczonych daje podwójną negację, czyli w konsekwencji znaczenie zaprzeczone derywatu, np. *niebezpretensjonalny wygląd*, tj. *pretensjonalny*, *niebezinteresowna pomoc*, tj. *interesowna*. Oczywiście jest różnica w natężeniu cechy i różnica stylistyczna między tymi przymiotnikami. Niektóre przymiotniki zawierające prefiks *nie-* są synchronicznie motywowane, np. *niezdarne ręce*, *niezgarszy kawał*, *niewczesny żart*.

Funkcje negacyjne pełnią wyłącznie formanty prefiksalne, przede wszystkim rodzime, ale także obce, np.

nie-: *nieświeży*, *niebrzydki*, *niegłupi*, *nietrzeźwy*, *niedemokratyczny*, *nielegalny*;

bez-: *bezdeszczowy*, *bezbarwny*, *bezpartyjny*, *bezdwizowy*, *bezprefiksalny*;

a-: *amoralny*, *asymetryczny*, *aspołeczny*, *apolityczny*, *anormalny*;

ir-: *irracjonalny*, *irrealny*, *irrelevantny*;

anty-: *antyseptyczny*, *antyintelektualny*, *antymagnetyczny*.

5.2. DERYWATY GRADACYJNE – A_{GRAD} *

Przymiotniki gradacyjne oznaczają intensyfikację lub osłabienie cechy nazwanej przymiotnikiem stanowiącym podstawę słowotwórczą, np. *bielszy* i *białawy* względem *biały*. Podstawami A_{GRAD} mogą być tylko przymiotniki, które oznaczają cechy stopniowalne. Cechy te mieszczą się na skali od bieguna minimum do bieguna maksimum (nazywa się to skalarnością cech). Odpowiednie

* Paragraf 5.2. został opracowany głównie na podstawie tekstu H. Wróbla zamieszczonego w pierwszym wydaniu *Morfologii* (1984: 437–441).

przymiotniki nazywane bywają jakościowymi, ponieważ wskazują na jakości przysługujące przedmiotom bezwzględnie (a nie w relacji do innych przedmiotów), np. *zielony, twardy, zimny, mokry, okrągły*. Przeciwieństwem są cechy niestopniowalne, np. *drewniany, lekarski, martwy, toruński, oprawny, ogrzewczy*, które nie mogą przysługiwać przedmiotom w stopniu mniejszym lub większym.

U podstaw stopniowania, czyli gradacji, leży możliwość kwantyfikacji, tzn. ustalenia cech ilościowych przedmiotów lub sytuacji (liczby, wielkości, wymiaru). Cechy stopniowalne są dwójakiego rodzaju. Pierwsze z nich stanowią wartości bezwzględne, tj. same w sobie, niezależne od okoliczności (*łagodny, ciepły, mądry, czarny*). Przymiotniki te nazywane bywają nierelatywnymi. Drugie z nich mają odniesienie do normy (pragmatycznej), tj. do przeciętnej wartości danej cechy w odniesieniu do określonej klasy przedmiotów, np. *mała a duża mucha, mały a duży ston* (zob. Laskowski 1977). Te przymiotniki nazywane bywają relatywnymi.

Istnieją słowotwórcze wykładniki intensywności lub osłabienia cechy i to one będą przedmiotem analizy. Punkt wyjścia stanowi powierzchniowe rozróżnienie stopniowania bezwzględnego (nierelacyjnego) i stopniowania względnego (relacyjnego).

1. Stopniowanie bezwzględne polega na porównaniu intensywności cechy wyrażonej przez derywat względem intensywności cechy wyrażonej przez podstawę, innymi słowy punktem odniesienia dla derywatu jest wyłącznie podstawa, np. w porównaniu z podstawą *biały* derywat *białawy* znaczy 'nie całkiem biały'.

2. Stopniowanie względne polega na porównaniu stopnia intensywności cechy przedmiotu lub sytuacji X nazwanej przez podstawę przymiotnika z intensywnością tej samej cechy przedmiotu lub sytuacji Y, np. *Ten papier jest bielszy od tamtego; Ta podróż była dłuższa od tamtej*, bądź też z cechą przedmiotu lub sytuacji X w innym czasie, np. *Ojciec teraz jest starszy niż dawniej*. Ponieważ te dwa rodzaje stopniowania różnią się wykładnikami, przedstawimy je w odrębnych punktach.

5.2.1. Derywaty stopniowania względnego

Derywaty te tradycyjnie nazywane są formami stopnia wyższego (komparatiwami), np. *bielszy*, i formami stopnia najwyższego (superlatiwami), np. *najbielszy*. Zjawisko stopniowania względnego odznacza się znaczną regularnością i dlatego zaliczane też bywa do fleksji. W naszym opracowaniu stopniowanie zostało włączone do słowotwórstwa ze względu na ograniczenie w tworzeniu form stopnia, a także znaczne nieregularności semantyczne (zob. niżej).

Reguły formalne tworzenia konstrukcji komparatywnych można sformułować następująco. Przywołajmy tu opis przedstawiony przez H. Wróbla (1984: 439):

„Wykładnikiem komparatiwu jest przyrostek *-szy* i jego rozszerzony wariant *-ejszy*. Formant *-szy* stoi zasadniczo po tematach zakończonych jedną spółgłoską, por. *biały* → *biel-szy*, rzadziej po grupach, por. np. *prostszy, twardszy*. Wariant *-ejszy* stoi po tematach zakończonych grupami spółgłoskowymi (mogą im towarzyszyć alternacje w tematach), por. *łatw-y* → *łatwi-ejszy*, *smutn-y* → *smutni-ejszy*. W derywatach motywowanych przez podstawy zawierające morfemy *-ki, -eki, -oki* zachodzi ucięcie tych morfemów, np. *stodk-i* → *stod-szy*, *blis-ki* → *bliż-szy*, *lek-ki* → *lż-ejszy*, *dal-eki* → *dał-szy*, *wys-oki* → *wyz-szy*. W formacjach *lepszy, gorszy, większy, mniejszy* można wyodrębnić formant

komparatywny *-szy (-ejszy)*, ale brak im formalnych podstaw słowotwórczych; ze względów semantycznych zestawiamy je z przymiotnikami *dobry, zły, duży* || *wielki, mały*.

Wykładnikiem superlatiwu jest przedrostek *naj-*, dodawany do formacji komparatywnych, np. *bielszy* → *naj-bielszy*, *krótszy* → *naj-krótszy*, *gorszy* → *naj-gorszy*".

Formy stopnia, tworzone – jak widać – z dużą regularnością, mają jednak zakres ograniczony. Występują tylko przy przymiotnikach oznaczających cechy stopniowalne, a więc niemożliwe są przy przymiotnikach relacyjnych typu *warszawski, drewniany, stolowy*. Także niektóre cechy jakościowe nie podlegają stopniowaniu (np. *goby, pusty*). w wielu wypadkach stopniowanie dokonuje się nie morfologicznie, ale opisowo, np. *chory* → *bardziej chory*, *uparty* → *bardziej uparty*.

Regularności formalnej przeciwstawia się silna nieregularność semantyczna form komparatywnych i superlatywnych. Relacja semantyczna między komparatiwem a podstawowym przymiotnikiem jest bardzo skomplikowana i zależy od podstawowego przymiotnika. Tak kwestię tę charakteryzuje H. Wróbel (1984: 446):

„Systemowa funkcja semantyczna formacji komparatywnych jest zawsze taka sama: wyrażają one większy stopień natężenia cechy w jednym przedmiocie w porównaniu z drugim przedmiotem; jednak nie zawsze są one motywowane bezpośrednio znaczeniem podstawowego przymiotnika. Szczegółowa interpretacja znaczenia komparatiwu jest uzależniona od tego, czy jego podstawa należy do grupy przymiotników nierelatywnych, czy też do grupy przymiotników relatywnych.

Komparatiwy oparte na przymiotnikach nierelatywnych motywowane są bezpośrednio przez ich podstawy. Wynika to ze wspomnianej już właściwości, że każdy z tych przymiotników oznacza całą skalę cechy stopniowalnej; porównuje się tu więc dwa przedmioty, z których każdy posiada cechę nazywaną przez podstawowy przymiotnik, tylko jeden z nich ma ją w wyższym stopniu. Np. zdanie *Herbata jest słodsza od kawy* sygnalizuje, że zarówno herbata, jak i kawa są słodkie, zaś *comparativus słodsza* znaczy, że cecha „słodkości” przysługuje w większym stopniu herbacie.

Sytuacja jest bardziej skomplikowana, gdy podstawą komparatiwu jest przymiotnik relatywny. Ponieważ skalę cechy wyznacza tu para antonimiczna, formacja oparta na każdym członie pary może w danej sytuacji być motywowana zarówno przez podstawę, jak i jej antonim”.

Skomplikowany stosunek znaczeniowy między komparatiwem a przymiotnikiem relatywnym ukazuje następujące zestawienie zdań opartych na parze antonimicznej *wysoki – niski*.

- 1a. *Jan jest wyższy od Piotra i obaj są wysocy.*
- b. *Jan jest wyższy od Piotra, ale obaj są niscy.*
- 2a. *Jan jest niższy od Piotra i obaj są niscy.*
- b. *Jan jest niższy od Piotra, ale obaj są wysocy.*

Zdania 1b i 2b pokazują, że komparatiwy *wyższy/niższy* nie oznaczają

natężenia cechy 'wysoki'/'niski', ale zawierają charakterystykę względną w obrębie skali cechy wysokości, opisywanej antonimiczną parą przymiotników *wysoki-niski*.

Zjawisko to charakteryzuje H. Wróbel (1984: 440) w sposób następujący:

„Comparativus oparty na przymiotniku oznaczającym część skali cechy powyżej normy pragmatycznej (np. *wysoki* → *wyższy*) sygnalizuje stopniowanie cechy w kierunku bieguna maksimum, a comparativus oparty na przymiotniku oznaczającym część skali cechy poniżej normy pragmatycznej (np. *niski* → *nizszy*) sygnalizuje stopniowanie cechy w kierunku bieguna minimum, niezależnie od tego, w którym miejscu skali sytuujemy cechę porównywanych przedmiotów. Znaczenie takie posiadają formacje komparatywne wszystkich przymiotników parametrycznych oraz większości przymiotników oceniających. Wyjątek od tej zasady stanowią komparatywy oparte na przymiotnikach typu *zdrowy, szczelny, pełny*; oznaczają one jeden z krańców skali cechy wyznaczonej przez pary antonimiczne, poza którym gradacja cechy nie jest już możliwa. Stopień wyższy tych przymiotników oznacza niższy stopień cechy nazwanej tylko przez antonim. A więc *zdrowszy* sugeruje brak cechy zdrowia, bo *zdrowszy* to 'mniej chory', a nie 'bardziej zdrowy od zdrowego'; *szczelniejszy* 'mniej nieszczelny' (por. Laskowski 1977)”.
Przeprowadzone analizy pokazują, że comparativus przy przymiotnikach relatywnych nie oznacza natężenia cechy, lecz przekazuje charakterystykę względną cechy: *wyższy* to nie tylko 'bardziej wysoki', ale również 'mniej niski'. W tego typu przymiotnikach comparativus jest członem semantycznie motywującym: *wysoki* to 'wyższy niż norma', a *niski* – 'niższy niż norma'.

W sumie skomplikowane relacje semantyczne, oprócz opisanej wyżej ograniczoności w tworzeniu formy stopnia, decydują o zaliczeniu stopniowania do słotwórstwa, a nie do fleksji.

Obraz form superlatywnych jest paralelny do opisanego wyżej komparatiwu. Różnica dotyczy w zasadzie tylko liczebności zbioru porównywanych przedmiotów (ew. zdarzeń). Superlativus oznacza większe natężenie cechy przedmiotu w zbiorze ponaddwuelementowym: *Jan jest najsilniejszy ze wszystkich chłopców* || *Jan jest najsilniejszy w klasie*. Omówiona wyżej funkcja komparatiwu (charakterystyka względna cechy) przysługuje także formom superlatywnym przymiotników relatywnych: *Jan jest najwyższy z chłopców, ale wszyscy są niski*.

Obraz form superlatywnych jest paralelny do opisanego wyżej komparatiwu. Różnica dotyczy w zasadzie tylko liczebności zbioru porównywanych przedmiotów (ew. zdarzeń). Superlativus oznacza większe natężenie cechy przedmiotu w zbiorze ponaddwuelementowym: *Jan jest najsilniejszy ze wszystkich chłopców* || *Jan jest najsilniejszy w klasie*. Omówiona wyżej funkcja komparatiwu (charakterystyka względna cechy) przysługuje także formom superlatywnym przymiotników relatywnych: *Jan jest najwyższy z chłopców, ale wszyscy są niski*.

5.2.2. Derywaty stopniowania bezwzględnego

Wyróżnia się tu dwa typy: derywaty oznaczające osłabienie cechy oraz derywaty uintensywniające cechę.

5.2.2.1. Derywaty oznaczające osłabienie cechy

Derywaty te sygnalizują, że intensywność cechy jest poniżej normy. Jako przykład posłuży derywat *łysawy* ← *łysy*, który parafrazujemy 'nie całkiem (dosyć) łysy'. Parafrazę tę można uogólnić następująco: A – 'nie całkiem (nie dosyć) A₁'. Derywaty oznaczające osłabienie cechy nazywane bywają **deminu-**

tiwami przymiotnikowymi. W funkcji osłabiającej występują formanty sufiksalne i prefiksalne:

-awy: *brudnawy, głupawy, ciężkawy, ciasnawy, zielonkawy, słodkawy*;
przy-: *przygłuchy, przygłupi, przyciężki, przyciasny, przydługi, przykrótki*;
niedo-: *niedorozwinięty, niedokrwisty*;
pod-: *podświadomy*;
-owity: *słabowity* (← *słaby*).

Formant -awy doczekał się ściśle sformułowanej reguły derywacyjnej oraz szczegółowego opisu ograniczeń w stosowaniu go. Analizę tego formantu przeprowadził B. Szymanek (1985: 118–130 i 140).

5.2.2.2. Derywaty oznaczające intensyfikację cechy

Derywaty sygnalizujące, że intensywność cechy przekracza normę, nazywane są **intensiwami**. Jako przykład posłuży derywat *nadwrażliwy* ← *wrażliwy*, który parafrazujemy 'zbyt (zanadto) wrażliwy'. Parafrazę tę można uogólnić: A – 'zbyt (zanadto) A₁'.

W funkcji intensyfikującej występują tylko formanty prefiksalne (rodzime i obce):

nad-: *nadgorliwy, nadopiekunicy, nadludzki, nadobowiązkowy*;
przed-: *przedwczesny*;
hiper-: *hiperkrytyczny, hiperpoprawny*;
prze-: *przedziwny, przebogaty, przecudowny, przekomiczny, przesłiczny*;
pra-: *pradawny, prastary*;
arcy-: *arcyciekawy, arcydelikatny, arcylojalny, arcyzabawny*;
ekstra-: *ekstramocny*;
super-: *supernowoczesny, superszybki, supermodny, superoszczędny*;
ultra-: *ultranowoczesny, ultrakatolicki, ultraradykalny, ultrakrótki*.

5.3. DERYWATY EKSPRESYWNE – A_{EKSPR}

Derywaty ekspresywne pozostają w bliskim związku z intensiwami. Derywaty te oznaczają nie tylko wysoki stopień intensywności, ale i nacechowanie ekspresywne. Ekspresywność polega tu na wyrażeniu pozytywnych emocji. Jako przykład posłuży derywat *przemily* ← *miły*, który parafrazujemy jako 'bardzo (bardzo, bardzo) miły'. Parafrazę uogólniamy następująco: A – 'bardzo (bardzo, bardzo) A₁'. Formantami o funkcji ekspresywnej są sufiksy rodzime:

-utki: *malutki, bielutki, świeżutki, wesolutki, króciutki, mięciutki, złociutki*;
-uski: *maluśki, bieluski, mokruski, goluski, równiuśki, nowiuski*;
-uchny: *maluchny, bieluchny, słodziuchny, szybciuchny, wesoluchny*.

Zupełnie rzadkie są następujące sufiksy:

-enki: *malenki, słablenki*;
-aśny i -aśki: *grubaśny, grubaski*;
-usi i -uni: *malusi, miluni*.

Formanty podlegają rozszerzeniom:

-utenki: *malutenki, wesolutenki, cichutenki, słodziutenki*;

-usienki: *malusienki, wesolusienki, cichusienki, słodziusienki*;
-uteczki: *maluteczki, leciuteczki*;
-utenieczki: *malutenieczki, cichutenieczki*;
-usienieczki: *malusienieczki*;

Derywaty ekspresywne tworzą długie łańcuchy derywacyjne, np.

mały ← *malusi* ← *malusienki* ← *malusienieczki*;
mały ← *malutki* ← *malutenki* ← *malutenieczki*.

Przymiotniki z formantami *-utki, -utenki* nie są równoznaczne, co wykazał A. Bogusławski (1991). Te i inne przymiotniki ekspresywne wymagają szczegółowej analizy semantycznej i pragmatycznej, a przede wszystkim wymagają rozważenia ich statusu wobec opozycji słowotwórstwa i fleksji (jak zauważa Bogusławski).

Dodanie formantów ekspresywnych do przymiotników niestopniowalnych powoduje, że formant ma znaczenie tylko ekspresywne (nie intensyfikuje cechy), np. *goluški, golusienki, golusienieczki, naguski, równiuški, calutki, calutenki, calutenieczki*. W niektórych derywatach występuje konflikt między pozytywnym nacechowaniem emocjonalnym formantu a negatywnym znaczeniem podstawy, np. *głupiutki, głupiusienki, pijaniutki, brudniutki*. Derywaty takie zawierają odcień pobłażania lub politowania. R. Grzegorzczkowska (1984: 70) podaje, że niemożliwy jest np. derywat **brzydziutki*.

5.4. INNE DERYWATY ODPRZYMIOTNIKOWE

Oprócz przymiotników negacyjnych, gradacyjnych i ekspresywnych występują przymiotniki tworzone różnymi prefiksami rodzimymi i obcymi, które nie układają się w określone grupy semantyczne (por. rzeczowniki prefiksalne, s. 430). Poza pierwszym tworzą one nieliczne grupy derywatów:

poza-: *pozamerytoryczny, pozarozumowy, pozamałżeński, pozabudżetowy*.

pra-: *prastowiański* 'dawny język słowiański';

ad-: *adwerbalny* 'przyczasownikowy';

de-: *dewerbalny* 'odczasownikowy';

za-: *czas zaprzeczony* 'przedprzeszły';

para-: *paramilitarny* 'podobny do militarne';

eks-: *eksterytorialny* 'pozaterytorialny';

re-: *reaktywny* 'powtórnie aktywny', *refinansowy*;

od-: *odpłatny* 'płatny' (derywat tautologiczny);

5.5. PODSUMOWANIE

Przymiotniki odprzymiotnikowe tworzone są za pomocą sześciu prostych sufiksów: *-awy* (*bladawy*), *-szy₁* (*starszy*), *-ki₁* (*maluski*), *-usi* (*malusi*), *-uni* (*maluni*), *-ny* (*grubasny*). Wyjątkiem jest przymiotnik prefiksально-sufiksalny *po-dłuż-ny* ← *długi*. Nieproduktywne i izolowane są formanty: *-asty* (*ogromniasty*), *-ski* (*ciekawski, swojski*) i złożony formant *-owity* (*stabowity* ← *staby*; synchronicznie nie motywowany przez *stabowac*). Wszystkie formanty są

rodzime. Współcześnie produktywne są zwłaszcza trzy pierwsze formanty. Spośród derywatów sufiksalnych klasę otwartą stanowią derywaty ekspresywne.

Prefiksalne przymiotniki odprzymiotnikowe tworzone są za pomocą kilkunastu prefiksów (zob. Kowalik 1978). Wśród nich dominują rodzime, lecz i prefiksy zapożyczone są dziś bardzo produktywne. Najczęstszy jest formant *nie-* (*niemądry*), który nie ma żadnych ograniczeń. Derywaty z tym formantem tworzą klasę otwartą. Często są formanty: *naj-* (*najstarszy*), poza tym *bez-* (*bezkrytyczny*), *poza-* (*pozamałżeński*), *nad-* (*nadobowiązkowy*) i *przy-* (*przygruby*), a z obcych najaktywniejszy jest formant prefiksalny *super-* (*superszybki*). Wyniki analizy przedstawia tabela 3.

Wnioski z przeprowadzonych analiz są następujące. Mamy formanty (zarówno prefiksalne, jak i sufiksalne) wyspecjalizowane semantycznie, czyli jednofunkcyjne, i formanty współfunkcyjne: dwa rodzime negacyjne, dwa częste formanty o funkcji osłabiającej (*przy-* i *-awy*) i wiele formantów (sufiksalnych i prefiksalnych) ekspresywnych. Te ostatnie różnią się między sobą głównie stopniem ekspresywności, mianowicie wraz z długością sufiksu (stopniem jego rozbudowania) wzrasta ładunek ekspresji pozytywnej.

Warto też zwrócić uwagę na istnienie dubletów formantów prefiksalnych (rodzimy – obcy): *nie-* (*niemoralny*) i *a-* (*amoralny*); *nad-* (*nadkrytyczny*) i *hiper-* (*hiperkrytyczny*). Formanty prefiksalne rodzime różnią się od obcych zarówno frekwencją, jak i dystrybucją. Podobnie tylko częściowo wymienne są dwa rodzime formanty negacyjne: tylko czasem *nie-* może być zastąpione przez *bez-*, por. *niesprawiedliwy* i nieakceptowalne **bezsprawiedliwy*; *niełojalny* – **beżłojalny*.

Funkcję negacyjną pełnią tylko formanty prefiksalne, a funkcję gradacyjną i ekspresywną – zarówno formanty prefiksalne, jak i sufiksalne. Wśród formantów o innych funkcjach są tylko prefiksy.

Ogólnie rzecz ujmując, formanty odprzymiotnikowe nie pełnią funkcji syntaktycznej, pełnią tylko funkcję semantyczną. Derywaty odprzymiotnikowe interpretuje się jako modyfikacyjne, np. *przepiękny* 'bardzo piękny', *brudnawy* 'nie całkiem brudny'. Formanty gradacyjne i ekspresywne dodają nowe, określone znaczenia (predykaty) do znaczeń podstawowych przymiotników.

Dyskusyjny jest status derywatów negacyjnych. Derywaty zaprzeczone sygnalizują brak cechy nazwanej przez podstawę, np. *niedemokratyczny*, *niepraworządny*; a derywaty antonimiczne nazywają cechę przeciwstawną do tej, którą nazywa podstawa, np. *niezdrowy* to 'prawie chory', *nielekki* to 'prawie ciężki', *niedrogi* to 'prawie tani', *niedwuznaczny* to 'jednoznaczny'. Można by różnie interpretować te dwa zdarzenia. Po pierwsze, jeśli przymiotnik nazywa brak cechy, tym samym nazywa nową sytuację. Tego typu przymiotniki (*niedemokratyczny*) można by uznać za mutacyjne. Po drugie, jeśli przymiotnik nazywa przeciwieństwo (*niezdrowy*), to zachodzi modyfikacja cechy. Tak rozumiem interpretację derywatów rzeczownikowych przedstawioną przez R. Grzegorzyczkową i J. Puzyninę (s. 451). Różnica między derywatami modyfikacyjnymi a mutacyjnymi jest nieostra: niektóre derywaty można traktować dwojako, np. *nieład* to 'brak ładu', a równocześnie 'przeciwieństwo ładu, chaos'. Podobnie *niezdrowy* to 1) 'taki, któremu brakuje zdrowia' (zaprzeczenie) lub 2) 'prawie chory' (antonimia). W związku z tym proponujemy wszystkie derywaty negacyjne uznać za modyfikacyjne, bowiem korzystne jest jednakowe traktowanie wszystkich przymiotników, w których formant pełni funkcję tylko semantyczną.

Tabela 3. Funkcje formantów odprzymiotnikowych

Funkcje Formanty	NEG	GRADACYJNE			EKSPR
		względne	bezwzględne		
			osłabienie	intensyfikacja	
<i>nie-</i>	<i>niegłupi</i>				
<i>bez-</i>	<i>bezkrytyczny</i>				
<i>nad-</i>				<i>nadgorliwy</i>	
<i>pod-</i>			<i>podświadomy</i>		
<i>naj-</i>		<i>najbielszy</i>			
<i>przy-</i>			<i>przygłuchy</i>		
<i>niedo-</i>			<i>niedorozwinięty</i>		
<i>prze-</i>				<i>przepyszny</i>	
<i>pra-</i>				<i>pradawny</i>	
<i>a-, ir-</i>	<i>amoralny irracjonalny</i>				
<i>anty-</i>	<i>anty- despotyczny</i>				
<i>arcy-</i>				<i>arcymity</i>	
<i>ekstra-</i>				<i>ekstramocny</i>	
<i>hiper-</i>				<i>hiperkrytyczny</i>	
<i>super-</i>				<i>supernowoczesny</i>	
<i>ultra-</i>				<i>ultraradykalny</i>	
<i>-(ej)szy</i>		<i>bielszy</i>			
<i>-awy</i>			<i>głuchawy</i>		
<i>-owity</i>			<i>słabowity</i>		
<i>-utki</i>					<i>malutki</i>
<i>-uśki</i>					<i>maluśki</i>
<i>-uchny</i>					<i>maluchny</i>
<i>-eńki</i>					<i>malenki</i>
<i>-aśny</i>					<i>grubaśny</i>
<i>-aski</i>					<i>grubaśki</i>
<i>-usi</i>					<i>malusi</i>
<i>-uni</i>					<i>maluni</i>

6. DERYWATY ODPRZYSŁÓWKOWE – A (Adv)

Derywaty odprzysłówkowe są nieliczne. Przysłówki rozumie się tu szeroko – jako partykuło-przysłówki. Ponadto łącznie traktuje się podstawy przysłówkowe (stanowiące jedno słowo) i wyrażenia syntaktyczne (składające się z dwu słów) o funkcji przysłówkowej, np. *codzienny* ← *co dzień* (zob. Grzegorzczkova 1975: 57).

Derywaty te tworzone są od leksemów i wyrażen syntaktycznych za pomocą następujących formantów:

-owy: *natychmiastowy, tymczasowy, darmowy, ukradkowy, cotygodniowy, cominutowy, wrywkowa (kontrola)* (← *na wrywki*), *(biegi) przełajowe* (← *na przełaj*) – ten ostatni przykład, zdaniem H. Satkiewicz (1982: 327–328), nie zasługuje na aprobatę;

-ny: *wsteczny, wewnętrzny, poprzeczny* (← *w poprzek*), *ranny* (np. *ranna przechadzka*), *opaczny* (← *na opak*), *nadaremny, wzajemny, powolny, coroczny, coniedzielny, trzykrotny* (← *trzykroc*), *wielokrotny*;

-(ej)szy: *wczorajszy, onegdajsze (śniegi), niegdysiejszy*;

-ni: *zbytni, zwierzchni, dożywotni*.

Derywaty odprzysłówkowe mają znaczenie lokatywne i kierunkowe (*tutejsza szkoła, zewnętrzne wpływy*), temporalne (*dzisiejsze czasy, czas teraźniejszy, dotychczasowa pomoc*), frekwentatywne (*comiesięczny, dwukrotny*) i inne (*powolny marsz, gratisowy występ, zbytnia wyrozumiałość, wzajemna miłość*). Znaczenia te jednak nie wynikają ze znaczeń formantów. Są one determinowane przez znaczenia podstaw przysłówkowych. Formanty nie pełnią funkcji semantycznej, lecz wyłącznie syntaktyczną. Derywaty odprzysłówkowe mają charakter transpozycyjny.

Wiele przymiotników określających nazwy czynności (*nagły krzyk*), nazwy wykonawców czynności (*głupi kłamacz*) oraz przymiotniki temporalne (*wczesny autobus*), frekwentatywne (*częsty błąd*), lokatywne (*wysokie gwiazdy, daleki kraj*), duratywne (*dawna przyjaźń, ciągły balagan*) i predykaty psychiczne (*głupi/mądry człowiek*) A. Nagórko (1987: 140–144, 150–151 i 155–157) traktuje jako derywaty odprzysłówkowe. Jest to uzasadnione analizą semantyczną grup przymiotnikowo-rzeczownikowych.

7. PRZYMIOTNIKI ZŁOŻONE

7.1. UWAGI WSTĘPNE

7.1.1. Co to jest złożenie motywowane?

Złożenia, zwane też kompozycjami, to derywaty, których podstawą jest grupa syntaktyczna złożona z dwóch, czasem trzech leksemów: *południowo-wschodnio-polski* ← *południowo-wschodnia Polska*; *parotysięcznoosobowy* ← *parę tysięcy osób*; *jabłkowo-sliwkowo-gruszkowy* ← *jabłkowy, sliwkowy i gruszkowy*. Istnieją złożenia, których podstawę stanowi grupa składniowa z przyimkiem,

np. *ponadtysiącletni* ← *ponad tysiąc lat*; *bezwłasnowolny* ← *bez własnej woli*.
Mozna je też interpretować odprzymiotnikowo: ← *tysiącletni*, *własnowolny*;
por. *ponadmilionowy* ← *ponad milion* lub *milionowy*.

Z definicji wyrazu złożonego wynika, że przymiotniki motywowane przez jeden wyraz złożony uważane są za proste. Ponieważ pośrednio są one motywowane przez grupę syntaktyczną, bywają nazywane kompozycjami pośrednimi (zob. Sambor 1976), np. *wodociąg-owy* ← *woźociąg* ← *ciągnąć wodę*; *pięciokąt-ny* ← *pięciokąt* ← *pięć kątów*. Kompozycje pośrednie nie są tutaj zaliczane do złożen.

Kwestia motywacji semantycznej złożenia jest dość skomplikowana ze względu na ich wieloczłonowość. Dyskusyjny jest status przymiotników typu: 1) *wielkoduszny* ← *wielka dusza*, 2) *czolobitny* ← *bić czołem*. Wprawdzie znaczenie realne (słownikowe) nie nawiązuje do znaczeń podstaw: 1) 'hojny, wyrozumiały', 2) 'uniżony', lecz można by skonstruować parafrazy grupy przymiotnikowo-rzeczownikowej, które pozwoliłyby je uznać za symilatywne, wyrażające cechę w sposób metaforyczny, np. 1) 'człowiek o wielkiej duszy', 2) 'człowiek zachowujący się, jakby bił czołem'. Decydujące jest znaczenie strukturalne złożenia ujmowanego w izolacji, to jest relacja semantyczna między pierwszym a drugim członem: 'dusza, która jest wielka'.

Niektóre złożenia są jednostronnie motywowane, tzn. pierwszy człon jest związany, choć powtarzalny. Ten człon może być rodzimy, np. *wszech-* (*wszechmocny*), *współ-* (*współodpowiedzialny*), *śród-* (*śródlądowy*, *śródroczny*); może też być zapożyczony, np. *pseudo-* (*pseudonowoczesny* 'niby nowoczesny'), *pan-* (*pangermański* 'ogólnogermański'), *proto-* (*protobałtycki język* 'pierwotny język bałtycki'), *neo-* (*neofrankistowski*), *poli-* (*polipredykatywny* 'wielopredykatywny'). Z różnych względów nie są też w pełni regularne złożenia typu: *stonolubny* ← *lubi stonę* [głębę]; *trójkolorowy* ← *trzy kolory*; *owadobójczy* ← *zabójczy dla owadów*.

1.2. Kryteria opisu złożenia

Istnieją dwójakiego rodzaju odpowiedniki złożenia: podstawa słowotwórcza i parafraza słowotwórcza.

Podstawa słowotwórcza to grupa syntaktyczna, od której derywujemy złożenia. Klasy złożenia ustala się ze względu na klasę gramatyczną leksemów motywujących człony. Oto przykłady:

dw-u-silnik-owy ← *dwa silniki* – A (Num + N);
plask-o-den-ny ← *plaskie dno* – A (A₁ + N);
wielk-o-pan-ski ← *wielki pan* – A (A₁ + N);
wiar-o-łom-ny ← *łomie wiarę* – A (N + V);
szybko-strzel-ny ← *szybko strzela* – A (Adv + V);
pomidorow-o-ogórkowy ← *pomidorowy i ogórkowy* – A (A₁ + A₂).

Porównanie derywatu z podstawą prowadzi do wykrycia wykładników złożenia. Podstawa słowotwórcza pozwala też ujawnić relację semantyczną między członami, czyli relację zachodzącą wewnątrz złożenia: *dwusilnikowy* – kwantyfikator i przedmiot kwantyfikowany; *plaskodenny* i *wielkopaniński* – cecha i jej nosiciel; *wiarołomny* – obiekt i czynność; *szybkostrzelny* – sposób i czynność. Ustalając relację semantyczną między członami, ustalamy tym

samym znaczenie strukturalne złożenia. Wydobyte cechy przysługują leksemowi (są niezależne od kontekstu rzeczownikowego).

Parafraza grupy syntaktycznej AN służy do ujawnienia relacji między nadrzędnym rzeczownikiem a leksemami motywującymi złożenie, np. *dwusilnikowy samolot* 'samolot, który ma dwa silniki', czyli całość i kwantyfikowana część; *płaskodenna łódź* 'łódź, która ma płaskie dno', czyli całość i część tej całości wraz z jej cechą; *wielkopański dwór* 'dwór, który należy do wielkiego pana', czyli przedmiot i posiadacz, a także cecha tego posiadacza; *wiarołomny mąż* 'mąż, który łamie wiarę', czyli subiekt oraz czynność i obiekt; *szybkostrzelny rewolwer* 'rewolwer, który strzela szybko', czyli subiekt oraz czynność i sposób jej wykonania; *sok pomidorowo-ogórkowy* 'sok zrobiony z pomidorów i ogórków', czyli wytwór i materiał. Za pomocą teje parafrazy bada się więc znaczenie kontekstowe przymiotnika. Przedmiotem opisu przestaje być leksem, a staje się jego użycie. Ten aspekt nie został uwzględniony w opisie złożenia. Parafraza grupy służy także do ustalenia ogólnego charakteru złożenia, tj. jego podrzędności lub współrzędności.

7.1.3. Złożenia podrzędne i współrzędne

Podział ten można oprzeć na analizie dystrybucyjnej parafrazy złożenia, np. *moda jesiennie-zimowa* 'moda jesienna i zimowa'. Sprawdzeniem jest możliwość redukcji zarówno pierwszego (*moda zimowa*), jak i drugiego członu (*moda jesienna*).

Pewną trudność sprawiają niektóre przymiotniki w zestawieniu z wybranymi rzeczownikami np. *wojna polsko-szwedzka* 'między Polską a Szwecją': *szosa krakowsko-warszawska* 'z Krakowa do Warszawy'. Człony parafrazy nie stanowią szeregu. Ze względu jednak na to, że w zestawieniu z innymi rzeczownikami (np. *film polsko-szwedzki* 'film polski i szwedzki zarazem') dopuszczają one parafrazy w postaci szeregu, traktuje się je jednolicie, jako złożenia współrzędne. Ważnym argumentem jest semantyczna równorzędność członów, a dodatkowym – przedstawialność członów.

Podrzędne są te złożenia, w których parafrazy między członami zachodzi stosunek nadrzędno-podrzędny. Zgodnie z testem dystrybucyjnym jeden członek ma dystrybucję równą całości związkowi, tzn. może zastąpić cały związek – jest to nadrzędnik. Drugi członek, podrzędnik, można zredukować. Weźmy jako przykład: *całodzienny atak* 'atak, który trwa cały dzień'. Jest to złożenie podrzędne, ponieważ w parafrazy występuje związek podrzędny *cały dzień*, o czym świadczy fakt, że tylko jeden z członów ma dystrybucję równą całości związkowi: *atak, który [trwa] dzień*, a nie **atak, który trwa cały*. Przez analogię do parafrazy pierwszy członek w złożeniu *całodzienny* traktujemy jako podrzędnik, a drugi – jako nadrzędnik. Również semantycznie człony złożenia nie są równorzędne.

Do podrzędnych zaliczamy złożenia liczebnikowo-rzeczownikowe, np. *czterohektarowy* i *pięciohektarowy*. W związku liczebnika z rzeczownikiem kierunku zależności składniowej bywają różne, np. w związku *cztery hektary* nadrzędnikiem dystrybucyjnym jest rzeczownik, a w związku *pięć hektarów* – nadrzędnikiem jest liczebnik. Wszystkie te złożenia omówione zostaną w jednej klasie.

Niektóre złożenia posiadają odpowiedniki w postaci grup syntaktycznych, które nie dają się zredukować ze względu na uwarunkowania semantyczne w łączności członów, np. *niebieskooka*

dziewczyna 'dziewczyna, która [ma] niebieskie oczy' (por. *dziewczyna, która ma oczy), *lotopisny ptak*, *jednoręki żebrak*. Te złozenia są traktowane analogicznie do pozostałych złożeń przymiotnikowo-rzeczownikowych.

7.1.4. Zawartość i układ opisu

Opis formalny zawiera podział złożeń na współrzędne i podrzędne oraz podział złożeń podrzędnych na typy ze względu na charakter gramatyczny drugiego członu (nadrzędnego), a w ich obrębie – ze względu na charakter gramatyczny pierwszego członu (podrzędnego). Opis semantyczny sprowadza się do ustalenia znaczeń strukturalnych złożeń, czyli relacji semantycznych między pierwszym a drugim członem. Oddzielnie (7.3.) analizujemy wykładniki formalne, mianowicie wydzielamy typy złożeń ze względu na typy formantów.

7.2. TYPY ZŁOZEŃ ZE WZGLĘDU NA CHARAKTER GRAMATYCZNY CZŁONÓW

7.2.1. Złozenia z drugim członem rzeczownikowym

7.2.1.1. Złozenia przymiotnikowo-rzeczownikowe – A (A₁ + N) – obejmują cztery główne typy relacji semantycznych. Relacja kwalifikatywna zachodzi wówczas, gdy człon przymiotnikowy nazywa cechę, a człon rzeczownikowy – jej nosiciela (*siwowłosy*, *stonowodny*, *skośnooki*, *leworęczny*, *górnoszaworowy*). Relacja lokatywna zachodzi w przymiotnikach typu *południowofrancuski*. Relacja temporalna ma miejsce, gdy człon rzeczownikowy nazywa odcinek czasu, który może być zlokalizowany niezależnie od momentu mówienia (*trzynastowieczny*, *trzeciomajowy*) lub też względem momentu mówienia (*przyszłoroczny*). Relacja oceniająco-kwantytatywna występuje, gdy człon przymiotnikowy wyraża ocenę miary (ocena parametryczna), człon rzeczownikowy – treść mierzona. Ten drugi człon nazywa bądź parametry (*długometrażowy*, *małokalibrowy*, *wysokoprocen-towy*), bądź też przedmiot mierzony (*niskopienny*, *szerokotorowy*, *krótkoseryjny*). Pierwszy człon informuje też o kompletności cechy lub przedmiotu nazwanego drugim członem (*pełnomleczny*, *całoroczny*). Relacja ta może być wyrażona pośrednio, przez porównanie (*równoboczny*, *równoprawny*). Złozenia takie określają też hierarchię czy rangę (*pierwszozligowy*, *drugoplanowy*, *trzeciorzędny*). Jak widać, liczebniki przymiotnikowe (porządkowe) traktowane są tu jako przymiotniki.

7.2.1.2. Złozenia rzeczownikowo-rzeczownikowe – A (N₁ + N₂) – są nieliczne i wyrażają na ogół relację podobieństwa (*węgorzokształtny*, *oślógłowy*, *rurkokwiatowy*, *blaszkoskrzelny*).

7.2.1.3. Złozenia liczebnikowo-rzeczownikowe – A (Num + N) – wyrażają relację kwantytatywną (ilościową). Pierwszy człon wyraża ilość w sposób sprecyzowany, jeśli jest to liczebnik właściwy (główny, ułamkowy, zbiorowy), np. *czteromasz-towy*, bądź też w sposób niesprecyzowany (zaimki liczebne), np. *kilkuarkuszowy*, *małorolny*. Natomiast drugi człon bywa: nazwą miary (*pięciocentymetrowy*,

trzydziestoletni), nazwą przedmiotu (*jednogarbny*), nazwą cechy (*stubarwny*), a także nazwą czynności (*osmiostrzałowy*).

7.2.2. Złożenia liczebnikowo-liczebnikowe – A (Num₁ + Num₂)

Podają one wyłącznie liczbę, a przedmiot liczony nazwany jest przez rzeczownik nadrzędny względem złożenia (*pięciomilionowy tłum*, *wielotysięczna widownia*, *dwutysięczny nakład*, *półmilionowe miasto*). Czasem wyznaczają one miejsce (kolejność) w szeregu (*stumilionowy samochód*).

7.2.3. Złożenia z drugim członem czasownikowym

7.2.3.1. Złożenia przymiotnikowo-czasownikowe – A (A₁ + V) – dzielą się na dwie grupy. W podstawie pierwszej z nich rekonstruuje się nadrzędny względem członu przymiotnikowego rzeczownik: *wysokowrzący* ← *wrze w wysokiej [temperaturze]*. Drugą grupę reprezentuje przykład: *żyworodny* ← *rodzi się żywy*. Dwa człony tego złożenia to dwa predykaty. Tu też należą złożenia z członem *sam-* np. *samowładny*.

7.2.3.2. Złożenia rzeczownikowo-czasownikowe – A (N + V) – wyrażają relację między obiektem a czynnością (*bakteriobójczy*, *dźwiękochłonny*, *światłochronny*, *mleko-dajny*, *opiniodawczy*, *ciepłolubny*, *naftonośny*, *glebotwórczy*, *krwiozastępczy*, *krwiożerczy*). Zdarzają się inne relacje (*zimotrwały*, *skrzelodyszny*, *wodorodny*).

7.2.3.3. Do złożeni liczebnikowo-czasownikowych – A (Num + V) – należy tylko kilka przymiotników, m.in. *dwudziętny*, *obosieczny*.

7.2.3.4. w złożeniach przysłówkowo-czasownikowych – A (Adv + V) – pierwszy człon nazywa bądź sposób wykonywania czynności (*szybkostrzelny*, *łatwopalny*, *cichobieżny*), bądź też podaje jej ocenę ilościową (*dalekosiężny*, *małomówny*, *krótkotrwały*).

7.2.4. Złożenia z drugim członem przymiotnikowym

7.2.4.1. Złożenia przymiotnikowo-przymiotnikowe – A (A₁ + A₂) – dzielą się na dwie zasadniczo różne podklasy. W pierwszej podklasie występują złożenia, których człony są semantycznie równorzędne, np. *zakład zegarmistrzowski-złotniczy* ← *zegarmistrzowski i złotniczy*. W drugiej podklasie człony złożenia nie są semantycznie równorzędne, np. *styl późnoromański* ← *późny styl romański*.

Do pierwszej zalicza się przymiotniki, których podstawę stanowi współrzędna grupa syntaktyczna szeregową, tj. dwa przymiotniki zespolone spójnikiem *i* (*działalność kulturalno-oświatowa* ← *kulturalna i oświatowa*). Złożenia te cechują się swobodnym szykiem członów, o czym świadczy możliwość zmiany ich kolejności (*działalność oświatowo-kulturalna*). Są one niezamknięte, tzn można dodawać dalsze człony, np. *sklep zabawkarsko-sportowo-papierniczy*... Statystycznie najczęstsze są jednak złożenia dwuczłonowe. Złożenia te wyróżniają się spośród wszystkich innych pisownią z łącznikiem (choć są wyjątki). Zasadniczą cechą semantyczną jest równorzędność członów. Wynika to z faktu, że każdy człon bezpośrednio określa rzeczownik nadrzędny. Złożenia takie

oznaczają sumy cech. Człony ich są semantycznie jednorodne, np. dwie nazwy cechy (*człowiek głuchoniemy*), dwie nazwy czynności (*brygady remontowo-budowlane*), dwie nazwy elementów zbioru (*gaj pomarańczowo-cytrynowy*).

Do drugiej podklasy zalicza się złożenia, których podstawę stanowią dwa przymiotniki połączone tylko pośrednim stosunkiem składniowym, np. *gospodarka wczesnofeudalna* ← *wczesna gospodarka feudalna* (por. **gospodarka wczesna i feudalna*). Pod względem formalnym ta podklasa różni się od poprzedniej trzema cechami: złożenia są z zasady dwuczłonowe, a szyk członów jest stały (por. **feudalnowczesny*), nadto obowiązuje pisownia łączna bez łącznika (choć zdarzają się niekonsekwencje). Człony złożenia są semantycznie nierównorzędne, bowiem pierwszy człon modyfikuje znaczenie drugiego członu. Właśnie ta relacja semantyczna decyduje o zrastaniu się dwóch przymiotników, które w parafrazy formalnie nie są zespolone. A więc pierwszy człon ogranicza pod względem czasowym zakres drugiego członu (*starofrancuski*), sygnalizuje pełność, kompletność (*ogólnofilozoficzny*) lub podaje jeden z rodzajów treści drugiego członu (*greckokatolicki*, *powierzchniowosyntaktyczny*, *innosłowiański*).

Istnieją złożenia poddające się dwojakiej interpretacji. Niektóre z nich można traktować bądź jako przymiotnikowo-rzeczownikowe, bądź też przymiotnikowo-przymiotnikowe, np. *wczesnosredniowieczny* ← 1) *wczesne średniowiecze*, 2) *wczesny średniowieczny*; *powierzchniowoskładniowy* ← 1) *powierzchniowa składnia*, 2) *powierzchniowy [opis] składniowy*. Inne złożenia można interpretować bądź jako przysłówkowo-przymiotnikowe, bądź też jako przymiotnikowo-przymiotnikowe, np. *ciemnoróżowy* ← 1) *różowy ciemno*, 2) *ciemny różowy*.

- 2.4.2. W złożeniach rzeczownikowo-przymiotnikowych – A (N + A₁) – w odróżnieniu od przymiotnikowo-rzeczownikowych (zob. 7.2.1.1.) człon przymiotnikowy jest nadrzędnikiem, a człon rzeczownikowy – podrzędnikiem (*skóropodobny* ← *podobny do skóry*). Pierwszy człon nazywa obiekt (*żaroodporny*, *cytropodobny*, *barwoczuły*, *karygodny*). Drugi człon jest przymiotnikiem genetycznie odczasownikowym, stąd ma rząd przypadkowy czasownika i znaczenie czynnościowe lub stanowe.

Niektóre z nich dopuszczają dwie interpretacje, np. *węglpochodny*: 1) *pochodny od węgla*, 2) *pochodzi od węgla*. Przymiotnik *szczelny* zaś nie pochodzi od czasownika, stąd złożenia zawierające go nie mają odpowiednika w postaci grupy syntaktycznej, lecz w postaci dwóch leksemów: *dźwiękoszczelny* ← *dźwięk, szczelny*.

- 2.4.3. W złożeniach liczebnikowo-przymiotnikowych – A (Num + A₁) – pierwszym członem jest *poł-*: *połzywy*, *półciężki*, *półudomowione* (zwierzę), *półotwarte* (*okno*) i *wpół-*: *wpółślepy*, *wpółubrany*, *wpółzapisany* (*zeszyt*). (Inaczej interpretuje te kompozycje Z. Kurzowa 1976b: 90.) Ponadto do złożen tych należą dwa terminy fizyczne: *dwuwypukły* i *dwuwklęsły*, które zresztą budzą wątpliwości normatywne (lepiej brzmiałoby: *obustronnie wklęsły*, *obustronnie wypukły*).
- 2.4.4. W złożeniach przysłówkowo-przymiotnikowych – A (Adv + A₁) – pierwszy człon nazywa odcień koloru nazwanego drugim członem (*ciemnoczerwony*, *krwistoczerwony*) bądź odcień smaku (*śłodkawodły*, *stonokwaśny*), bądź też podaje ocenę ilościową (*średniozamożny*, *małowydajny*, *tekkociężki*, *wysokoczuły*, *niskoprężny*).

Niektóre przykłady w tej klasie są dyskusyjne, ponieważ wiele złożeń dopuszcza dwie interpretacje. Złożenie *szaro(-)żółty* motywowane jest przez *żółty szaro* bądź przez *szary i żółty*, a złożenie *stono(-)gorzki* przez *gorzki stono* bądź przez *stony i gorzki*. Można je więc uważać za derywaty przysłówkowo-przymiotnikowe. Nie dotyczy to jednak wszystkich wymienionych złożeń, część z nich nie dopuszcza drugiej interpretacji (*krwistoczerwony* nie jest motywowane przez **krwisty i czerwony*; *średniozamożny* nie przez **średni i zamożny*; *wysokoczuły* nie przez **wysoki i czuły*).

7.2.5. Podsumowanie

Tabela 4 przedstawia łączliwość klas gramatycznych podstaw słowotwórczych członów, nie oddaje natomiast liczebności leksemów w obrębie poszczególnych klas złożeń. Klasy A (Num + N), A (Num₁ + Num₂), A (Adv + V) zawierają liczne złączenia, a podklasa przymiotników równorzędnych A (A₁ + A₂) jest otwarta. Natomiast klasy A (N₁ + N₂), A (A₁ + V), A (Num + V) i A (Num + A₁) są reprezentowane przez kilka (kilkanaście) przymiotników. Puste rubryki oznaczają, że brak przykładów na dane połączenie członów lub że są one rzadkie lub specjalistyczne.

Tabela 4. Klasy gramatyczne członów złączenia

I człon II człon	A	N	Num	Adv
N	<i>szerokotorowy</i> <i>trzymajowy</i> <i>zeszłoroczny</i> <i>tegoroczny</i> <i>niskocukrowy</i> ← <i>niska [ilość]</i> <i>cukru</i>	<i>ptakokształtny</i>	<i>dwugarbny</i> <i>trójosobowy</i> <i>półmetrowy</i> <i>wielowiekowy</i> <i>oburęczny</i>	
Num			<i>trzykwierciowy</i> <i>trójmilionowy</i> <i>półmilionowy</i> <i>kilkutysięczny</i>	
V	<i>niskotopliwy</i> ← <i>topic</i> <i>się w niskiej</i> <i>[temperaturze]</i> <i>samostrzelny</i> <i>żyworodny</i>	<i>śmiercionosny</i>	<i>trójdzielny</i> <i>obosieczny</i>	<i>dalekosiężny</i> <i>krótkotrwały</i> <i>długogrający</i>
A	<i>czerwono-biały</i> <i>głuchoniemy</i> <i>późnoromański</i> <i>ogólnosłowiański</i> <i>jasnoblond</i>	<i>żaroodporny</i> <i>wodoszczelny</i>	<i>półżywy</i> <i>wpółślepy</i> <i>dwuwklęsty</i>	<i>bladoróżowy</i> <i>cierpkawogorzki</i> <i>średniozamożny</i> <i>wysokoczuły</i>

7.3. TYPY ZŁOŻEŃ ZE WZGLEDU NA TYPY FORMANTÓW

Złożenia motywowane są przez (co najmniej) dwa leksemy, mają więc dwa tematy słotwórcze. Formantem najczęściej jest interfiks i sufiks (dwa współformanty), np. *śladk-o-wod-ny* ← *śladka woda*. W członie drugim może nie występować współformant, np. *barwoczuty*.

7.3.1. Współformant interfiksalny

Interfiks występuje w trzech postaciach: *-o-* (*mał-o-litraż-owy* ← *mały litraż*), *-u-* (*dw-u-dn'-owy* ← *dwa dni*), *-Ø-* (*pół-rocz-ny* ← *pół roku*). Jakość interfiku jest ściśle uzależniona od klasy gramatycznej pierwszego członu.

Interfiks *-o-* występuje z reguły po członach przymiotnikowych (*różn-o-kolor-owy*, *trzynast-o-wiecz-ny*, *ubiegł-o-rocz-ny*, *sam-o-strzel-ny*) i rzeczownikowych (*człek-o-kształt-ny*, *prawd-o-mów-ny*, *mroz-o-odpor-ny*), choć istnieją nieliczne wyjątki (*tego-rocz-ny* ← *tego roku*, *ów-czes-ny* ← *owe czasy*, *wiary-godny* ← *godny wiary*, *boże-narodzen'-owy*, *jaśnie-pań-ski*). Złożenia z pierwszym członem liczebnikowym wykorzystują wszystkie trzy interfiksy, w tym też *-o-* (*czter-o-kilogram-owy*). Natomiast po członach przysłówkowych interfiks *-o-* trafia się wyjątkowo (*ogóln-o-kształc-ący* ← *kształcić ogólnie*; *śnieżn-o-biały* ← *śnieżnie biały*).

W złożeniach z pierwszym członem odprzysłówkowym: *szybko-strzel-ny*, *malo-mów-ny*, *blado-żółty*, *wysoko-wydany* *-o-* interpretuje się jako element należący do pierwszego tematu słotwórczego, a interfiks jest zerowy.

W złożeniach *historycznoliteracki*, *teoretycznoliteracki*, *krytycznoliteracki*, *historyczno-językowy* dochodzi do konfliktu między motywacją a budową. Motywują je grupy dwurzęczownikowe (*historia literatury*, *teoria literatury*, *historia języka*). Nie można jednak wyróżniać interfiku: **histor-yczno-język-owy*. Złożenia te interpretuje się jako regularnie zbudowane z interfiksem *-o-*, motywowane przez przymiotniki nierównorzędne semantycznie (*historyczna praca literacka* ← *historycznoliteracka praca*) bądź przez dwa przymiotniki równorzędne semantycznie, ściślej przez szereg łączny (*wydział historyczny i literacki* ← *wydział historyczno-literacki*).

Przymiotnik *białostocki* z jednej strony trzeba by uznać za prosty, bo motywuje go jeden wyraz (zrost *Białystok*), z drugiej zaś strony skład słotwórczy tego przymiotnika wskazuje na złożenie, bo formantem jest nie tylko sufiks, ale i interfiks *-o-*.

Interfiks *-u-* występuje wyłącznie po członach liczebnikowych (*st-u-ton-owy*, *dw-u-dziel-ny*).

Interfiks zerowy występuje jako jeden z trzech możliwych po członach liczebnikowych (*pół-litr-owy*, *półtora-kilogram-owy*, *trzy-godzin-ny*, *trój-dziel-ny* ← *dzielić na troje*). Poza tym występuje on regularnie po członach przysłówkowych (*szybko-strzel-ny*, *blado-żółty*).

Ze współczesnego punktu widzenia nie można sformułować zasady doboru interfiku po członach liczebnikowych, można tylko sporządzić trzy listy liczebników łączących się z jednym z trzech interfiksów (*-o-*, *-u-*, *-Ø-*). Dobry przykład stanowi para *wielo-* i *kilku-* (*wielosobowy* i *kiluosobowy*, *wielomiesięczny* i *kilkumiesięczny*). Interfiks *-u-* występuje przy członach liczebnikowych niezłożonych (*kilk-u-arkusz-owy*, *dw-u-akt-owy*, *st-u-let-ni*) oraz przy niektórych złożeniach ze *sto* (*dwustukilometrowy*, *trzystukilometrowy*, *czterystukilometrowy*). Bezpośrednio z drugim członem łączą się liczebniki ułamkowe (*pół-godzin-ny*, *czwarc-arkusz-owy*, *półtora-kilometr-owy*).

Tabela 5. Współformanty tworzące złożenia

Interfiksy	Sufiksy II człon - N, Num, V	Faadygmat II człon - N	Zero II człon - A
-o- I człon: A, N, Num, Adv	A(A ₁ +N) : <i>wysok-o-gór-ski</i> A(N ₁ +N ₂) : <i>człek-o-ksztalt-ny</i> A(Num+N ₁) : <i>pięc-o-ton-owy</i> A(Num ₁ +Num ₂) : <i>pięc-o-milto-owy</i> A(A+V) : <i>piat-o-piat-ny</i> A(N ₁ +V) : <i>żół-o-pęd-ny</i> A(Num+V) : <i>ob-ż-szcz-ny</i> A(Adv+V) : <i>ogóln-o-kształc-ący</i>	A(A ₁ +N) : <i>rud-o-brud-y</i> A(N ₁ +N ₂) : <i>ję-o-łow-y</i> A(Num+N ₁) : <i>siedm'-o-łow-y</i>	A(A ₁ +A ₂) : <i>biał-o-czerwony</i> <i>jasn-o-blond</i> <i>piętn-o-romkański</i> A(N+A ₁) : <i>barw-o-czuby</i> A(Adv+A ₁) : <i>śniżn-i-biały</i>
-u- I człon: Num	A(Num+N) : <i>st-u-ton-owy</i> A(Num ₁ +Num ₂) : <i>dw-u-fięćcz-ny</i> A(Num+V) : <i>dw-u-siecz-ny</i>	A(Num+N ₁) : <i>dw-u-łow-y</i>	A(Num+A ₁) : <i>dw-u-większy</i>
-i/- I człon: Num, Adv, N	A(Num+N) : <i>poł-litr-owy</i> A(Num ₁ +Num ₂) : <i>poł-milion-owy</i> A(Num+V) : <i>trój-dziel-ny</i> A(Adv+V) : <i>mał-o-mów-ny</i>	A(Num+N ₁) : <i>trzy-łow-y</i>	A(A ₁ +A ₁) : <i>jasno-zielony</i> <i>wysoko-nyżajny</i> A(N+A ₁) : <i>cz-i-żobny</i> A(Num+A ₁) : <i>poł-żwy</i>

liczebniki zbiorowe (*trój-skib-owy*) oraz niektóre główne (*trzy-cyfr-owy*, *tysiąc let m*, *pięćset-kilometr-owy*, podobnie *sześćset-*, *siedemset-* i *kilkaset-kilometr-owy*). Większość liczebników spaja z drugim członem interfiks *-o-* (*jedn-o-kierunk-owy*, *czter-o-piętr-owy* i dalej aż do *stu*, *podwudziest-o-stopn-owy*, a także *wiel-o-postac-owy* i *par-o-miastecz-ny*).

7.3.2. Współformant występujący po drugim członie

Po drugim członie najczęściej występuje sufiks (*dług-o-dystans-owy*), rzadziej współformant paradygmatyczny (*rud-o-brod-y*). Ponadto, jeśli drugi człon jest odprzymiotnikowy, to nie różni się od podstawy (ani sufiksem, ani paradygmatem), np. *skór-o-podobny* ← *podobny do skóry*; *barw-o-czuły* ← *czuły na barwę*, *ciemno-różowy*, *późn-o-romanski*, *warzywn-o-owocowy*.

Współformant sufiksalny występuje zawsze po członie odczasownikowym (*gleb-o-ochron-ny* ← *chronić glebę*; *daleko-sięż-ny* ← *daleko sięgać*; *dw-u-dziel-ny* ← *dzielić na dwa*) oraz w większości wypadków po członie odrzeczownikowym (*ośm'-o-strzał-owy* ← *osiem strzałów*; *praw-o-mocny* ← *moc prawa*; *wysok-o-gór-ski* ← *wysokie góry*).

Współformant paradygmatyczny występuje tylko po niektórych członach odrzeczownikowych (*czarn-o-skór-y*, *jedn-o-ręki*, *złot-o-piór-y*, *siedm'-o-głow-y*). We wszystkich tych złozeniach posiadanie charakterystycznej cechy przypisuje się jakiejś części ciała człowieka, rzadziej zwierzęcia.

7.3.3. Brak korelacji współformantów

Tabela 5 pokazuje, że wszystkie kombinacje współformantów są możliwe.

Najczęściej występują złozenia utworzone za pomocą interfiks *-o-* i sufiksu, rzadziej te, w których formantem jest sam sufiks (*pół-milion-owy*), sam interfiks (*biał-o-czerwony*, *jasn-o-blond*) lub tylko paradygmat (*trzy-głow-y*). Złozenia z interfiksem zerowym i brakiem wykładników po drugim członie (odprzymiotnikowym) nazywamy zrostami (*jasno-zielony*, *czci-godny*).

Tabela wskazuje na liczebność klas w poszczególnych klatkach, nie wskazuje jednak na liczebność złożeń w tych klasach. Zupełnie nieliczne są złozenia zawierające interfiks *-u-* lub zerowy, zwłaszcza w połączeniu ze zmianą paradygmatu (*dw-u-głow-y*, *trzy-głow-y*) lub z sufiksem zerowym (*dw-u-wklęsty*).

7.3.4. Wybór sufiksu

Zasada wyboru jest prosta: przymiotnik złożony przyjmuje ten sufiks, za pomocą którego tworzy się przymiotnik prosty. Dotyczy to złożeń z drugim członem rzeczownikowym, por. *czteromotorowy* jak *motorowy*, *wielobarwny* jak *barwny*, *niskokaloryczny* jak *kaloryczny*, *pełnomorski* jak *morski*, *grubokościsty* jak *kościasty* i *stuletni* jak *letni*. Dotyczy to także złożeń z drugim członem czasownikowym, por. *krwionośny* jak *nośny*, *życiodajny* jak *wydajny*, *grzybobójczy* jak *zabójczy*, *trójdzielny* jak *podzielny*, *niskotopliwy* jak *topliwy*. Jeśli nie istnieje odpowiedni przymiotnik prosty, to najczęściej używa się sufiksu najproduktywniejszego, czyli *-owy* (*niskopodwoziowy*).

Odstępstwo od tej zasady zachodzi w złozeniach z współformantem paradygmatycznym, ponieważ odpowiednie przymiotniki, derywowane od podstaw rzeczownikowych, tworzy się za pomocą sufiksów, por. *rudobrody*, choć *brodaty*; *złotousty*, choć *ustny*; *czerwonoskóry*, choć *skórny*; *ostrouchy*, choć *uszny*. Zauważa się odpowiedniość między derywatami paradygmatycznymi od wyrazów przyimkowych (zob. 4.) a złożonymi, por. *niebieskooki* jak *bezoki*, choć *oczny*; *bezzębny* i *jednozębny*, choć *zębony* i *zębaty*; *bezwłosy* i *rudowłosy*. Tylko nieliczne złożenia tworzone są za pomocą innego sufiksu niż przymiotnik podstawowy, por. *jednogarbny*, choć *garbaty*; *dwurożny*, choć *rogaty*; *wielodzietny* i *bezdziety*, choć nie ma przymiotnika **dziety*.

7.3.5. Ucięcia

Ucięcia mają znaczenie drugorzędne, ponieważ stanowią dodatkową różnicę między derywatem a podstawą. Ucięciu podlega pierwszy człon (lub początkowe człony) w złozeniach przymiotnikowych o członach niepodrzędnych. Ten typ derywacji charakteryzuje szczególnie złożenia utworzone od nazw miejscowych. Ich pisownia nie jest ujednolicona (*anglo-amerykański* ← *angielski* i *amerykański*, *afroazjatycki* ← *afrykański* i *azjatycki*, *euroamerykański*, *bałtołowiański*, *uralo-altyjski*). Ucięcia pierwszego członu pojawiają się głównie w złozeniach należących do słownictwa specjalistycznego (*krzyżo-biodrowy* ← *krzyżowy* i *biodrowy*; *psychogeriatryczny* ← *psychiczny* *geriatryczny*; *termojądrowy* ← *termiczny* *jądrowy*; *turbosmigłowy* ← *turbinowy* i *śmigłowy*; *elektroujemny* ← *elektryczny* *ujemny*). Zjawisko skracania początkowych członów złożenia oddaje następujący cytat z „Przekroju” (nr 1370: 7): „*komiksy fotograficzne, fotoerotyczne, foto-ero-pornograficzne, foto-ero-porno-histeryczne*”. Ucięcia są coraz częstsze w języku ogólnym, a zwłaszcza w języku potocznym. Są one przejawem tendencji do skrótu (o czym pisała H. Satkiewicz 1973: 85–96 i 1982: 229–442), nie bez znaczenia są też wpływy obce w zakresie słownictwa.

8. PODSUMOWANIE

8.1. OGÓLNE FUNKCJE FORMANTÓW I TYPY DERYWATÓW

Ogólne klasy słowotwórcze przymiotnika wyodrębnia się porównując derywat z podstawą słowotwórczą.

1. Za transpozycyjne uznaje się te derywaty, które są wynikiem przekształcenia czysto składniowego, tzn. te, w których następuje wyłącznie zmiana części mowy. Należą tu derywaty odczasownikowe niepredyspozycyjne (np. *znak ostrzegawczy* – ‘który ostrzega’), derywaty odrzeczownikowe relacyjne (np. *koło rowerowe* – ‘roweru’) i derywaty od wyrazów przyimkowych (np. *nadmorski spacer* – ‘nad morzem’, *środek przeciwuczuleniowy* – ‘przeciw uczuleniu’). W derywatach transpozycyjnych nie ma nadwyżek semantycznych w stosunku do podstawy słowotwórczej.

2. Za mutacyjne uznaje się derywaty, w których formant – oprócz funkcji syntaktycznej – pełni funkcję semantyczną, tym samym derywat wykazuje nadwyżki semantyczne w stosunku do podstawy słowotwórczej. Należą tu:

przymiotniki odczasownikowe predyspozycyjne, np. potencjalne (*uleczalna choroba* – ‘którą [można] wyleczyć’), niektóre przymiotniki odrzeczownikowe – jakościowe (*gruszkowaty wazon* – ‘[podobny do] gruszki’, *lesista kraina* – ‘w której jest [dużo] lasów’).

3. Za modyfikacyjne uznaje się derywaty, w których następuje tylko zmiana semantyczna. Należą tu przymiotniki odprzymiotnikowe (*nadgorliwy* ‘zbyt gorliwy’, *gorzkawy* ‘nie całkiem gorzki’, *niedrogi*).

Klasyfikacja dotyczy leksemów, a nie ich użyc.

8.2. CHARAKTERYSTYKA GRAMATYCZNA FORMANTÓW PRZYMIOTNIKOWYCH

Przez dystrybucję gramatyczną rozumie się uzależnienie doboru formantu od klasy gramatycznej leksemu stanowiącego podstawę słowotwórczą. Ogólny obraz zależności formantów od klasy gramatycznej podstawy przedstawia tabela 6. Obejmuje ona tylko formant paradygmatyczny i formanty sufiksalne, ponieważ formanty prefiksalne zawarte są w tabeli 3, a formanty prefiksalno-sufiksalne w tabeli 2, natomiast o interpretacji prefiksalnych przymiotników typu *nieosiągalny* była mowa w związku z przymiotnikami odczasownikowymi (zob. 2.). Tabela 6 przedstawia tylko przymiotniki odczasownikowe, odrzeczownikowe i odprzymiotnikowe, ponieważ przymiotniki od wyrażeń przyimkowych tworzone są z reguły za pomocą tych samych formantów co odpowiednie przymiotniki odrzeczownikowe, a złożenia – zwykle za pomocą tych samych formantów, które tworzą przymiotnik odpowiadający drugiemu członowi złożenia (wyjątki pojawiają się wśród derywatów paradygmatycznych, np. *niebieskooki* i *bezoki*, choć *oczny*). Natomiast przymiotniki odprzysłówkowe i odliczebnikowe pomija się ze względu na ich marginalną pozycję w słowotwórstwie. Jak poprzednio, nie uwzględnia się zjawisk rzadkich, izolowanych, np. *-(al)ski* w zakresie przymiotników odczasownikowych (*zwycięski*, *zapominalski*) i w zakresie przymiotników odprzymiotnikowych (*ciekawski*, *swojski*) oraz *-asty* (*ogromniasty*).

Tabela zawiera 24 rubryki z formantami. W rubrykach umieszczono na ogół tylko wariant podstawowy. Inaczej, tj. odrębnie (w osobnych rubrykach) potraktowano dwa warianty wówczas, gdy jeden z nich jest wyraźnie wyspecjalizowany semantycznie. Dotyczy to trzech par formantów: *-ny* i *-alny*, *-iwy* i *-liwy*, *-aty* i *-owaty*. Natomiast za formanty dwufunkcyjne uznaje się: *-any₁* (*stomiany*) i *-any₂* (*uwielbiany*); *-ki₁* (*sypki*) i *-(uś)ki₂* (*bieluśki*); *-szy₁* (*bielszy*) i *-szy₂* (*wczorajszy*). (Jest to zgodne z ustaleniami K. Kowalik, zob. s. 606–607. Natomiast M. Honowska (1979: 56) jest przeciwna wyodrębnianiu różnych, choć równobrzmiących jednostek funkcyjnych ze względu na „synchroniczną płynność granic”.)

Odwrotnie, więc łącznie (w jednej rubryce), umieszczono kilka formantów współfunkcyjnych, a jednocześnie jednofunkcyjnych (przy założeniu, że analiza słowotwórcza jest mało precyzyjna semantycznie). Dotyczy to: 1) *-ony*, *-any₂*, *-ty*; 2) *-ki₂* i jeden wariant złożony, reprezentujący całą grupę *-uśki*, *-unki*, *-utki* i wiele bardziej rozbudowanych wariantów; 3) *-usi*, *-uni*.

Tabela 6. Zależność formantów od klasy gramatycznej podstawy

Formant	A(V)	A(N)	A(A ₁)
-owy		salonowy	
-ski		lekarski	
-ny, -asny	łączy	żniwny	grubaśny
-alny	jadalny	parafialny	
-any ₁		drewniany	
-iwy	mściwy	robaczywy	
-lwy	dokuczliwy	cnotliwy	
-ły	zgniły		
-ący	myślący		
-ony, -any ₂ , -ty	zasłużony, wyspany, najęty		
-czy, -niczy	gonczy	wyborczy	
-isty	posuwisty	lesisty	
-asty		kraciasty	
-aty		brodaty	
-owaty		gamoniowaty	
-awy ₁ i -awy ₂		łzawy	gluchawy
-iny, -in		matczyny, babcin	
-ni	przechodni	sobotni	
-ity	pracowity	jadowity	słabowity
-ki	sypki		
-(uś)ki ₂			maluski
-usi, -uni			malusi, maluni
(ej)szy ₁			bielszy
paradygmat		wilczy	

Wnioski z tabeli są następujące. Formant paradygmatyczny tworzy tylko przymiotniki odrzeczownikowe (pomija się tu i niżej odpowiadające im derywaty od wyrażen przyimkowych i złożenia). Formanty sufiksalne tworzą przymiotniki odczasownikowe, odrzeczownikowe i odprzymiotnikowe. Z poprzednich tabel

wynika, że formanty prefiksalne tworzą tylko przymiotniki odprzymiotnikowe. Ujmując kwestię z odwrotnej strony, należy stwierdzić, że generalnie przymiotniki odczasownikowe tworzone są tylko za pomocą formantów sufiksalnych; przymiotniki odrzeczownikowe – za pomocą formantów sufiksalnych i paradygmatycznego, a przymiotniki odprzymiotnikowe – za pomocą formantów sufiksalnych i prefiksalnych.

Istnieje specjalizacja formantów w tworzeniu derywatów od jednej z trzech klas gramatycznych podstaw. Wyraźnie odrębny zestaw formantów sufiksalnych mają przymiotniki odprzymiotnikowe. Wyjaśnienia wymaga formant *-awy*: jest on produktywny właśnie tylko w zakresie przymiotników odprzymiotnikowych (*-awy₁*, np. *białawy*); w zakresie przymiotników nieodprzymiotnikowych (*-awy₂*, np. *łzawy*) nie jest produktywny. Natomiast przymiotniki odczasownikowe i odrzeczownikowe mają kilka formantów wspólnych, z których istotną rolę odgrywa *-ny* (z tym, że tworzy on dziś przymiotniki tylko od rzeczowników zapożyczonych, podobnie jak *-alny*). Niektóre wspólne formanty współcześnie nie są już produktywne lub są rzadkie, przede wszystkim *-ni*. W zakresie przymiotników odczasownikowych dotyczy to sufiksów *-iwy*, *-ity*. w mniejszym stopniu *-isty*, w zakresie przymiotników odrzeczownikowych *-czy* (ale nie *-niczy*).

Wyjaśnienia wymaga dystrybucja gramatyczna formantu *-owy*. Derywuje on przymiotniki od rzeczowników, także odczasownikowych (od derywatów bezsufiksalnych), np. *obrotowy* ← *obroty* ← *obracac* (zob. 3.2.18.). W tej interpretacji bierze górę zasada pochodności formalnej. Jak zauważa B. Kreja (1996: 243–245), w wielu wypadkach parafraza z formą czasownikową jest zrzeczniejsza, np. *drzwi obrotowe* ‘obracające się’. Dodajmy, że powstają czasem wątpliwości, czy istnieje odpowiedni derywat bezsufiksalny, np. *?przesył*, choć jest *linia przesyłowa*. Jednak, jak wiadomo, możliwe są różne parafrazy przymiotnika w połączeniu z różnymi rzeczownikami określanymi, a nawet z tym samym rzeczownikiem określanym. Czasem zrzeczniejsza jest parafraza z rzeczownikiem – derywatem bezsufiksalnym, np. *hala targowa* ‘w której odbywają się targi’. Można by przyjąć, że brak rzeczownikowego derywatu bezsufiksального decyduje o odczasownikowym pochodzeniu przymiotnika (np. *gderliwy*), przy czym należałoby to ujmować systemowo (abstrahując od wątpliwości typu *?przesył*). B. Kreja stawia tezę, że obecnie formant *-owy* derywuje także przymiotniki od czasowników. Niewątpliwie ten ekspansywny formant jest na drodze do poszerzenia swej dystrybucji gramatycznej – zaczyna łączyć się bezpośrednio z podstawami czasownikowymi.

Na zakończenie przytoczymy ustalenia K. Kowalik (zob. s. 605–607 i Kowalik 1977). W języku polskim mamy 28 prostych sufiksów przymiotnikowych (wszystkie są rodzime), wśród nich tylko osiem produktywnych: *-awy* (*białawy*), *-owy* (*domowy*), *-isty* (*barczysty*), *-asty* (*kraciasty*), *-any* (*drewniany*), *-szy* (*bielszy*) i *-ski* (*lekarski*). Najbardziej produktywny jest sufiks *-owy*, następnie *-ny* i *-ski*. Sufiksy *-owy* i *-ski* tworzą tylko przymiotniki odrzeczownikowe, a sufiks *-ny* tworzy derywaty od wszelkich klas podstaw, mianowicie odczasownikowe, odrzeczownikowe, odprzysłóvkowe (*wstecz-ny*) i odliczebnikowe (*set-ny*), a wyjątkowo także odprzymiotnikowe (*po-dłuż-ny* ← *długi*, *grub-aśny*). Prefiksów jest w języku polskim kilkadziesiąt. Dominują wśród nich rodzime, ale dużo jest też prefiksów synchronicznie obcych (por. Kowalik 1978 i w niniejszym tomie s. 610–611). Liczba przymiotników tworzonych za pomocą prefiksów zapożyczonych stale wzrasta.

PRZYSŁÓWEK

1. CHARAKTERYSTYKA OGÓLNA DERYWATÓW PRZYSŁÓWKOWYCH

Do klasy przysłówków zalicza się leksemy nieodmienne, pełniące składniowo funkcję określającą względem czasowników lub przymiotników (przysłówków), semantycznie zaś informujące o właściwościach czynności, stanów, procesów, innych cech, a także o okolicznościach akcji, przede wszystkim o jej lokalizacji przestrzenno-czasowej. Nie należą więc do przysłówków wyrażenia predykatywne typu *duszno, mroźno, widno*, występujące wyłącznie w funkcji orzeczeń. W wielu wypadkach predykatywy są identyczne formalnie z obocznymi przysłówkami, np. *Było miło* || *Uśmiechnął się miło*, *Było smutno* || *Spojrzał smutno*. Nie należą także do przysłówków wyrazy o kształcie przysłówkowym, ale pełniące funkcję partykuł, a więc nie będące określnikami predykatu: odnoszone do całych zdań (*oczywiście, prawdopodobnie* itp.) lub różnych części zdania (np. *tylko, również*).

Ze słowotwórczego punktu widzenia przysłówki stanowią w ogromnej większości (99%) wyrazy motywowane przez odpowiednie przymiotniki i są uważane za ich derywaty (np. *ładnie* ← *ładny*, *pięknie* ← *piękny*). Wśród nich pewna grupa ma motywację podwójną: przymiotnikową i rzeczownikową. Są to derywaty motywowane przez przymiotniki odrzeczownikowe (*po aktorsku* 'w sposób aktorski', 'jak aktor', *po żołniersku* 'w sposób żołnierski', 'jak żołnierz').

Inne typy przysłówków są znacznie mniej liczne: poza grupą niemotywowanych (*dziś, jutro, teraz*), głównie zaimkowych (*tu, tam, tamtędy, wtedy*), istnieje stosunkowo niewielka liczba (ok. kilkudziesięciu, a więc mniej niż 1%) przysłówków motywowanych wyłącznie przez rzeczowniki, np. *w górę, w tył, naprzód, zaraz*. Nie są to derywaty w ścisłym sensie, ale adverbializowane (leksykalizowane) konstrukcje składniowe (połączenia przyimkowe), pozostające w relacji semantycznej względem wyjściowych rzeczowników.

Zjawisko adwerbializacji konstrukcji składniowych obejmuje nie tylko połączenia przymkowe, ale i inne konstrukcje: *co dzień, co dwa dni, za dwa dni* itp. Przejście od luźnych konstrukcji składniowych do frazeologicznych (adwerbializowanych) tworzy continuum. Stąd przeprowadzenie granicy między przysłówkiem jako jednostką słownikową i żywą konstrukcją składniową (połączeniem przymka z formą fleksyjną rzeczownika) jest kwestią ostatecznie konwencjonalną.

Zupełnie marginalne pozycje zajmują przysłówki motywowane przez czasowniki (*milczkiem* 'milczać', *biegiem* 'biegnąć'), które genetycznie są skostniałymi formami fleksyjnymi rzeczowników.

Trudną kwestię opisu słowotwórczego przysłówka stanowi jego stosunek do podstawowego przymiotnika. Przede wszystkim nie jest słuszny rozpowszechniony pogląd, że od każdego przymiotnika można utworzyć za pomocą morfemu *-o* lub *-e* formę przysłówkową, a więc jakby formę fleksyjną o zneutralizowanej fleksji (por. Tokarski 1973), używaną jako określnik czasownika (przymiotnika), np. *ładny chłopiec, ładne dziecko, ładna dziewczyna*, a obok tego *ładnie tanczy*. Podobną interpretację przysłówek odprzymiotnikowych jako form fleksyjnych przymiotnika proponuje Z. Saloni (1974).

Argumenty za zaliczeniem przysłówek odprzymiotnikowych do derywatów są następujące: przede wszystkim od bardzo wielu przymiotników oznaczających cechy właściwe wyłącznie przedmiotom nie derywuje się przysłówek, które z istoty nazywają cechy czynności (np. *rybi* → **rybio*, *konski* → **konisko*), bądź też derywuje się je innym formantem (np. *polski*, *niemiecki* → *po polsku, po niemiecku*, a nie **polsko, *niemiecko*); po wtóre nie zawsze przymiotnik jest semantycznie bazą dla przysłówka, często bywa odwrotnie, gdy nazwana cecha przysługuje zasadniczo czynnościom: np. *często, późno, blisko* to pierwotne przysłówki, od których derywowane są semantycznie przymiotniki: *częsty gość* 'który przychodzi często', *późna jabłon* 'która dojrzewa późno', *bliski przyjaciel* 'który jest blisko' (w sensie przenośnym). Z punktu widzenia semantyki należy więc uznać przymiotniki *częsty, późny, bliski* za wtórnie derywowane od przysłówek. Istnieją także wypadki oboczności przymiotnika i przysłówka, np. *długa suknia* || *czekać długo*: cecha długości dotyczy w wypadku przymiotnika wymiaru przedmiotu, przy przysłówku – wymiaru czasu. Ten sam przymiotnik może być użyty wtórnie, gdy odnosi się do wymiaru czasu (np. *długie czekanie*), podobnie też przysłówek może wtórnie wskazywać na cechy przedmiotu: *ubierać się długo* 'w długie ubranie'.

Wreszcie komplikacja stosunków: przymiotnik-przysłówek polega na tym, że jednemu przymiotnikowi może odpowiadać kilka przysłówek (o różnych formach i różnych znaczeniach, często nie przewidzianych żadnymi regulami, np. *suchy* → *sucho, na sucho, do sucha*) lub też jeden przysłówek, ale derywowany inaczej niż za pomocą morfemów *-o, -e*, np. *chiński* → *po chińsku*.

W sumie więc ze względu na brak pełnej regularności traktujemy przysłówki jako derywaty od przymiotników (tam gdzie są one pochodne semantycznie), a nie jako ich formy fleksyjne.

2. DERYWATY ODPRZYMIOTNIKOWE (I POŚREDNIO ODRZECZOWNIKOWE)

2.1. OGRANICZENIA W DERYWOWANIU PRZYSŁÓWKÓW ODPRZYMIOTNIKOWYCH

Jak wspomnieliśmy, istnieją dość znaczne ograniczenia w tworzeniu przysłówków odprzymiotnikowych. Wyodrębniają się pewne klasy przymiotników, które nie bywają podstawami przysłówków.

Są to przede wszystkim odrzeczownikowe przymiotniki relacyjne (por. s. 482), wśród których ważną grupę stanowią czysto dzierżawcze o znaczeniu 'należący do' (np. *studencki, ojcowski, matczyne, rybi*) nie mające odpowiednich przysłówków. Pojawienie się znaczenia jakości umożliwia derywację przysłówka – *wygląda studencko* 'jak student', *ojcowsko pogłaskał po głowie* 'jak ojciec' itp. Niektóre z tych przymiotników, zwłaszcza zawierające sufiks *-ski*, przekształcają się w przysłówki prefiksально-sufiksalny: *po studencku, po ojcowsku* itp. (por. 2.3.). Podobnie ma się rzecz z przymiotnikami materialowymi, które zasadniczo nie stanowią podstaw przysłówków (np. *kamienne schody, wisniowa zupa, papierowa torba*). Jest to zrozumiałe, ponieważ wskazują one na cechy przysługujące wyłącznie przedmiotom. Wprowadzenie przenośnego znaczenia jakościowego umożliwia derywację przysłówka, np. *kamiennie spokojny, ubrany wisniowo, papierowo błądy*.

Nie stanowią także podstaw przysłówków przymiotniki relacyjne, będące przekształceniami czysto syntaktycznymi, np. *żądania robotnicze* (podstawa pełni funkcję subiekta), niemożliwe: **robotniczo; budownictwo mieszkaniowe* (podstawa w funkcji obiektu), niemożliwe: **mieszkaniowo; wycieczka rowerowa* (podstawa pełni funkcję instrumentu), niemożliwe: **rowerowo*. Wymienione przymiotniki w pewnych sytuacjach mogą przekształcić się w przysłówki, np. wtedy, gdy wprowadzone zostaje znaczenie 'pod względem', np. *Oni mieszkaniowo są w dobrej sytuacji* 'jeśli idzie o mieszkanie'. Nie przy wszystkich przymiotnikach możliwe jest jednak wprowadzenie tego znaczenia i w konsekwencji niektóre przymiotniki nigdy nie mogą mieć odpowiednich przysłówków.

W sumie więc odrzeczownikowe przymiotniki relacyjne w wyjątkowych warunkach (przy ującościowieniu lub pojawieniu się znaczenia 'pod względem') przekształcają się w przysłówki, a niektóre z nich (zawierające sufiks *-ski*) przekształcają się w przysłówki prefiksально-sufiksalny (*polski, chiński, bułgarski* → *po polsku, po chińsku, po bułgarsku*) o zmienionym w stosunku do przymiotnika znaczeniu.

Druga grupa przymiotników, które nie stanowią podstaw przysłówków, to niektóre derywaty o d c z a s o w n i k o w e, zwłaszcza te, które zachowują rekcje właściwą czasownikowi, np. *żądny czegoś, skłonny do czegoś, zdalny do czegoś, zdolny do czegoś*. Jest to zrozumiałe, ponieważ cecha polegająca na wykonywaniu (lub podleganiu) czynności nie bywa odnoszona do innych czynności, ale do

przedmiotów (agensów, obiektów). Wskazywanie na czynności towarzyszące innym czynnościom jest podstawową funkcją imiesłowów przysłówkowych: *idzie śpiewając, usłyszawszy zdziwił się*. Natomiast imiesłowy przymiotnikowe zasadniczo nie przekształcają się w przysłówki (np. *pracujący, piszący, czytający, biegnący*), choć wtedy, gdy chodzi o wskazanie sposobu wykonania czynności (a nie tylko akcji towarzyszącej), użyje się raczej przysłówka odimiesłowowego aniżeli imiesłowu przysłówkowego, np. *Zgodził się milcząc* 'przez milczenie' obok: *Zgodził się milcząc* 'zgodził się i przy tym milczał'. W zależności od semantyki podstawowego przymiotnika możliwe jest (lub niemożliwe) przekształcenie go w przysłówki: *Gwizdnął ostrzegawczo* 'ostrzegając', *Odezwał się gniewnie, płacząco* 'z gniewem, płaczem', *Mrugnął porozumiewawczo* 'sygnalizując porozumiewanie się' itp.

Nie przekształcają się także w przysłówki przymiotniki derywowane od przysłówków, a więc np. *dzisiejszy, jutrzejszy, wczorajszy, poranny, wieczorny*, a także od rzeczowników używanych przysłówkowo (*godzinny, nocny*), co jest zrozumiałe, ponieważ funkcję określnika czasowego pełnią podstawowe przysłówki: *wczorajszy przyjazd – przyjechał wczoraj, dzisiejsze spotkanie – spotkali się dzisiaj* itp. Przekształcenie w przysłówki możliwe jest w tych wypadkach, gdy przymiotnik nabiera znaczenia jakościowego, np. *niedzielne ubranie* 'jak w niedzielę' i stąd *ubrać się niedzielnie* (ale nie *spotkać się niedzielnie*, a jedynie: *w niedzielę*). Druga sytuacja umożliwiająca powstanie przysłówka od przymiotnika tego typu zachodzi wówczas, gdy wprowadza się znaczenie ilościowe, np. *dziennie zarobić* 'w ciągu dnia', *tygodniowo pracować* (np. 30 godzin) 'w ciągu tygodnia', ale nie można powiedzieć: **być dziennie, tygodniowo*, choć jest w tym znaczeniu konstrukcja przymiotnikowa: *pobyt dzienny, tygodniowy*.

Zupełnie nie przekształcają się w przysłówki wyrazy o postaci przymiotnika zwane tradycyjnie liczebnikami porządkowymi, np. *pierwszy, drugi, trzeci*, które określają miejsce w kolejności, np. *pierwszy, drugi chłopiec, pierwszy, drugi przyjazd*. W połączeniu z czasownikiem liczebnik ten przybiera postać: *po raz pierwszy, drugi* (a nie **pierwszo, drugo*). Natomiast tzw. liczebniki mnożne i wielorakie o kształcie przymiotnikowym (*dwukrotny, dwojaki*) mają regularnie oboczne przysłówki (*dwukrotnie, dwojako*), które chyba są semantycznie prymarne, występują bowiem w formie przymiotnikowej jedynie w połączeniu z NA, np. *dwukrotny przyjazd, dwukrotne spotkanie, dwojaka propozycja, interpretacja*, ale nie **dwukrotny stół, dwojaki chłopiec*. W połączeniach: *dwukrotny zwycięzca, bohater, minister* liczebnik określa zawarty w semantyce rzeczownika agentywnego predykat 'taki, który dwukrotnie zwyciężył, był bohaterem, został mianowany ministrem'.

Nieco inaczej ma się rzecz z przymiotnikami – liczebnikami: *podwójny, potrójny* itp., wskazującymi na złożoność z części, która może charakteryzować zarówno przedmioty, jak i czynności: *podwójne okno* 'złożone z dwóch części', *podwójna uroczystość* 'składająca się z dwóch części'. Jednakże przysłówki raczej wskazują na cechę przedmiotu nadawaną lub przejawianą: *złożyć potrójnie* 'na trzy części' (ale *Uchonorowali go potrójnie* 'trzema honorami').

2.2. REGUŁY WYBORU FORMANTÓW WSPÓLFUNKCYJNYCH: -o, -e

Znakomita większość przymiotników może mieć oboczne przysłówki, które – jak pokazywaliśmy – pozostają względem nich w różnorodnych relacjach semantycznych: wtórności semantycznej (*staro* ← *stary*, *młodo* ← *młody*), oboczności, równoległości semantycznej (*długo* || *długi*, *mało* || *mały*, *krótko* || *krótki*) lub pierwotności semantycznej przysłówka wobec wtórnych przymiotników (*blisko* → *bliski*, *późno* → *późny*, *dawno* → *dawny*, *często* → *częsty*). Stąd w większości wypadków trudno mówić o derywacji przysłówka w sensie pochodności semantycznej, a raczej o oboczności, równoległym w stosunku do przymiotnika wskazywaniu na cechy czynności, zdarzeń i innych właściwości.

Od strony formalnej wykładnikiem przysłówka jest nieodmiennosc i morfem -o lub -e będący historyczną końcówką fleksyjną biernika i miejscownika przymiotników o odmianie rzeczownikowej. Każdy niemal przymiotnik (poza omówionymi wyżej wyjątkami) ma oboczny przysówek derywowany za pomocą któregoś z tych dwóch współfunkcyjnych formantów, np. *drobiazgowy* → *drobiazgowo*, *pusty* → *pusto*, *biedny* → *biednie*.

Problemy repartycji formantów -o, -e poświęcono wiele uwagi w polskiej literaturze językoznawczej (por. Dobrzycki 1907, Cyran 1967, Śmiech 1957, Wróbel 1966). Próbowano ustalić reguły użycia obu sufiksów wskazując na zależność między formantem a cechami fonetycznymi wygłosowej spółgłoski tematu (Dobrzycki 1907), a także dopatrując się zjawiska podobnego do harmonii wokalicznej, tzn. zależności między przedniością lub tylnością samogłoski tematowej a formą sufiksu, np. *twardo*, *mocno*, ale *mgliście*, *placźliwie* (Śmiech 1957). Ostatecznie wydaje się, że czynnikiem determinującym wybór formantu jest postać słowotwórcza (i fonetyczna) podstawy: niektóre formanty przymiotnikowe mają predyspozycję do wybierania postaci z -o, a inne z -e.

Rozkład obu formantów przedstawia się następująco.

Sufiks -o występuje w derywatach od przymiotników miękkotematowych (*dostatni* → *dostatnio*, *głupi* → *głupio*, *milusi* → *milusio*), w tym także zakończonych na stwardniałą (*kuszący* → *kusząco*, *krwiozerczy* → *krwiożerczo*, *duży* → *dużo*). Także przymiotniki bezsufiksalne (*miły* → *miło*, *pusty* → *pusto*, *biały* → *biało*, *czarny* → *czarno* itp.) najczęściej mają derywaty z sufiksem -o (wyjątkowo występuje oboczność *miło* – *mile*). Sufiks ten obsługuje także tematy zakończone na spółgłoskę tylnojęzykową (*milutko*, *gładko*, *gorzko*, *długo*, *sucho*), co jest powodowane tendencją do usuwania oboczności fonetycznych: dawne formy *dalece*, *wysoce*, *gładce* zostały zastąpione przez współczesne *daleko*, *wysoko*, *gładko*, a archaiczne – albo usunięte, albo zachowane w zmienionym znaczeniu (np. przenośnym). Formant -o występuje także w derywatach od przymiotników zawierających sufiks -aty, -owaty, -asty (*popielato*, *głupkowato*, *krzaczasto*) oraz -owy (*alabastrowo*, *sielankowo* obok dawnych form z -e, np. *surowie*).

Sufiks -e występuje w derywatach od przymiotników na -ny, -iczny, -alny, -owny (*cynicznie*, *elektrycznie*, *efektownie*), -any (*zdecydowanie*), -ony (*nieustraszenie*), -ły (*biegłe*), -liwy (*gniewliwie*, *przeraźliwie*).

Wahanie formantów -o || -e występuje w derywatach od przymiotników zawierających sufiks -isty: *wyrazisto* || *wyraziście*, *kwiecisto* || *kwieciście*,

mglisto || *mgliście*, *promienisto* || *promieniście* itp. Formy na *-o* są starsze i najczęściej różnią się funkcjonalnie: występują w funkcji predykatu: *Było mglisto*, ale *Tłumaczył się mgliście*, natomiast wyłącznie *kamienisto*, *lesisto* (*Było tam kamienisto*, *lesisto*), ponieważ występują one jedynie jako predykaty w zdaniach bezpodmiotowych.

Podobne zróżnicowanie występuje i przy innych dubletach: *smutno* || *smutnie*, *tęskno* || *tęsknić* (*Było mu smutno*, *tęskno*, ale *Spojrzał smutnie*, *tęsknie*). Podobnie: *Było nudno*, ale *Mówi nudnie* || *nudno*. Innego typu zróżnicowanie semantyczne występuje w parze *rowno* || *równie*, w której drugi człon ma znaczenie przenosne 'w równym stopniu, tak samo'.

2.3. PRZYSŁÓWKI PREFIKSALNO-SUFIKSALNE

Znacznie mniej liczne są przysłówki derywowane od przymiotników za pomocą jednoczesnej prefiksacji i sufiksacji. Występujące w funkcji formantu prefiksy i sufiksy, np. *po-* i *-u* (*po polsku* ← *polski*), *z-* i *-a* (*z francuska* ← *francuski*), *do-* i *-a* (*do syta* ← *syty*), są genetycznie przyimkami i końcówkami fleksyjnymi niezłożonej odmiany przymiotników, jednakże synchronicznie nie stanowią one zwykłych połączeń składniowych i są motywowane wprost przez odpowiednie przymiotniki: *po amatorsku* 'w sposób amatorski' lub rzeczowniki 'jak amator'. Formacje prefiksarno-sufiksarne najczęściej mają oboczne przysłówki na *-o*, *-e* synonimiczne (np. *mistrzowsko* || *po mistrzowsku*) lub różne semantyczne (*sucho* || *do sucha*, *na sucho*); rzadziej występują jako jedyne derywaty od danego przymiotnika (np. *studencki* → *po studencku*, przy braku **studencko*). Od bardzo wielu przymiotników nie derywuje się tego typu przysłówek, są one tworzone znacznie mniej regularnie aniżeli typ z sufiksami *-o*, *-e*.

Najliczniejszą grupę stanowią współcześnie derywaty z prefiksem *po-* i sufiksem *-u* (dawna końcówka celownika): *po chamsku* 'w sposób chamski', *po ojcowsku*, *po francusku*, *po chińsku* itp. Tworzone są niemal regularnie od przymiotników z sufiksem *-ski* (i rozszerzeniami: *-owski*, *-ewski*, *-ański*, *-cki*), zachowujących zywą motywację rzeczownikową: przysłówek semantycznie nawiązuje wprost do rzeczownika (*po królewsku* 'jak król', *po warszawsku* 'jak w Warszawie', *po koleżeńsku* 'jak kolega', *po obywatelsku* 'jak obywatel' itp.), choć oczywiście możliwa jest także motywacja przymiotnikowa (*Postępuje po koleżeńsku* 'jak kolega' || 'w sposób koleżeński'). Od przymiotników o zatartym związku motywacyjnym z rzeczownikiem derywatów tego typu na ogół się nie tworzy (wyjątek *po męsku*), np. *elegancki* → *elegancko* (a nie **po elegancku*).

Podstawami są przede wszystkim przymiotniki derywowane od nazw zawodów, przynależności społecznej (*po kupiecku*, *po kominiarsku*, *po aptekarsku*, *po koleżeńsku*, *po nauczycielsku*, *po mieszczańsku*, *po chłopsku*), nosicieli cech (*po bohatersku*, *po cudacku*, *po partacku*, *po przyjacielsku*), przynależności do kierunków ideologicznych, filozoficznych (*po faszystowsku*, *po chrześcijańsku*, *po marksistowsku*).

Najbardziej regularną grupę stanowią derywaty od nazw narodowości oznaczające ogólnie 'sposób postępowania (zachowania się) właściwy danemu

narodowi' (np. *parzyć herbatę po angielsku, parzyć kawę po turecku*), a w szczególności 'sposób mówienia', np. *mówić po chińsku, po japońsku, po szwedzku*. Ten ostatni typ jest nieograniczenie produktywny, jedyny wyjątek stanowią te nazwy narodowości, które nie tworzą odpowiedniego przymiotnika na *-ski*. np. *mówić językiem hausa* (język zachodnioafrykański), a nie **po hausyjsku*.

Pod względem znaczeniowym przysłówki typu: *po mistrzowsku, po koleżeńsku* są bardzo bliskie odpowiednim przysłówkom na *-o*: *Zagrał po mistrzowsku* || *mistrzowsko, Zachował się po koleżeńsku* || *koleżeńsko, Robił zdjęcia po amatorsku* || *amatorsko*, jednakże nie są z nimi równoznaczne. Główne różnice wynikają stąd, że oba typy wytwarzają różne własne znaczenia: w typie *po- + -u* pojawia się znaczenie 'sposób zachowania się' (*po amerykańsku*), szczególnie 'językowy sposób zachowania się' (*mówić po niemiecku, po chińsku*), w typie na *-o, -e* wytwarza się znaczenie 'pod względem', którego nie ma w typie prefiksarno-sufiksarnym, np. *Deklamuje po aktorsku* || *aktorsko* 'w sposób właściwy aktorowi', ale *film słaby aktorsko* 'pod względem aktorskim' i w tej pozycji nie można wstawić *po aktorsku*.

Przysłówki należące do omawianego typu w większości motywują się pośrednio przez rzeczownik: *po chłopsku* 'jak chłop', *po amatorsku* 'jak amator', a nawet motywacja rzeczownikowa dominuje. Przy takiej interpretacji derywaty te zawierają złożone sufiksy: *po- + -sku* (*po aptekarsku*), *po- + -owsku* (*po ojcowsku*), *po- + -ensku* (*po koleżeńsku*) i in.

Od przymiotników tworzonych innym sufiksem niż *-ski* derywują się przysłówki za pomocą prefiksu *po-* i morfemu *-emu*, będącego genetycznie końcówką celownika złożonej odmiany przymiotników: *po cywilnemu* 'w sposób cywilny', 'jak cywil', *po młodzieńczemu* 'w sposób młodzieńczy', 'jak młodzieniec', *po chłopięcemu* (*obcięte włosy*) 'w sposób chłopięcy', 'jak u chłopca' itp. Jak widać, derywaty te mają jednocześnie motywację rzeczownikową.

Wiele z nich ma charakter potencjalny, obok *po psiemu* możliwe *po krowiemu, po owczemu*, jednakże daleko im do pełnej regularności. W większości zawarte jest znaczenie porównawcze *traktować po macoszemu* 'jak macocha', *ubrany po wiosennemu, po balowemu* 'jak na wiosnę, na bal', ale niektóre przekazują informacje o cesze przysługującej podmiotowi w momencie wykonywania akcji: *Zabił po pijanemu* 'będąc pijanym', *Odpowiadał po trzeźwemu* 'będąc trzeźwym'. Bardziej złożoną strukturę semantyczną mają przysłówki: *po mojemu, po twojemu* 'według mnie, ciebie', *po nowemu, po dawnemu* 'według nowego, dawnego zwyczaju', które kontynuują pierwotne znaczenie tego typu: 'według tego, na co wskazuje podstawa przymiotnika' (np. *po bożemu* 'według, zgodnie z nakazami Boga').

Znacznie mniej liczny typ tworzą przysłówki derywowane prefiksem *z-* i sufiksem *-a*: *z pańska, z cudzoziemska, z wileńska, z francuska* itp. Podobnie jak typ poprzedni informują porównawczo o cesze czynności, wskazując jednocześnie na osłabienie tej cechy, np. *Ubrany po pańsku, po francusku* 'jak pan, jak Francuz' || *z pańska, z francuska* 'trochę jak pan, jak Francuz'. Oprócz przysłówek o strukturze porównawczej, nawiązujących semantycznie do rzeczowników, należy tu kilka innych, głównie derywowanych od prymarnych

przysłówek, np. *z rzadka, z cicha, z lekka, z dawna, z daleka, z bliska*, które w porównaniu z obocznymi: *rzadko, cicho, lekko* informują o osłabieniu cechy (*Mówi cicho* || *z cicha*), a także przy przestrzenno-czasowych wskazują na ukierunkowanie: *Był daleko*, ale: *Przyszedł z daleka*; *Pisał to dawno*, ale: *Z dawna (od dawna) o tym myślał*.

Niewielką grupę stanowią przysłówki derywowane od prymarnych przymiotników (wskazujących na cechy przedmiotów), takich jak: *twardy, miękki, zimny, gorący, suchy, mokry, długi, krótki* itp., które przekształcają się we wtórne przysłówki najczęściej przy użyciu prefiksu i sufiksu (*prac na sucha, wytrzeć do sucha*), rzadziej za pomocą formantu *-o* (*obciąć krótko*). Jak widać, wskazują one na pewne cechy obiektów (lub subiektów) przejawiane w momencie akcji nazwanej czasownikiem (lub wytwarzane w jej wyniku), np. *podać potrawę na gorąco, na zimno* 'gdy jest gorąca, zimna', *ugotować jajka na miękko, na twardo* 'aby były miękkie, twarde', *jechać na długo, krótko* 'pobyt ma być długi, krótki'.

Podobną strukturę mają przysłówki z formantem *do-* + *-a*, występujące przy czasownikach kauzatywnych: *wytrzeć do sucha, rozebrać do naga, wyprać do czysta* 'powodując wytworzenie w obiekcie cechy w stopniu maksymalnym'. Sporadycznie pojawiają się inne konstrukcje, np. *za młodu, za widna, za ciemna*.

3. PRZEKSZTAŁCENIE FORM RZECZOWNIKÓW I KONSTRUKCJI SKŁADNIOWYCH W PRZYSŁÓWKI

Oprócz przysłówek derywowanych za pomocą formantów afiksalnych (od przymiotników lub pośrednio od rzeczowników, rzadziej – od czasowników, np. *milczkiem* 'milcząc') istnieje spora grupa przysłówek powstałych w wyniku leksykalizacji (przekształcenia w jeden leksem) konstrukcji składniowych, najczęściej połączeń przyimka z rzeczownikiem. W wyniku tego przekształcenia powstają zrosty typu *wtenczas* ← *w ten czas, pojutrze* ← *po jutrze, naprzód* ← *na przód* itp., które różnią się od wyjściowych konstrukcji akcentem, stanowiącym w tym wypadku formant, wykładnik formalny derywacji.

W bardzo wielu wyrazach jednak nie ma żadnego wykładnika formalnego, wyrażenie pozostaje akcentowo nie zestrojone (*dwa razy, co dzień*) bądź też wyjściowa konstrukcja przyimkowa posiada już akcent zestrojony (*w dół, w górę, z góry*, np. *Zszedł z góry* i *Zapłacił z góry*), w związku z czym przy adverbializacji nie zachodzi żadna zmiana formalna. Zjawiska te nie należą właściwie do słowotwórstwa rozumianego formalnie (derywowanie leksemów za pomocą formantów), ale do szeroko pojętej frazeologii, w zakres której wchodzi wszelkie zleksykalizowane konstrukcje składniowe (por. s. 364). Jeżeli o tych faktach tu mówimy, to dlatego, że w zakresie przysłówek omawiany sposób tworzenia leksemów jest szczególnie częsty i bardziej regularny niż przy innych częściach mowy.

Istnieją określone klasy semantyczne wyrażen, przy których formy adverbialne wydają się wręcz pierwotne, a rzeczownik jest niejako wtórnie abstrahowany. Są to przede wszystkim wyrażenia wskazujące na przestrzeń i czas.

Przysłówki przestrzenne czysto formalnie stanowią adverbializację połączeń przyimkowych z rzeczownikiem oznaczającym właściwości przestrzenne przedmiotów: *góra* 'miejsce położone wysoko' (np. *góra szafy*), *dół* 'miejsce położone nisko' (np. *dół szafy*), *wierzch* 'strona zewnętrzna' i *spód* 'strona wewnętrzna' przedmiotów mających objętość, *boki* 'części skrajne', *przódtył* 'strony przedmiotu z punktu widzenia patrzącego'. Rzeczowniki te, które można nazwać lokatywnymi, nie bywają na ogół używane w przypadkach gramatycznych (mianowniku, bierniku), a jedynie w przypadkach konkretnych, adverbialnych, najczęściej z przyimkami. Użycie w mianowniku ma charakter definicyjny („*Góra* znaczy 'miejsce położone wysoko'”, „*Dół* znaczy 'miejsce położone nisko'”) lub też wyraz ten występuje w połączeniu z rzeczownikiem nazywającym przedmiot, którego część jest precyzowana: *góra szafy*, *dół okrętu* itp.

Osobną grupę stanowią przysłówki oparte na przymiotnikach *prawy* i *lewy*, których podstawowe znaczenie nawiązuje do umiejscowienia serca: lewa część ciała to ta, w której znajduje się serce. Wtórnie cecha ta przenoszona jest na części przedmiotów (np. *lewa strona szafy*). Przysłówki derywowane od tych przymiotników występują wyłącznie z przyimkami: *w lewo*, *na lewo*, *z lewa* itp.

Od strony semantycznej podstawowe użycia tych wyrazów są adverbialne, a użycia rzeczowników mają charakter wtórny. Użycia adverbialne tworzą system relacji lokatywnych i kierunkowych (latywnych), wyrażanych za pomocą różnych przyimków i przypadków. Statyczność (lokatywność) wyrażana jest za pomocą przyimków: *w*, *na* w połączeniu z miejscownikiem (*w górze*, *w dole*, *na dole*, *w głębi*, *w tyle*) oraz *u* w połączeniu z dopełniaczem (*u góry*, *u dołu*).

Relacje kierunkowe wyrażane są przez połączenia z dopełniaczem i biernikiem; ablatywność za pomocą przyimka *z* (*z góry*, *z dołu*, *z boku*, *z głębi*), adlatywność za pomocą przyimków *do* (*do góry*, *do dołu*, *do głębi*), *w* (*w górę*, *w dół*), *na* (*na górę*, *na dół*), perlatywność za pomocą narzędnika (*górną*, *dołem*, *bokiem*, *spodem*). Nieco inny układ przyimkowo-kazualny mają formy z wyrazami *wierzch* i *spód*; lokalizacja statyczna: *na wierzchu*, *na spodzie* 'powyżej spodu od wnętrza', *pod spodem* 'poniżej spodu' (ale nie **pod wierzchem*). Podobne rozróżnienia występują i przy konstrukcjach latywnych: *położyć na spód* i *pod spód* (ale nie **pod wierzch*), *zdyć od spodu*, *ze spodu*, *zdyć z wierzchu* (ale nie **od wierzchu*).

Przysłówki temporalne stanowią układ kazualno-przymikowy rzeczowników oznaczających odcinki czasu: *dzień* – *noc*, *rano* – *wieczór*, *północ* – *południe* i in. Wskazanie na moment początkowy sygnalizowane jest przez przyimek *od* w połączeniu z dopełniaczem (*od rana*, *od wieczora*), moment końcowy przez przyimek *do* (*do rana*, *do wieczora*, *do południa*), początkowy odcinek okresu wskazany jest przez przyimek *z* w połączeniu z dopełniaczem (*z rana*, *z wieczora*) itp. Regularnie tworzą się także konstrukcje z elementem *co* (*co dzień*, *co godzinę*, *co rano* itp.), mniej regularnie konstrukcje typu *za godzinę*, *za dzień*, *za chwilę* (ale nie **za rano*, **za południe*), derywowane od nazw odcinków czasu, a nie wyrazów punktowych. Problem polskich określeń temporalnych nie jest jeszcze w pełni zbadany (por. Grzegorzyczkowa 1975).

Oprócz omówionych konstrukcji adverbialnych, tworzonych dość regularnie od rzeczowników przestrzenno-czasowych, występuje jeszcze w funkcji adwerybiów wiele innych zleksykalizowanych konstrukcji składniowych, np. *na krzyż, na przestrzał, na wylot*, które mają charakter jednostkowy.

4. STOPNIOWANIE PRZYSŁÓWKÓW

Znaczenie i zakres form stopnia w przysłówku stanowią wyraźną paralelę do stopniowania przymiotników (por. s. 503). Podobnie jak przy przymiotniku formy stopnia tworzone są tylko od części przysłówków, a mianowicie od tych, które informują o cechach czynności, stanów i procesów dających się intensyfikować, np. *ładnie* → *ładniej* → *najładniej* (ale nie *nago* → **bardziej nago* itp.). Znaczeniowo forma stopnia wyższego i najwyższego informuje o gradacji cechy, większej jej intensywności w porównaniu z innymi stanami (czynnościami): *Jan biegnie szybciej niż Piotr, Jan biegnie teraz szybciej niż przedtem*. Przy stopniu najwyższym cecha porównywana przysługuje co najmniej trzem elementom (stanom, czynnościom): *Jan biegnie najszybciej ze wszystkich; Paweł biegnie szybko, Piotr szybciej, a Jan najszybciej*. Formy stopnia mogą mieć także wiele znaczeń wtórnych.

Stopniowanie, jako zjawisko nie w pełni regularne formalnie i semantycznie, zaliczamy w tym opracowaniu do słowotwórstwa, a więc formy stopnia traktujemy jako rodzaj derywatów od przysłówkowych; w językoznawstwie jednak żywa jest tradycja traktowania form stopnia jako zjawisk fleksyjnych (por. Tokarski 1973).

4.1. OGRANICZENIA W TWORZENIU FORM STOPNIA

Stopniowaniu podlegają tylko przysłówki formalnie derywowane od przymiotników, oznaczające głównie jakość procesów, stanów i czynności (*cicho* → *ciszej* → *najciszej*, *wolno* → *wolniej* → *najwolniej*, *głośno* → *głośniej* → *najgłośniej*), ale także i przysłówki należące do innych typów semantycznych, np. wskazujące na frekwencję (*częściej, rzadziej*), czas (*wcześniej, później, dawniej*), miejsce (*dalej, bliżej*). Nie podlegają stopniowaniu przysłówki o innej budowie słowotwórczej, a także niepochothane (np. temporalne: *dziś, jutro, wczoraj*; frekwentatywne: *co dzień*; duratywne: *na tydzień, od rana*), a także te formalnie odprzymiotnikowe, które pod względem semantycznym wykluczają możliwość stopniowania. Należą tu nazwy różnych cech nieintensyfikowalnych (np. *goło, boso, dwojako, powtórnie, jednocześnie*), informacje o kompletności akcji (wraz z osiągnięciem stanu), np. *do sucha (wytrzeć), do czysta (wyprac)*, przysłówki wskazujące na aspekt czynności (tzw. przysłówki względu, np. *literacko słaby, gospodarczo zacofany*), a także większość przysłówków motywowanych równolegle przez rzeczowniki, np. *robić coś maszynowo, ręcznie, przekazać listownie, przedstawić liczbowo* itp.

Niektóre przysłówki odprzymiotnikowe derywowane prefiksalnie-sufiksalnie mogą uzyskiwać stopniowanie opisowe: *bardziej po macoszemu* (*traktować*), *bardziej po męsku* (*ubrać*), *bardziej z francuska* (*wymawiać*). Opisowo mogą się także stopniować niektóre przysłówki nieodprzymiotnikowe, jeśli pozwala na to ich semantyka, np. *bardziej z góry*, *bardziej od spodu*, *bardziej w tyle*.

4.2. WYKŁADNIKI FORMALNE STOPNIOWANIA

Stopniowanie morfologiczne polega na dodawaniu w komparatywie sufiksu *-ej* do postaci przysłówka w stopniu równym (z usunięciem końcowego *-o*, *-e* oraz alternacjami, np. *równy* → *równiej*, *mocno* → *mocniej*, *zgrabnie* → *zgrabniej*), a w superlatywie prefiksu *naj-* do postaci komparatywu: *najrówniej*, *najmocniej*, *najzgrabniej*. Zachodzące alternacje są różnego typu: fonetyczne jakościowe, np. *k* → *c* (*szybko* → *szybciej*), ale także ilościowe ucięcia elementu *-k-*, *-ek-*, *-ok-* w podstawowym przysłówku, zachodzące niemal regularnie, np. *brzydko* → *brzydziej*, *prędko* → *prędzej*, *rzadko* → *rzadziej*, *daleko* → *dalej*, *wysoko* → *wyżej*. Często jednoczesne oboczności jakościowe i ucięcia powodują rozbieżność formalną między podstawą i derywowanym komparatywem, np. *lekko* → *lżej*, *krótko* → *krócej*, *nisko* → *nżej*. Paralelnie do przymiotnika także w przysłówku występują formy supletywne: *dobrze* → *lepiej*, *źle* → *gorzej*, *dużo* → *więcej*, *mało* → *mniej*.

Stopniowanie opisowe przy użyciu komparatywu i superlatywu przysłówka *bardzo* (*bardziej*, *najbardziej*) jest możliwe wszędzie tam, gdzie występuje stopniowanie morfologiczne jako forma oboczna (*odważniej* || *bardziej odważnie*, *ciasniej* || *bardziej ciasno*, z wyjątkiem kilku wyrazów, w których jest to niemożliwe, np. *więcej* || **bardziej dużo*, *mniej* || **bardziej mało*), oraz w wielu wypadkach, kiedy nie stosuje się formy morfologicznej ze względów chyba głównie eufonicznych, takich jak unikanie niepożądanych alternacji (np. *ślisko* → *bardziejślisko*, *interesująco* → *bardziejinteresująco*, *krwiożerczo* → *bardziejkrwiożerczo*), unikanie form zbyt długich (np. stopniowanie przysłówek derywowanych od przymiotników zakończonych sufiksami *-isty*, *-asty*, *-owaty*, np. *bardziejlesisto*, *bardziejgąbczasto*, *bardziejlukowato*). Regularnie w sposób opisowy stopniują się przysłówki prefiksalnie-sufiksalne: *bardziej po polsku*, *bardziej z lewa*, *bardziej na lewo*.

Granice między przysłówkami stopniowanymi (morfologicznie bądź opisowo) a niestopniowanymi nie są ostre. Niektóre przysłówki użyte w ścisłym sensie nie mogą mieć w zasadzie form stopniowania, np. *pojść prosto*, *pojść w tył*, jednakże przy użyciu mniej precyzyjnym mogą się stopniować: *pojść bardziej prosto*, *bardziej w tył*.

4.3. ZNACZENIE FORM STOPNIA

Paralelnie do przymiotników forma komparatywu (i superlatywu przy porównaniu zbiorów ponaddwuelementowych) może komunikować systemowo dwie różne wartości (por. Laskowski 1977): intensyfikację cechy przy przysłówkach nierelatywnych (*Jan wygląda śmiesznie*, *Piotr śmieszniej*, *a Paweł najśmieszniej*,

gdzie *śmieszniej* znaczy 'bardziej śmiesznie') i gradację antonimiczną przy cechach relatywnych: *Jan czeka dłużej od Piotra, ale obaj czekają krótko*, gdzie *dłużej* znaczy: 'mniej krótko' (por. s. 504).

W komparatiwach przysłówków dominują wartości relatywne, co różni je od przymiotników. Spowodowane jest to być może tym, że cały szereg przymiotników nierelatywnych nie tworzy w ogóle przysłówków. Niewątpliwie nierelatywne przysłówki, tworzące formy stopnia o znaczeniu intensyfikacji, to np. *wstrętne* → *wstrętniej*, *szlachetne* → *szlachetniej*, chyba też *smutne* → *smutniej*, których komparatywy implikują znaczenie zawarte w stopniu równym i mają znaczenie 'bardziej wstrętne', 'bardziej szlachetne', 'bardziej smutno'. Niemożliwe są bowiem zdania: **Ta potrawa smakuje wstrętniej od tamtej, ale obie są smaczne*, **Jan zachował się szlachetniej od Piotra, ale obaj zachowali się podle*, **Jan wygląda smutniej od Piotra, ale obaj są weseli*.

W ogromnej większości komparatywy mają wartość względną i informują o zmniejszeniu cechy wyrażonej antonimem: *Jan jest dalej niż Piotr, ale obaj są blisko* (*dalej* oznacza tu 'mniej blisko'), *Jan przychodzi częściej niż Piotr, ale obaj przychodzą rzadko* (*częściej* oznacza tu 'mniej rzadko'). Dotyczy to nie tylko nazw cech parametrycznych (por. Apresjan 1980), jak przytoczone wyżej, ale także cech, które na pozór wyglądają na bezwzględne (nierelatywne), np. *odważnie* (*Jan zachował się odważniej od Piotra, ale obaj okazali się tchórzami*), *zgrabnie* (*Anna tańczyła zgrabniej od Marii, ale obie tańczyły niezgrabnie*) i in.

Oprócz wymienionych znaczeń występujących regularnie (systemowo) pojawia się w komparatiwach i superlatiwach wiele znaczeń wtórnych, przy których leksemy te właściwie przestają być motywowane przez odpowiednie przysłówki w stopniu równym, np. *dalej* 'w dalszym ciągu' (*Śnieg dalej pada*), *nżej*, *wyżej* w *nżej podpisany*, *wyżej podane*, które znaczą 'na niższym, wyższym poziomie'.

CZASOWNIK

1. CHARAKTERYSTYKA OGÓLNA DERYWATÓW CZASOWNIKOWYCH

Derywaty czasownikowe są motywowane (fundowane) przez czasowniki i dwie imienne części mowy: przymiotniki i rzeczowniki (zywe derywaty od zaimków, liczebników, przysłówków i wykrzykników należą do wyjątków). Z analizy relacji zachodzących między wszystkimi derywatami a ich podstawami wynika, że derywacja czasownikowa cechuje się dużą liczbą klas funkcjonalnych i semantycznych przy stosunkowo niewielkiej ilości wykładników. Wykładnikami tymi są przede wszystkim formanty prefiksalne, charakterystyczne zwłaszcza dla formacji odczasownikowych, np. *przy-lecieć* ← *lecieć*, *od-powiedzieć* ← *powiedzieć*, nie zmieniające w derywatach typów fleksyjnych podstaw. Poza tym występuje w tej funkcji niewielki zestaw formantów sufiksalnych, zarówno w derywatach odmiennych, jak i odczasownikowych, np. *głuch-ną-c* (*głuch-ni-e*) ← *głuch-y*, *król-owa-c* (*król-uj-e*) ← *król*, też *pis-ywa-c* (*pis-uj-e*) ← *pis-a-c* (*pisz-φ-e*), *chwyt-a-c* (*chwyt-aj-a*) ← *chwyc-i-c* (*chwyc-φ-a*). Są to jednak sufiksy o szczególnym statusie, bowiem ich podstawowa funkcja w morfologii czasownika polega na konstytuowaniu tematów fleksyjnych, a co za tym idzie, na przesądzeniu o typie paradygmatu fleksyjnego czasownika; taką tylko funkcję można im przypisać w czasownikach niepochoďnych, np. *pis-a-c*, *pis-a-t* : *pisz-φ-ę*, *pisz-φ-e*. Jak ukazują przykłady, występują one zwykle w dwu różnych postaciach fonologicznych (z zerem włącznie), jednej dla tematu czasu przeszłego, a drugiej dla tematu czasu teraźniejszego. Ich funkcja słowotwórcza nałożona jest na podstawową funkcję fleksyjną i realizuje się poprzez wymianę morfemów fleksyjnych wyrazów podstawowych na inne morfemy fleksyjne w derywatach. Istnieją więc podstawy, aby sufiksy te uznać za formanty paradygmatyczne; tak też uczyniliśmy w części teoretycznej podręcznika (por. s. 367). Rzeczywistymi sufiksami słowotwórczymi są tu afiksy (towarzyszące sufiksom tematycznym) powstałe drogą absorpcji morfologicznej, np. *-ow-*,

-ol-, -n- w *usyn-ow-i-ć*, *urząd-ol-i-ć*, *gest-ni-e-ć*, oraz zapożyczony – -iz- || -yz- w typie *biurokrat-yz-owa-ć* (w kilku czasownikach wyodrębnia się też sufiks -i/yfik-, np. *klas-yfik-owac*). W pewnej liczbie formacji wykładnikiem derywacji jest postfiks *się* (por. *prosić* → *prosić się*), odcięcie od podstawy morfemu *się* (np. *palić się* → *palić*) w formacjach dezintegralnych lub formanty złożone: prefiksarno-paradygmatyczne (np. *powietrze* → *od-powietrz-y-ć* (*kaloryfer*), prefiksarno-postfiksalne (np. *chodzić* → *na-chodz-i-ć się*), paradygmatyczno-postfiksalne (np. *biały* → *biel-i-ć się*) i rzadkie prefiksarno-paradygmatyczno-postfiksalne (np. *gałąź* → *roz-gałęz-i-ć się*).

Zgodnie z założeniami słowotwórstwa synchronicznego porównanie znaczenia derywatów czasownikowych i ich podstaw ma nas doprowadzić do wykrycia funkcji formantów. Jednakże fakt, że derywatami są czasowniki, stwarza pewną szczególną sytuację. Powodują ją dwie ważne cechy czasowników: każdy polski czasownik jest objęty kategorią aspektu i jednocześnie każdy czasownik jako człon konstytutywny zdania (na płaszczyźnie semantycznej – predykat, na płaszczyźnie formalno-syntaktycznej – orzeczenie) wyznacza miejsca dla jego członów pobocznych, czyli podstawowy schemat zdania. Dotyczy to również derywatów czasownikowych, w których obie te właściwości są zawsze determinowane przez formanty, obok innych zmian semantycznych i syntaktycznych.

Wartość kategorii aspektu jest w derywatach determinowana morfologicznie według następującej zasady: jeśli formantem lub współformantem jest prefiks (z wyjątkiem *współ-*, *re-* i *de(z)-*) lub sufiks tematyczny *-ną-*: *-n-* tworzący derywaty odczasownikowe, derywat ma aspekt dokonany; formanty paradygmatyczne *zas* (z wyjątkiem powyższego *-ną-*) tworzą derywaty niedokonane (por. Kucala 1966). Właściwości syntaktyczne derywatów (wymaganie wystąpienia określonych aktantów) wynikają z typu funkcji słowotwórczej formantów.

Ze względu na typ funkcji słowotwórczej formantów derywaty czasownikowe dzielimy na trzy podstawowe klasy: derywaty transpozycyjne, semantyczne i aspektowe.

- 1.1. Derywaty transpozycyjne są efektem przekształceń wyrażen predykatywnych nieczasownikowych w wyrażenia predykatywne czasownikowe o tym samym znaczeniu; w ślad za tym idzie zmiana ich dyspozycji formalnoskładniowych w porównaniu z podstawami. Należą tu czasowniki odprzymiotnikowe typu *chorować* 'być chorym' i czasowniki odrzeczownikowe typu *spiskować* 'knuć spisek', *prezesować* 'być prezesem'.
- 1.2. Do klasy derywatów semantycznych należą formacje, w których formanty pełnią funkcje znaczeniowe, tzn. wnoszą do derywatów, obok znaczenia podstaw, nowe znaczenia, w efekcie czego derywaty stanowią jednostki leksykalne znaczeniowo bogatsze od swoich podstaw. Teoretycznie możliwe są dwa sposoby wzbogacania semantycznego podstaw: a) poprzez uściślenie znaczenia zawartego w temacie słowotwórczym określeniami różnego typu wnoszonymi przez formant – jest to cecha derywatów modyfikacyjnych; b) poprzez wniesienie przez formant nowego w stosunku do podstawy znaczenia,

stanowiącego główny składnik semantyczny derywatu – w derywatach mutacyjnych.

Derywatami modyfikacyjnymi mogą być tylko czasowniki odczasownikowe. Na płaszczyźnie semantyczno-syntaktycznej winny być scharakteryzowane jako derywowane wyrażenia predykatywne złożone z predykatu (oznaczającego stan lub akcję) wyrażonego podstawą oraz dołączonego doń predykatu wyższego rzędu wyrażonego formantem ze znaczeniem determinacji czasowej, przestrzennej, ilościowej i intensywnościowej. Nie zmieniają się przy tym właściwości składniowe czasowników podstawowych. Formantami o tych funkcjach mogą być prefiksy, np. *prze-schnąć* 'uschnąć trochę' ← *schnąć*, wymiana sufiksów tematycznych, np. *pis-ywa-ć* 'pisać wielokrotnie' ← *pisac*, oraz postfiks *się*, np. *prosić się* 'prosić uporczywie' ← *prosić*.

Derywaty mutacyjne są zarówno czasownikami odczasownikowymi, jak i odmiennymi. Z punktu widzenia składni semantycznej są to derywowane wyrażenia predykatywne, w których uległy zespoleniu predykat (nazywający stan lub akcję) wyrażony formantem oraz dołączony doń: a) inny predykat wyrażony podstawą, np. *smutnieć* 'stawac się smutnym' ← *smutny*, b) struktura predykatowo-argumentowa oparta na predykanie reprezentowanym przez podstawę, którego subiekt jest identyczny z subiektem predykatu głównego, np. *wyplakać coś* 'uzyskać coś płacząc || płaczem', c) jeden z argumentów predykatu głównego (zawartego w sufiksie) wyrażony podstawą, np. *gilotynować* 'zabijać za pomocą gilotyny'. Liczba typów semantycznych jest tu ogromna i zależy od rodzaju podstaw oraz ich stosunku do treści poszczególnych formantów (w formantach prefiksalnych treść ta jest bardzo zróżnicowana). Formantami są tu: a) w derywatach odczasownikowych najczęściej prefiksy, np. *prze-grać coś* 'stracić coś grając', rzadziej wymiana sufiksów tematycznych (i końcówek), np. *gas-i-ć* (*gasz-φ-ę*) 'sprawiać, że coś gaśnie' ← *gas-nąć* (*gas-ni-e*), oraz odjęcie lub dodanie morfemu *się*, np. *smuć kogoś* 'sprawiać, że ktoś się smuci' ← *smuć się*, b) w derywatach odmiennych – wymiana końcówek imiennych na czasownikowe sufiksy tematyczne (z końcówkami), np. *ślab-nąć* (*ślab-ni-e*) 'stawac się słabym' ← *ślab-y*, *portret-ować* (*portret-uj-e*) 'robić portret' ← *portret-φ*, oraz sufiksy tematyczne z prefiksami, np. *od-gruz-ować* (*od-gruz-uj-e*) 'usunąć gruz' ← *gruz-φ*.

- 1.3. Klasę derywatów aspektowych stanowią człony tzw. czystych par aspektowych, czyli odpowiedniki niedokonane czasowników dokonanych oraz odpowiedniki dokonane czasowników niedokonanych. Pierwsze są z reguły derywowane za pomocą wymiany sufiksów tematycznych, np. *podpis-ywa-ć* (*podpis-uj-e*) ← *podpis-a-ć* (*podpisz-φ-e*), drugie za pomocą prefiksów, np. *na-pisac* ← *pisac*. Są one bliskie derywatom modyfikacyjnym; różnią się od nich tym, że formanty nie są wykładnikami nowych predykatów, lecz aktualizują dwa różne stadia akcji telicznych, tj. procesów i działań (por. s. 161–166): a) wskazują na akcję w toku, prowadzącą do zmiany stanu subiektu lub obiektu – formacje niedokonane; b) wskazują na stan końcowy akcji, czyli zmianę stanu subiektu lub obiektu w wyniku jej naturalnego rozwoju – formacje dokonane. Za derywat

uznaje się ten człon pary aspektowej, który charakteryzuje się większą złożonością formalną.

- 1.4. Czasownikowy lub imienny charakter podstaw determinuje w znacznej mierze strukturę semantyczną i formalną derywatów oraz funkcje formantów, dlatego w części szczegółowej zostaną omówione osobno czasowniki odczasownikowe i czasowniki odimienne. Na znaczenie kategoriale derywatów czasownikowych wpływa w sposób istotny zawartość informacyjna formantów. Nie jest ona jednakowa; wyróżniają się formanty (lub współformanty) prefiksalne, które mimo częstej wieloznaczności wnoszą do derywatów znacznie precyzyjniejsze treści niż formanty paradygmatyczne; te ostatnie nie posiadają samodzielnych znaczeń, a ich główna rola polega na włączaniu derywatów do klasy czasowników, natomiast funkcje bardziej szczegółowe wynikają z relacji do znaczeń wyrazów motywujących; por. np. formacje odimienne z sufiksem tematycznym *-owa-*: *chor-owa-ć* 'być chorym', *król-owa-ć* 'być królem', *prost-owa-ć* 'powodować, ze coś staje się proste', *proszk-owa-ć* 'powodować, ze coś staje się proszkiem', *asfalt-owa-ć* 'pokrywać asfaltem', *zim-owa-ć* (*gdzieś*) 'przebywać (gdzieś) w czasie zimy'.

2. CZASOWNIKI ODCZASOWNIKOWE

2.1. WPROWADZENIE

Derywacja czasowników odczasownikowych opiera się przede wszystkim na prefiksacji. Stosowanie formantów prefiksalnych jest bardzo rozbudowane i stanowi jedną z najbardziej charakterystycznych cech słowotwórstwa polskich czasowników w ogóle. We współczesnej polszczyźnie istnieją dziesiątki tysięcy żywych derywatów utworzonych za pomocą siedemnastu prefiksów rodzimych: *do-*, *na-*, *nad(e)-*, *o-* || *ob(e)-*, *od(e)-*, *po-*, *pod(e)-*, *prze-*, *przy-*, *roz(e)-*, *u-*, *w(e)-*, *współ-*, *w(e)z-* || *w(e)s-*, *wy-*, *z(e)-* || *s-* || *s-*, *za-*; niektórym z nich towarzyszy jako współformant postfiks *się*, np. *nachodzić się* ← *chodzić*, *przejsć się* ← *iść*, *rozplakać się* ← *plakać*. Do opisu synchronicznego wchodzi również derywaty z dwoma formantami obcymi: *de(z)-* i *re-*. Opierają się one wprawdzie na tematach obcego pochodzenia, ale wchodzi w regularne relacje słowotwórcze z istniejącymi w polszczyźnie czasownikami bezprefiksalnymi, np. *dezintegrować* ← *integrować*, *remilitaryzować* ← *militaryzować* (obcego pochodzenia jest również oboczność *de-* przed spółgłoskami, *dez-* przed samogłoskami).

Zjawiskiem powszechnym wśród niemal wszystkich prefiksów rodzimych jest ich wielofunkcyjność słowotwórcza i wieloznaczność zbliżona do wieloznaczności jednostek leksykalnych. Najbardziej wyraziste są ich znaczenia przestrzenne, podobne do znaczeń przyimków przestrzennych *do*, *na*, *nad*, *dookoła*, *od*, *po*, *pod*, *przez*, *przy*, *w*, *z*, widoczne zwłaszcza przy czasownikach ruchu, np. *dojechać*, *najechać*, *objechać*, *odjechać*, *przejechać*, *przyjechać*,

wjechać, wyjechać. Ale przy innych typach semantycznych wnoszą do derywatów odmienne znaczenia, częściowo tylko nawiązujące do znaczeń przestrzennych. Połączenie tych znaczeń ze znaczeniami czasowników podstawowych daje ogromną ilość kombinacji semantycznych, z których tylko część jest na tyle regularna, że nadaje się do opisu słotwórczego, a nie leksykalno-semantycznego. Każdy derywat prefiksalny wchodzi nie tylko w związek motywacyjny ze swoją podstawą, nie zawsze łatwy do sprecyzowania, ale także uwikłany jest w rozmaite relacje z innymi derywatami prefiksalnymi o tej samej podstawie słotwórczej lub tym samym (fonologicznie) przedrostku.

Drugi rodzaj formantów stosowanych masowo w derywatach odczasownikowych to derywaty paradygmatyczne, polegające na wymianie sufiksów tematycznych podstaw na inne sufiksy tematyczne; w niektórych tematach towarzyszą im oboczności morfonologiczne. Wysoka frekwencja tych formacji jest uwarunkowana istnieniem licznych derywatów prefiksalnych, bo właśnie one stanowią podstawy ogromnej większości formacji paradygmatycznych (wprowadzających do swoich podstaw znaczenie niedokonaności), a te następnie pośredniczą w kolejnych etapach prefiksacji. Całość tych procesów derywacyjnych tworzy gęstą sieć relacji nie tylko między podstawami a derywatami, ale także między poszczególnymi typami prefiksalnymi oraz między nimi a typami paradygmatycznymi, por.

	<i>pisywać</i>
	<i>napisać</i>
	<i>przepisać</i> → <i>przepisywać</i> → <i>poprzepisywać</i>
	<i>dopisać</i> → <i>dopisywać</i> → <i>podpisywać</i>
	<i>odpisać</i> → <i>odpisywać</i> → <i>poodpisywać</i>
<i>pisac</i> →	<i>wypisać</i> → <i>wypisywać</i> → <i>powypisywać</i> / <i>nawypisywać</i> → <i>ponawypisywać</i>
	<i>wpisać</i> → <i>wpisywać</i> → <i>powpisywać</i>
	<i>opisać</i> → <i>opisywać</i> → <i>poopisywać</i>
	<i>zapisać</i> → <i>zapisywać</i> → <i>pozapisywać</i> →
	<i>popisać</i>
	itp. (por. też Agrell 1908, 1918).

Jak łatwo zauważyć, powyższe relacje morfologiczne, obok wyrażania różnic semantycznych, włączają się w ważną dla polskich czasowników kategorię aspektu. Dokonuje się to na podanej wyżej (s. 537) zasadzie: jeśli formantem lub współformantem jest prefiks, derywat ma aspekt dokonany, formanty paradygmatyczne determinują aspekt niedokonany derywatów, bez względu na aspekt czasownika podstawowego. Uwzględnienie wszystkich wymienionych wyżej różnic jest konieczne w pełnym opisie relacji słotwórczych i szukaniu odpowiedzi na pytanie, jakim celom służy derywacja czasowników odczasownikowych.

Trzeci wreszcie sposób derywacji czasowników odczasownikowych to operowanie morfemem *się* w parach: czasownik refleksywny – czasownik nierefleksywny. Rola słotwórcza morfemu *się* wiąże się ściśle ze skom-

plikowanymi stosunkami, jakie zachodzą między czasownikami występującymi z morfemem lub zaimkiem *się* a odpowiadającymi im czasownikami bez tego morfemu (por. Wilczewska 1966, Wróbel 1993). Stosunki te są różnorodne zarówno co do stopnia regularności, jak i funkcji językowej i wobec częstej homonimii konstrukcji zwrotnych trudne do rozgraniczenia. Ogólnie można wśród nich wyróżnić: a) relacje uwarunkowane regułami semantyczno-składniowymi i dlatego zaliczane do konstrukcji składniowych (ewentualnie przy pełnej regularności – do form fleksyjnych czasowników niezwrotnych), np. konstrukcje bezosobowe typu: *O tym się dużo pisze*, regularne konstrukcje zwrotne typu: *Jan myje się*, konstrukcje typu: *Jan kazał się obudzić*, konstrukcje wzajemnościowe typu: *Chłopcy biją się*, konstrukcje bierne typu: *Książka drukuje się*; b) relacje o charakterze słotwórczym. Te ostatnie cechują się niższą frekwencją oraz różnicami semantycznymi sygnalizowanymi obecnością lub brakiem morfemu *się*. O uznaniu jednego z członów danej relacji za derywat decyduje jego większa złożoność semantyczna niezależnie od złożoności formalnej. Ustalamy więc dwie procedury derywacyjne: a) dodanie morfemu *się*, tj. postfiks do czasownika nierefleksywnego w tzw. derywatach pseudozwrotnych, np. *pchać* → *pchać się* (por. s. 554), b) odjęcie morfemu *się* – składnika tematu czasownika semantycznie prostszego – i utworzenie dezintegralnego derywatu kauzatywnego, np. *martwić się* → *martwić* (por. s. 562). Poza powyższymi relacjami pozostają niemotywowane czasowniki stale zwrotne (reflexiva tantum) nie posiadające odpowiedników niezwrotnych, np. *bać się*, *modlić się*, w których *się* jest częścią składową tematu.

Zgodnie z przedstawionymi (zob. s. 361) zasadami synchronicznego opisu słotwórczego analizie podlegają serie żywych derywatów, tzn. takich grup czasowników, których forma i treść jest z dzisiejszego punktu widzenia motywowana przez ich czasownikowe podstawy (rozumiane jako odrębne jednostki leksykalno-semantyczne), a wyraźnie wyodrębnionemu formantowi można przypisać określoną funkcję; warunki takie spełniają np. *po-łeżec*, *od-łeżec* (*plecy*) ← *łeżec*, ale nie *należec* (*do*), *przeczu-wa-ć* ← *przeczu-φ-ć*, ale nie *czuwać*. W wypadku formacji typu *przepisywać*, *odczytywać* wyodrębniamy formant paradygmatyczny, mimo istnienia czasowników *pisywać*, *czytywać*, ponieważ – jak wskazuje ich znaczenie – są derywowane od ich odpowiedników dokonanych *przepisać*, *odczytać*, zawierających już prefiks.

Czasowniki prefiksalne z tematem związanym *-łozyc* motywowane są przez czasownik *kłaść*. Panuje tu zasada, że czasowniki niedokonane zawierają rdzeń *kład-*, a dokonane – rdzeń *łoż-*, por. supletywne pary aspektowe *kłaść*: *położyć*, *dolożyć* : *dokładać*, *złożyć* : *składać*, *przełożyć* : *przekładać* (wyjątek: *pokłaść* 'położyć pewną ilość przedmiotów', nie posiadający odpowiednika niedokonanego, nie jest nim bowiem *pokładać*, stanowiące niemotywowaną jednostkę leksykalną).

Analiza relacji zachodzących między poszczególnymi czasownikami podstawowymi a ich derywatami stanowi podstawę do pogrupowania derywatów w klasy o podobnym typie relacji, wśród których staramy się ustalić:

a) jakie jest wzajemne ustosunkowanie podstaw i formantów i jakie stąd wynikają ogólne funkcje formantów, z uwzględnieniem ich związku z aspektem;

b) jakie są znaczenia fakultatywne poszczególnych formantów w ramach znaczeń ogólnych;

c) ponieważ proces derywacyjny dokonuje się w obrębie kategorii czasowników – ośrodka semantycznego i formalnego polskich zdań, staramy się ustalić wpływ derywacji na właściwości konotacyjno-składniowe (walencję i rekcję) derywatów w porównaniu z czasownikami podstawowymi.

2.2. SCHEMAT KLASYFIKACJI CZASOWNIKÓW ODCZASOWNIKOWYCH

2.2.1. Z omówionego (s. 537–538) przeglądu funkcji formantów czasownikowych można wnioskować, że formanty derywujące czasowniki odczasownikowe spełniają trzy funkcje: tworzą a) formacje modyfikacyjne, np. *gnić* → *ognić* ‘zgnić dookoła’, *golić* → *wygolić* ‘ogolic dokładnie’, *chodzić* → *chadzać* ‘chodzić wielokrotnie’; b) formacje mutacyjne, np. *prosić o coś* → *wyprosić coś* ‘uzyskać coś prosząc’, *weselić się* → *weselić kogoś* ‘powodować, że ktoś się weseli’; c) formacje aspektowe dokonane od niedokonanych, np. *pisac* → *napisac* i niedokonane od dokonanych, np. *przepisac* → *przepisywac* (por. Bogusławski 1963b, Wróbel 1978).

Tę teoretycznie jasną klasyfikację, opartą na wybranych przykładach, bardzo trudno zastosować do całego materiału tak, aby przydział poszczególnych derywatów do odpowiednich klas nie budził wątpliwości. Źródło tych trudności tkwi w derywatach prefiksalnych. Użycia tych czasowników dostarczają licznych przykładów na to, że użytkownicy języka dokonują szczegółowej analizy ich znaczeń w danych kontekstach i przenoszą tak wyodrębnione znaczenia jednostkowe prefiksów (lub całych derywatów) na inne o częściowo identycznych składnikach semantycznych. Prowadzi to do wykształcenia się dużej ilości fakultatywnych, kontekstowych znaczeń przedrostków o nieostrych granicach, a ponadto stwarza przeróżne możliwości syntetycznego wyrażania złożonych treści za pomocą derywatów odczasownikowych. Obraz ten komplikuje ponadto rozbudowana homonimia czasowników podstawowych, objawiająca się różnicą kontekstów składniowych i prowadząca często do homonimii derywatów.

2.2.2. Ukazemy wspomniane komplikacje na przykładzie derywatów z formantem *wy-*. Za jego znaczenie wyjściowe uznajemy znaczenie ablatywne ‘na zewnątrz jakiejś ograniczonej przestrzeni’ (równie znaczeniu kierunkowemu przyimka *z + gen.*); jest ono wyraźne w derywatach od czasowników ruchu (przemieszczania), np. *Jan wyjechał z Krakowa*, *Maria wylała mleko z woreczka*, i tu można by temu formantowi przypisać raczej funkcję modyfikacyjną. Jednak przy innych podstawach znaczenie to się wzbogaca o znaczenie akcji innej niż podstawowa, ale semantycznie z nią spójnej, stąd jej odmiany, np. *X wykopał skarb (z ziemi)* ‘X wydobył skarb kopiąc ziemię’, *Wiatr wywiał liście z altany* ‘wiatr usunął (~ wydostał) liście z altany wiejąc’, *Roślina wyrosła* ‘roślina

wydobyła się z ziemi rosnąc', *X wypatrzył Y-a w tłumie* 'X znalazł (...wyciął...)'
Y-a w tłumie patrząc, *X wykuł tace z blachy* 'X wytworzył tace kując blachę'
 (podobnie, choć nieco inaczej *Mysz wygryzła dziurę w desce*, *Kura wysiedziła kurczęta*),
X wygrał majątek w karty 'X zdobył majątek grając w karty',
X wypisał ołówek 'X zużył ołówek pisząc nim' – w tych wypadkach należy
 formantowi przypisać funkcję mutacyjną. O kondensacji składników treści
 świadczą takie przesunięcia jak: *X wyszył wzór na obrusie* → *X wyszył obrus*.
 Ale są i takie grupy derywatów, w których wy- ma znaczenie bardziej oddalone
 od powyższych, lecz raczej znów o funkcji precyzującej, czyli modyfikacyjnej;
 stają się one widoczne na tle opozycji do innych derywatów, por. *Pień zgnił*:
Pień wygnił 'pień zgnił w środku' (podobnie *wykleić coś czymś*), ale
Ziemiaki zgniły: *Ziemiaki wygniły* 'zgniły wszystkie' (podobnie *wytruć muchy*),
X schudł: *X wychudł* 'X schudł bardzo', *X siedział godzinę*: *X wysiedział*
godzinę 'X siedział godzinę z wysiłkiem'.

Jeśli któreś z powyższych znaczeń prefiksu pokrywa się z częścią znaczenia
 podstawy, formacja jest aspektowa, np. *leczyć* 'wydobywać z choroby'
 → *wyleczyć*, *parować* 'wydobywać się pod postacią pary' → *wyparować*,
 podobnie *kopać (grób)* → *wykopać (grób)*, *łysiec* → *wyłysiec*, *wnioskować*
 → *wywnioskować*. Ponadto zdarzają się formacje ze znaczeniem formantu
 ogólnego aktywnego działania subiekta na obiekt za pomocą akcji podstawy,
 np. *X wysmiał / wydrwił Y-a*.

- 2.3. Przedstawiona tu mozaika, charakterystyczna dla większości formacji prefiksalnych, ma nam ukazać, że granice między formacjami modyfikacyjnymi a mutacyjnymi, czasem też między nimi a formacjami czysto aspektowymi są w wielu wypadkach płynne. Liczne znaczenia prefiksów mają charakter mieszany modyfikacyjno-mutacyjny (jak już wspomniano, do każdej funkcji semantycznej dołącza się dokonaność akcji, jeśli czasownik podstawowy jest niedokonany). Formacje homonimiczne o niewątpliwie wspólnych składnikach semantycznych, a trudnych do zdefiniowania różnicach słowotwórczych, wymagające indywidualnej analizy bardziej leksykologicznej niż słowotwórczej, jeszcze bardziej zacierają granice między modyfikacją a mutacją, por. wyżej *wykopać grób*: *wykopać skarb*, *wysiedzieć godzinę*: *wysiedzieć pisklęta*, *pień wygnił*: *ziemiaki wygniły*, a także *wychodzić (dk) awans*: *wychodzić (ndk) z pokoju*, *zapisać adres* 'napisać adres do późniejszego wykorzystania': *zapisać zeszyt wykładami* 'pokryć kartki całego zeszytu pisząc wykłady'. Trzeba też dodać, że liczebność derywatów w poszczególnych grupach semantycznych jest bardzo zróżnicowana: od setek formacji (np. determinatywnych) do kilku (np. prospektywnych, por. niżej).

Możliwość dwojakiej interpretacji słowotwórczej bardzo dobrze ukazują derywaty od czasowników ruchu ukierunkowanego, którym ze względu na ważną rolę w słowotwórstwie czasowników należy się specjalna uwaga. Jak wiadomo (por. Striekałowa 1962), czasowniki ruchu (zamierzonego) tworzą kilka par typu *iść*: *chodzić*, *jechać*: *jeździć*, *lecieć*: *latać*, *nieść*: *nosić*; każda para nazywa ten sam sposób przemieszczania, a człony różnią się tym, że

pierwsze oznaczają ruch ukierunkowany, drugie zaś – ruch nieukierunkowany, por. *Jan idzie ze szkoły / do lasu / ulicą*; *Jan chodzi po lesie / koło domu / tam i z powrotem*. I jedne, i drugie należą do grupy semantycznej nietelicznych czasowników czynnościowych (por. „Fleksja”, s. 125), dlatego nie mają czystych odpowiedników dokonanych. I jedne, i drugie stanowią podstawy dla derywatów prefiksalnych, często z tymi samymi (fonologicznie) prefiksami, ale o zupełnie różnych znaczeniach, np. *przejechać (przez) most / las / miasto* ‘przebyć przestrzeń...’ : *przejeździć pieniądze* ‘stracić pieniądze jeżdżąc’, *oblacieć wieżę* ‘lecieć dookoła wieży’ : *oblatać samolot* ‘sprawdzić samolot latając nim’.

Interesujące nas czasowniki ruchu ukierunkowanego informują co prawda o tym, że ruch odbywa się w jednym kierunku, ale nie mówią nic o jego usytuowaniu względem punktu wyjścia i dojścia, nawet jeśli te punkty są wyrażone leksykalnie, np. *Janek szedł ze szkoły do domu przez park*. Wprowadzają to usytuowanie formanty prefiksalne, i to w sposób bardzo szczegółowy, por. *przyjechać, dojechać, podjechać, zajechać, pojechać, wjechać do...*, nazywające różne aspekty zbliżania się do punktu dojścia ruchu, *odjechać, wyjechać, zjechać z...*, nazywające oddalanie się z punktu wyjścia, i *przejechać, objechać + acc.*, precyzujące drogę i kierunek (por. s. 555–557). Dzięki dodaniu tych punktów odniesienia czasowniki ruchu stają się teliczne i mają swoje czyste odpowiedniki aspektowe: *przyjeździć, dojeździć, podjeździć* itd. (z wyjątkiem **pojeździć*, co by sugerowało, że *pojechać* jest najbardziej neutralnym dokonaniem odpowiednikiem *jechać*). Te właśnie zmiany wprowadzane przez formanty trudno jednoznacznie zakwalifikować do modyfikacji lub mutacji. Z jednej bowiem strony prefiksy zdają się precyzować ruch i jego kierunek zawarte w czasowniku podstawowym – a więc jak w modyfikacji; z drugiej zaś strony, wnosząc te znaczenia, zmieniają poważnie status językowy podstaw: włączają derywaty w czyste opozycje aspektowe i determinują konotację i rekcję odpowiednich określeń kierunkowych, stąd zdają się funkcjonować jako nazwy akcji kierunkowych zbliżania się, oddalania się, przebywania przestrzeni w sposób precyzowany przez znaczenie podstaw – a więc jak w mutacji. To drugie stwierdzenie zostało uznane w I wydaniu *Morfologii* za ważniejsze i spowodowało umieszczenie powyższych derywatów kierunkowych wśród derywatów mutacyjnych.

- 2.2.4. Z żadnym prefiksem ani sufiksem tematycznym, służącymi jako formanty w czasownikach odczasownikowych, nie da się w sposób wyłączny powiązać funkcji modyfikacyjnej lub mutacyjnej. Ponieważ opis mechanizmów słowotwórczych musi stanowić dostatecznie wyraźne uogólnienie bardzo różnorodnych zjawisk, w obecnym opracowaniu rezygnujemy z podziału odczasownikowych derywatów semantycznych na modyfikacyjne i mutacyjne. Istotne jest natomiast wydobycie kontekstowo-inwariantnych i fakultatywnych znaczeń formantów, zwłaszcza prefiksalnych, widocznych w dłuższych seriach i wchodzących między sobą w wyraźne opozycje. Na ich podstawie dokonamy klasyfikacji derywatów na kategorie i typy słowotwórcze, zaczynając od formacji o przewadze funkcji modyfikacyjnej. Jej schemat jest następujący:

- I. Derywaty semantyczne
 1. Charakterystyka czasowa akcji
 - 1.1. formacje determinatywne, np. *postać, pośpiewać (pięć minut)*,
 - 1.2. formacje perduratywne, np. *przeczekać, przeżyć (dwa lata)*,
 - 1.3. formacje konatywno-perduratywne, np. *wysiedzieć, wytrwać (godzinę)*,
 - 1.4. formacje normatywno-perduratywne, np. *odsiedzieć, odczekać (poł dnia)*,
 - 1.5. formacje limitywne, np. *dosiedzieć, dochodzić (do wieczora)*,
 - 1.6. formacje fazowe, np. *zakwitnąć, przekwitnąć, dogotować (zupę)*,
 - 1.7. formacje semelfaktywne, np. *dziobnąć, mrugnąć, tupnąć*.
 2. Charakterystyka ilościowa akcji
 - 2.1. formacje akumulatywne, np. *nagrzyszyc, naluskać (orzechów)*,
 - 2.2. formacje dystrybutywne, np. *pobrać (książki), pożenić (synów)*,
 - 2.3. formacje kompletywne, np. *wytruć (muchy), wyciąć (drzewa)*,
 - 2.4. formacje szeregowo-kompletywne, np. *przebadac (pacjentów)*,
 - 2.5. formacje iteratywne, np. *pisywać, chadzać*.
 3. Charakterystyka stopnia intensywności i efektywności akcji
 - 3.1. charakterystyka bezwzględna, np. *usmiać się, wygolić, przycichnąć*,
 - 3.2. charakterystyka względna, np. *przesolic, niedowidzieć*.
 4. Nazwy akcji scharakteryzowanych sytuacyjnie
 - 4.1. formacje modalne, np. *udźwignąć (plecak), uciągnąć (wóz)*,
 - 4.2. formacje oficjalne, np. *odśpiewać (hymn), odczytać (uchwałę)*,
 - 4.3. formacje współprzebiegowe, np. *przygrywać (czemuś), współpracować (z kimś)*,
 - 4.4. formacje scharakteryzowane ze względu na subiektywny cel, np. *przejść się*,
 - 4.5. formacje zmieniające perspektywę funkcjonalną, np. *obgadać (kogos), opić (coś)*.
 5. Nazwy akcji retrospektywnych i prospektywnych
 - 5.1. formacje retrospektywne, np. *douczyć się, przeliczyć (pieniądze)*,
 - 5.2. formacje prospektywne, np. *zapisac (adres), przepowiedzieć (pogodę)*.
 6. Nazwy akcji pseudozrotnych, np. *spakować się, uderzyć się*.
 7. Nazwy akcji scharakteryzowanych przestrzennie
 - 7.1. formacje kierunkowe
 - 7.1.1. formacje nazywające zbliżenie (się), np. *przywieźć, dobiec, odnieść, skleić*,
 - 7.1.2. formacje nazywające oddalenie (się), np. *rozwieźć, wyciągnąć, zjechać*,
 - 7.1.3. inne formacje kierunkowe, np. *zagiąć (druć), przejść (las)*,
 - 7.2. formacje lokatywne, np. *posypać, zalać, oblepić (coś)*.
 8. Nazwy akcji kreatywnych, quasi-kreatywnych i anihilatywnych
 - 8.1. formacje wytwórcze, np. *wymyslic (coś), ukłęcić (sznur)*,
 - 8.2. formacje odtwórcze, np. *odpisać, odcisnąć (coś)*,
 - 8.3. formacje nazywające uzyskanie czegoś, np. *wyprosić, wygrac (coś)*,
 - 8.4. formacje nazywające osiągnięcie celu, np. *domyć (ręce), dodzwonić się (do kogos)*,

- 8.5. formacje nazywające znalezienie przedmiotu wśród innych, np. *wyczytać (coś)*,
 - 8.6. formacje nazywające zużycie przedmiotu, np. *wyszyc (nici)*,
 - 8.7. formacje nazywające utratę przedmiotu, np. *przegrać (majątek)*, *przegapić (okazję)*,
 - 8.8. formacje nazywające usunięcie stanu lub przedmiotu, np. *zagadać (zmieszanie)*,
 - 8.9. formacje nazywające rekompensatę, np. *odpracować (dług)*, *odespać (zmęczenie)*.
 - 9. Nazwy przekształceń (akcji anihilatywno-kreatywnych)
 - 9.1. formacje transformatywne, np. *przebudować (kuchnię na pokój)*,
 - 9.2. formacje reformatywne, np. *przeadresować (list)*,
 - 9.3. formacje probiercze, np. *dorobić (klucz)*,
 - 9.4. formacje oznaczające zmianę stanu fizycznego (psychicznego) obiektu, np. *znosić (ubranie)*, *zastrzelić (kogos)*,
 - 9.5. formacje anulatywne, np. *rozminować (most)*,
 - 9.6. formacje restauratywne, np. *odbudować (zamek)*.
 - 10. Nazwy akcji komparatywnych (porównawczych), np. *przerosnąć (kogoś)*.
 - 11. Nazwy reakcji, np. *odmrugnąć (komuś)*.
 - 12. Derywaty kazuatywne, np. *cieszyć, dziwić* (← *cieszyć się, dziwić się*).
 - II. Derywaty aspektowe, np. *przeczytać, zrobić, oblizywać, obierać*.
- W dalszym ciągu tekstu zostaną opisane bardziej szczegółowo wymienione tu rodzaje formacji i ich odmiany semantyczne.

2.3. DERYWATY SEMANTYCZNE

2.3.1. Charakterystyka czasowa akcji

Formanty ze znaczeniami charakterystyki czasowej tworzą derywaty od czasowników oznaczających stany i akcje rozwijające się w czasie; wykluczone są więc jako podstawy czasowniki typu *należać, równać się*, tj. wykładniki statycznych relacji omnitemporalnych. Główna funkcja prefiksów polega tu na ograniczaniu akcji podstawowej do pewnych odcinków lub momentów na linii czasu. Funkcja ta w niektórych formantach podlega dodatkowej precyzacji.

- 2.3.1.1. Formacje *d e t e r m i n a t y w n e* tworzone są masowo za pomocą formantu *po-*, np. *postać, posiedzieć, pochodzić, pospiewać, popracować* itp. Przedrostek *po-* oznacza tu, że akcja podstawowa wypełnia pewien odcinek czasowy, którego określenie jest na ogół wyrażane leksykalnie (np. *pospać dwie godziny*). Jeżeli derywaty te użyte są bez określenia czasu, interpretuje się je jako nazwy akcji wypełniających niewielki odcinek czasowy. Ze znaczenia tego wynikają dwa dalsze odcienie znaczeniowe: małej miary ilości akcji i umiarkowanego afektywnego stanu subiekta akcji (w połączeniu z zaimkiem *sobie*, por. Piernikarski 1975). Formacje te w zasadzie nie powstają od czasowników ruchu ukierunkowanego (zapewne dlatego, że prefiks *po-* tworzy od nich formacje kierunkowe, por. s. 556), choć nie są i tu w pełni wykluczone, np. *ponieść*.

a zwłaszcza *począpać*, *pogalopować* – od czasowników ruchu ze zneutralizowaną opozycją 'ruch ukierunkowany : ruch nieukierunkowany'. Derywaty determinatywne nie podlegają imperfektywizacji.

- 2.3.1.2. Formacje perduratywne tworzone są za pomocą prefiksu *prze-*, który wnosi znaczenie wypełnienia akcją podstawy pewnego odcinka czasowego od jego początku do końca. Wyrażenie nazywające ten odcinek czasowy pojawia się przy derywacji w sposób obligatoryjny, np. *przesiedzieć godzinę*, *przeżyć sto lat*, *przechować (kogoś) dwa dni*, *przebrać się od rana do wieczora*. Formacje te podlegają podobnym ograniczeniom jak formacje determinatywne, ale są one rzadziej używane; odnosi się to zwłaszcza do odpowiedników niedokonanych, które nie są tu wykluczone (por. *przechowywać kogoś dwa dni*).

W ścisłym związku z nimi pozostają użycia typu *przeżyć* || *przeżywać wojnę*, *przeczekać* || *przeczekiwać burzę*, *przespać* || *przesypiać wykład*. Jak wskazują przykłady, czasowniki te nie łączą się tu z określeniami czasu sensu stricto, lecz z nazwami zdarzeń trwających pewien czas. Czasowniki w tych połączeniach zdają się zawierać nadwyżkę znaczeniową: informację o przetrwaniu danego zdarzenia. Jest to jednak wpływ kontekstu, a nie znaczenie prefiksu.

- 2.3.1.3. Formacje konatywno-perduratywne tworzy prefiks *wy-*, który również oznacza wypełnienie akcją pewnego odcinka czasowego z zaznaczeniem, iż dokonano się to dzięki wysiłkowi wykonawcy, np. *wysiedzieć godzinę*, *wytrwać chwilę*. Są to formacje bardzo rzadkie, pochodzą od czasowników oznaczających stan żywego subiekta. Nie podlegają imperfektywizacji.

Nie są ich odpowiednikami niedokonanymi formacje prefiksarno-paradygmatyczne *wystawać*, *wysiadywać (gąsienie godzinami)*; informują one o intensywności akcji mierzonej długim okresem ich trwania.

- 2.3.1.4. Formacje normatywno-perduratywne jak poprzednie motywowane są przez czasowniki stanu. Tworzy je prefiks *od-* o znaczeniu podobnym do powyższych, z uzupełnieniem, że dany odcinek trwania akcji podstawy spełnia nakazane z zewnątrz wymogi, np. *odsiedzieć*, *odczekać*, *odstać (godzinę)*.

- 2.3.1.5. Formacje limitywne powstają licznie od czasowników stanu i czynności przy użyciu prefiksu *do-*, który oznacza wskazanie końcowej granicy odcinka czasowego; granica ta w sposób obligatoryjny musi być nazwana wyrażeniem temporalnym, por. *dobyć do lata*, *doczytać*, *dospać do rana*. Większość tych derywatów używana jest jednak rzadko.

- 2.3.1.6. W formacjach fazowych rola formantów sprowadza się do wyróżnienia momentów początkowych lub końcowych akcji podstawowej.

W formacjach inchoatywnych, tworzonych za pomocą prefiksu *za-* (rzadziej *po-*, *u-*), uwydatnia się momenty początkowe akcji. Czasowniki te nie stanowią jednak semantycznie jednolitej grupy: szczegółowa interpretacja inchoatywności uzależniona jest od znaczeń podstaw, bowiem nie każda akcja daje się obiektywnie dzielić na fazy.

Do grupy czystych inchoatiwów można zaliczyć formacje *zaboleć, zachorować, zakuleć, zakwitnąć, zamieszkać, zapachnieć, zasmucić się*. Są one ekwiwalentami połączenia czasownika fazowego *zacząć* (|| *zaczynac*) + bezokolicznik czasownika podstawowego (stanu lub czynności) i suponują dalszy rozwój akcji po momencie początkowym.

Grupę drugą stanowią dość liczne derywaty motywowane przez czasowniki oznaczające zjawiska akustyczne, np. *zabeczeć, zaćwierkać, zagrznieć, zakaszleć, zaklaskać, zaklekotać, zapłakać, zaszczezać, zatupać*. Oznaczają one zazwyczaj akcje krótkotrwałe z jednoczesnym uwypukleniem ich momentu początkowego: są bliskie semantycznie czasownikom semelfaktywnym z sufiksem *-ną-*, np. *beknąć, kaszlnąć, klasnąć, tupnąć* (por. niżej).

Wśród czasowników inchoatywnych wyróżniają się formacje typu *zapamiętać, poczuć, pokochać, poweseleć, poznać, uwierzyć*, pochodne od nazw stanów mentalnych i psychicznych, w których prefiksy również podkreślają moment początkowy akcji, ale równocześnie wskazują na nabycie (powstanie) stanu wyrażanego przez podstawę, stąd np. *poznać* nie równa się wyrażeniu *zacząć znać*. Czasowniki te bywają włączane do tzw. kompleksowych i zbliżają się do czystych odpowiedników aspektowych, jednakże o odwrotnym wyniku semantycznym: *poznać* → *znać* (a nie jak w parze *pisac* → *napisac*, por. Piernikarski 1969), tj. formalna podstawa nazywa stan będący rezultatem procesu wyrażanego przez derywat.

Formanty tworzące formacje terminatywne i finitywne podkreślają momenty końcowe akcji. Derywaty podgrupy pierwszej, tworzone prefiksem *do-* o znaczeniu 'skończyć, dokończyć', oznaczają dojście rozwijającej się akcji do jej fazy końcowej, np. *dobrznieć, dospiewać (piosenkę), dopisac (list), dogotować (obiad)*. Derywaty podgrupy drugiej (bardzo rzadkie) tworzone są prefiksem *prze-* o znaczeniu 'przestać' i oznaczają przejście od rozwijającej się akcji do jej braku, np. *przebrzmieć, przehuczeć, przekwitnąć*.

Wszystkie prefiksalne formacje razowe są dokonane (niektóre formacje procesywne mają także odpowiedniki niedokonane, np. *zakwitnąć* : *zakwitac, dobrznieć* : *dobrzniewac, przekwitnąć* : *przekwitac*). Nie przeczy to wspomnianej we „Fleksji” (por. „Aspekt”, s. 157) niemożności połączeń czasownik fazowy + czasownik dokonany. Dokonane formacje fazowe oznaczają bowiem wyodrębniony moment lub odcinek podstawowej akcji kursywnej i charakteryzują go całościowo (kompleksowo) ze stanowiska późniejszego momentu czasowego, tak jak połączenie czasownika fazowego dokonanego z czasownikiem podstawowym niedokonanym. Natomiast fazowe odpowiedniki niedokonane ukazują wyodrębnioną fazę akcji w toku, jak połączenie niedokonanego czasownika fazowego z niedokonanym czasownikiem podstawowym, por. *zakwitac* 'zaczynac kwitnąć'.

- 2.3.1.7. Formacje *semelfaktywne* tworzą zwarty typ formacji paradygmatycznych pochodnych od nazw czynności, np. *dziobnąć* ← *dziobać, kapnąć* ← *kapac, mruknać* ← *mruczeć, pisać* ← *piszczeć* i podobne, w których zachodzi zastępstwo sufiksów tematycznych *-a-* (*-aj-*) i *-e-* (*-ø-*) przez sufiks *-ną-* (*-n-*). Formant ten wnosi również modyfikację czasową akcji: tworzy czasowniki nazywające akcje krótkotrwałe od podstaw neutralnych co do czasu trwania. Jeśli na znaczenie czasownika podstawowego składa się kilka powtarzalnych aktów elementarnych (dotyczy to zjawisk ruchowych i wizualnych), derywat oznacza jeden elemen-

tarny akt (z natury rzeczy krótszy niż ich suma), por. *mignąć* ← *migać*, *mrugnąć* ← *mrugać*, *tupnąć* ← *tupać*; z tego względu są nazywane semelfaktywnymi (jednokrotnymi).

Akcja krótkotrwała ujmowana jest całościowo, stąd derywaty te są dokonane (ta sama różnica morfologiczna w niektórych wypadkach służy wyłącznie wyrażeniu różnicy aspektu, np. *klęknąć* : *klękać*, *byknąć* : *bykać*).

2.3.2. Charakterystyka ilościowa akcji

Charakterystykę ilościową akcji podstawowej wnoszą formanty głównie prefiksalne implikujące wielość przedmiotów i zdarzeń, do których akcja jest odnoszona, poprzez wielość „porcji” tej akcji.

2.3.2.1. Formacje *akumulatywne* tworzone są za pomocą prefiksu *na-* i wskazują na sumowanie się porcji akcji:

a) przy czasownikach nieprzechodnich (oznaczających czynności) poprzez sumowanie się aktów częściowych, np. *nakłamać*, *nagrzeszyć*, *nadokuczać*;

b) przy czasownikach przechodnich (oznaczających działania) poprzez wielość przedmiotów, których akcja dotyczy, np. *natuskać* (*orzechów*), *naobierać* (*ziemniaków*), *naprodukować* (*towarów*), *naopowiadać* (*bzdur*); konotują one obiekt w gen. pl.

2.3.2.2. Formacje *dystributywne*, bardzo bliskie grupie poprzedniej, charakteryzują akcję jako podzielną na względnie odrębne porcje odnoszące się do wielu przedmiotów (SUB i OB). Powstają masowo za pomocą formantu *po-*, np. *pobrać* (*książki*), *pomordować* (*ludzi*), *pożenić* (*synów*), a zwłaszcza od niedokonanych czasowników z prefiksem (jako ostatnie ogniwo następujących po sobie prefiksacji i sufiksacji), np. *powynosić* (*stoły*) ← *wynosić* ← *wynieść* ← *nieść*, podobnie *poschodzić się*, *poprzesiadać się* (por. Kucala 1966, Piernikarski 1975). Konotowane podmioty czasowników nieprzechodnich i dopełnienia czasowników przechodnich muszą być użyte w liczbie mnogiej.

2.3.2.3. Formacje *kompletywne* powstają za pomocą prefiksu *wy-* (rzadziej *o(b)-*) i charakteryzują ilość akcji poprzez ogarnięcie nią wszystkich przedmiotów danej zbiorowości, np. *wygasić* (*światła*), *wyłapać*, *wytruć* (*muchy*), *wyginąć* (np. o rodzie), *wygnić* (np. o ziemniakach), *obczęstować* (*gości*). Konotują one podmiot (nieprzechodnie – czasowniki procesualne) i dopełnienie (przechodnie – czasowniki działania) w liczbie mnogiej (ew. rzeczownik zbiorowy).

2.3.2.4. Formacje *szerogowo-kompletywne* charakteryzują ilościowo akcję poprzez jej kolejne odniesienie do przedmiotów danej zbiorowości; powstają za pomocą prefiksu *prze-*, np. *przebadac* (*pacjentów*), *przeliczyć* (*zebranych*), *przepytać* (*uczniów* lub *uczni*, tzn. kolejno sprawdzić jego wiadomości). I tu w normalnym użyciu obiekt staje w liczbie mnogiej.

2.3.2.5. Formacje *iteratywne* (wielokrotne) stanowią czasowniki typu *bywać* ← *być*, *grywać* ← *grać*, *pijać* ← *pic*, *chadzać* ← *chodzić*. Relacja słowotwórcza wyrażana jest zastępstwem sufiksu *-ø-* przez *-(w)a-* (*-(w)aj-*), sufiksów *-a-* (*-aj-*)

i *-a(-ø-)* przez *-ywa-* (*-uj-*) oraz sufiksu *-i(-ø-)* przez *-a-* (*-aj-*). Formanty te modyfikują treść podstaw pod względem ilościowym w ten sposób, że tworzą czasowniki nazywające akcje wielokrotne; z tej racji są to czasowniki niedokonane. Grupa ta jest niewielka i rzadko używana, ponieważ akcję wielokrotną można wyrazić każdym czasownikiem niedokonanym w odpowiednim kontekście, por. *Śniadanie jadam || jem zwykle o ósmej.*

2.3.3. Charakterystyka stopnia intensywności i efektywności akcji

Formanty prefiksalne i prefiksально-postfiksalne mogą charakteryzować stopień intensywności akcji podstawowej w sposób bezwzględny albo przez odwołanie się do przyjętej dla danej akcji normy. w obu wypadkach wyróżniamy stopień wysoki (wzmocniony) i słaby (osłabiony).

2.3.3.1. Formacje charakterystyki hezwzględnej

1. Wzmocnienie intensywności i efektywności akcji podstawowej

Znaczenie wysokiej intensywności (ekwiwalent 'bardzo') wprowadzają formanty *u-* i *o(b)-* (sporadycznie inne), np. *ubawić (kogoś, się)*, *umęczyć (kogoś, się)*, *uśmieć się*, *opoić*, *obkarmić (kogoś)*, *obrodzić*, *wymarznąć*.

Znaczenie wysokiej intensywności akcji podstawowej z zaznaczeniem dużego nasycenia lub zaabsorbowania subiekta tą akcją, sygnalizuje przy formancie prefiksальnym postfiks *się*; wyróżniamy tu kilka odcieni:

a) formant *na-... się* wprowadza wysoki stopień nasycenia subiekta czynnością podstawową; tworzy liczne derywaty od czasowników czynnościowych, procesywnych i stanowych (ograniczenia dotyczą tylko czasowników ruchu ukierunkowanego), np. *nabiegać się*, *nagadać się*, *napracować się*, *nasiedzieć się*, *naczytać się*, *nasłuchać się (czegoś)*;

b) formant *wy-... się* oznacza maksymalny stopień nasycenia subiekta akcją podstawową; jego produktywność podlega pewnym ograniczeniom, wynikającym z zabarwienia emocjonalnego formacji, np. *wybiegać się*, *wyleżeć się*, *wyczekać się*, *wytanńczyć się*;

c) nieliczne formacje zawierają formant *z-||s-... się*, który wprowadza znaczenie podobne do poprzedniego z odcieniem wyczerpania akcją podstawy, są przy tym nacechowane stylistycznie, por. *schodzić się*, *splakać się*, *spracować się*, *zszarpać się*;

d) derywaty tworzone formantem *w-... się* głównie od czasowników percepcyjnych i mentalnych oznaczają skoncentrowanie się subiekta na przedmiocie (materialnym lub abstrakcyjnym), np. *wmyśleć się*, *wczuć się*, *wpatrzeć się*, *wstuchać się*; nawiązują one do formacji przestrzennych oznaczających kierunek do wnętrza przedmiotu i podobnie jak one konotują obiekt w formie *w + acc*;

e) derywaty tworzone formantem *za-... się* są bliskie znaczeniowo poprzednim, ale uzus językowy wybrał podstawy derywacyjne częściowo inne; formacje te oznaczają kompletne zaabsorbowanie subiekta akcją podstawową, np. *zagadać się*, *zagapić się*, *zapatrzeć się*, *zastuchać się*.

Bardzo produktywną grupę, motywowaną głównie przez czasowniki procesualne, rzadziej przez czasowniki stanowe i czynnościowe, stanowią tzw.

czasowniki ewolutywne. Wykładnikiem derywacji jest w nich formant *roz-... się*, np. *rozplakać się*, *rozśpiewać się*, lub sam prefiks *roz-* przy podstawach zawierających morfem *się*, np. *rozgniewać się*, *rozpalić się* (z wyjątkiem *rozkwitnąć*, *rozboleć*). Wnosi on znaczenie procesu stopniowego dojścia (dochodzenia) subiekta do intensywnego przejawiania się w nim akcji nazwanej czasownikiem podstawowym (czyli: 'coraz bardziej'), por.: *deszcz padał* : *deszcz rozpadał się* 'deszcz doszedł do stanu intensywnego padania', *Janek chorował* : *Janek rozchorował się* 'Janek stopniowo doszedł do takiego stanu, że choruje' i podobnie: *rozczzerwienić się*, *rozweselić się*, a także *rozpisac się*, *rozpic się*.

Ponieważ formacje te oznaczają rozwój akcji od jej braku do intensywnego przejawiania się, bywają nieraz włączane do czasowników ingresywnych (por. Piernikarski 1969). Przeciw takiej interpretacji przemawia znaczenie formantu: akcentowanie rozwoju intensywności akcji, a nie jej początku.

Obok formacji wyżej omówionych istnieją w polszczyźnie liczne czasowniki kauzatywne z prefiksem *roz-* zawierające również w swym znaczeniu składnik rozwoju akcji, np. *Jan rozpałił drewna*, *Jan rozpił Piotra*, *Jan rozgniewał Piotra*, *Jan rozkochał Marię*. Wchodzą one w relacje semantyczne z czasownikami bezprefiksowymi *palić*, *pic*, *gniewać*, *kochać*, ale nie jest to relacja słowotwórcza. Analiza ich znaczeń dowodzi, że są one derywatami wstecznymi od czasowników procesualnych *rozpalić się*, *rozpic się*, *rozgniewać się*, *rozkochać się*. Świadczy o tym również różnica w hierarchizacji argumentów implikowanych przez niektóre z powyższych czasowników; por. *Jan gniewał się na Piotra* → *Jan rozgniewał się na Piotra*, ale: *Piotr rozgniewał Jana* 'Piotr spowodował, że Jan rozgniewał się na niego', *Piotr pije* (sc. alkohol) → *Piotr rozpił się*, ale: *Jan rozpił Piotra* 'Jan spowodował, że Piotr się rozpił'. Widac stąd, że znaczenie rozwoju akcji przejęte jest z podstawy zawierającej już prefiks *roz-*, natomiast nowym elementem znaczeniowym jest kauzatywność wyrażana formantem ujemnym – odrzuceniem morfemu *się*. Tym samym formacje te należą do licznej grupy kauzatywów – derywatów dezintegralnych typu *smucić ← smuć się*, o których będzie mowa niżej (s. 562).

Znaczenie wysokiej efektywności (ekwiwalent 'dokładnie') wprowadza formant *wy-* (rzadziej *ob-*), np. *wygotić*, *wysmagać*, *obrewidować* (*kogoś. coś*).

Wysoką efektywność z podkreśleniem staranności oznaczają formacje z prefiksem *od-*, np. *odczyścić* (*coś*).

2. Oslabienie intensywności i efektywności akcji podstawowej

Znaczenie słabej intensywności (ekwiwalent 'trochę') wnoszą formacje z prefiksem *przy-*, np. *przycichnąć*, *przywiędnąć*, *przykłęknąć*, *przyhamować*.

Znaczenie słabej efektywności przekazują formacje z prefiksami *pod-*, *prze-*, *nad-*, np. *podleczyć*, *poduczyć*, *podratować* (*kogoś*), *podeschnąć*; *przemyc* (*ranę*), *przeprać*, *przepalić* (*w piecu*), *nadgnąć*, *nadgryźć*, *nadłamać*, *nadpiłować*, *nadpruć*. Tu też można zaliczyć prefiksarno-paradygmatyczne iterativa typu *bobolewać ← boleć*, *popłakiwać*, *powątpiewać*.

2.3.3.2. Formacje charakterystyki względnej

Intensywność (efektywność) przekraczającą normę ('za bardzo, nadmiernie') wprowadza prefiks *prze-* (...*się*), np. *przegrzać*, *przetadować*, *przejeść się*. W niektórych kontekstach morfologicznych prefiks ten informuje, że poza normę wykracza ilość przedmiotu objętego akcją podstawową ('za dużo'), np. *przesolic* (*zupę*), *przeplacić* (*coś*), *przełać* (*wodę*, tj. nalać za dużo wody do naczynia).

Intensywność (efektywność) nie sięgająca normy ('za słabo, za mało') wprowadza prefiks *niedo-* w *niedowidzieć*, a także *niedosłyszeć* 'złe słyszeć'. Taka interpretacja narzuca się także przy często używanych imiesłowach typu *nie dokiszony*, *nie dopieczony* (por. Wróbel 1979). Por. także *nie dosypiać*, *nie doważać*.

2.3.4. Nazwy akcji scharakteryzowanych sytuacyjnie

W grupie tej umieszczamy derywaty, w których formanty prefiksalne (+ ew. postfiks) akcentują pewne składniki sytuacji, w której odbywa się akcja podstawowa, a mianowicie możliwość jej zajścia, oficjalność, towarzyszenie innej akcji lub odbywanie jej dla przyjemności.

2.3.4.1. Charakterystyka modaina akcji

Tym umownym terminem obejmujemy niewielką klasę czasowników tworzonych głównie za pomocą prefiksu *u-* (rzadziej *wy-*), wprowadzającego do derywatów znaczenie możliwości dokonania akcji w określonej różnorodności sytuacji; ekwiwalentami prefiksu są więc wyrażenia *zdołać*, *być w stanie*. Charakterystyka ta dotyczy czasowników ruchu ukierunkowanego, np. *ubiec*, *ujść*, *ujechać* (jakis dystans w określonej sytuacji), ponadto *uciągnąć*, *unieść*, *udźwignąć*, pozostawanie w pewnym stanie mimo trudności, np. *uleżeć*, *usiedzieć*, *ustać*, *utrzymać*, *wyżyć*. (W niektórych opracowaniach formacje takie są zaliczane do fazowych jako kontynuatywne, por. np. Bogusławski 1963b). Czasowniki te nie podlegają imperfektywizacji, ponieważ są imperfektywne semantycznie – oznaczają akcje poprzez stan subiekta.

2.3.4.2. Charakterystyka oficjalna akcji

Nieliczne derywaty tej grupy oznaczają, że akcja podstawowa odnosi się do sytuacji oficjalnych. Znaczenie to wnoszą prefiksy *od-* i *za-*, np. *odczytać* (rezolucję), *apel* – wobec *przeczytać list*), *odegrać*, *odśpiewać* (hymn wobec zagrać), *zaspiewać piosenkę*), *zasiąść* (za stołem przydzielonym – wobec *siąść za stołem*), *zawezwać* (kogoś do urzędu). Formacje te (z wyjątkiem ostatniej) mogą podlegać imperfektywizacji.

2.3.4.3. Charakterystyka współprzebiegowa akcji

Charakterystyka współprzebiegowa (komitatywna) akcji podstawowej występuje w dwu odmianach: oznacza, że a) akcja ta towarzyszy innej akcji tego samego subiekta, b) akcja ta towarzyszy tej samej akcji innego subiekta.

Charakterystykę a) wnosi do derywatu prefiks *przy-*, np. *przyklasnąć*, *przytupnąć*, *przygrywać*, *przyśpiewywać* (czemuś lub komuś, tj. czyjemuś działaniu). Formacje semelfaktywne – dokonane – mają swoje odpowiedniki niedokonane, które oznaczają powtarzanie aktów cząstkowych, np. *przytupywać*. Natomiast akcje ciągle występują tylko w aspekcie niedokonanym; z tej racji prefiksowi towarzyszy zmiana przyrostka tematycznego podstawy, por. *gr-a-c* → *przygr-ywa-c*.

Charakterystykę b) wnosi prefiks *współ-*, np. *współbrzmieć*, *współdecydować*,

współpracować, współżyć, odpowiada więc znaczeniu określen *wspólnie, razem z kimś / czymś*. Współsubiekt jest konotowany i wyrażany połączeniem *z + mstr.* lub też występuje w postaci mnogiego podmiotu. Prefiks ten tym się wyróżnia spośród prefiksów rodzimych, że nie zmienia aspektu niedokonanego podstawy na dokonany.

1.4.4. Charakterystyka akcji ze względu na subiektywny cel

Należą tu rzadkie formacje pochodne od czasowników ruchu ukierunkowanego z formantem *prze-(...się)*, który oznacza, że akcja odbywa się bez wyraźnego celu zewnętrznego, dla przyjemności, por. *przebiec się, przejść się, przejechać się, przewieźć (kogoś)*. Są one bliskie użyciom czasowników determinatywnych z zaimkiem *sobie*: *pobiegać sobie, pospiewać sobie* (por. s. 546).

1.4.5. Formacje zmieniające perspektywę funkcjonalną zdarzeń

W grupie tej umieszczamy derywaty tworzone przede wszystkim prefiksem *o(b)-*, rzadziej *wy-*, z || *s-*, którym można przypisać bardzo ogólne znaczenie: wyrażanie aktywnego stosunku subiekta do wyróżnionego obiektu (przedmiotowego lub zdarzeniowego) przy kompletnym, wyczerpującym wykonywaniu akcji podstawowej. Zaliczamy tu takie formacje, jak *obdarować (kogoś czymś)*, *obgadać (kogoś, coś)*, *obmyślić (coś)*, *obszyć (kogoś)*, *okłamać (kogoś)*, *okraść (kogoś)*, *omówić (coś)*, *opić (coś)*, *opłakać (kogoś, coś)*, *opisać (kogoś, coś)*, *opracować (coś)*, *oprac (kogoś)*, *ostrzelać (kogoś, coś)*, a także *spryskać (kogoś czymś)*, *wygwizdać*, *wykpic*, *wysmiać (kogoś, coś)*. Dzięki prefiksowi zachodzi jednak istotna zmiana w strukturze informacyjnej i formalnoskładniowej zdań w porównaniu z czasownikami podstawowymi: jeden z obiektów pozostających na dalszym planie zostaje przesunięty do pozycji obligatoryjnego dopełnienia biernikowego, derywat jest więc zawsze przechodni, niezależnie od cech konotacyjnych podstaw. Nawet przy przechodnich czasownikach podstawowych następuje w derywatach zmiana hierarchii argumentów i nie implikowanych składników sytuacji, sygnalizowania innym sposobem ich wyrażania. Zawsze powstaje nowy formalny schemat zdania odzwierciedlający inną perspektywę funkcjonalną, por. *Jan darował Piotrowi książkę* → *Jan obdarował Piotra książką*, *Paweł ukradł (wszystkie) pieniądze Markowi* → *Paweł okradł Marka (z pieniędzy)*, *Zespół pracuje || pracował nad tym projektem* → *Zespół opracowuje || opracował ten projekt*, *Jan śmiał się z Macka* → *Jan wysmiał || wysmiewał Macka*, *Syn płacze || płakał z powodu śmierci matki* → *Syn oplakuje || oplakał śmierć matki*. Przykłady te ukazują również, że obecność prefiksu pozwala działania oznaczane przez derywaty wyrazić w aspekcie dokonanym i niedokonanym, nawet jeśli znaczenia podstaw tej możliwości nie dopuszczają.

Czasowniki tej grupy nie są jedynymi derywatami, w których formanty prefiksalne zmieniają hierarchię argumentów i rekcję podstaw (por. np. s. 557). W pozostałych zmiany te są jedynie konsekwencją wprowadzenia do derywatu wyraźnych znaczeń „akcyjnych”, np. *X leżał na plecach* → *X odleżał plecy* ‘X uszkodził (zranił) sobie plecy leżąc na nich’. Natomiast w tej grupie zmiany te są główną funkcją prefiksów.

2.3.5. Nazwy akcji retrospektywnych i prospektywnych

W derywatach tej grupy formanty sygnalizują, że akcja podstawowa realizowana jest w nawiązaniu do zdarzenia uprzedniego (retrospekcja) lub następczego (prospekcja).

- 2.3.5.1. Charakterystykę retrospektywną akcji podstawowej wprowadzają prefiksy poprzez odniesienie jej do takiej samej akcji uprzedniej (por. Bogusławski 1963b).

Formacje suplementarne (uzupełniające) powstają licznie przy użyciu prefiksu *do-* o znaczeniu 'dodatkowo' i nazywają akcje uzupełniające te samą akcję uprzednią, np. *dosłodzić (herbatę)*, *dosolic (zupę)*, *dopisać (dwa zdania)*, *douczyć (kogoś, się)*; obiekty materialowe, oznaczające porcję użytą przy akcji dodatkowej, wyrażane są w dopełniaczu cząstkowym *doparzyć kawy*, *dokroić chleba*, *dodać pieniędzy*.

Formacje repetytywne (powtórne) tworzone są za pomocą prefiksu *prze-* o znaczeniu 'ponownie, jeszcze raz' i nazywają akcje powtórne, np. *przegrać (melodię)*, *przeważyc (towar)*, *przeliczyć (pieniądze)*, *przemierzyć (tkaninę)*, *przepowiedzieć (sobie lekcję)*.

Oba typy mają swoje odpowiedniki niedokonane.

Derywaty te należy odróżnić od formacji reformatywnych (typu *prze-meblować pokój*), oznaczających zmianę cech przedmiotu w wyniku akcji powtórnej (por. s. 560).

- 2.3.5.2. Podgrupa nazw czynności prospektywnych obejmuje derywaty, których formanty informują, że stan lub akcja podstawowa sięga skutkami w przyszłość. I tu wyróżniamy dwa typy:

1. Formant *za-* tworzy formacje oznaczające realizację akcji podstawy z myślą o wykorzystaniu przedmiotu lub zdarzenia, których dotyczy, w przyszłości, np. *zagotować (wodę na herbatę)*, *zapisać (adres)*, *zaprzysiąc (świadka)*, *zapowiedzieć (spotkanie)*.

2. Formant *prze-* tworzy trzy derywaty oznaczające subiektywne przejawienie wiedzy o przyszłych zdarzeniach: *przeczuć (chorobę)*, *przepowiedzieć (deszcz)*, *przewidzieć (klęskę)*.

Oba typy konotują obiekt (przedmiotowy lub zdarzeniowy) w acc. jako obligatoryjne dopełnienie (możliwe także dopełnieniowe zdanie intensjonalne) i podlegają imperfektywizacji.

2.3.6. Nazwy akcji pseudozwrotnych

Zaliczamy tu derywaty motywowane głównie przez czasowniki nazywające czynności i działania (rzadko procesy i stany), implikujące agensa i obiekt. Wykładnikiem derywacji jest postfiks *się*, który komunikuje, że akcja podstawowa podlega takiej modyfikacji, iż ograniczona jest do sfery subiektu. W szczególności ograniczenie to przejawia się w różny sposób:

a) w odniesieniu do rzeczy posiadanych przez subiekt, np. *otrząpać się*, *spakować się*, *zapiąć się*;

b) w odniesieniu do ruchów jego ciała lub części ciała, np. *odwrócić się*, *pchać się*, *położyć się*, *rzucić się*, *schylić się*;

c) w odniesieniu do jego działań i przeżyć, np. *czuć się*, *decydować się*, *spozrzeć się*, *reklamować się*, w tym intensiva typu *prosić się*, *pytać się*;

d) podkreślenie, że subiekt podlega niezależnym od niego procesom lub mimowolnym stanom, np. *uderzyć się*, *skaleczyć się* 'doznać uderzenia, skaleczenia', *zabić się* 'zginąć', *tworzyć się* 'powstawać', *(nie) chce się (komuś)*;

e) w odniesieniu do wspólnych działań mnogiego subiektu, np. *gromadzić się*, *spotykać się*, *umawiać się*.

Przypomnijmy, że postfiks *się* często funkcjonuje jako współformant wraz z prefiksem, np. *rozchorować się*, *nachodzić się*, *przejeść się*, i tu również podkreśla odniesienie rezultatu akcji do subiektu.

2.3.7. Nazwy akcji scharakteryzowanych przestrzennie

Formanty charakterystyki przestrzennej – są to z reguły prefiksy – wnoszą do derywatów znaczenia uściślające przebieg akcji podstawowych w przestrzeni wyznaczonej za pomocą przedmiotów lub ich części objętych tą akcją, a traktowanych jako jej przestrzenne punkty orientacyjne. Poszczególne formanty wyrażają znaczenia bardzo uszczegółowione. Wyróżniamy dwa rodzaje znaczeń przestrzennych formantów:

a) prefiksy informujące o przemieszczaniu przedmiotów lub ich części względem innych (nie zawsze *explicite* wyrażonych), pojmowanych jako punkt dojścia – zbliżenia lub punkt wyjścia – oddalenia, a więc o zmianie określonej co do kierunku akcji podstawowej – tworzą one formacje kierunkowe;

b) prefiksy informujące o lokalizacji akcji podstawowej na przedmiotach lub względem przedmiotów objętych tą akcją – tworzą one formacje lokatywne.

Znaczenia te nawiązują do znaczeń przyimków przestrzennych; niektóre z nich w wyrażeniach zdaniowych dublują informację niesioną przez prefiksy kierunkowe, np. *X dojechał do...*, *X odpłynął od...*, *X odszedł z...* itp.

Refleksy znaczeń przestrzennych prefiksów obserwujemy także w formacjach nieprzestrzennych.

2.3.7.1. Formacje kierunkowe

Podstawową bazą derywacyjną dla formacji kierunkowych są czasowniki ruchu ukierunkowanego. Jak wspomnieliśmy (s. 544), oznaczają one przemieszczanie się przedmiotu w jednym kierunku, ale nie określają go względem sytuantów przestrzennych. Tę precyzację, wzbogaconą punktem widzenia ruchu przedmiotu przez obserwatora, wnoszą formanty prefiksalne. Ponadto formacje kierunkowe derywowane są od czasowników nazywających prymarnie procesy i działania dotyczące konkretnych przedmiotów. Znaczenia poszczególnych formantów narzucają derywatom konotację określeń kierunkowych (por. Gołąb 1967), której czasowniki podstawowe nie posiadają, a mogą mieć tylko luźne uzupełnienia o podobnym kształcie.

I. Formacje nazywające *z b l i ż a n i e* (się) przedmiotów:

a) zbliżenie całkowite (ew. połączenie) widziane z punktu docelowego

oznaczają formacje z prefiksem *przy-*, np. *przyjść, przyjechać, przylecieć, przybić, przycisnąć, przykleić, przyrosnąć, przyschnąć* (*do + gen.*);

b) zbliżenie całkowite (ew. połączenie) do miejsca docelowego jako punktu granicznego oznaczają formacje z prefiksem *do-*, np. *dobiec, dopłynąć, donieść, dolać, dosypać, dobudować* (*do + gen.*);

c) zbliżenie częściowe widziane z punktu docelowego oznaczają formacje z prefiksem *pod-*, np. *podejść, podjechać, podprowadzić* (*do + gen. || ku + dat.*; też *pod, przed + acc.*, np. *podjechać pod || przed dom*);

d) zbliżenie częściowe widziane z punktu docelowego, w którym znajduje się obserwator, z odcieniem oczekiwania przez tego obserwatora, oznaczają formacje z prefiksem *nad-*, np. *nadbiec, nadjechać, nadlecieć*;

e) zbliżenie do punktu docelowego widziane z punktu wyjścia – formacje z prefiksem *za-*, np. *zajechać, zanieść, zawlec* (*do + gen.*);

f) zbliżenie do punktu docelowego widziane z punktu wyjścia, z jednoczesnym zaznaczeniem początkowej fazy (startu) ruchu – formacje z prefiksem *po-*, np. *pójść, polecieć, postać* (*do + gen.*);

g) zbliżenie do punktu docelowego z zaznaczeniem opuszczenia punktu wyjścia – formacje z prefiksem *od-*, np. *odprowadzić, odnieść, odlecieć* (*do + gen.*);

h) wzajemne zbliżenie przedmiotów lub ich części – formacje z prefiksem *z-* (*||s-||s-*) przy podstawach przechodnich, np. *zegnać (owce), zsunąć (stoły), zbić (deski), zszyć (coś)*, a przy podstawach nieprzechodnich z dodatkiem postfiksu *się*, np. *zbiec się, zjechać się, zrosnąć się*;

i) zbliżenie do różnych części przedmiotu:

– kierunek do wnętrza przedmiotu – formacje z prefiksem *w-*, np. *wejść, wlecieć, wbić (coś), wetrzeć, wgnieść (coś do + gen. || w acc.)*; dla podkreślenia napelnienia wnętrza przedmiotu używa się formacji z prefiksem *na-*, np. *nalac, napchać, nasypać (czegoś do + gen.)*, por. *wlać wino || wina do kieliszka – nalac wina do kieliszka*; jest to szczególnie widoczne przy zmianie rekcji czasownika, gdy napelniany przedmiot jest dopełnieniem bliższym, por. *napchać stomy do siennika : napchać siennik słomą i tylko nasączyć gazę jodyną*;

– kierunek pod przedmiot – formacje z prefiksem *pod-*, np. *podłożyć, podsunąć, podpłynąć (pod + acc.)*;

– kierunek z dołu na górną powierzchnię przedmiotu – formacje z prefiksem *w-*, np. *wejść, wnieść, wskoczyć (na + acc.)*;

– kierunek na powierzchnię przedmiotu i zajęcie na niej miejsca – formacje z prefiksem *na-*, np. *nadepnąć, nakleić, nalac (na + acc.)*.

2. Formacje nazywające o d d a l a n i e (się) przedmiotów:

a) oddalenie od przedmiotu – punktu granicznego nazywają formacje z prefiksem *od-*, np. *odejść, odpłynąć, odciąć, odlamac (od + gen.)*;

b) wzajemne oddalenie przedmiotów lub ich części – formacje z prefiksem *roz-* przy podstawach przechodnich, np. *rozebrać (dom), roznieść (listy), rozpędzić (tłum), rozerwać, rozciągnąć, rozbić, rozczesać*, z formantem *roz-... się* przy podstawach nieprzechodnich, np. *rozejść się, rozlecieć się*; wymagają one mnogich lub zbiorowych subiektów lub obiektów;

c) oddalenie bliżej nie scharakteryzowane – formacje z prefiksem *u-*, od czasowników ruchu, nacechowane stylistycznie, por. *ujść*, *ulecieć*, *uwięzić* (z + gen.), neutralne od czasowników nazywających destrukcję, por. *uciąć*, *ułamać*, *upitowac* (*coś ||czegoś*);

d) oddalenie z różnych części przedmiotu:

– kierunek z wnętrza na zewnątrz – formacje z prefiksem *wy-*, np. *wyjść*, *wyciągnąć*, *wyrwać* (z + gen.); niektóre z tych formacji mogą być stosowane do oznaczania oddalenia z różnych stron przedmiotu, a precyzuje to wyrażenie ablatywne *spod* + gen., *zza* + gen. i podobne;

– kierunek z powierzchni przedmiotu – formacje z prefiksem *z-* (*||s-||s-*), np. *zejść*, *zlecieć*, *zetrzeć*, *ściągnąć* (z + gen.); niektóre formacje tego samego typu mogą być używane we frazach oznaczających kierunek z górnej powierzchni przedmiotu w dół, np. *zeskoczyć*, *spaść* (*ze stołu*), *zjechać* (*z góry*).

3. Inne formacje kierunkowe:

a) formacje oznaczające kierunek w górę bliżej nie scharakteryzowany – formacje z prefiksem *pod-* (z dodatkiem znaczeniowym ‘nieco’), np. *podskoczyć*, *podfrunąć*, *podrzucić* (*piłkę*), a w ściśle określonych kontekstach także z prefiksem *wz-*, np. *wzejść* (o ciałach niebieskich), *wnieść* (*oczy*), *wzlecieć*.

b) przemieszczenie przedmiotu z jednego miejsca na drugie – formacje z prefiksem *prze-*, np. *przejść*, *przejechać*, *przebrać*, *przesadzić*, *przedrukować*; konotują one jednocześnie wyrażenie ablatywne i adlatywne z + gen. i *do* + gen. || *na* acc., a formacje pochodne od czasowników ruchu też wyrażenie perlatywne *przez* + acc.

1.7.2. Formacje lokatywne

Bazę dla poszczególnych typów tych derywatów stanowią czasowniki nazywające konkretne procesy i działania, a także ruch ukierunkowany. Przedrostki tworzące je wnoszą znaczenia podobne do przyimków lokalizujących (np. *na*, *dookoła*, *pod*, *przez*). W części derywatów dochodzą do tego bardziej szczegółowe składniki znaczeniowe, które powodują zmianę hierarchii argumentów implikowanych przez czasowniki podstawowe. Wyraża się to w przesunięciu lokalizatora na pozycję dopełnienia przy nazwach działań i czynności lub podmiotu przy nazwach procesów i pociąga za sobą inne ukształtowanie schematu zdania; ukaza to poniższe przykłady.

1. Działanie na powierzchni przedmiotu:

a) działanie na całą powierzchnię (zastąpienie jej) nazywają formacje z prefiksem *za-*, np. *X rysował kreski na kartce* → *X zarysował kartkę kreskami*, *X lał wodę na podłogę* → *X zalał podłogę wodą*, *chwast rósł na grządce* → *chwast zarósł grządkę*, *też grządka zarosła chwastem*, *woda zalała dolinę*, *śnieg zasypał pole*, *staw zamarznął*;

b) działanie kompletne na powierzchnię – formacje z prefiksem *wy-*, np. *X sypał piasek na ścieżkę* → *X wysypał ścieżkę piaskiem*, podobnie *wyłożyć* (*ścianę kafelkami*);

c) działanie częściowe na powierzchnię przedmiotu – formacje z prefiksem *po-*, np. *posypać* (*ciastko cukrem*), *polać*, *porysować* (*coś czymś*); bliskie

znaczeniowo są im formacje z prefiksem *przy-*, np. *przyrzucić (tapczan kocem)*, *przyprószyć (ziarno ziemią)*;

2. Działanie na spodnią część przedmiotu nazywają formacje z prefiksem *pod-*, np. *X kleił taśmę pod kartką → X podkleił kartkę taśmą, podpiec (placek), podgryźć (roślinę), podszyc (płaszcz futrem)*.

3. Działanie dookoła przedmiotu (dookołość może być niecałkowita, np. łuk) oznaczają formacje z prefiksem *o(b)-*, np. *goście siedli dookoła stołu → goście obsiedli stół, X płynął dookoła wyspy → X opłynął wyspę, owocgnił → owoc ognił, podobnie oblizac (cukierek), obwąchać (paczkę), obłepić (ściany), obsadzić (ogród żywopłotem)*; por. też *bluszcz rósł dookoła altany → bluszcz obrósł altanę || altana obrosta bluszczem*.

4. Formacje nazywające przebycie przestrzeni wskazanego przedmiotu od krańca do krańca tworzone są za pomocą prefiksu *prze-* od czasowników ruchu i nazywających wnikanie w przedmiot, np. *przelecieć (morze), przepłynąć (rzekę), przegryźć (deskę, nitkę), przestrzelić (tarczę), przekłuć (uszy)*.

5. Ułożenie przedmiotów w sposób naprzemianległy oznaczają rzadkie formacje tworzone również za pomocą prefiksu *prze-*, np. *przesypać (owoce cukrem), przelożyć (ciasto konfiturą)*.

Zauważmy, że niektóre derywaty są wieloznaczne; por. *X zalał podłogę wodą – woda zalała dolinę*: drugi czasownik jest derywatem od czasownika procesualnego *lac się*. stąd brak kauzatora; *przesypać coś z... do...* – zmiana miejsca, *przesypać coś czymś* – lokalizacja. W parach zdań typu *chwast zarósł grządkę – grządka zarosła chwastem, bluszcz obrósł altanę – altana obrosta bluszczem* widac różnicowanie aktualnego rozczłonkowania jak w parach zdań czynnych i biernych.

2.3.8. Nazwy akcji kreatywnych, quasi-kreatywnych i anihilatywnych

W grupie tej umieszczamy derywaty, do których formanty wnoszą znaczenie czynności o charakterze egzystencjalnym: 'spowodowanie pojawienia się lub zniknięcia przedmiotu (zdarzenia, faktu)'.

2.3.8.1. Formacje oznaczające wytworzenie przedmiotu za pomocą akcji podstawy tworzone są prefiksami *wy-* i *u-*, np. *wykuć (tacę z blachy), wyciąć, wystrugać (coś z czegoś), wymyślić (coś), ulać (figurkę z wosku), ukręcić (sznur z konopi)*.

Przy podstawach nazywających wytwarzanie dźwięków formacje z *wy-* oznaczają wytworzenie „przedmiotu” akustycznego, np. *wybąknąć, wyjęczeć, wyszeptać, wymówić (coś), wygwizdać, wygrać (melodię)*.

Formanty konotują we wszystkich powyższych derywatach nazwę rezultatu czynności w acc. (dopełnienie bliższe), a przy nazwach działań konkretnych także nazwę substancji w formie *z + gen.* (dopełnienie dalsze).

2.3.8.2. Formacje oznaczające wytworzenie przedmiotu przez kopiowanie za pomocą akcji podstawy tworzone są prefiksem *od-*, np. *odpisać (wypracowanie z czegoś || od kogoś)* i z większą kondensacją treści *odlać (posąg), odcisnąć (pieczęć)*. Formant konotuje nazwę rezultatu kopiowania w acc. (dopełnienie bliższe)

i fakultatywnie nazwę przedmiotu – wzoru w formie *z + gen.* || *od + gen.* (osobowy).

- J.M.3.** Formant *wy-* dodawany do czasowników o znaczeniu działań niewytwórczych tworzy formacje oznaczające uzyskanie przedmiotu (także abstrakcyjnego) za pomocą akcji podstawy, np. *wyplakać zapomogę* 'zdobyć zapomogę placzem || dzięki placzowi', podobnie *wybiegać, wychodzić, wyprosić, wygrać* (*coś u || od kogoś*). Formant konotuje nazwę rezultatu w acc. (dopełnienie bliższe, stąd podstawowe czasowniki nieprzechodnie stają się przechodnie) i nazwę źródła uzyskanego przedmiotu w formie *u || od + gen.* (dopełnienie dalsze).
- J.M.4.** Formacje oznaczające osiągnięcie celu, mimo pewnych trudności, za pomocą akcji podstawy tworzone są dwojako. W większości formacji na formant składa się prefiks *do-* i postfiks *się*, np. *doczekać się (kogoś), dodzwonić się (do kogoś), domyślić się (czegoś)*. Rzadziej znaczenie to wnosi sam przedrostek *do-*, np. *domyc (ręce), doprać (bieliznę), dogonić (kolegę)*. Oba warianty konotują obligatoryjnie wyrażenie nazywające cel – skrótowo przedmiot związany z celem w formie acc., gen. || *do + gen.* (por. Buttler 1967) lub w sposób bardziej rozbudowany, np. przez opis sytuacji (w formie zdania); por. *domyc ręce* – osiągnąć cel (= czystość rąk) usiłnie je myjąc, *dodzwonić się do Janka* – osiągnąć cel (= telefonicznie skontaktować się z Jankiem) wielokrotnie dzwoniąc 'telefonując' do niego. Formant tu użyty nawiązuje do znaczenia czasowo- i przestrzenno-terminatywnego przedrostka *do-* (por. wyżej).
- J.M.5.** Formant *wy-* dodawany do czasowników o znaczeniu czynności apercepcyjnych tworzy formacje oznaczające znalezienie przedmiotu wśród innych za pomocą akcji podstawy, np. *wyczytać (coś z listu), wymacać (coś w sianie), wypatrzeć, wyszukać (kogoś w tłumie)*. Formant konotuje nazwę obiektu akcji, który pojawia się przy derywacji obligatoryjnie w acc. jako dopełnienie bliższe, oraz nazwę zbioru przedmiotów w formie wyrażenia *w + loc.* || *z + gen.* || *wśród + gen.*
- J.M.6.** Formant *wy-* dodawany do czasowników o znaczeniu działania implikującego INSTR (narzędzie lub materię pomocniczą) tworzy formacje oznaczające zużycie przedmiotu wskutek akcji podstawy, np. *pisac coś ołówkiem : wypisac ołówek, podobnie wyjeździć (benzynę), wypaść (trawę na łące lub skrótowo łąkę), wyplakać (tę), wyszyć (nici)*. Znaczenie formantu 'zużyć' narzuca derywatom konotację nazwy zużywanego obiektu, który przy czasowniku podstawowym pełni rolę instrumentu; pojawia się ona obligatoryjnie przy derywacji w acc. jako dopełnienie bliższe.
- J.M.7.** Semantycznie bliskie grupie poprzedniej są formacje oznaczające utratę przedmiotu (lub możliwości z nim związanych) wskutek akcji podstawy. Tworzy je formant *prze-*, np. *przejeździć pieniądze* 'stracić pieniądze wskutek jeżdżenia', podobnie *przejeść, przepić, przegrać (majątek), przegapić*

(okazję) i z większą kondensacją *przespac* (stację). I tu znaczenie formantu konotuje nazwę utraconego przedmiotu w acc. – obligatoryjnego dopełnienia bliższego.

2.3.8.8. Formacje nazywające usunięcie przedmiotu lub stanu (zwykle niepożądanego) za pomocą akcji podstawy tworzone są prefiksem *za-*, np. *zagadać zmieszanie dowcipem* 'usunąć (pokryć) zmieszanie gadając dowcip', podobnie *zapić* (zmartwienie winem), *zajeść* (gorzyc cukierkiem), *zaprać* (plamę na koszuli, por. *wyprać koszulę*). Formacje te są rzadkie, niektóre nawiązują do znaczenia przestrzennego prefiksu *za-* 'pokryć, zakryć coś czymś' (por. s. 557). Konotują one nazwę usuwanego przedmiotu lub stanu w acc. (obligatoryjne dopełnienie bliższe) i nazwę instrumentu w instr.

2.3.8.9. Formant *od-* tworzy dość swobodnie derywaty oznaczające rekompensatę skutków jakiejś akcji uprzedniej (zwłaszcza pozbycie się długu) za pomocą akcji wyrażonej czasownikiem podstawowym, np. *odpracować pożyczkę* 'zrekompensować pożyczkę pracując', podobnie: *odcierpieć*, *odpokutować* (winę), *odespać* (zmęczenie), a także w sensie negatywnym *odchorować* (kłótnię). Znaczenie formantu konotuje obiekt podlegający rekompensacie; jest to zwykle znominalizowany lub skondensowany argument zdarzeniowy, który staje przy derywacie w acc. jako obligatoryjne dopełnienie bliższe (dopuszczalne także dopełnieniowe zdanie intensjonalne).

2.3.9. Nazwy przekształceń (działań anihilatywno-kreatywnych)

Pod tym umownym tytułem zostaną zgrupowane kategorie derywatów tworzonych przez formanty prefiksalne o wspólnej cesze semantycznej: oznaczają one różne rodzaje przekształceń dokonywanych na przedmiotach lub zmianę stanu przedmiotów. Innymi słowy: prefiksy nazywają działania, które powodują unicestwienie jednych przedmiotów lub ich cech i równoczesne wytworzenie nowych przedmiotów lub nowych cech przedmiotów.

2.3.9.1. Formacje transformatywne oznaczają przekształcenie jednego przedmiotu na inny za pomocą akcji oznaczanej czasownikiem podstawowym. Tworzy je prefiks *prze-*, np. *przebudować* (pokój na kuchnię), *przeszyć* (suknię na spódnicę). Znaczenie formantu konotuje nazwę przekształcanego obiektu w acc. (dopełnienie bliższe) i rezultat przekształcania w formie *na* + acc. (dopełnienie dalsze).

2.3.9.2. Formacje reformatywne oznaczają zmianę tych cech przedmiotu, które są rezultatem akcji oznaczanej przed podstawą, za pomocą tej samej akcji. Nie jest to równoznaczne z powtórnyim wykonaniem, jak by mógł sugerować używany tu czasem termin „czasowniki ponowne” (Gaertner 1938; por. też omówione na s. 554 formacje repetytywne). Tworzy je również prefiks *prze-*, np. *przemebłować pokój* 'zmienić to, jak pokój był uprzednio umebłowany', podobnie: *przebudować* (dom), *przepracować* (referat). Derywaty pochodne od czasowników o znaczeniu wytwórczym są homonimiczne względem formacji transformatywnych. Różnica między nimi polega na tym, że w wyniku transformacji powstaje nowy

przedmiot (co znajduje swój wyraz w konotacji wyrażenia *na + acc.*), podczas gdy w wyniku akcji reformatywnej zmieniają się pewne cechy tego samego przedmiotu. Oba typy derywatów nawiązują do znaczenia przestrzennego przedrostka *prze-* (zmiana miejsca).

3.9.3. Rzadkie formacje probiercze oznaczają dopasowanie, przystosowanie przedmiotu do drugiego – obiektu-wzorca (przeznaczenia) za pomocą akcji podstawy; tworzą je prefiksy *do-* i *przy-*, np. *dorobić (klucz do zamka)*, *dotrzeć (cylinder do tłoka)*, *przyuczyć (chłopca do zawodu)*. Znaczenie formantu konotuje zmieniany obiekt w *acc.* (ten sam co przy czasowniku podstawowym – dopełnienie bliższe), a ponadto obiekt przeznaczenia w formie *do + gen.* (dopełnienie dalsze).

3.9.4. Formacje, w których formant oznacza negatywną lub pozytywną zmianę stanu fizycznego przedmiotu (ew. psychicznego osoby), dzielą się na dwie grupy o niejednakowej frekwencji:

1. Formanty *za-*, *z-ijś-*, *od-*, *o(b)-* wnoszą znaczenie ‘spowodować maksymalnie złe skutki dla obiektu’, np. *zaczłować*, *zanudzić (kogoś)*, *zacztyać (książkę)*; *znosić (ubranie)*, *zjeździć (opony)*, *sprać (koszulę)*; *odleżeć (plecy)*, *odmrozić (uszy)*. Przy pewnych podstawach odnoszonych do istot żywych lub tylko do osób dwa formanty uściśliły to znaczenie: prefiks *za-* oznacza ‘zabiec’ w formacjach typu *zabóść*, *zachłostać*, *zagryźć*, *zastrzelić*; prefiks *o(b)-* oznacza ‘spowodować uszczerbek materialny’ w formacjach typu *objeść*, *ograc*, *opalić (kogos)*.

2. W pojedynczych wypadkach formant wnosi znaczenie ‘spowodować skutki pozytywne’, ściślej ‘doprowadzić obiekt do pełnej sprawności’, np. *rozchodzić buty*, *oblatać samolot*, *ujeździć konia*.

Kauzatywność zawarta w znaczeniach powyższych przedrostków powoduje, że formacje konotują (poza agensem) zmieniany obiekt w *acc.*, stąd ich przechodność niezależnie od właściwości konotacyjnych czasowników podstawowych; por. składnię derywatów, będącą efektem ściągnięcia dwóch predykcji, ze składnią podstaw: *X leży* (np. *na trawie*, *na plecach*) – *X odleżał plecy*, *X chodzi* (np. *po ulicy*, *w butach*) – *X rozchodził buty*, *X je posiłki* (np. *u Y-a*) – *X objadł Y-a*, *X jeździ* (np. *do Krakowa*, *samochodem z oponami...*) – *X zjeździł opony*, i analogicznie *X nosi ubranie (długo)* – *X znosił ubranie*.

3.9.5. Formacje *anulatywne* oznaczają likwidację stanu przedmiotu, który jest rezultatem akcji zawartej w podstawie. Znaczenie to wyrażają prefiksy *roz-*, *od-* i *de(z)-*; derywaty z tymi prefiksami są często motywowane przez inne czasowniki prefiksalne o przeciwstawnym znaczeniu. Stosunek formantu do podstawy jest tu odbiciem stosunku predykatu do argumentu zdarzeniowego w roli obiektu: *X rozszyfrował depeszę* ‘X zlikwidował to, że Y zaszyfrował depeszę’, podobnie *rozminować (most)*, *rozwiązać (sznurek)*, *odwiązać (konie)*, *odkopać (skrzynię)*, *deformować (kapelusz)*, *destabilizować (sytuację)*, *depalatalizować (głoskę)*, *dezorganizować (pracę)*. Formanty konotują nazwę obiektu

którego stan ulega likwidacji (tego samego, który był obiektem akcji podstawy) w acc.

2.3.9.6. Formacje restauratywne oznaczają przywrócenie przedmiotowi stanu uprzednio zlikwidowanego. Znaczenie to wnoszą prefiksy *od-* i *re-*. Wewnętrzna struktura semantyczna derywatów jest tu bardzo skomplikowana: stanowią one kondensację trzech następujących po sobie sytuacji związanych z danym przedmiotem, z których tylko ostatnią wyrażają *explicite*, por. *X odbudował zamek* 'X zbudował zamek, który wcześniej został zbudowany i zniszczony', *X remilitaryzował Y* 'X militaryzował Y, który był zmilitaryzowany i zdemilitaryzowany', podobnie *odgrzać (obiad)*, *odrosnąć (o włosach)*, *rekonstruować (coś)*, *repolonizować (kogoś)*. Formant konotuje nazwę obiektu podlegającego restauracji w acc. (dopełnienie bliższe).

2.3.10. Nazwy akcji komparatywnych (porównawczych)

Tworzy je formant prefiksalny *prze-* o znaczeniu 'przewyższyc kogoś || coś, uzyskać przewagę nad kimś || czymś' w zakresie akcji oznaczonej czasownikiem podstawowym, np. *X przeżył Y-a* 'X uzyskał przewagę nad Y-em w długości życia', podobnie: *przekrzyczeć (kogoś)*, *przeważyc*, *przerosnąć (kogoś, coś)*, *przegonić (kogoś w czymś)*. Formant konotuje obiekt porównania, który staje przy derywacie w acc, jako jego obligatoryjne dopełnienie bliższe.

2.3.11. Nazwy reakcji

Są to derywaty, do których formant *od-* wnosi znaczenie 'zareagować na czyjąś uprzednią akcję', a podstawa wyraża sposób zareagowania. Wyodrębnia się tu grupa czasowników, w których reakcja jest wyspecjalizowana jako udzielenie informacji na pytanie, np. *odpowiedzieć*, *odpisać* oraz ich hiponimy: *odbąknąć*, *odburknąć*, *odszepnąć*, *oddepszować* itp. Ponadto należą tu *odmrunąć*, *odkiwnąć*, *odkłonić się*, *odkopnąć (piłkę)*, *odstukać (komuś)*. Formant konotuje tu wyrażenie odbiorcy reakcji (BEN) w dat. jako dopełnienie dalsze.

2.3.12. Derywaty kauzatywne dezintegralne

Wśród relacji czasownik z *się* : czasownik bez *się* można wyróżnić liczną klasę par czasowników o następującej różnicy semantycznej: czasownik pierwszy oznacza proces psychiczny lub fizyczny, a odpowiadający mu czasownik bez *się* – powodowanie tego procesu, np. *cieszyć się* : *cieszyć*, *dziwić się* : *dziwić*, *drzeć się* : *drzeć*, *palić się* : *palić*. W parach tych semantycznie prostsze są czasowniki z *się*, natomiast czasowniki bez *się* są bogatsze o składnik semantyczny powodowania zdarzenia (kauzatywności), por. *X cieszy Y-a* 'X powoduje, że Y się cieszy'. Jak widać, czasownik procesualny wchodzi do parafrazy definicyjnej czasownika kauzatywnego, czyli go motywuje, stąd za derywaty uznajemy *causativa*. Wykładnikiem tej derywacji jest odrzucenie morfemu *się*, który jest integralną częścią czasownika procesualnego, ustalamy więc schemat typu *cieszyć ← cieszyć się*.

Warto zauważyć, że niektóre czasowniki procesualne mają synonimy o innej budowie, np. *palić się = płonąć*, *moczyć się = moknąć*, *topić się* 'tracić życie przez pogrążenie się w wodzie' = *tonąć*. Oboczne relacje *moczyć* ← *moknąć*, *topić* ← *tonąć* interpretujemy jako derywację paradygmatyczną; sytuacja taka zachodzi również w parze *gasić* ← *gasnąć*.

2.4. DERYWATY ASPEKTOWE

Jak wspomnieliśmy wyżej, derywacja aspektowa polega na dotwarzaniu czystych odpowiedników aspektowych do czasowników bazowych należących do klas semantycznych telicznych procesów i działań. W tym celu stosowane są dwa typy formantów: a) formanty prefiksalne – wykładniki aspektu dokonanego w stosunku do aspektu niedokonanego podstaw, b) formanty paradygmatyczne – wykładniki aspektu niedokonanego w stosunku do aspektu dokonanego podstaw.

2.4.1. Formacje prefiksalne

Prefiksacja, jak to widzieliśmy powyżej, jest ściśle związana z aspektem. Związek ten przedstawia się nieco inaczej na płaszczyźnie formalnej, a inaczej na płaszczyźnie funkcjonalnej.

Z formalnego punktu widzenia żywy derywat różniący się od czasownika podstawowego tylko rodzimym formantem prefiksalnym (+ ewentualny postfiks) jest zawsze dokonany, np. ndk *jechać*: dk *wy-jechać*, *przy-jechać*, *od-jechać* itp. (wyjątek stanowią formacje z prefiksami obcego pochodzenia *re-* i *de(z)-*, a także z rodzimym *współ-* i rzadkim *niedo-*, np. ndk *konstruować*: ndk *re-konstruować*, ndk *organizować*: ndk *dez-organizować*, ndk *żyć*: ndk *współ-żyć*, ndk *widzieć*: ndk *niedo-widzieć*). Nie oznacza to jednak, że prefiks jest zawsze wykładnikiem derywacji aspektowej.

Funkcjonalny związek prefiksacji z aspektem, tj. wyrażania różnic aspektowych przez prefiksy, jest bardziej skomplikowany. Związek ten możemy ustalić po odpowiedzi na następujące pytania: a) czy prefiksy wnoszą do derywatów znaczenia odmienne od składników znaczenia czasowników podstawowych, b) czy prefiksacja wnosi do derywatu takie składniki semantyczne, które dopuszczają do utworzenia pary aspektowej, c) czy znaczenie czasownika podstawowego może być wyrażone w obu aspektach i czy wykładnikiem różnicy aspektowej jest opozycja sufiksów tematycznych.

Powyzsze fakty ustawiają czasowniki w ciągu relacji, na podstawie których możemy dopiero orzec, jaki jest rzeczywisty stosunek prefiksu do opozycji aspektowych. Można tu wyróżnić kilka sytuacji.

1. Zdarzają się wyjątkowe wypadki przedrostków pustych pod względem znaczenia i aspektu, których jedyną funkcją jest utworzenie prefiksального wyrazu synonimicznego względem czasownika podstawowego, np. *usiąść* ← *siąść*, *powrócić* ← *wrócić*. Obecność prefiksu podkreśla aspekt dokonany czasownika, upodabiając go formalnie do większości czasowników dokonanych.

2. Wspomniano już wyżej, że derywaty utworzone prefiksami *re-*, *de(z)-* i *współ-* są niedokonane, a ponieważ ich podstawy są również niedokonane, rola tych prefiksów sprowadza się tylko do zmiany znaczenia podstaw. Opozycje aspektowe derywatów z dwoma pierwszymi wyraża się za pomocą prefiksu o funkcji czysto aspektowej, np. *militaryzować* → *de-militaryzować* → *z-demilitaryzować* (por. punkt 7). Derywaty ze *współ-* nie mają odpowiedników dokonanych.

3. Z relacji typu *kupować* : *kupić* → *dokupić* : *dokupywać*, *rzucić* : *rzucić* → *wrzucić* : *wrzucić* wynika, że prefiksy pełnią funkcję semantyczną dopuszczającą opozycje aspektowe, które są wyrażane za pomocą opozycji przyrostków tematycznych (w naszych przykładach *-i-* (- \emptyset -) : *-ywa-* (-*uj-*), *-i-* (- \emptyset -) : *-a-* (-*aj-*)). W przykładach typu *pisać* → *zapisać* prefiks implikuje wartość dokonaną przyrostka *-a-* (identycznego fonetycznie z przyrostkiem tematycznym niedokonanej podstawy) oponującego z niedokonanym przyrostkiem *-ywa-* (-*uj-*) w imperfektywie *zapisywać* (por. Bogusławski 1963a).

4. Zbliżoną sytuację obserwujemy w ciągach *lecieć* → *wylecieć* → *wylatywać*, *przylecieć* → *przylatywać*, *lać* → *wlać* → *wlewać*; i tu opozycje aspektowe realizowane są za pomocą przyrostków tematycznych (zob. niżej). Jednakże związek prefiksów z aspektem jest tu silniejszy: wprowadzają one do derywatów takie zmiany znaczeniowe (tj. przekształcają je w czasowniki teliczne), które dopuszczają opozycję aspektową, podczas gdy czasowniki podstawowe (bezprefiksalne) takiej możliwości nie posiadają.

5. W układach typu *udźwignąć* ← *dźwignąć* (← *dźwigać*) prefiks również jest pozbawiony funkcji aspektowej. Wynika to z faktu, że dokonany derywat prefiksalny wchodzi w relację z dokonaną podstawą.

6. O niewątpliwym połączeniu funkcji semantycznej i aspektowej można mówić w relacjach typu a) *nieść* → *unieść* 'zdoląć nieść', *pracować* → *popracować* i b) (*zapisać* →) *zapisywać* → *pozapisywać*, *czytać* (→ *przeczytać*) → *naczytać się*. Znaczenia prefiksów nie dopuszczają do utworzenia odpowiedników niedokonanych, a dokonane derywaty prefiksalne wchodzi w opozycję formalną z niedokonanymi podstawami jako jedynymi (jak pod a) albo członami pary aspektowej (jak pod b).

7. Za rzeczywistą funkcję aspektową uznaje się funkcję prefiksów w takich parach jak: *napisać* ← *pisać*, *schować* 'ukryć' ← *chować*, *uszyć* ← *zyć*, *osiwiec* ← *siwiec*. Ich zróżnicowanie jest takie samo jak w parach *kupić* → *kupować*, *odczytać* → *odczytywać*, w których opozycja aspektowa jest wyrażana wymianą przyrostków tematycznych (o czym będzie mowa niżej). Wyrażanie czystej dokonaności przez prefiksy na tle pozostałych funkcji prefiksów jest zjawiskiem stosunkowo rzadkim i nie da się praktycznie ująć w reguły określające dobór konkretnego prefiksu w odpowiednich grupach czasowników. Funkcję tę pełni większość prefiksów, różnią się jednak znacznie frekwencją; najszersze stosowany jest prefiks *z-* (*s-*, *s'-*), np. *zgnić* ← *gnić*, *zrewidować* ← *rewidować*, *stopnieć* ← *topnieć*, *ściemnieć* ← *ciemnieć*; do częstszych należą: *za-*, np. *zahamować* ← *hamować*, *zarezerwować* ← *rezerwować*; *po-*, np. *pocałować* ← *całować*, *podyktować* ← *dyktować*; *u-*,

np. *umyc* ← *myc*, *uszyć* ← *szyc*; wy-, np. *wypić* ← *pić*, *wyschnąć* ← *schnąć*,
prze-, np. *przeczytać* ← *czytać*, *przenocować* ← *nocować*; o-, np. *okocić*
się ← *kocić się*, *oslepnąć* ← *ślepnąć*; na-, np. *nakarmić* ← *karmić*, *nauczyć*
← *uczyć*; przy-, np. *przywitać* ← *witać*, *przymierzyć* ← *mierzyć (ubranie)*;
inne występują w pojedynczych przykładach, np. *odmówić* ← *mówić (mo-*
dlitwę), *wzbudzić* ← *budzić (zazdrość)*, *rozdrobić* ← *drobić*, *odseparować*
← *separować*.

Zdarzają się dublety dokonane przy tych samych podstawach, zróżnicowane
zwykle pod względem użycia, np. *zbudować* : *wybudować*, *uprac* : *wyprac*,
urodzić się : *narodzić się*, *utonąć* : *zatonąć* (por. Piernikarski 1970). Z drugiej
zaś strony niektóre znaczenia czasowników wieloznacznych mają pary aspektowe
z różnymi prefiksami, por.

<i>chowac</i>	'ukrywać'	- <i>schowac</i>
	'wsuwać'	- <i>schowac</i>
	'wychowywać'	- <i>wychowac</i>
	'grzebać zmarłego'	- <i>pochowac</i>
<i>krzyżowac</i>	'przybijac do krzyza'	- <i>ukrzyżowac</i>
	'układać na krzyż'	- <i>skrzyżowac</i>
	'kojarzyć organizmy'	- <i>skrzyżowac</i>
	'udaremniać' (plany)	- <i>pokrzyżowac</i>

Niekiedy można wyjaśnić, dlaczego określony prefiks został użyty przy
danej podstawie. Niektóre z nich nawiązują do pewnych znaczeń w formacjach
semantycznych i łączą się z podstawami o podobnej semantyce (są to tzw.
przyrostki pleonastyczne), np. *ogrodzić* ← *grodzić* 'otaczać obszar płotem',
odseparować ← *separować* 'oddzielać coś od czegoś', *wyemigrować* ← *emi-*
grować 'wyjeżdżać z kraju ojczystego'; inne przejmują odpowiednie prefiksy
od czasowników o podobnych znaczeniach, np. *wychleptac* na wzór *wypić*,
spalaszowac na wzór *zjeść*. Obok nich występuje jednak zbyt wiele formacji
o niejasnej motywacji, aby można było przewidzieć postać odpowiednika
dokonanego.

1.4.2. Formacje paradygmatyczne

Obszerne pole działania formantów paradygmatycznych stanowią bardzo liczne
odczasownikowe derywaty semantyczne z formantami prefiksalnymi i odmiennie
derywaty semantyczne z formantami prefiksarno-paradygmatycznymi. Uzupełnia
je niewielka grupa dokonanych czasowników niemotywowanych: *chwycić*, *dać*,
kupić, *lec*, *paść (padnąć)*, *puścić*, *rzucić*, *skoczyć*, *wrócić*. Proces derywacyjny
polega tu na zastąpieniu prostszych formalnie sufiksów tematycznych podstaw
(i determinowanych przez nie pozostałych morfemów fleksyjnych czasownika)
innymi; w efekcie uzyskujemy opozycję podstawowych tematów dokonanych
do derywowanych tematów niedokonanych. Istnieje pewien stopień zależności
budowy morfologicznej tematu derywowanego od struktury tematu podstawy
(por. Durand-Deska 1990). Szczegóły przedstawia tabela na s. 566–567.

Sufiks tematu derywowanego	Ko- niu- ga- cja	Sufiks tematu podstawowego	Ko- niu- ga- cja	Przykłady	Uwagi
-a- : -aj-	III	-i y- : φ	II	$\left. \begin{array}{l} rzuc-i-c \\ rzuc-\phi-q \\ przykle(j)-i-c \\ przyklej-\phi-q \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} rzuc-a-c \\ rzuc-aj-q \\ przyklej-a-c \\ przyklej-aj-q \end{array} \right.$ <i>wypraszać, puszczać, chwycić, wyganiać, przesadzać</i>	oboczności spółgłoskowe (z wyj. tematów na -j-, -n-) oboczność o : a
		-a- : -φ-	I	$\left. \begin{array}{l} wysys-a-c \\ wysys-\phi-q \\ obr-a-c \\ obior-\phi-q \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} wysys-aj-q \\ obr-aj-q \\ obior-aj-q \end{array} \right.$ <i>wyrywać, odsypiać</i>	oboczności φ : V
		C -nq φ- : -n-	I	$\left. \begin{array}{l} wysch-nq-c \\ wysch-n-q \\ rozkwit-nq-c \\ rozkwit-n-q \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} wysych-aj-q \\ wysych-aj-q \\ rozkwit-aj-q \\ rozkwit-aj-q \end{array} \right.$	oboczności φ : V w rdzeniach asylabicznych
		V -nq- : -n-	I	$\left. \begin{array}{l} mi-nq-c \\ mi-n-q \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} mi-j-aj-q \\ mi-j-aj-q \end{array} \right.$	wstawne -j-
		C -nq- : -n-		$\left. \begin{array}{l} ogar-nq-c \\ ogar-n-q \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} ogarni-aj-q \\ ogarni-aj-q \end{array} \right.$	zachowane -ni-
		-φ- : -n-	I	$\left. \begin{array}{l} okraś-\phi-c \\ okrad-n-q \\ uciec-\phi-\phi \\ uciek-n-q \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} okrad-aj-q \\ okrad-aj-q \\ uciek-aj-q \\ uciek-aj-q \end{array} \right.$ <i>też: zbiegac, (s)padac, przysięgać i pod.</i>	
		-φ- : -φ-	I	$\left. \begin{array}{l} zgnieś-\phi-c \\ zgnior-\phi-q \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} zgniat-aj-q \\ zgniat-aj-q \end{array} \right.$	oboczność 'e'/'o' : 'a'
				$\left. \begin{array}{l} wydą-\phi-c \\ wydym-\phi-q \\ uciq-\phi-c \\ utn-\phi-q \\ wytrze-\phi-c \\ wytar-\phi-l \\ wytr-\phi-q \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} wydym-aj-q \\ wydym-aj-q \\ ucin-aj-q \\ ucin-aj-q \\ wycier-aj-q \\ wycier-aj-q \end{array} \right.$	oboczność φ : V
		-φ- : -j-	I	$\left. \begin{array}{l} zabi-\phi-c \\ zabi-j-q \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} zabij-aj-q \\ zabij-aj-q \end{array} \right.$	wyjątkowe, pod. wypijac
		-a- : -aj-	III	$\left. \begin{array}{l} zatk-a-c \\ zatk-aj-q \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} zatyk-aj-q \\ zatyk-aj-q \end{array} \right.$	wyjątkowe, jedyny wykładnik: oboczność φ : y

Sufiks tematu derywowanego	Ko-niu-ga-cja	Sufiks tematu podstawowego	Ko-niu-ga-cja	Przykłady	Uwagi
-ywa- : -uj-	I	-ow-a- : -uj-	I	$\left. \begin{array}{l} \text{opan-ow-a-c} \\ \text{opan-uj-a} \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} \text{opanow-ywa-c} \\ \text{opanow-uj-a} \end{array} \right.$	-ow- pozostaje
		-a- : -φ-	I	$\left. \begin{array}{l} \text{podpis-a-c} \\ \text{podpisz-φ-a} \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} \text{podpis-ywa-c} \\ \text{podpis-uj-a} \end{array} \right.$	
		-a- : -aj-	III	$\left. \begin{array}{l} \text{odczyt-a-c} \\ \text{odczyt-aj-a} \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} \text{odczyt-ywa-c} \\ \text{odczyt-uj-a} \end{array} \right.$	
		-i(y)- : -φ-	II	$\left. \begin{array}{l} \text{zastuż-y-c} \\ \text{zastuż-φ-a} \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} \text{zastuż-iwa-c} \\ \text{zastuż-uj-a} \end{array} \right.$	z - g wykupywać
		-e / 'a- : -φ-	II	$\left. \begin{array}{l} \text{odleci-e-c} \\ \text{odlec-φ-a} \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} \text{odlat-ywa-c} \\ \text{odlat-uj-a} \end{array} \right.$	e : a, c / c : t
-wa- : -waj-	III	V-φ- : V-j-	I	$\left. \begin{array}{l} \text{wymy-φ-c} \\ \text{wymy-j-a} \\ \text{odpru-φ-c} \\ \text{odpru-j-a} \\ \text{ogrza-φ-c} \\ \text{ogrze-j-a} \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} \text{wymy-wa-c} \\ \text{wymy-waj-a} \\ \text{odpru-wa-c} \\ \text{odpru-waj-a} \\ \text{ogrze-wa-c} \\ \text{ogrze-waj-a} \end{array} \right.$	
				V-nq- : V-n-	I
-wa- : -j-	I	-φ- : -n-	I	$\left. \begin{array}{l} \text{przysta-φ-c} \\ \text{przysta-n-a} \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} \text{przysta-wa-c} \\ \text{przysta-j-a} \end{array} \right.$	rzadkie
		-φ- : -j(dz)-	III	$\left. \begin{array}{l} \text{pozna-φ-c} \\ \text{pozna-j-a} \\ \text{da-φ-c} \\ \text{da-dz-a} \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} \text{pozna-wa-c} \\ \text{pozna-j-a} \\ \text{da-wa-c} \\ \text{da-j-a} \end{array} \right.$	rzadkie
-ywa- : -ywaj-	III	-a- : -aj-	III	$\left. \begin{array}{l} \text{przegr-a-c} \\ \text{przegr-aj-a} \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} \text{przegr-ywa-c} \\ \text{przegr-ywaj-a} \end{array} \right.$	rzadkie
		[-a- : -n-]	I	$\left. \begin{array}{l} \text{odpocz-a-c} \\ \text{odpocz-n-a} \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} \text{odpocz-ywa-c} \\ \text{odpocz-ywaj-a} \end{array} \right.$	wyjątkowe
-(e)wa- : -(e)waj- -(i)wa- : -(i)waj-	III	-e- : -φ-	II	$\left. \begin{array}{l} \text{dobrzmi-e-c} \\ \text{dobrzmi-φ-a} \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} \text{dobrzmie-wa-c} \\ \text{dobrzmie-waj-a} \end{array} \right.$	wyjątkowe
		-i- : -φ-	II	$\left. \begin{array}{l} \text{wykp-i-c} \\ \text{wykpi-φ-a} \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} \text{wykpi-wa-c} \\ \text{wykpi-waj-a} \end{array} \right.$	
-owa- : -uj-	I	-i- : -φ-	II	$\left. \begin{array}{l} \text{kup-i-c} \\ \text{kupi-φ-a} \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} \text{kup-owa-c} \\ \text{kup-uj-a} \end{array} \right.$	rzadkie
-i- : -φ-	II	-φ- : -φ-	I	$\left. \begin{array}{l} \text{wynies-φ-c} \\ \text{wynios-φ-a} \end{array} \right\} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} \text{wynos-i-c} \\ \text{wynosz-φ-a} \end{array} \right.$	e : o s/s : ś/ś

Powyższe zestawienie ukazuje, że najszerszy zakres w tworzeniu derywatów aspektowych ma sufiks tematyczny *-a-* (*-aj-*), wprowadzający je w koniugację *-m*, *-sz*. Ogólnie można stwierdzić, że nie jest stosowany przy podstawach należących do tej samej koniugacji (z dwoma wyjątkami, o których niżej). Główną grupę podstaw stanowią czasowniki z sufiksem *-i-* || *-y-* (*-o-*). Zastąpieniu tego sufiksu przez *-a-* (*-aj-*) towarzyszy wymiana miękkich *ś*, *ź*, *ć*, *dź*, *śc*, *źdź* na funkcjonalnie miękkie *sz*, *ż*, *c*, *dz*, *szcz*, *żdź*; jeśli podstawa zawiera *-o-*, ulega ono wymianie na *-a-*, por. *wyprosić* → *wypraszać*, *ogotocić* → *ogotacać*, *oszolomic* → *oszalamiać*. Współwykładnikami imperfektywności przy sufiksie *-a-* (*-aj-*) są ponadto wymiany samogłoskowe: \emptyset → *e* w rdzeniach niesylabicznych zakończonych na *-r-* i *-t-* w typach *obrać* → *obierać*, *wystać* → *wysyćlać*, *umrzeć* (*umrę*) → *umierać*, zas \emptyset → *i*, *y* w pozostałych rdzeniach niesylabicznych typu *wysać* → *wysysać*, *wyschnąć* → *wysychać* i *wydać* → *wydymać*, *uciąć* → *ucinać*. W czasownikach z rdzeniami *-tk-* i *-pch-* oboczność \emptyset → *y* jest jedynym wykładnikiem imperfektywności, por. *zatkac* (*zatkam*) → *zatykać* (*zatykam*). W kilku tematach zakończonych spółgłoską zębową zachodzi wymiana *e* → *a*, np. *zamieść* → *zamiatać*. W rdzeniach zakończonych samogłoską *-i-* sufiks *-a-* (*-aj-*) jest poprzedzany przez *-j-*, np. *mi-nąć* → *mi-j-a-ć*, *zabi-ć* → *zabi-j-a-ć*.

Drugim produktywnym sufiksem tworzącym niedokonane odpowiedniki par aspektowych jest *-ywa-* (*-uj-*), wprowadzający derywaty do koniugacji *-ę*, *-esz*. Dużą charakterystyczną grupę podstaw tworzą czasowniki z tematem *-owa-* (*-uj-*), którego część *-ow-* przechodzi do derywatu, np. *odgruzować* → *odgruzowywać*. Trzeba też zwrócić uwagę na to, że w trzech tematach na *-i-*, które przyjmują sufiks *-ywa-* (a nie *-a-* : *-aj-*), zachodzi wymiana spółgłosek miękkich na (funkcjonalnie) twarde, por. *zastużyć* → *zastugiwać*, *wykupić* → *wykupywać*, *przechwycić* → *przechwytywać*; w paru czasownikach na *-e-* : *-a-* (*-o-*) zachodzą wymiany *ć* → *t*, *dź* → *d*, *e* → *a*: *wylecieć* → *wylatywać*, *odsiedzieć* → *odsiadywać*.

Swoistą kontaminacją obu powyższych sufiksów jest sufiks *-wa-* (*-waj-*) z końcówkami koniugacji *-m*, *-sz*. W przeciwieństwie do *-ywa-*, dodawany jest zawsze do podstaw zakończonych na samogłoskę równych tematowi czasu przeszłego, np. *zszy-ć* → *zszywać*, *omdle-ć* → *omdlewać*, *wykpi-ć* → *wykpiwać*, lub rdzeniowi, np. *odpły-nąć* → *odpływać*. W rzadkich wypadkach stosowane są dwa jego warianty: *-wa-* (*-j-*) w typie *przystać* → *przystawać* (*przystaj-ę*), *poznać* → *poznać* (*poznaj-ę*), *-ywa-* (*-ywaj-*) w typie *przebrać* → *przebrzywać* (*przebrzawaj-a*) (z wyjątkowym *-pocz-a-ć* → *-pocz-ywać*, np. *odpocząć* → *odpoczywać*).

Na marginesie reguł tworzenia imperfektywów pozostają prefiksalne czasowniki ruchu ukierunkowanego *-nieść*, *-wieźć*, *-wieść*, *-leźć*, których odpowiedniki opierają się na tematach czasowników nieukierunkowanych, np. *wynosić*, *zawozić*, *odwozić*, *przeleźć*, podobnie jak supletywne *-jść* → *-chodzić*, np. *przejsić* → *przechodzić*. Nieregularne jest *-jechać* → *-jeździć*, np. *wyjechać* → *wyjeżdżać*, a wyjątkowe *kup-i-ć* → *kup-owa-ć*, *-jnąć* → *-jm-owa-ć*, np. *przyjść* → *przyjmować*.

3. CZASOWNIKI ODPRZYMIOTNIKOWE

Czasowniki odprzymiotnikowe są efektem przekształcenia słotwórczego przymiotników z użyciem dwóch typów formantów: prostszych formantów paradygmatycznych i nieciągłych formantów prefiksarno-paradygmatycznych; i jednym, i drugim mogą towarzyszyć alternacje morfonologiczne w tematach, czasem też (w formacjach nieprzechodnich identycznych z przechodnimi) postfiks *się*.

Derywacja paradygmatyczna polega na odrzuceniu przymiotnikowych końcówek fleksyjnych i dodaniu do tematów przymiotnikowych czasownikowych sufiksów tematycznych, głównie *-owa-* (*-uj-*) oraz *-i* (*-o-*), rzadziej *-e-* (*-ej-*), *-a-* (*-aj-*), *-ną-* (*-n-*), i związanych z nimi końcówek odpowiednich koniugacji, np. *chor-y, -a, -e* → *chor-owa-c* (*chor-uj-e*), *czarn-y, -a, -e* → *czarn-i-c* (*czarni-o-e*), *chud-y, -a, -e* → *chud-ną-c* (*chud-n-e*). Tworzą one w różnych proporcjach niedokonane formacje transpozycyjne oraz mutacyjne procesualne i kausatywne.

Drugi typ derywacji ma charakter złożony: do tematów przymiotnikowych (po odcięciu końcówek) dołączane są powyższe sufiksy tematyczne z końcówkami oraz prefiksy takie same, jakie są stosowane w czasownikach odczasownikowych, np. *realn-y, -a, -e* → *u-realn-i-c* (*u-realni-o-e*), *nag-i, -a, -e* → *ob-naż-y-c* (*ob-naż-o-e*). W wyniku tej złożonej operacji morfolologicznej czasowniki wzbogacane są o niektóre znaczenia prefiksów (wraz z aspektem dokonaniem), co zbliża je do formacji odczasownikowych (z tej racji formacje transpozycyjne są tu wykluczone). Ten dwoisty charakter formacji objawia się w podwójnej motywacji: przez przymiotnik i czasownik, stąd w niektórych wypadkach nie jest pewne, czy derywat jest fundowany przez nomen, bowiem odpowiadające im czasowniki bezprefiksalne, choć nie są używane, stanowią formacje potencjalne, np. *wyzgrabnieć* ← *zgrabny* || *zgrabnieć*.

Niekiedy prefiksacja służy różnicowaniu derywatów pochodnych od różnych podstaw o tej samej postaci fonologicznej, por. *uprościć* ← *prosty* 'nieskomplikowany', wobec *prostować* ← *prosty* 'nie odchylający się w żadną stronę'.

Formacje prefiksarno-paradygmatyczne – dokonane z racji obecności współformantu prefiksarnego – ulegają imperfektywizacji za pomocą wymiany sufiksów tematycznych według wcześniej opisanych zasad, np. *roznamiętnić się* : *roznamiętniac się*, *obnażyć* : *obnażać*, *rozpowszechnić* : *rozpowszechniac*; odnosi się to w pełni do formacji kausatywnych, natomiast formacje procesualne poddają się temu z pewnym trudem.

Schemat klasyfikacji czasowników odprzymiotnikowych przedstawia się następująco:

1. Derywaty transpozycyjne, np. *chorować*
2. Derywaty mutacyjne
 - 2.1. formacje procesualne
 - 2.1.1. paradygmatyczne, np. *dziczeć*,
 - 2.1.2. prefiksarno-paradygmatyczne, np. *obezwładnieć*;

2.2. formacje kauzatywne

2.2.1. paradygmatyczne, np. *bielić*,

2.2.2. prefiksarno-paradygmatyczne, np. *oslepić*.

3.1. DERYWATY TRANSPOZYCYJNE – FORMACJE STANOWE

Formacje te nazywają, tak jak ich podstawy, stan subiektu. Ich rola polega na czasownikowym wyrażeniu predykatywnej funkcji podstaw, tzn. relacji przynależności subiektu do klasy charakteryzującej się daną cechą. Odwzorowują one strukturę *X jest F (X ma cechę F)*, gdzie *X* = subiekt, *F* = cecha oznaczana przez podstawowy przymiotnik, np. *X choruje* 'X jest chory'. Czasowniki te są formalizacjami predykatu, którego wykładnikiem podstawowym jest składnik uzupełniający członu konstytutywnego zdania (= tradycyjny orzecznik, stąd nazywa się je formacjami orzecznikowymi, por. Grzegorzczkowska 1969a); czasownikowy sufiks tematotwórczy, pełniący tu funkcję formantu, jest ekwiwalentem orzeczenia *jest*.

Jednakże formacje będące czystymi zastępnikami wyrażenia *jest + przymiotnik* są rzadkie. Można do nich zaliczyć:

a) derywaty z formantem *-owa-* (*-uj-*): *chory* → *chorować*, *obfity* → *obfitować*;

b) derywaty z formantem *-i-* (*-o-*): *skąpy* → *skąpić*, *ciężki* → *ciężyc* (z pominięciem morfemu *-k-* w podstawie *ciężki*);

c) derywaty z formantem *-i-* (*-o-*) ... *się*: *smutny* → *smucić się*, *wesoly* → *weselić się*.

Częściej formacje te interpretowane są w sposób bardziej szczegółowy. Dotyczy tu zwłaszcza derywatów pochodnych od nazw barw i przymiotników znaczeniowo pokrewnych (jak *jasny*, *ciemny*). Używa się ich nie tyle do informowania o tym, że *X* jest jakies, ale o tym, że mówiący percypuje i konstatuje fakt przejawiania się cechy w danej sytuacji; por. *śnieg jest biały* – *śnieg bieleje* || *bieli się na dachach*. Wyrażna ocena subiektywna zawarta jest także w czasowniku *dłużyć się*, por. *Wykład mi się dłuży*.

Formacje takie powstają za pomocą a) formantu *-e-*, (*-ej-*) i wtedy są homonimiczne z czasownikami procesualnymi (por, niżej): *bieleć*, *czernieć*, *jasnieć*, oraz b) formantu *-i-* ...*się* częściowo od tych samych podstaw: *bielić się*, *czernić się*, *zielenić się*.

W ślad za uczasownikowaniem predykatów-przymiotników mogą iść zmiany w łączliwości formalnoskładniowej derywatów: niektóre z nich wymagają większej ilości wyrażen argumentowych niż podstawy, np. *X jest skąpy (dla Y-a)* – *X skąpi Y-owi Z-a*.

3.2. DERYWATY MUTACYJNE

3.2.1. Formacje procesualne

3.2.1.1. Formacje paradygmatyczne mają strukturę wewnętrzną *X staje się F (X nabywa cechę F)*, np. *X siwieje* 'X staje się siwy'. Derywaty te są ekwiwalentami orzeczenia *staje się*, zastępowanego przez formant, i jego przymiotnikowego

uzupełnienia, które stanowi temat słowotwórczy, mają więc strukturę podobną do formacji stanowych. Nie można ich jednak uznać za derywaty transpozycyjne, zawierają bowiem składnik semantyczny procesualności (tj. zmiany stanu subiekty) nieobecny w wyrazach podstawowych.

Czasowniki te tworzą dość liczną i zwartą grupę. Derywowane są za pomocą trzech formantów: *-e-* (*-ej-*), jego rozszerzonego wariantu *-nie-* (*-niej-*) oraz *-ną-* (*-n-*), z których pierwszy posiada zdecydowaną przewagę nad pozostałymi. Informują one o nabywaniu przez subiekt cechy jakościowej, pochodzą więc od przymiotników jakościowych, np. *biały* → *biel-e-ć* 'stawać się białym', *dziki* → *dzicz-e-ć*, *kruchy* → *krusz-e-ć*, *robaczywy* → *robaczywi-e-ć*, *dziecinny* → *dziecinni-e-ć*; *gęsty* → *gęst-nie-ć*, *twardy* → *tward-nie-ć*; *gluchy* → *gluch-ną-ć*, *miękki* → *mięk-ną-ć*, *rzadki* → *rzęd-ną-ć* (w dwu ostatnich z odrzuceniem morfemu *-k-* z podstaw *miękki*, *rzadki*).

Procesualność wszystkich tych derywatów implikuje ich nieprzechodność. Podlegają one prefektywizacji za pomocą przedrostków, np. *zbielec*, *zgęścić*, *ogłuchnąć*.

- 1.1.2. Formacje prefiksarno-paradygmatyczne mają strukturę 'stać się jakimś + znaczenie prefiksu'. Wśród nich stosunkowo zwartą grupę tworzą derywaty z formantem *roz-... -i-* (*-i-*) *się*, rzadziej *roz-... -e-* (*-ej-*). Nawiązują one do ewolutywnego znaczenia prefiksu z typu *rozpalić się*, np. *rozgwaltownić się*, *roznamiętnić się*, *rozleniwieć*.

Formacje z innymi prefiksami ograniczają się do pojedynczych przykładów: *dorównać* (*komuś*) 'stać się równym (komuś)' – według *dogonić* (*kogoś*); *obezwładnieć* 'stać się całkowicie bezwładnym' (por. odczasownikowe *ogłuchnąć*); *odmłodnieć* (z rozszerzonym sufiksem *-nie-* (*-niej-*)) 'stać się na nowo młodym' (por. *odżyć*); *wypryzwoiciec* 'stać się zupełnie przyzwoitym' (por. *wyładnieć*).

1.2.2. Formacje kauzatywne

- 1.2.1. Czasowniki tej grupy z formantami paradygmatycznymi różnią się od poprzedniej składnikiem kauzatywności. Informują o działaniu świadomego agensa na obiekt w określonym celu; tym celem jest powodowanie takiej zmiany obiektu, że nabywa on cechę oznaczaną przez wyraz podstawowy. Ich struktura semantyczna jest następująca: *X powoduje, że Y staje się F* (*X działa tak na Y, że Y nabywa cechę F*), np. *X czerni Y* 'X powoduje, że Y staje się czarne'. Stosunek formantu do tematu słowotwórczego odzwierciedla stosunek predykatu kauzatywnego do argumentu zdarzeniowego.

Zdania zawierające te czasowniki są syntetycznymi ekwiwalentami struktur bardziej rozczłonkowanych, np. *Jan bieleł ścianę* = *Jan czyni ścianę białą* = *Jan powoduje, że ściana staje się biała*. Ostatnia struktura ciągu pokazuje właściwą funkcję wyrazów podstawowych: są one wyrażeniami predykatywnymi w argumencie zdarzeniowym, a na płaszczyźnie formalnej składnikiem uzupełniającym orzeczenie *staje się* w zdaniu zależnym. Natomiast formanty zastępują czasownik kauzatywny *powoduje* wprowadzający zdanie zależne oraz czasownik *staje się*.

Po przekształceniu przymiotnika w czasownik podmiot zdania zależnego staje się dopełnieniem bliższym derywatu, który jest zawsze czasownikiem przechodnim.

Czasowniki kauzatywne paradygmatyczne tworzą równie zwartą grupę jak procesualne. Powstają głównie za pomocą formantu *-i-* (*-∅-*), rzadziej *-owa-* (*-uj-*) i *-izowa-* (*-izuj-*) – z morfemem *-iz-* wyabstrahowanym z czasowników zapożyczonych, por. *rumiany* → *rumienić*, *doskonały* → *doskonalić*, *prosty* → *prostować*; z tematami obcego pochodzenia: *humanizować* ‘czynić humanistycznym’, *indywidualizować* ‘czynić indywidualnym’, *palatalizować* ‘czynić palatalnym’ (z odrzuceniem sufiksów przymiotnikowych); niektóre nie mają przyswojonych podstaw, np. *polonizować*.

Ponieważ czasowniki kauzatywne nazywają działania zmierzające do zmiany obiektu, mają swoje prefiksalne odpowiedniki dokonane; oznaczają wtedy dokonanie zmiany obiektu, np. *zrumienić*, *wyprostować*. Stąd też większość formacji tego typu powstaje jako czasowniki dokonane przez jednoczesne dodanie do tematu przymiotnikowego prefiksu i sufiksu czasownikowego, czyli formacje, których charakterystykę przedstawiamy poniżej.

3.2.2.2. Struktura wewnętrzna formacji prefiksalno-paradygmatycznych opiera się na schemacie ‘powodować, aby coś się stało jakies’ (jak w formacjach paradygmatycznych) uzupełnionym znaczeniami trzynastu prefiksów. Przyrostkiem tematycznym jest tu zawsze *-i-* (*-∅-*). Formacje kauzatywne przeważają zdecydowanie nad procesualnymi w tym typie derywacji. Dokonajmy ich przeglądu według prefiksów.

Formacje z prefiksem *do-* są rzadkie, zawierają znaczenie prefiksu ‘dodatkowo’, np. *dopełnić* ‘powodować działaniem dodatkowym, aby coś było pełne’ (oczywiście ze względów semantycznych wykluczone jest wywodzenie tej formacji od czasownika *pełnić*); podobnie: *doszczelnić* (por. odczasownikowe *dopisać* (zdanie)).

Formacje z prefiksem *na-* są również nieliczne i stanowią luźną grupę; por. *napelnić* ‘uczynić (jakiś pojemnik) pełnym’, *nagłośnić* (sprawę) ‘uczynić (sprawę) głośną’ (na wzór *nalac*), *nawilgotnić* ‘uczynić coś wilgotnym’ (na wzór *nasączyć*), *natłuścić* ‘uczynić powierzchnię czegoś tłustą’ (por. *nasmołować*).

Formacje z prefiksem *o(b)-* zawierają znaczenie działania całkowitego, zupełnego, wszechstronnego, np. *oślepić* ‘uczynić (kogoś) ślepy’, podobnie: *obezwładnić*, *obnazyc*, *ogłupić* (por. odczas. *opoić* (kogoś)).

Formacje z prefiksem *od-* dzielą się na dwie grupy na podstawie dwu znaczeń prefiksu:

a) w typie *odkonkretnić*, *odnosowić* (*samogłoskę*), *odrealnić* znaczenie prefiksu nawiązuje do formacji anulatywnych (por. *odkopac* (*skrzynię*)), np. *odpolszczyć* ‘spowodować, że coś przestaje być polskie’;

b) w typie *odnowić*, *odmłodzić*, *odświeżyć* prefiks wnosi znaczenie restauratywne (por. odczas. *odgrzać* (*obiad*)), np. *odświeżyć* ‘uczynić coś na powrót świeżym’.

Formacje z prefiksem *po-* oznaczają takie działanie agensa na przedmiot, że nabywa on cechę oznaczaną podstawowym przymiotnikiem parametrycznym w stopniu wyższym, np. *pogrubić* ‘uczynić grubszym’, *pogłębić* ‘uczynić głębszym’. Jeśli stopień wyższy przymiotnika ma temat supletywny w stosunku

do stopnia równego, temat ten wchodzi do derywatu, por. *polepszyć* (*lepszy* : *dobry*), *pogorszyć* (*gorszy* : *zły*), *powiększyć* (*większy* : *wielki*), *pomniejszyć* (*mniejszy* : *mały*).

Do formacji z prefiksem *prze-* wnoszone jest znaczenie działania nadmiernego, np. *przejaskrawić* 'spowodować, że coś staje się nadmiernie jaskrawe', podobnie *przedobrzyć*, *przetłuszczyć* (por. odczas. *przesolic* (*zupę*)).

Nieliczne formacje z prefiksem *przy-* wyrażają wprowadzanie do obiektu cechy w stopniu osłabionym, np. *przykrócić* 'uczynić nieco krótszym', motywowane są więc przez stopień wyższy przymiotnika – w opozycji do *skrócić* 'uczynić krótkim', tu też należą: *przybliżyć*, *przyciemnić* (por. odczas. *przypalić* (*obiad*)).

Liczne formacje z prefiksem *roz-* nawiązują do znaczenia przestrzennego prefiksu 'w różne strony', np. *rozpowszechnić* 'podzielać w różnych kierunkach, aby coś stało się powszechne'; przy podstawach oznaczających stopień spoistości składników przedmiotu *roz-* wprowadza znaczenie zmniejszenia tej spoistości, np. *rozdrobnić*, *rozluźnić*, *rozpylić*, *rozkułtacić*, *rozmiękczyć*, *rozcieńczyć* (por. odczas. *rozpedzić*).

Bardzo liczne formacje z prefiksem *u-* odzwierciedlają najbardziej produktywny schemat derywacji kauzatywów odprzymiotnikowych w ogóle. Prefiks *u-* dzięki swojemu konatywnemu znaczeniu, tj. wyrażaniu działania metodycznego, celowego agensa, podkreśla kauzatywność formacji. Są one fundowane przez przymiotniki różnych typów (także relacyjne), por. *uczulić*, *udogodnić*, *unieszkodliwić*, *upelnomocnić*, *uprosić*, *uwidocznić*, *uzewnętrznić*.

W formacjach z prefiksem *wy-*, np. *wyjaskrawić*, *wyjałowić*, *wysubtelnić* widac wpływ derywatów odczasownikowych o znaczeniu wysokiej efektywności działania, por. *wygolić*, *wygrabić*.

Rzadkie formacje z prefiksem *wz-*, np. *wzdłużyć*, *wzmocnić* oznaczają efekt rosnącego działania, stąd w parafrazach pojawia się stopień wyższy przymiotnika podstawowego, por. *wzmocnić* 'uczynić mocniejszym (niż dotychczas)'.
Formacje z prefiksem *z-* (*s-*, *s'-*) nawiązują do funkcji perfektywizującej tego prefiksu, masowo stosowanego przy różnych czasownikach prymarnych i derywowanych, w tym także przy kauzatywach paradygmatycznych. Te ostatnie stanowią dla nich bezpośredni wzór, por. *zgaścić*, *ściemnić*, *zobojętnić*, *zmniejszyć*, *zwiększyć* – jak *zrumienić* : *rumienić*, *skaleczyć* : *kaleczyć*.

Formacje z prefiksem *za-* są niejednolite; formant – poza kauzatywnością – przy różnych podstawach wnosi odmiany znaczeniowe obserwowane w formacjach odczasownikowych z tym prefiksem, np. *zaciemnić*, *zacieśnić*, *zagaścić*, *zakrzywić*, *zaokrąglić* (por. *zakryć*, *zagiąć*, *zaciśnąć*).

4. CZASOWNIKI ODRZECZOWNIKOWE

Czasowniki odrzeczownikowe – podobnie jak odprzymiotnikowe – derywowane są za pomocą formantów paradygmatycznych i prefiksarno-paradygmatycznych; i tu obu typom mogą towarzyszyć alternacje morfonologiczne, czasem też postfiks *się*.

W derywacji paradygmatycznej rzeczownikowe końcówki fleksyjne zastępowane są czasownikowymi sufiksami tematycznymi *-owa-* (*-uj-*), z wariantem rozszerzonym *-iz-owa-* ew. *-i(y)fik-owa-* przy podstawach obcych, *-i-* (*-o-*), rzadziej *-a-* (*-o-*), *-a-* (*-aj-*), *-e-* (*-ej-*), z końcówkami odpowiednich koniugacji, np. *bał-ø, -u...* → *bał-owa-ć (bał-uj-e)*, *pośrednik-ø, -a, → pośrednicz-y-ć (pośrednicz-ø-ę)*, *siodł-o, -a...* → *siodł-a-ć (siodł-aj-a)*, *próchn-o, -a...* → *próchni-e-ć (próchni-ej-e)*. W ten sposób powstają formacje transpozycyjne oraz mutacyjne: procesualne, kauzatywne i z wbudowanym wyrażeniem argumentowym.

W derywacji prefiksально-paradygmatycznej temat rzeczownika zaopatrywany jest, obok powyższych sufiksów tematycznych z końcówkami, w prefiksy derywujące czasowniki odczasownikowe, np. *człowiek-ø, -a...* → *uczłowiecz-y-ć (uczłowiecz-ø-ę)*, *gruz-ø, -u...* → *od-gruz-owa-ć (od-gruz-uj-e)*. I tu prefiksy wnoszą treści podobne do tych, które stwierdziliśmy w derywatach odczasownikowych; nie mogą to być formacje transpozycyjne. Obecność współformantu prefiksального powoduje, że są to czasowniki dokonane; formacje nazywające działania ulegają imperfektywizacji poprzez wymianę sufiksów tematycznych według ogólnych zasad, np. *rozgałęzić się: rozgałęziać się, dodrzewić: do-drzewiać, odgruzować: odgruzowywać*.

Wśród czasowników odrzeczownikowych wyróżniamy więc następujące kategorie:

1. Derywaty transpozycyjne
 - 1.1. formacje zdarzeniowe, np. *koncertować*,
 - 1.2. formacje stanowe, np. *królować*;
2. Derywaty mutacyjne
 - 2.1. formacje procesualne
 - 2.1.1. paradygmatyczne, np. *drewnieć*,
 - 2.1.2. prefiksально-paradygmatyczne, np. *przepoczwarzyć się*;
 - 2.2. formacje kauzatywne
 - 2.2.1. paradygmatyczne, np. *koksować*,
 - 2.2.2. prefiksально-paradygmatyczne, np. *uczłowieczyć*;
 - 2.3. formacje z wbudowanym wyrażeniem argumentowym
 - 2.3.1. paradygmatyczne, np. *dziurkować, radlić*,
 - 2.3.2. prefiksально-paradygmatyczne, np. *zalesić, odchwaćać*.

4.1. DERYWATY TRANSPOZYCYJNE

4.1.1. Formacje od nazw zdarzeń

We współczesnej polszczyźnie istnieje grupa czasowników, które należy uznać za derywaty motywowane przez rzeczownikowe nazwy zdarzeń, mimo iż normalnie kierunek derywacji w tej grupie semantycznej jest odwrotny (np. *spiewać* → *śpiew*, por. s. 395). Za ustosunkowaniem: rzeczownikowa nazwa zdarzenia → czasownikowa nazwa zdarzenia przemawiają szczególne względy.

W czasownikach typu *czatować, stukotać* o ich wtórności świadczą znamiona formalne obserwowane w ciągach derywacyjnych czasownik → rzeczownik → czasownik, np.

czaić się → *czaty* → *czatować*,
stukać → *stukot* → *stukotać*,
tupać → *tupot* → *tupotać*,
warczeć → *warkot* → *warkotać*.

W ślad za zróżnicowaniem formalnym czasownika wyjściowego i od rzeczownikowego idzie zróżnicowanie ich sfer użycia, np. *czaić się przed kimś* lub *na kogoś* – *czatować na kogoś*; *stukać*, *tupać* odnoszą się zarówno do zjawisk ruchowych i dźwiękowych, *stukotać*, *tupotać* – tylko do zjawisk dźwiękowych. Na wzór ostatnich za słowotwórczo pochodne uznamy także *klekotać*, *łomotać*, *szwargotać*, *szczebiotać* i *terkotać*.

Inna relacja zachodzi między czasownikami typu *balować*, *bankietować*, *koncertować*, *spiskować*, *ucztować*, *wieczować* a odpowiednimi rzeczownikami *bal*, *bankiet*, *koncert*, *spisek*, *uczta*, *wiecz*. Rzeczowniki te oznaczają całe złożone sytuacje, w które subiekt może być uwikłany w różnoraki sposób; znajduje to swój wyraz w takich wyrażeniach, jak: *X jest na wiecu* || *uczestniczy w wiecu* – *organizuje wiec* – *przychodzi na wiec*. Tymczasem odpowiadające im czasowniki wydobywają tylko niektóre z tych uwikłań; por. *X wiecuje* 'X uczestniczy w wiecu', a nie 'X organizuje wiec', *X koncertuje* 'X daje koncert', a nie 'X organizuje koncert'. Na tej podstawie uznajemy je za pochodne od rzeczowników.

Kolejną grupę odrzeczownikowych formacji transpozycyjnych stanowią czasowniki będące ściągnięciami związków frazeologicznych złożonych z czasownika i rzeczownika. Podstawą derywatu jest rzeczownik, a czasownik zastępowany jest przez formant, por. *bzikować* ← *mieć bzika*, *głowić się* ← *zachodzić w głowę*, *pietruszkować* ← *siać pietruszkę*, *raczkować* ← *chodzić raczkami*, *wagarować* ← *chodzić na węgry*.

Istnieje pewna liczba czasowników wchodzących w relacje z rzeczownikowymi nazwami zdarzeń, które genetycznie są również derywatami odrzeczownikowymi. Dotyczy to zwłaszcza formacji z tematami obcego pochodzenia, np. *bojkotować*, *cenzurować*, *dubbingować*, *galopować*, *kapryścić*, *romansować*, a także z niektórymi rodzimymi, np. *gorączkować*, *klusować*. Stąd treści te są często wyrażane analitycznie, np. *stosować bojkot*, *robić dubbing*, *mieć gorączkę*, *jechać klusem*. Jednakże z punktu widzenia stosunków synchronicznych pary typu *romansować* : *romans* są analogiczne do par *biec* : *bieg*, *wytopić* : *wytop*, w których rzeczowniki są derywatami odczasownikowymi (por. s. 395).

4.1.2. Formacje stanowe

Odrzeczownikowe formacje stanowe, podobnie jak odprzymiotnikowe formacje stanowe (por. s. 570), są czasownikowymi wyrażeniami predykatywnej funkcji podstaw: przyporządkowują one subiekt do klasy nazwanej podstawowym rzeczownikiem. Ich znaczenie można wyrazić formułą *X jest elementem klasy Y* (*X ma cechy klasy Y*, por. Grzegorzczkowska 1969a, Bojar 1975), np. *X króluje* 'X należy do klasy królów'. W wyrażeniach zdaniowych czasowniki te są ekwiwalentami orzeczenia i składnika uzupełniającego, czyli *jest* + rzeczownik w narzędniku, np. *jest królem*; rzeczownik wchodzi do derywatu jako temat słowotwórczy, a formant zastępuje czasownik *jest*. Formantami są sufiksy

tematotwórcze *-owa-* (*-uj-*) oraz *-i-* (*-ø-*) w części derywatów z postfiksem *się*, np. *dyrektor* → *dyrektor-owa-ć*, *poseł* → *poseł-owa-ć*, *sędzia* → *sędzi-owa-ć* (w sporcie); *dziwak* → *dziwacz-y-ć*, *gość* → *gość-i-ć*, *pośrednik* → *pośrednicz-y-ć*.

Transpozycyjny charakter formacji objawia się w przenoszeniu do nich wszystkich treści zawartych w podstawach. Stąd w derywatach pochodnych od nazw zawodów i funkcji struktura 'być kims' jest interpretowana 'wykonywać obowiązki (czynności) właściwe osobie nazwanej podstawą', por. *burmistrzować*, *gospodarzyć*, *druźbować*, *matkować*.

Część formacji ma strukturę 'X ma niektóre cechy klasy Y'; są to więc ściągnięcia wyrażen porównawczych 'być jak coś', 'zachowywać się jak ktoś', np. *perlic się* 'być jak perły', *slimaczyć się* 'być jak slimak'.

Odrzeczownikowe formacje stanowe oparte na nazwach relacji charakteryzują się częściowo odmiennymi dyspozycjami formalnoskładniowymi w porównaniu z podstawami. Jeśli są używane bez jednego przynajmniej wyrażenia argumentowego lub innego określenia, tworzą zdania niepełne, por. *X jest prezesem (spółki): X prezesuje spółce* – **X prezesuje*; *X jest sędzią (sprawiedliwym): X sędziuje sprawiedliwie* – **X sędziuje*.

4.2. DERYWATY MUTACYJNE

4.2.1. Formacje procesualne

Formacje paradygmatyczne różnią się od poprzedniej grupy składnikiem semantycznym procesualności i pod tym względem bliskie są formacjom odprzymiotnikowym typu *dziczeć*. Ich ogólna struktura semantyczna jest następująca: *X staje się elementem klasy Y*, informują one o takiej zmianie subiektu, w wyniku której nabywa on cech klasy Y, np. *X próchnieje* 'X staje się próchnem'. Tworzy się je głównie za pomocą formantu *-e-* (*-ej-*), rzadziej *-i-* (*-ø-*) *...się* i *-nie-* (*-niej-*), a wyjątkowo *-owa-* (*-uj-*), np. *woda par-uj-e* 'woda staje się parą'. Znaczenie procesualności wnoszone przez formanty dołączane jest do predykatywnej funkcji podstawowego rzeczownika. W wyrażeniu zdaniowym treści te można wyrazić również połączeniem orzeczenia *staje się* + rzeczownik w instr.; por. dalsze przykłady: *chłop* → *chłopi-e-ć*, *drewno* → *drewni-e-ć*, *idiota* → *idioci-e-ć*; *krzew* → *krzew-i-ć się*, *piana* → *pieni-i-ć się* (o mydle). Część derywatów informuje o nabywaniu przez subiekt niektórych cech podstaw, funkcjonują wtedy na zasadzie porównania, np. *baraniec* 'stawac się takim jak baran', *kościwiec* 'stawac się takim jak kość'. W tym tkwi źródło dwuznaczności niektórych formacji, np. *kamieniec* 'stawac się kamieniem' lub 'stawac się takim jak kamień'. Wszystkie formacje procesualne są nieprzechodnie. Ponieważ oznaczają zmianę stanu, podlegają perfektywizacji za pomocą prefiksów, np. *spróchnieć*, *rozkrzewić się*, *skamieniec*.

Formacje procesualne prefiksualno-paradygmatyczne są bardzo rzadkie i powstają na wzór powyższych formacji dokonanych. W miarę wyrazną grupkę tworzą derywaty z formantem *roz-... -i-* *się* ze znaczeniem przestrzennym prefiksu 'na wszystkie strony', np. *gałęzie* → *rozgałęzić się*, *krzak* → *rozkrzaczyć*

się. Ponadto można tu wymienić: *przepoczwarczyć się* 'zmienić się w poczwarkę' (z dezintegracją podstawy), *zapijaczyć się* 'stać się kompletnym pijakiem'.

4.2.2. Formacje kazuatywne

Czasowniki z formantami paradygmatycznymi oznaczają również zmianę stanu, ale w odróżnieniu od poprzednich zmiana ta spowodowana jest przez agensa, a dokonuje się w obiekcie. Ich strukturę formalną można przedstawić formułą: *X działając na Y powoduje, że Y staje się elementem klasy Z (X działa tak na Y, że Y nabywa cech klasy Z)*, gdzie *Z* = predykat wyrażony podstawowym rzeczownikiem, np. *Maszyna proszkuje kredę* 'maszyna powoduje, że kreda staje się proszkiem'. Jak widać, treści te mogą być na płaszczyźnie formalnej wyrażone za pomocą zdania złożonego, w którym zdanie nadrzędne zawiera czasownik kazuatywny, a zdanie zależne rzeczownik podstawowy – wyrażenie predykatywne. Pierwszy etap ściągnięcia daje strukturę *Maszyna robi z kredy proszek*, a proces słowotwórczy – strukturę syntetyczną *Maszyna proszkuje kredę*, w której formant jest wykładnikiem kazuacji i zmiany, a podstawa – wykładnikiem predykatu stanu.

Funkcję formantów spełniają tu sufiksy tematyczne *-i-* (*-ø-*), np. *kaleka* → *kaleczyć*, *wałach* → *wałasz-y-ć*, *owa-* (*uj-*), np. *koks* → *koks-owa-ć*, *emeryt* → *emeryt-owa-ć*, *porcja* → *porcj-owa-ć*, oraz rozszerzony sufiks *-iz-owa-* (*-iz-uj-*), a także *-i(y)fik-owa-* (*-i(y)fik-uj-*) przy podstawach zapożyczonych lub obcych, np. *krystal-izowa-ć* 'powodować, że coś staje się kryształem' (obok znaczenia procesualnego 'stawać się kryształem'), *substancyw-izowa-ć* 'uczynić substantivum = rzeczownikiem', *adiektyw-izowa-ć* 'uczynić adiectivum = przymiotnikiem', *mum-ifikowa-ć* 'powodować, że trup staje się mumią'.

Część formacji informuje o tym, że obiekt nabywa tylko część cech podstawy, czyli jest do niej podobny, np. *bratać (ludzi)* 'uczynić (ludzi) braćmi', *krzyżować (palce)* 'powodować, że układ palców staje się podobny do krzyża'.

Wszystkie formacje kazuatywne są przechodnie, wymagają uzupełnienia przez dopełnienie bliższe, tj. nazwę obiektu podlegającego zmianie. Treści przez nie wyrażane mogą ulec perfektywizacji za pomocą prefiksów, np. *skaleczyć*, *skryzalizować*, *pokawałkować*, i oznaczają wtedy dokonanie zmiany w obiekcie.

Również prefiksualno-paradygmatyczne formacje kazuatywne są bardzo rzadkie. Zdarzają się tu takie sporadyczne twory, jak *prze-aniel-i-ć* 'spowodować, aby ktoś zmienił się w anioła' (por. odczasownikowe *przebudować dom*), *u-człowiecz-y-ć* 'uczynić człowiekiem', a także *urzeczownikowić*, *usynowić*, które – aczkolwiek oparte na tematach przymiotnikowych – motywowane są przez rzeczowniki, por. odpowiednio 'uczynić rzeczownikiem, synem'.

4.2.3. Formacje z wbudowanym wyrażeniem argumentowym

Derywaty należące do tej klasy różnią się od dotychczas omówionych czasowników fundowanych przez rzeczowniki odmienną funkcją podstaw w strukturach semantycznych i formalnych. Pociąga to za sobą inne ustosunkowanie formantu do tematu słowotwórczego. Formacje stanowe, procesualne

i kauzatywne derywowane są od rzeczowników funkcjonujących jako językowe wyrażenia predykatów w strukturach predykatowo-argumentowych, stąd nazwy przedmiotów rozumiane są tam jako nazwy zestawów cech przysługujących denotatowi nazwy, a formanty informują o posiadaniu, nabywaniu lub powodowaniu nabywania tych cech przez jakiś przedmiot. Natomiast formacje, które zamierzamy teraz omówić, derywowane są od rzeczowników funkcjonujących jako językowe wyrażenia argumentów w strukturach predykatowo-argumentowych. Argumenty te są z reguły implikowane przez predykaty wieloargumentowe, będące wykładnikami różnych relacji zachodzących między przedmiotami. Na podstawie znajomości tych relacji możemy interesującym nas rzeczownikom – wyrażeniom argumentowym, stanowiącym bazy dla czasowników, przypisać odpowiednie pozycje syntagmatyczne (role semantyczne, por. s. 379). Z analizy przykładów (i ich użyc) wynika, że są to role instrumentu, tj. narzędzia i materii pomocniczej, wytworu, obiektu, miejsca i czasu.

Proces derywacyjny czasowników tej grupy jest syntetycznym sposobem wyrażenia relacji semantycznych i polega na zespoleniu w jednej jednostce leksykalnej wykładników predykatu i jednego z jego argumentów o odpowiedniej roli. Pozostaje on w ścisłym związku z analitycznym sposobem wyrażenia tych stosunków, tzn. z wyrażeniem zdaniowym, w którym predykat i argument posiadają odrębne wykładniki językowe: czasownik i zależny od niego składniowo rzeczownik, por. *Jan maluje portret Anny* → *Jan portretuje Annę*, *Jan pokrywa ulicę asfaltem* → *Jan asfaltuje ulicę*, *Jan usuwa śnieg z ulicy* → *Jan odsnieża ulicę* (wyrażenia bardziej rozczłonkowane mogą jednocześnie być traktowane jako parafrazy omawianych tu derywatów). Jak widać z tego porównania, wykładnik argumentu – rzeczownik – wchodzi do derywatu jako jego temat słowotwórczy, a wykładnik predykatu – czasownik – reprezentowany jest przez formant (prosty lub złożony).

- 4.2.3.1. Większość derywatów tego typu stanowią formacje paradygmatyczne. W roli formantów funkcjonują tu przede wszystkim czasownikowe sufiksy tematyczne *-owa-* (*-uj-*), rozszerzony *-iz-owa-* (*-iz-uj-*) ew. *-yfik-owa-* (*yfik-uj-*) oraz *-i-* (*-o-*), rzadziej *-a-* (*-aj-*). Nie są one wyspecjalizowane w przekazywaniu określonych znaczeń predykatów, lecz są globalnymi zastępnikami czasowników o różnych treściach, a rodzaj relacji między nimi i podstawami jest dedukowany ze wszystkich składników struktury zdaniowej, opartej na derywacie.

Na płaszczyźnie formalnej derywaty te odpowiadają połączeniu orzeczenia czasownikowego z dopełnieniem lub rzeczownikowym członem luźnym (tradycyjnym okolicznikiem, dlatego nazywane były formacjami dopełnieniowo-okolicznikowymi, por. Grzegorzczkowska 1969a). Jest to spostrzeżenie o tyle ważne, że niektóre derywaty wydają się automatycznymi ściągnięciami grupy orzeczenia z rzeczownikiem na wzór formacji o wyraźnym ustosunkowaniu, por. *przestankować* ‘stawiać znaki przestankowe’. Na tym schemacie formalnym opiera się również ekwiwalencja omówionych wyżej (s. 575) struktur typu *czatować* ‘stać na czatach’, *koncertować* ‘dawać koncert’.

1. Formacje z wbudowanym wyrażeniem argumentu środka czynności

U podstawy tych formacji leżą struktury predykatowo-argumentowe, w których predykat jest wykładnikiem relacji między agensem, obiektem (lub wytworem) i środkiem czynności; ogólna formuła: *X działa na (wytwarza) Y Z-em*. Bazę dla czasowników stanowią wyrażenia argumentu trzeciego – *Z*, czyli nazwy przedmiotów, za pomocą których agens działa na obiekt (rzadziej tworzy wytwór) zgodnie z ich przeznaczeniem (efektem działania jest jakaś zmiana), a formant ogólnikowo zastępuje predykat, np. *Maria działa na (przyprawia) zupę solą* → *Maria soli zupę*, *Anna robi serwetkę szydełkiem* → *Anna szydełkuje serwetkę*. Dokładniejsza analiza pozazęzykowych relacji tych przedmiotów do obiektów podlegających działaniu agensa wykazuje różnice w ich cechach fizycznych i sposobie ich używania, tzn. jako narzędzia, materiału, substancji (por. Grochowski 1975), ale różnice te nie są za pośrednictwem procesu słowotwórczego wyrażane.

Derywaty te są bardzo liczne; powstają głównie przy użyciu formantu *-owa-* (*-uj-*), np. *bronować*, *dlutować*, *filtrować*, *łyżeczковать*, *pompować*, *szcztokować*, *cementować*, *chlorować*, *korkować*, *pudrować*, także *morfin-izowa-ć*, oraz formantu *-i-* (*-o-*), np. *radlic*, *otiwic*, *srebrzyć*, *szklic* (wyjątkowo *-a-* (*-aj-*): *pętać*, *łatać*).

Na wzór materialnych środków czynności fizycznych powstają również derywaty od quasi-instrumentów (części ciała agensa), np. *główkować* (*piłkę*), i abstrakcyjnych środków czynności, np. *X testuje Y-a* 'X egzaminuje Y-a za pomocą testu', podobnie *argumentować*, *dokumentować*.

Wszystkie powyższe derywaty są czasownikami przechodnimi: poza nazwą agensa wymagają nazwy obiektu (wytworu) w acc. Nieco odmienne relacje wyrażają czasowniki nieprzechodnie *kablować*, *telefonować*, *telegrafować*, tj. relacje między agensem, środkiem, informacją i adresatem, oraz *pedałować*, *palcować*, *saneczkować* – brak relacji do obiektu.

2. Formacje z wbudowanym wyrażeniem argumentu wytworu czynności

Formacje tego typu opierają się na strukturach predykatowo-argumentowych, w których predykat jest wykładnikiem relacji między agensem a wytworem czynności, obok innych argumentów, według formuły ogólnej *X robi (wytwarza) Y z || w || na Z*. Bazą dla czasowników są wyrażenia argumentu *Y*, czyli nazwy przedmiotów powstających w wyniku celowego działania agensa, a formanty zastępują kreatywne predykaty, np. *Jan robi dziurki w karcie* → *Jan dziurkuje kartę*.

Uwzględniając stosunek agensa do wytworu i innych argumentów implikowanych przez predykat można wyróżnić kilka podtypów tych formacji różniących się cechami składniowymi.

Jedną podgrupę stanowią czasowniki oznaczające wytworzenie w lub na obiekcie czegoś, co staje się częścią zmienionego obiektu (lub zmienionym obiektem). Należą tu np. *adresować*: *Jan adresuje kopertę* 'Jan pisze adres na kopercie', *X klasyfikuje czasowniki* 'X ustala klasy czasowników', i podobnie *dziurkować*, *faldować*, *gwintować*, *haftować*, *kratковать*, *mereżковать*, *plamic*, *ranic*, *siniaczyc*. Czasowniki te w wyrażeniu zdaniowym wymagają

uzupełnienia o nazwę obiektu będącego „podłożem” wytworu w acc., są więc przechodnie.

Kolejną podgrupę tworzą czasowniki oznaczające wytworzenie przedmiotu, który jest odwzorowaniem (obrazem) obiektu (także przyszłego), np. *Jan robi portret Anny* → *Jan portretuje Annę*, i podobnie *fotografować*, *filmować*, *karykaturować*, *kopiować*, *projektować*, *protokolować*. W wyrażeniu zdaniowym wymagają one uzupełnienia o nazwę odwzorowywanego obiektu w acc., są więc również przechodnie.

Pewna liczba formacji derywowana jest od nazw wytworów mających szczególny charakter: nie są one przedmiotami materialnymi. Można tu wymienić czasowniki fundowane przez nazwy wielkości matematycznych i oznaczające obliczanie („wytwarzanie”) ich z innych wielkości, np. *całkować*, *logarytmować*, *pierwiastkować*, *potęgować*, *różniczkować*, *sumować*. Do podgrupy tej zaliczamy również formacje, w których formant jest wykładnikiem predykatu ‘wydawać głos (mówić) lub odgłos’, a podstawa wyrażeniem „wytworu akustycznego” użytego w supozycji materialnej, np. *achać* ‘mówić „ach”’, *cholerać* ‘mówić „cholera”’, *pasować* ‘mówić „pas”’ (w grze w karty), 1. *tykać* (*kogoś*) ‘mówić „ty”’ (do kogoś), 2. *tykać* ‘wydawać odgłos „tyk”’ (np. o zegarze), *gdakać* ‘wydawać odgłos „gdak”’. Strukturą podobną, ale z nazwą wytworu użytą w supozycji zwykłej, jest *komplementować* (*kogos*) ‘mówić komplement (komus)’.

Na marginesie formacji pochodnych od nazw wytworów znajdują się derywaty zawierające w temacie nazwę pseudowytworu, który powstaje z subiektu (i jednocześnie obiektu) bez jego celowego działania, np. *ziarno kiełkuje* ‘ziarno wypuszcza kiełki’, *drzewo owocuje* ‘drzewo wydaje (rodzi) owoce’, *rana ropieje* ‘rana wydziela ropę’, *świeca dymi* ‘świeca wydziela dym’, *krowa cieli się* ‘krowa rodzi cielę’, a także *rana krwawi*, *oczy łzawią* (choc formalnie motywowane są przez przymiotniki *krwawy*, *łzawy*).

Jak widać z przytoczonych przykładów, derywaty z wbudowanym wyrażeniem argumentowym wytworu powstają przede wszystkim przy użyciu sufiksów tematycznych *-owa-* (*-uj-*). W formacjach pochodnych od wyrażen cudzo-słowych częsty jest także formant *-a-* (*-aj-*); inne sufiksy występują w nielicznych przykładach.

3. Formacje z wbudowanym wyrażeniem argumentu obiektu

Należą tu nieliczne derywaty, u których podstawy leżą struktury predykato-wo-argumentowe konstituowane przez predykat – wykładnik relacji między agensem a obiektem (poza innymi argumentami). Obiekt jest tu rozumiany jako przedmiot, na który skierowana jest czynność agensa i który pozostaje w biernym stosunku do czynności. Wyrażenia tego argumentu są bazą czasowników, np. *Maria pestkuje wiśnie* ‘Maria wyjmuję pestki z wiśni’ i podobne: *blościć* (*podłogę*), *kartkować* (*książkę*), *korować* (*drewno*), *skalpować* (*jenca*), *siodłać* (*konia*). Czasowniki te w wyrażeniu zdaniowym wymagają uzupełnienia o nazwę obiektu w acc. (są więc przechodnie); jest nim zwykle nazwa przedmiotu, który pozostaje z obiektem wbudowanym w czasownik w relacji całość : część.

4. Formacje z wbudowanym wyrażeniem argumentu miejsca lub czasu

Na koniec trzeba wspomnieć o możliwości derywacji czasowników od wyrażeń argumentowych miejsca i czasu, choć formacji tego typu jest niewiele.

Formacje od nazw miejsc opierają się na strukturach *X umieszcza / przechowuje Y w || na Z-cie* lub *X znajduje się / sytuuje się w || na Z-cie*. Schemat pierwszy odwzorowuje strukturę kauzatywnych formacji przechodnich, uzupełnianych w zdaniu nazwą obiektu w acc., np. *dołować (ziemiaki)*, *garażować (samochód)*, *magazynować, składować (towar)*, *butelkować, beczkować (piwo)*, *kopertować (pieniądze)*, *wodować (statek)*. Według schematu drugiego powstają stanowe formacje nieprzechodnie, np. *ładować, leżakować, plazować, werandować*.

Rzadkie formacje czasowe odzwierciedlają relację między subjektem a czasem, np. *nocować (gdzieś)* 'przebywać (gdzieś) w nocy', *zimować, wiekować*.

4.2.3.2. Derywaty z formantami prefiksarno-paradygmatycznymi pozostają w bliskim związku z formacjami paradygmatycznymi. Opierają się one na rzeczownikach pełniących w stosunku do predykatów rolę wyrażeń argumentowych głównie środka czynności i obiektu, rzadziej wytworu i miejsca, a formanty są zastępnikami czasownikowych wyrażeń predykatywnych. Jednakże fakt, że współformantami są prefiksy ze znaczeniami takimi jak w derywatach odczasownikowych, powoduje, że informacje wyrażane przez formanty nie są tak ogólnikowe jak w typach paradygmatycznych; stąd i relacje między czynnością, argumentem wbudowanym w derywat i innymi argumentami, leżące u podstaw tych formacji, są wyraźniejsze. Charakter czasownikowy nadają derywatom sufiksy tematyczne: przede wszystkim *-i-* (*-φ-*) – w nieprzechodnich z postfiksem *się*, rzadziej *-owa-* (*-uj-*).

1. W rzadkich formacjach z prefiksem *do-* prefiks wnosi dwa znaczenia:

a) działania dodatkowego, a podstawa nazywa obiekt działania, np. *do-drzewić, doleścić (kraj)*, por. odczas. *dosolic (zupę)*;

b) działania kierunkowego adlatywnego, a podstawa jest nazwą miejsca, np. *doręczyć (list)*, *dośrodkować (piłkę)*, por. *dojechać*.

2. Równie nieliczne formacje z prefiksem *na-* oznaczają działanie na powierzchnię przedmiotu za pomocą środka (materii) nazywanego przez temat słowotwórczy, np. *nawęglić (metal)*, *nawodnić (łąkę)* – z sufiksem rozszerzonym o *-n-*.

3. Formacje z prefiksem *-o(b)-* zawierają wyraziste znaczenie działania dookólnego na obiekt, a rzeczownik podstawowy oznacza środek tego działania, np. *obłonic* 'otoczyć błoną', *oblesić, opancerzyć, oparkanic, okwiecić* 'przyozdobić dookoła kwiatami', por. odczas. *obsadzić, obsypać*.

4. Do licznych formacji z prefiksem *od-* prefiks wnosi znaczenie anulatywne: likwidację stanu obiektu nazwanego podstawowym rzeczownikiem, por. *odchwaścić pole* 'usunąć chwast z pola', podobnie *odgrzybić (dom)*, *odsnieżyć (plac)*, *odwapnić, odgruzować* i z większą kondensacją treści *odparować* 'usunąć substancję ciekłą zmieniając ją w parę'. Niektóre z nich wchodzą w antonimiczne opozycje z innymi formacjami prefiksarno-para-

dygmatycznymi (zwłaszcza z *za-*), np. *zachwascić – odchwascić, nawodnić – odwodnić*.

5. Odrzeczownikowe formacje z prefiksem *pod-* są wyjątkowe. Prefiks wnosi charakterystykę przestrzenną czynności 'działać u dołu, pod spodem przedmiotu'. Jediną żywą formacją jest *podpiwniczyć (dom)* 'zbudować piwnicę pod domem'; *podcienić, podkazać* używane są zwykle w imiesłowie biernym w odniesieniu do oczu.

6. Większość formacji z prefiksem *prze-* zawiera znaczenie 'zmienić', a obiekt zmiany wyraża rzeczownik podstawowy (zwykle jest to odrębnie nazwana część cech przedmiotu), np. *przecenić towar* 'zmienić cenę towaru', *przefasonować kapelusz* 'zmienić fason kapelusza' i nieco zleksykalizowane *przeistoczyć, przekształcić* (por. *causativum przeanielić* i odczas. *przebudować*). Natomiast formacje *przebialkować, przekrwić się, przeświecić (film)* nazywają działania nadmierne na obiekt za pomocą środka wyrażanego podstawą (por. odczas. *przesolic*).

7. Do rzadkich formacji z prefiksem *przy-* prefiks wnosi znaczenie przestrzenne 'zbliżyć – połączyć', a podstawa nazywa środek (narzędzie) tej czynności, np. *przygwoździć, przyszpilić, przysrubować (coś do czegoś)* 'połączyć coś z czymś za pomocą gwoździa, szpili, śruby', jak w odczas. *przyszyć*.

8. Formacje z prefiksem *roz-* nie są jednolite; można w nich wyróżnić dwa znaczenia przedrostka:

a) grupa *rozkropić, rozwarstwić, rozwłóknąć, rozkartkować* 'rozpisać na kartkach' nawiązuje do jego funkcji przestrzennej 'rozdzielić na wszystkie strony' (por. odczas. *roznieść listy*), a podstawy nazywają rezultat lub miejsce;

b) typ *rozgwieździć (się), rozkwiecić, rozświetlić* jest refleksem formacji ewolutywnych (por. podczas. *rozpalić*); podstawy pełnią tu funkcję środka czynności.

9. Formacje z prefiksem *u-*, podobnie jak odpowiednie *causativa* (por. s. 577), mają charakter konatywny: oznaczają skuteczne działanie na obiekt za pomocą innego przedmiotu (przedmiotów), którego nazwa tkwi w podstawie, np. *ubrylantować (rękę), ukwiecić, umączyć, utlenić (coś)*, rzadziej inne relacje, np. *unerwić* 'wytworzyć nerwy określonego narządu', i częściowo zleksykalizowane *ujarzmic*.

10. Formacje z prefiksem *w-* oznaczają relację przestrzenną – kierunkową 'do wewnątrz przedmiotu'; podstawy nazywają miejsce (także przenośne) sytuowania przedmiotu, np. *wręczyć (coś), wtajemniczyć (kogoś)* 'wprowadzić kogoś w tajemnicę', lub sytuowany przedmiot, np. *wkropić (coś do czegoś)*.

11. Formacje z prefiksem *wy-* dzielą się na dwie grupy ze względu na znaczenie prefiksu:

a) liczniejszą grupę stanowią czasowniki oznaczające wydobycie na zewnątrz, w przestrzeń bardziej otwartą lub usunięcie skądś przedmiotu za pomocą narzędzia, którego nazwa stanowi podstawę derywatu, np. *wykatapultować, wymłotkować* 'usunąć coś młotkiem', *wypiąstkować (piłkę)* 'wybić pięściami', także *wysłowić* 'wyrazić słowami' oraz *wykorzenić (coś)* – ze wskazaniem na obiekt działania;

b) grupa druga zawiera znaczenie działania efektywnego, a podstawa wskazuje na jego obiekt, np. *wycenić (towar)*, lub miejsce, np. *wykubować (cos)* 'umieścić odpowiednio w kadrze (filmu)'.

12. Do licznych formacji z *za-* prefiks wnosi znaczenie całkowitego objęcia przedmiotu (zwłaszcza jego powierzchni) akcją z użyciem innego przedmiotu o różnych rolach semantycznych, którego nazwa stanowi temat słowotwórczy, np. *zabliźnić (ranę)*, *zagrabić (pokój)*, *zachwascić (pole)*, *zagrzybić (dom)*, także odnoszące się do subiektu (stąd postfixs *się*) *zagrypic się*, *zakatarzyć się*.

V. MORFOTAKTYKA

1. PRZEDMIOT I ZAKRES MORFOTAKTYKI

1.1. MIEJSCE MORFOTAKTYKI W MORFOLOGII I JEJ PRZEDMIOT

Morfotaktyka to dział morfologii, którego zadaniem jest analiza i opis możliwych w języku ciągów morfemów. Specyfika morfotaktyki polega na tym, że (w odróżnieniu od fleksji i słowotwórstwa, gdzie leksem jest traktowany jako jednostka dwudzielna: temat fleksyjny + końcówka (zespół końcówek), podstawa słowotwórcza + formant) ujmując leksem jako jednostkę podzielną linearnie na określoną liczbę segmentów morfologicznych. Dla fleksji istotny jest problem wyboru końcówki do danego tematu fleksyjnego, uzależniony od kategorii gramatycznej reprezentowanej przez dany temat i od funkcji, jaką dana forma ma pełnić w tekście. Dla słowotwórstwa nadrzędna jest klasyfikacja zasobu słownego określonego języka na leksemy motywowane i niemotywowane, dalej analiza leksemów motywowanych z punktu widzenia relacji, jakie zachodzą między leksemem pochodnym a leksemem podstawowym, oraz określenie środków morfologicznych, które te relacje wyrażają. Dla morfotaktyki istotne są zależności między wszystkimi elementami morfologicznymi w obrębie danego leksemu bez względu na to, czy wchodzi on w bezpośredni kontakt, czy też nie. Ważne jest zarówno to, z ilu i z jakich morfologicznych jednostek leksem jest zbudowany, jak również hierarchia tych składników. Dwa leksemy o różnej strukturze słowotwórczej mogą mieć tę samą strukturę morfotaktyczną: np. *nóż-ø* i *chód-ø*, pierwszy leksem niemotywowany, drugi – motywowany – jest derywatem odczasownikowym. Z drugiej strony dwa leksemy o różnej strukturze morfemicznej mogą być rezultatem tej samej operacji słowotwórczej: np. *kład-k-a* i *zakład-k-a*, *gór-sk-i* i *czarnogór-sk-i*. Z punktu widzenia morfotaktyki w leksemie *zakładka* są cztery segmenty: prefiks *za-* (jak np. *zarzutka*), rdzeń *-kład-* (por. *wykładać*, *pokład*, *składak*), sufiks *-k-* (por.

zastónka) i końcówka *-a* (jak np. w *głowa, ręka*). Z punktu widzenia budowy słowotwórczej *zakładka* jest formacją dwuelementową: derywatem odczasownikowym, utworzonym od podstawy *zakładac* za pomocą formantu sufiksalnego *-k(a)*.

Zatem kombinacja czterech elementów: P, R, S, Fl (gdzie P – prefiks, R – rdzeń, S – sufiks, Fl – końcówka fleksyjna; nawiasy sygnalizują hierarchię związków, w jakich wymienione segmenty pozostają) dla słowotwórstwa może mieć postać: [[PR]+S]+Fl: [[*zakład*] + *k*]+*a*; [P+[RS]]+Fl: [*pra*+*[dziadek]*]+ \emptyset lub [P+[R]+S]+Fl: [*o*+*[kost]*+*n*]+*a*; dla fleksji we wszystkich wypadkach będzie to [P R S]+Fl: [*zakładk*]+*a*, [*pradziadek*]+ \emptyset , [*okostn*]+*a*; dla morfotaktyki natomiast zawsze – [P+R+S+Fl]: [*za-ktad-k-a*], [*pra-dziad-ek- \emptyset*], [*o-kost-n-a*].

1.2. PODZIAŁ MORFOTAKTYKI

Na morfotaktykę składa się paradygmatyka morfotaktyczna i syntagmatyka morfotaktyczna. **Paradygmatyka morfotaktyczna** daje opis formalnych środków systemu morfologicznego danego (polskiego) języka i ich wzajemnych relacji. **Syntagmatyka morfotaktyczna** określa możliwe (dopuszczalne) w danym języku typy struktury morfemowej leksemów.

1.3. JEDNOSTKI MORFOTAKTYKI

1.3.1. Segmenty morfologiczne i ich klasyfikacja

Najmniejszą jednostką podlegającą opisowi w ramach morfotaktyki jest **segment morfologiczny**. W leksemie (L) wyróżnia się dwa typy segmentów: obligatoryjny segment centralny – **rdzeń** (R) oraz fakultatywne segmenty poboczne. Podziału segmentów pobocznych na prefiksy (P) i sufiksy dokonuje się ze względu na pozycję poszczególnych jednostek względem rdzenia. Segmenty znajdujące się przed rdzeniem to **prefiksy**, segmenty występujące po rdzeniu to **sufiksy** (zob. wyżej). Na sufiksy składają się trzy funkcjonalne klasy jednostek: a) **kończówka fleksyjna** (Fl) – pierwszy od końca element wyrazu, właściwy wyrazom odmiennym, pełniący funkcję gramatyczną; b) **sufiks właściwy** (S) – element znajdujący się między rdzeniem a końcówką fleksyjną, pełniący funkcję słowotwórczą; c) **intermorf** (I) – element znajdujący się między rdzeniem a sufiksem właściwym, nieidentyfikowalny funkcjonalnie lub formalnie z żadnym z sufiksów słowotwórczych.

Uwaga. Intermorf może również wystąpić w charakterze elementu łączącego człony wyrazu złożonego (por. też. s. 588).

1.3.2. Podstawowe pojęcia syntagmatyki morfotaktycznej

Opisu segmentów dokonuje się w obrębie **ciągów morfologicznych**, tj. sekwencji konkretnych jednostek, np. *dom-ecz-ek- \emptyset* , *jęz-or-ek- \emptyset* , *kosz-ycz-ek- \emptyset* . Ciągi morfologiczne zawierające tę samą liczbę segmentów należących do tej samej klasy jednostek morfologicznych, które pozostają ze sobą w tych samych związkach syntagmatycznych, tworzą **strukturę morfologiczną**. Np. ciągi morfologiczne *dom-ecz-ek- \emptyset* , *jęz-or-ek- \emptyset* , *kosz-ycz-ek- \emptyset* , *pierz-yn-k-a*, *tenis-ist-k-a*, *interes-ant-k-a* tworzą strukturę $R_{sub}S_{sub}S_{sub}Fl$, ciągi segmentów *blond-as-*

-ek-ø, *mądr-ost-k-a*, *dzik-us-k-a* tworzą strukturę $R_{adi}S_{sub}S_{sub}Fl$, ciągi segmentów *pis-acz-ek-ø*, *pis-em-k-o*, *pis-ar-k-a* tworzą strukturę $R_{verb}S_{sub}S_{sub}Fl$. Struktury morfotaktyczne zawierające te samą liczbę segmentów afiksalnych tak samo usytuowanych w stosunku do rdzenia tworzą **typ strukturalny**, np. struktury $R_{sub}S_{sub}S_{sub}Fl$, $R_{adi}S_{sub}S_{adi}Fl$, $R_{verb}S_{adi}S_{sub}Fl$ tworzą typ strukturalny $R S_2 S_1 Fl$. Kwalifikatory sub, adi, verb oraz dalej stosowane w tekście num, adv, tem informują, jaką klasę funkcjonalną jednostek dane segmenty reprezentują, a to: rzeczownikowe, przymiotnikowe, czasownikowe, liczebnikowe i przysłówkowe oraz tematyczne (werbalne); cyfry 1, 2 itd. podają numerację jednostek niefleksyjnych, licząc od segmentu bezpośrednio poprzedzającego Fl, oddzielnie dla segmentów S i P.

Innymi słowami typ strukturalny jest ogólnym schematem morfotaktycznej budowy leksemów, określonym przez liczbę segmentów morfotaktycznych oraz przez rozmieszczenie segmentów pobocznych w stosunku do segmentu rdzennego. Formą realizacji typu strukturalnego jest struktura, tj. ciąg segmentów, w którym poszczególnym jednostkom przypisana została pewna funkcja. Morfonologiczną realizacją struktury jest konkretny ciąg morfologiczny.

2. KRYTERIA MORFOLOGICZNEJ PODZIELNOŚCI LEKSEMU

2.1. PROBLEM MORFOLOGICZNEJ PODZIELNOŚCI LEKSEMU

W morfotaktyce stoimy na stanowisku, iż morfologicznie podzielne są wszelkie leksemy, w których co najmniej jeden z dwu bezpośrednich elementów składowych: podstawa lub formant (afiks) powtarza się w podobnej funkcji morfologicznej w innym kontekście morfologicznym. Tym samym dopuszcza się tu możliwość wystąpienia zarówno izolowanych afiksów, jak i izolowanych podstaw (por. Smirnicki 1956). W myśl tych założeń morfologicznie podzielny jest nie tylko leksem np. *koń-ik-ø* (por. *koń-ø*, *lišć-ik*), lecz również np. *judoka* (z izolowanym *-oka*) czy *docent* (z izolowaną podstawą *doc-*).

Wydzielenie podstaw izolowanych uznajemy za możliwe tylko w takich wypadkach, gdy segment wydzielany w charakterze afiksu jest identyfikowalny z afiksem o określonej funkcji: semantycznej, gramatycznej lub strukturalnej. Tak więc za podzielny uważany jest rzeczownik *nylon*, zawierający izolowaną podstawę *nyl-*, ponieważ segment *-on* powtarza się w szeregu wyrazów oznaczających włókna syntetyczne, np. *perlon*, *stylon*, *dederon*; podzielny jest także np. przymiotnik *adekwatny* z izolowaną podstawą *adekwat-*, ponieważ zawiera on sufiks *-ny*, któremu można przypisać funkcję kategoryzującą, polegającą na włączeniu podstawy obcego pochodzenia do zbioru przymiotników języka polskiego.

W pracach z zakresu morfologii przyjmuje się często ostrzejsze wymogi co do podzielności morfologicznej leksemu. Można tu wskazać na dwa stanowiska.

1. Minimalistyczne (por. Bogusławski 1959), dopuszczające podzielność tylko takich wyrazów, które zawierają tę samą podstawę powtarzalną co najmniej w dwóch wyrazach oraz formant o tej samej funkcji występujący w powiązaniu przynajmniej z dwiema różnymi podstawami: *domek* – *dom*, *domek* – *listek*. To znaczy podzielne są tylko takie wyrazy, które tworzą proporcjonalne czwórki formalno-semantyczne typu:

$$\frac{AX}{BX} = \frac{AY}{BY} \quad \text{i} \quad \frac{AX}{AY} = \frac{BX}{BY}$$

2. Stanowisko kompromisowe, dopuszczające możliwość wystąpienia tylko izolowanych afiksów (por. Winokur 1946, Horecky 1959); wyrazy, w których miałyby być wydzielane izolowane rdzenie, uważa się za niepodzielne. Zgodnie z tym za morfologicznie podzielne można uznać rzeczowniki *koziół*, *drobiazg*, *komunard*, podczas gdy wyrazy typu *nylon*, *granit*, *sparing* należałyby do wyrazów niesegmentalnych.

Leksemy podzielne różnią się między sobą stopniem przejrzystości strukturalnej; jest on uzależniony od tego, które z elementów morfologicznych zawartych w leksemie powtarzają się w innym otoczeniu morfologicznym. Najbardziej przejrzyste są formacje, w których cecha powtarzalności przysługuje wszystkim segmentom. Najmniej przejrzyste są struktury, w których cecha powtarzalności jest właściwa tylko afiksowi. Grupę przejściową stanowią wyrazy z izolowanym afiksem.

2.2. SPORNE PROBLEMY ANALIZY MORFOLOGICZNEJ (INTERMORFY)

Spornym problemem analizy morfologicznej są jednostki, które w literaturze językoznawczej określane są najczęściej terminem „interfiks”. Terminu tego używa się na określenie segmentów, które występują między podstawą i formantem słotwórczym: *my-j-ka*, *bi-t-ka*, lub elementów łączących dwie podstawy w wyrazach złożonych: *sam-o-lot*, *licz-y-krupa*.

Ponadto funkcjonuje tu kilka innych, nie w pełni synonimicznych określeń, które kładą nacisk na różne aspekty tych jednostek: na ich dystrybucję – interfigowany morf, intermorf; ich funkcję w strukturze wyrazu – morfem strukturalny, konkatenator, epentheticum, konektem, konektyw, formatyw; lub sygnalizują ich asemantyczny charakter – asemantem, pusty morf, pusty morfem.

Problemem nadrzędnym jest morfologiczny status takich segmentów: czy stanowią one odrębne jednostki morfologiczne (afiksy), czy też są składnikami pewnych morfemów: rdzennych lub afiksalnych. Decyzja o ich niewydziałaniu jako odrębnych jednostek morfologicznych wymaga rozstrzygnięcia, do którego z elementów wyrazu należy je dołączyć: do podstawy – *myj-ka*, *bit-ka*, czy do afiksu – *ameryk-ański*, *jen-ajski*, *europ-ejski*; decyzja, aby je wydzielać, pociąga za sobą konieczność uznania ich za swoistego typu morfemy.

Tu wychodzimy z założenia, że w wyniku segmentacji leksemu chcemy uzyskać najmniejsze segmenty morfologiczne. Zatem wydzieleniu podlegają między innymi również takie segmenty, które nie są identyfikowalne jako sufiksy konstytuujące leksemy. Określamy je pojęciem **intermorf**.

Intermorf jest minimalną jednostką morfotaktyczną tekstu wydzieloną w wyrazie w toku analizy morfologicznej na płaszczyźnie morfów; zajmuje on pozycję między podstawą a końcowym niefleksyjnym segmentem sufiksальnym. Pełni on w wyrazie dwie funkcje: a) strukturalną, b) semantyczną.

Funkcja **strukturalna** intermorfu: 1) polega na maksymalizacji formalnej opozycji między podstawą słowotwórczą a derywatem; 2) pozwala na uniknięcie alternacji utrudniających czytelność formacji, por. *dantejski* zam. *dancki*, *ojcowski* zam. *ojcki*; 3) umożliwia łączenie ze sobą segmentów, które bądź ze względów morfologicznych, bądź ze względów fonologicznych nie mogą ze sobą sąsiadować, por. *-al-* w przymiotniku *guzdralski*, które umożliwia połączenie sufiksu *-ski* z podstawą czasownikową, czy *-t-* w rzeczowniku *mytka*, umożliwiające połączenie podstawy o wygłosie samogłoskowym z sufiksem o strukturze $-<e>k(a)$. Funkcja **semantyczna** intermorfu polega na maksymalizacji semantycznej opozycji między wyrazem motywowanym a motywującym (por. s. 361–363), tzn. intermorf bądź jest głównym nosicielem funkcji semantycznej formantu: *miękki* – *mięciutki*, bądź jego funkcja semantyczna jest uzupełnieniem czy konkretyzacją znaczenia afiksu prostego: *owoc* – *owocarstwo*, *palma* – *palmiarnia*, *kawalek* – *kawalątko*.

Za nosiciela znaczenia ekspresywnego przymiotnika *mięciutki* uważany jest segment *-ut-*, ponieważ jest on jedynym formalnym elementem różniącym wyraz *miękki* od wyrazu ekspresywnie nacechowanego *mięciutki*. Segment *-ar-* w wyrazie *owocarstwo* występując w powiązaniu z sufiksem *-stwo* zawęża jego znaczenie abstrakcyjne do nazwy czynności 'handel owocami', natomiast w *palmiarnia* do *-nia* o znaczeniu 'miejsce, pomieszczenie' dodaje znaczenie 'agentywność' – 'pomieszczenie, gdzie hoduje się palmy'. Segment *-at-* nakłada na deminutywną funkcję sufiksu *-ko* znaczenie ekspresywne.

Intermorfy nie są segmentami obligatoryjnymi: istnieją dublety strukturalne z intermorfem i bez niego (*wiejski* – *wsiowski*) oraz derywaty od tej samej podstawy z różnymi intermorfami (*zagłębiowski* – *zagłębianiowski*, *kongijski* – *kongolański* itd.). Nieobligatoryjność intermorfu wyjaśnia ich obecność w jednych formacjach i nieumotywowany brak w innych analogicznych wypadkach: *korozyj-ny* || *okazyj-ny* : *okazj-onal-ny*. Czynnikiem determinującym wystąpienie intermorfu jest albo podstawa (np. podstawy o wygłosie samogłoskowym implikują wystąpienie intermorfu *-t-*: *datek*, *bitka*, *pitny*), albo sufiks: np. po podstawach przymiotnikowych w położeniu przed sufiksem *-ki* mogą wystąpić intermorfy *-ut-*, *-eń-*: *malutki*, *malenki*, zaś przed sufiksem *-ny* intermorf *-uch-*: *maluchny*. Jeżeli wystąpienie intermorfu uzależnione jest od podstawy, to albo mamy do czynienia z łączliwością intermorfu z konkretnym leksemem (dotyczy to intermorfów izolowanych), albo z łączliwością z określoną klasą leksemów, wydzieloną ze względu na właściwości semantyczne lub formalne, np. morfologiczne, fonologiczne. Od morfologicznych właściwości podstawy uzależniona jest obecność intermorfów *-aj-* lub *-on-* w przymiotnikach zawierających sufiks *-sk-*: ciąg sufiksalny *-ajski* występuje po rzeczownikach rodzaju żeńskiego na *-a* (*jenajski*, *gotajski*, *jurajski* – *Jena*, *Gota*, *jura*), zaś ciąg sufiksalny *-onski* pojawia się po rzeczownikach mających formę rodzaju nijakiego na *-o* (*jerychoński*, *jagielloński* – *Jerycho*, *Jagielło*). Od fonologicznego wygłosu podstawy czasownikowej uzależnione jest wystąpienie intermorfów zbudowanych z jednej spółgłoski, tj. *t*, *l*, *ł*, *w*, *j* (*tru-t-ka*, *ry-l-ec*, *zgni-t-ka*, *ssa-w-ka*, *ży-j-ątko*). Niektóre intermorfy pozostają do siebie w dystrybucji komplementarnej (por. cytowane wyżej segmenty *-aj-*, *-on-*), w innych wypadkach może

zachodzić zjawisko pokrywania się kontekstów, w jakich mogą wystąpić dwie (lub więcej) jednostki (np. po podstawach czasownikowych mających w wygłosie samogłoskę *i* wystąpią *-j-*, *-l-*, *-t-*: *pijak*, *wilec*, *bitwa*).

Intermorfy różnią się między sobą: a) **stopniem produktywności**, mierzonej liczbą formacji, w których strukturze występują, oraz b) **aktywnością morfologiczną**, której przejawem jest liczba różnych kontekstów, w jakich dane jednostki występują. Obok segmentów tworzących regularne modele wyrazów potwierdzone licznymi przykładami (*-owiec*, *-ówka*, *-owisko*, *-ownia*, *-owaty*, *-owny*, *-owski*: *wieżowiec*, *kartkówka*, *widowisko*, *lokomotywnia*, *piegowaty*, *listowny*, *synowski*) są intermorfy właściwe pojedynczym wyrazom (*skap-ir-adło*, *kart-el-uszek* itp.).

3. PROCEDURA SEGMENTACJI LEKSEMÓW (TEMATÓW) JĘZYKA POLSKIEGO

3.1. PODSTAWOWE ZAŁOŻENIA I WARUNKI SEGMENTACJI

Segmentacji na najmniejsze funkcjonalne jednostki morfologiczne podlega morfonologiczna postać leksemu (tematu), tzn. jego podstawowa postać (zob. „Morfonologia”, 1.1.4.).

Analiza wyrazu opiera się na znajomości inwentarza segmentów afiksalnych, który jest stosunkowo niewielki w porównaniu ze słownikiem rdzeni. Procedura segmentacji jest dwukierunkowa: ciąg sufiksalny analizowany jest począwszy od sufiksu najdalej położonego od rdzenia, ciąg prefiksalny analizowany jest analogicznie, począwszy od segmentu najbardziej oddalonego od segmentu rdzennego. Rdzeń, obligatoryjny element każdego leksemu, wydziela się tu jako „reszta” pozostająca po wysegmentowaniu wszystkich elementów fakultatywnych, tj. przedrostków i przyrostków.

Procedura segmentacyjna oparta jest na następujących warunkach morfotaktycznej podzielności wyrazu:

1. warunek powtarzalności tożsamy morfologicznie i funkcjonalnie segmentów afiksalnych w innych (niż analizowane) otoczeniach;
2. warunek tożsamości dystrybucji segmentów podlegających wydzieleniu;
3. warunek sylabiczności podstawy (tzn. w charakterze podstawy nie może być wydzielony segment mniejszy od sylaby).

Zgodnie z wymogami procedury leksemem podzielnym jest *kotek*, ponieważ sufiks *-ekø* derywujący deminutiva powtarza się np. w *piesek*. Niepodzielny będzie temat przymiotnika *miły*, mimo że zawiera segment powtarzalny *-ł-* (*były*), a reszta pozostająca po jego wydzieleniu jest sylabą *mi-*, ponieważ *-ł-* w *miły* nie spełnia warunku 2. tożsamości dystrybucji z sufiksem *-ł-*, łączącym się z podstawami werbalnymi (*mi-* nie da się utożsamić z żadną podstawą werbalną). Niepodzielny będzie też temat przymiotnika *niemy*, ponieważ odcinek pozostający po wysegmentowaniu prefiksu *nie-* nie spełnia warunku 3. sylabiczności rdzenia (**nie-m-y*). Z tych samych względów niepodzielny jest temat

ponadto sufiks *-cel-* o znaczeniu strukturalnym 'osobowy wykonawca czynności' jest różny funkcjonalnie od sufiksu *-el-* 'nositel cechy' (por. *twardziel*).

3. Weryfikacja segmentacji derywatów imiesłowowych (typu *zaspány*)

W tych wypadkach akceptowany jest taki podział, w którym sufiks ma formę VC, analogicznie do afiksu zawartego w formacji *prze-wroc-ony*.

4. BUDOWA MORFOLOGICZNA LEKSEMÓW JEZYKA POLSKIEGO

4.1. UWAGI OGÓLNE

Zbiór leksemów języka polskiego dzieli się na dwa podzbiory: leksemy niepodzielne morfologicznie (*dzis, tak, tam*) oraz leksemy podzielne. Na leksemy podzielne morfologicznie składają się dwie grupy jednostek: 1) takie, w których jedynym obok rdzenia elementem dającym się wydzielić jest końcówka fleksyjna (*dom-ø, dobr-y*), oraz 2) leksemy zawierające afiksy słotwórcze (*kon-ik-ø, dom-ow-y, mal-e-ć*). Poniższy opis dotyczy struktury tematów fleksyjnych (dla ułatwienia opisu segmenty podawane są w zapisie ortograficznym, pierwszy afiks słotwórczy ma taką postać, jaka wydzieli się w formie mianownika liczby pojedynczej; o segmentach fleksyjnych por. „Fleksja” 2.1.1.). Leksemy podzielne morfologicznie najliczniej reprezentowane są przez rzeczowniki, przymiotniki i czasowniki. Zawierają one jeden rdzeń (por. przykłady cytowane wyżej) lub są formacjami wielordzennymi (*żyw-o-plot, fil-o-log-icz-ny, u-now-o-cześ-n-i-c*). Formacje wielordzenne są tworami złożonymi z różnych leksemów (*now-o-polski, noc-leg*) lub derywatami od podstaw wielordzennych (*elektrokardiograf-iczny* czy cytowane wyżej *u-nowoczesn-i-ć*). Formacje złożone z dwóch lub więcej leksemów częstsze są w słownictwie rodzimym (*bladoniebieski, ciemnoszary, jaskrawożółty*). Wśród derywatów zawierających podstawy wielordzenne przeważają pochodne od podstaw zapożyczonych.

Leksemy mogą być reprezentowane przez ciągi segmentów tożsamych funkcjonalnie (np. $R_{sub}S_{sub}S_{sub}$: *lal-ka*, $R_{sub}S_{sub}S_{sub}S_{sub}$: *ciast-ecz-ko*, $R_{sub}S_{sub}S_{sub}S_{sub}S_{sub}$: *san-ecz-k-arz*, *siat-k-ar-ka*) lub przez ciągi segmentów różnofunkcyjnych (np. $R_{adi}S_{sub}S_{adi}S_{sub}S_{adi}$ – *wart-ości-ow-ości-owy*, $R_{verb}S_{adi}S_{sub}S_{sub}S_{adi}S_{sub}$: *czu-ł-ost-k-ow-ość*). Przeważają formacje zbudowane z jednostek różnych funkcyjnie. Ciągi segmentów tożsamych pod względem funkcji zbudowane są zwykle z dwóch, trzech lub czterech segmentów (typ *lalka, laleczka, panna, panienska, panienczka, milusi, miluśki, pisać, pisywać*). Ciągi segmentów różnofunkcyjnych nie przekraczają w zasadzie ośmiu jednostek (*de-nac-j-on-al-iz-ow-a-ć*). Przeważają formacje rozbudowane w części porządnej (do siedmiu segmentów: *funkc-j-on-al-iz-ac-ja, dziew-cz-yn-k-ow-at-ość*). Ciągi prefiksalne ograniczają się do trzech segmentów (*nie-od-po-wiedzi-al-n-ość, nie-bez-u-ży-t-ecz-ny*), choć dominują leksemy zawierające jeden przedrostek (*antypasat, międzymiejski, podlac*). Pewne różnice w strukturze leksemu zarysowują się między tematami

imiennymi i tematami czasownikowymi. Dla zachowania stałej, maksymalnie dopuszczalnej liczby segmentów w strukturze tematu imiennego mechanizm regulujący rozkład afiksów w stosunku do rdzenia pozwala na rozbudowę struktury w części przedrdzennej kosztem ciągu sufiksalnego. Np. jeden prefiks może pojawić się w strukturze posiadającej do sześciu segmentów w części sufiksalnej (*do-rob-ki-ew-icz-ow-ski*), dwa prefiksy występują w formacjach, które w części pordzennej mają do pięciu segmentów (*po-im-pres-j-on-ist-ycz-ny*); trzy segmenty prefiksalne stwierdzone zostały w strukturach mających maksimum trzy segmenty sufiksalne (*nie-bez-u-ży-t-ecz-ny*).

Możliwe są wypadki, gdy liczba segmentów w ciągu prefiksальnym jest wyższa od liczby segmentów zawartych w ciągu sufiksalnym. Są to jednak niemal wyłącznie formacje zawierające podstawy czasownikowe, które w odróżnieniu od tematów imiennych charakteryzuje tendencja do rozbudowy struktury w części przedrdzennej (*nie-za-po-bieg-l-iw-ość, pod-u-pad-ły, za-prze-sz-ły*). W formacjach werbalnych długość ciągu sufiksalnego jest proporcjonalna do długości ciągu prefiksального.

Pewne prawidłowości zarysowują się także w układzie segmentów sufiksalnych. Proste afiksy oprócz łączliwości z podstawami o nieskomplikowanej budowie cechuje znaczna aktywność w łączeniu się z podstawami rozbudowanymi sufiksalnie (*ciek-aw-ost-k+owy, czu-l-ost-k-ow+ość, dzien-n-ik-ar+stwo, san-ecz-k-ar+ski*). Natomiast skomplikowane ciągi sufiksalne występują najczęściej po podstawach równych rdzeniowi (*nił+ot-ycz-ny, neutr+al-ist-ycz-ny, intelekt+u-al-izm, norm+at-yw-iz-ac-ja*). Jest stałą prawidłowością, że długość ciągu sufiksalnego jest odwrotnie proporcjonalna do długości podstawy, tzn. do liczby segmentów, z których podstawa jest zbudowana.

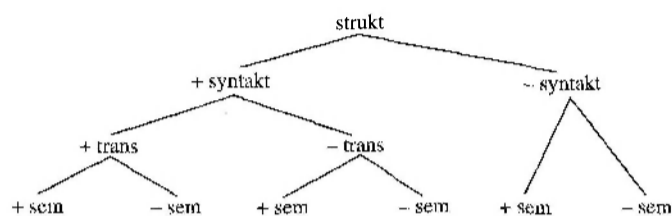
Leksemy języka polskiego tworzą kilkanaście typów strukturalnych. Im bardziej rozbudowane są struktury, tym mniej sufiksów wykazuje zdolność występowania w takich ciągach. Podobnie przedstawia się problem liczby ciągów morfologicznych, które realizują poszczególne typy struktur.

Klasy leksemów reprezentujące poszczególne części mowy dysponują odrębnymi inwentarzami środków afiksalnych. Największe różnice zachodzą w zakresie sufiksów prostych. Wspólną cechą sufiksów nominalnych jest budowa morfonologiczna typu $\{ \# \} (C)C$. Zachodzi jednak różnica w fonologicznej reprezentacji przyrostków rzeczownikowych i przyrostków przymiotnikowych. Przyrostki przymiotnikowe są wyłącznie rodzime, przyrostki rzeczownikowe są bądź rodzime, bądź zapożyczone. Brak w inwentarzu sufiksów segmentów obcego pochodzenia jest wspólną cechą przyrostków przymiotnikowych i czasownikowych. Różny jest również inwentarz intermorfów, które występują w strukturze poszczególnych klas leksemów (np. intermorf *-iz-* występuje tylko w formacjach czasownikowych i w derywatach nawarstwionych na czasownikowe: *jon-iz-ow-ac || jon-iz-ac-ja, jon-iz-ac-yj-ny*). Mogą tu być jednak elementy wspólne (*król-ew-icz, król-ew-ski; wod-n-ik, wod-n-isty, na-wod-n-i-c*), zwłaszcza w formacjach derywowanych od podstaw obcego pochodzenia (*form-al-ny, form-al-iz-ac-ja, form-al-iz-ow-a-c*). Podobnie sytuacja wygląda w prefiksach: obok segmentów właściwych poszczególnym klasom leksemów

występują elementy wspólne bądź dla tematów nominalnych (np. *pra-*: *pra-dziad*, *pra-stary*), bądź dla tematów przymiotnikowych i czasownikowych (np. *u-*: *u-włosiony*, *u-wiecznić*) lub wspólne wszystkim grupom leksemów (są to wyłącznie prefiksy obcego pochodzenia: por. *transplantować*, *transport*, *transoceaniczny*).

4.1.1. Funkcjonalna klasyfikacja segmentów afiksalnych

Schemat funkcji, które mogą pełnić afiksy w strukturze wyrazu, przedstawia się następująco:

Funkcja **strukturalna** (+strukt) jest obligatoryjną funkcją wszystkich segmentów morfologicznych. Funkcja **syntaktyczna** (+syntakt) jest właściwa tylko sufiksom i polega na włączeniu podstawy do określonej części mowy i przypisaniu jej określonych właściwości morfologicznych (paradygmatu fleksyjnego), tj. na kategoryzacji podstawy. Nienacechowane pod względem funkcji syntaktycznej (-syntakt) są intermorfy oraz prefiksy. Funkcja syntaktyczna realizuje się głównie jako funkcja **transkategorialna** (+trans), która polega na przeniesieniu podstawy z jednej części mowy do drugiej. Z funkcją syntaktyczną, która nie jest transkategorialna (-trans), mamy do czynienia w wypadku sufiksów derywujących leksemu należące do tej samej klasy morfologicznej co podstawa (np. sufiksy derywujące przymiotniki odprzymiotnikowe) oraz przy adaptacji podstaw zapożyczonych. Funkcja **semantyczna** (+sem) polega na zmianie (modyfikacji) znaczenia leksemu podstawowego: przysługuje ona tylko części segmentów afiksalnych, towarzysząc funkcji strukturalnej.

4.1.2. Walencja segmentów morfologicznych

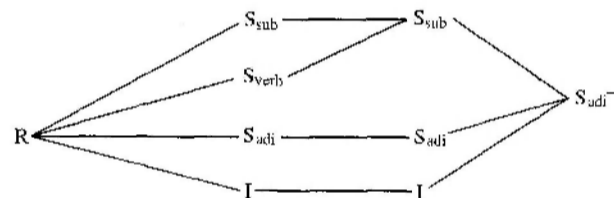
Segmenty morfologiczne występują nie w izolacji (nie jako morfemy swobodne), lecz w powiązaniu z innymi morfemami: rdzennymi lub afiksalnymi. Zdolność segmentu morfologicznego do łączenia się (wchodzenia w związki morfotaktyczne) z innymi segmentami morfologicznymi będziemy nazywać **morfotaktyczną walencją** (lub krócej: walencją) danego segmentu morfologicznego. Trzeba odróżnić walencję (łączliwość) lewostronną i prawostronną segmentu morfotaktycznego: walencję lewostronną danego segmentu określa zbiór wszystkich segmentów morfologicznych mogących w ciągu morfologicznym wystąpić w pozycji bezpośrednio poprzedzającej dany segment; walencję prawostronną określa zbiór segmentów morfologicznych mogących wystąpić w pozycji bezpośrednio po danym segmencie morfologicznym.

Powiemy, że pewien segment morfologiczny łączy się z określonym zbiorem segmentów morfologicznych, jeśli może być dodany (z lewej lub z prawej strony) do ciągu morfologicznego zakończonego /rozpoczynającego się na dowolny segment należący do tego zbioru. Segment morfologiczny przyłącza pewien zbiór segmentów morfologicznych, jeśli do ciągu zakończonego /rozpoczynającego się na dany segment morfologiczny może być dodany dowolny segment morfologiczny należący do wymienionego zbioru. Jest oczywiste, że segment sufiksalny łączy się z segmentami morfologicznymi wchodzącymi w jego lewostronną walencję, przyłącza zaś segmenty wchodzące w jego prawostronną walencję. Odwrotnie segment prefiksalny łączy się on z segmentami wchodzącymi w jego prawostronną walencję, przyłącza segmenty wchodzące w jego walencję lewostronną.

4.1.3. Sposoby przedstawiania struktur morfotaktycznych

Wewnętrzna struktura leksemów można przedstawić w zapisie symbolicznym, graficznym lub symboliczno-graficznym. Poniżej będziemy stosować zapisy symboliczne i symboliczno-graficzne. Zapisy te mogą mieć różny poziom abstrakcji – dany leksem może być przedstawiony jako ciąg konkretnych jednostek: *dom-ecz-ek-ø*, jako struktura: $R_{sub}S_{sub}S_{sub}Fl$ lub jako typ strukturalny: $R S_2 S_1 Fl$. Dla zaznaczenia hierarchii elementów wchodzących w tak przedstawioną strukturę stosuje się nawiasy; ciąg symboli P, R, S może być ustrukturalizowany następująco: $P[R]S-$, $P[RS]-$, $[PR]S-$ itd.

W podawanych niżej zapisach symboliczno-graficznych stosujemy grafy poziome (por. Horecký 1959, Kowalik 1977). W grafach tego typu segmentem centralnym jest rdzeń R, w prawo od niego rozmieszczone są sufiksy, w lewo – prefiksy: $P_1-P_2-R-S_3-S_2-S_1-$

4.2. BUDOWA MORFOLOGICZNA TEMATÓW RZECZOWNIKOWYCH

4.2.1. Paradygmatyka

Rzeczowniki cechuje bogactwo środków morfologicznych i rozległe możliwości ich wzajemnych kombinacji w strukturze tematu.

4.2.1.1. Sufiksy

W tematach rzeczownikowych można wydzielić blisko 180 prostych sufiksów. Są to a) sufiksy rodzime: *-stwo* (*państwo*), *-owa* (*synowa*), *-(e)c* (*bodziec*), *-ca* (*twórca*), *-ica* (*wilczyca*), *-an* (*siarczan*), *-izna* (*ojczyzna*), *-acz* (*wąsacz*), *-ciel* (*duciciel*), *-ęcie* (*utonięcie*), *-ość* (*łagodność*), *-in* (*Litwin*), *-nia* (*fleśnia*), *-enie*

(*myślenie*), *-anie* (*wyjadanie*), *-arz* (*tokarz*), *-(e)k* (*kotek*), *-ka* (*ścianka*), *-ko* (*kolanko*), *-ik* (*konik*), *-ak* (*cwaniak*), *-isko* (*ognisko*); b) sufiksy obce: *-izm* (*puryzm*), *-at* (*kapitanat*), *-ista* (*służbista*), *-ent* (*dyrygent*), *-or* (*agresor*), *-er* (*kontroler*), *-ja* (*agrafia*), *-jo* (*studio*), *-jum* (*studium*). Pozostałe to sufiksy nieproduktywne, np. rodzime *-oba* (*choroba*), *-da* (*prawda*), *-al* (*góral*), *-ęga* (*mordęga*), *-icha* (*Cyganicha*), *-acha* (*równiacha*), *-aj* (*urodzaj*), oraz obce: *-id* (*ozonid*), *-ando* (*dyktando*), *-et* (*tercet*), *-ans* (*kwadrans*), *-era* (*tabakiera*) i in.

Ze względu na funkcję pełnioną w strukturze rzeczownika sufiksy można podzielić na sufiksy o funkcji tylko strukturalnej (np. *-enie*, *-anie*, *-cie*) i sufiksy o funkcji semantycznej. Te ostatnie mogą być wyspecjalizowane w pełnieniu określonej funkcji znaczeniowej, przy czym może chodzić o różny stopień tej specjalizacji, np. sufiksy ekspresywne: *-uła*, *-ala*, *-ara*, *-uś*, *-unia*, *-unio*, *-ulo* – *gadula*, *krzykała*, *plotkara*, *synuś*, *babunia*, *dziadunio*, *tatulo*, sufiksy tworzące nazwy wykonawców czynności: *-ciel*, *-ca* – *dręczyciel*, *dawca*, nazwy nosicieli cech: *-as* – *brudas*, nazwy mieszkańców: *-in* – *Rusin*, nazwy żeńskie: *-owa*, *-yni*, *-essa* – *synowa*, *mistrzyni*, *stewardessa*, abstrakta: *-ość*, *-oć*, *-da* – *miłość*, *dobroć*, *prawda*, nazwy narzędzi: *-dło* – *szydło*, nazwy miejsc: *-ynia* – *pustynia*. Mogą to być jednak sufiksy wielofunkcyjne, por. dla sufiksu *-ek* takie przykłady: *listek*, *głupek*, *chlorek*, *złepk*, *napiętek*, *świętek*; dla sufiksu *-ik*: *konik*, *akademik*, *budzik*, *licznik*; dla sufiksu *-ka*: *kolacyjka*, *kusicielka*, *słomka*, *pomyłka*, *orka*, *tetka*.

WALENCJA

Lewostronna walencja przyrostków rzeczownikowych przedstawia się następująco: formacje *odr z e c z o w n i k o w e*, najliczniejsze, tworzone są za pomocą około 80% ogółu afiksów rzeczownikowych, z których ponad połowa łączy się tylko bezpośrednio z rdzeniem. Są to głównie segmenty o niskiej produktywności, tak rodzime (np. *-iwo*: *szkliwo*, *-aw*: *rękaw*, *-na*: *panna*, w tym też ekspresywne: *-osia*: *kumosia*, *-aś*: *rogas*, *-yga*: *dziadyga*), jak i obce (np. *-em*: *morfem*, *-ida*: *oceanida*, *-oza*: *chloroza*, *-ing*: *jachting*). Pozostałe sufiksy rzeczownikowe mają zdolność występowania zarówno po rdzeniu, jak i po podstawach zawierających sufiksy. Najszersza walencja cechuje sufiks *-ka*. Może go poprzedzać około 50 segmentów morfologicznych: afiksów tworzących rzeczowniki żeńskie (*chor-ób-ka*, *kląt-ew-ka*, *piech-ot-ka*, *bab-un-ka*, *święt-yni-ka* itd.) oraz afiksów tworzących rzeczowniki męskie osobowe (*stud-ent-ka*, *renc-ist-ka*, *blond-yn-ka*, *gór-al-ka*, *ryb-acz-ka* itp.). O połowę mniejsze pole łączliwości posiadają sufiksy *-(e)k*, *-isko*, *-arz*, *-stwo*. Sufiks *-(e)k* łączy się tylko z podstawami rodzaju męskiego (*ręk-aw-ek*, *garb-us-ek*, *such-ar-ek*, *buzi-acz-ek*, *spi-osz-ek*). Sufiks *-stwo* występuje po podstawach rodzaju męskiego i żeńskiego, ale osobowych (*malkont-enc-(s)two*, *asekur-anc-(s)two*, *pani-en-stwo*, *gad-ul-stwo*). Sufiks *-isko* łączy się z podstawami rodzaju męskiego i żeńskiego, tak osobowymi, jak i nieosobowymi (*pan-icz-yisko*, *akt-orz-yisko*, *dziw-acz-yisko* || *ręk-aw-yisko*, *pal-usz-yisko*, *kapi-el-yisko*). Sufiks *-arz* łączy się z podstawami wszystkich trzech rodzajów, ale nieosobowymi (*wróż-bi-arz*, *rob-oci-arz*, *san-k-arz*).

Pole łączliwości ograniczone do kilkunastu afiksów ma rodzimy sufiks *-owa* oraz zapożyczony *-ista*. Sufiks *-owa* najczęściej pojawia się po osobowych podstawach rodzaju męskiego (*ambasad-or-owa*, *kup-c-owa*, choć również *środ-k-owa*, *ogn-isk-owa*). Sufiks *-ista* łączy się głównie z podstawami zapożyczonymi (*legi-on-ista*, *propag-andz-ista*, choć *śluz-b-ista*). Mniej więcej po dziesięć sufiksów może poprzedzać sufiksy *-ko*, *-ik*, *-ak*, *-ica*, *-izm*. Sufiks *-ko* występuje po podstawach rodzaju nijakiego (*krzes-iw-ko*, *marz-on-ko*, *mieszkan-ko*, *kół-ecz-ko*); *-ik* występuje po podstawach rodzaju męskiego (*Franc-uz-ik*, *rog-al-ik*, choć *my-dl-ik*). Sufiks *-izm* łączy się z segmentami obcego pochodzenia (*hus-yt-yzm*, *morf-in-izm*, *dekad-ent-yzm* itp.).

Większość pozostałych sufiksów rzeczownikowych pozostaje w stałych związkach morfologicznych lub ma wąskie pole łączliwości. Są to jednak marginalne typy derywacyjne.

Z podstawami werbalnymi łączy się stosunkowo niewielka grupa afiksów rzeczownikowych, oprócz *-anie*, *-enie*, *-cie* także: *-ca*: *obronca*, *-ciel*: *stworzyciel*, *-arz*: *pisarz*, *-ata*: *jąkała*, *-us*: *lizus*, *-dło*: *mydło*, *-ak*: *czERPak*, *-acz*: *siekacz*, *-isko*: *łowisko* itp. Elementami bezpośrednio występującymi przed tymi afiksami są najczęściej rdzenie czasownikowe, rzadziej afiksy: *-ow-* (*kierowca*, *ładowisko*, *ładowacz*, *ładownia*, *przybudówka*), *-iw-* (*opryskiwacz*), *-w-* (*rozpruwacz*). Por. prawostronna walencja $S_{\text{ad}1}$, s. 616.

Dużą aktywność wykazują sufiksy rzeczownikowe w łączeniu się z podstawami przymiotnikowymi, a to zarówno z rdzeniem (*szar-ość*, *blog-ość*), jak i z podstawami rozbudowanymi sufiksalnie. Nie łączy się tylko z przymiotnikami zawierającymi w wygłosie sufiksy ekspresywne (*-uni*, *-usi*), sufiks *-ki* oraz dzierżawczy *-in*. Niemal nieograniczoną łączliwość z podstawami przymiotnikowymi wykazuje sufiks *-ość*. Segment *-ka* łączy się z sufiksami derywującymi przymiotniki odczasownikowe (*-any*, *-ony*, *-ty*, *-ły*: *mieszanka*, *mielonka*, *bitka*, *zgnitka*) i odrzeczownikowe (*-any*, *-owy*: *śtomianka*, *grochówka*). Sufiks *-ina* wykazuje łączliwość głównie z *-any* (*mieszanina*). Sufiks *-izna* łączy się z najaktywniejszymi sufiksami adiektywnymi: *-owy* (*ojcowizna*), *-ski* (*pańszczyzna*), rzadziej z *-ly*, *-ony*, *-awy*, *-aty* (*zgnilizna*, *opalenizna*, *koślawizna*, *rogacizna*), tzn. łączy się z tymi sufiksami przymiotnikowymi, które nie występują w powiązaniu z *-ka* oraz *-ina* (choć możliwe są tu wyjątki: *zgnilizna* – *zgnitka*, *opalenizna* – *plecionka*). Pozostałe sufiksy rzeczownikowe tylko sporadycznie łączą się z podstawami przymiotnikowymi (*-oc*: *dobroc*, *-ota*: *glupota*, *-(e)c*: *malec*, *-ak*: *trzeciak*, *-och*: *tuścioch*, *-(e)k*: *głupek*, *-as*: *grubas*, *-osz*: *chudosz*, *-uch*: *prościuch*, *-us*: *obdartus*, *-usz*: *cienkusz*). Por. prawostronna walencja $S_{\text{ad}1}$, s. 608.

Z podstawami liczebnikowymi łączy się głównie sufiks *-ka* (*piątka*, *setka*).

Podstawy związane oraz izolowane wydzielane są głównie w formacjach obcego pochodzenia: *stew-ard* (por. *komun-ard*), *jump-ing* (por. *jacht-ing*), *hipn-oza* (por. *chlor-oza*), *dylet-ant* (por. *praktyk-ant*), *dekad-ent* (por. *asyst-ent*) itp.

W **prawostronnej walencji** sufiksów rzeczownikowych ciekawe ustalenia dotyczą jedynie ich łączliwości z afiksem rzeczownikowym i czasownikowym.

Dla powiązań z afiksami rzeczownikowymi moc zachowują spostrzeżenia dotyczące ich lewostronnej łączliwości (por. s. 597).

Możliwość przyłączania prostych sufiksów czasownikowych, tzn. możliwość wystąpienia w funkcji ostatniego składnika podstawy czasownika odrzeczownikowego, potwierdza około 20% sufiksów rzeczownikowych, np. *-ka* (*paczkować, gorączkować*), *-(e)k* (*prądkować, proszkować*), *-ko* (*szydełkować, oczkować*), *-ik* (*bieżnikować, karbikować*), *-ość* (*wartościować*), *-ica* (*bielicować, różnicować*). Spośród produktywnych sufiksów rodzimych brak tej łączliwości wykazują sufiksy tworzące deverbativa typu *-anie, -enie, -cie*, sufiksy derywujące rzeczowniki nacechowane pod względem personalności (*-ciel*) oraz sufiksy tworzące rzeczowniki ekspresywne. Zdolność przyłączania sufiksów czasownikowych przez podstawy zawierające w wygłosie sufiksy zapożyczone potwierdzona jest zwykle pojedynczymi przykładami. Sufiksy zapożyczone przyłączają głównie sufiks *-ow-* (*bomb-ard-ow-a-ć, cenz-ur-ow-a-ć, ambasad-or-ow-a-ć, kemp-ing-ow-a-ć*). Sufiks *-ow-* jest przyłączany przez większość (około 60%) tych sufiksów rzeczownikowych, które mogą wystąpić w wygłosie podstaw czasowników desubstantywnych. Liczniejsze formacje są jedynie od podstaw z sufiksami *-(e)k, -ka, -ik* (por. wyżej). Kilkanaście segmentów rzeczownikowych przyłącza sufiksy *-i-* oraz *-a-* (*my-dl-i-ć, spraw-dz-i-c, wynat-urz-y-ć, dziw-acz-y-ć, świad-cz-y-ć, namy-dl-a-ć, spraw-dz-a-ć, wynat-urz-a-ć, wyswiad-cz-a-ć* itd.). Są to jednak krótkie serie derywatów. Trzy segmenty czasownikowe mogą być przyłączane przez rzeczownikowy sufiks *-ik* (*pośredn-icz-y-ć, scyn-icz-e-ć, karb-ik-ow-a-ć*), dwa mogą wystąpić po afiksach rzeczownikowych *-da, -ica, -ka, -ak* (*-i-, -ow-*: *spraw-dz-i-ć, krzyw-d-ow-a-c, nian-cz-y-ć, mat-k-ow-a-ć; wtajemn-icz-y-ć, drobn-ic-ow-a-ć; -i-, -e-*: *dziw-acz-y-ć, dziw-acz-e-ć*). Pozostałe połączenia są stałe, stanowią peryferie systemu derywacyjnego.

Możliwość przyłączania czasownikowych ciągów sufiksalnych rozbudowanych przez intermorfy wykazują tylko niektóre afiksy obcego pochodzenia, głównie sufiks *-ja*. Mogą po nim wystąpić intermorfy *-on-* (*kolekcj-on-ow-a-ć*) oraz *-al-* (*materi-al-iz-ow-a-ć*). Por. lewostronna walencja \bar{S}_{\dots} , s. 615.

Przymiotniki od podstaw rzeczownikowych tworzy się niemal bez ograniczeń. Ograniczony jest jednak zestaw afiksów adiektywnych, mogących się łączyć z podstawami rzeczownikowymi derywowanymi sufiksalnie. Są to afiksy ogólnorelacyjne (*-owy, -ny, -any, -ski*) oraz sufiks o funkcji podmiotowo-dzierżawczej (*-in*). Najczęściej po sufiksach rzeczownikowych występują przymiotnikowe afiksy *-owy* i *-ski*. Sufiks *-owy* może się łączyć niemal ze wszystkimi sufiksami rzeczownikowymi z wyjątkiem afiksów derywujących rzeczowniki osobowe (w tym ekspresywne). Rzeczowniki mające w wygłosie segmenty nacechowane pod względem personalności przyłączają sufiks *-ski* (*cenz-or-ski, lek-ar-ski, fałsz-er-ski* itp.). W takich kontekstach morfologicznych nie jest możliwy sufiks *-ny*, który może być przyłączany przez podstawy rzeczownikowe zawierające kilkanaście innych afiksów, najczęściej jednak zapożyczony *-ja* (*koroz-yj-ny, habilitac-yj-ny, strukturalizac-yj-ny*). Sufiksy derywujące rzeczowniki będące nazwami pomieszczeń, zwłaszcza *-nia*, przyłą-

czają przymiotnikowy segment *-any* (*kawi-arni-any*, *kwiaci-arni-any*, *porad-ni-any* itd.). Konteksty, w jakich pojawia się sufiks *-owy*, z małymi wyjątkami pokrywają się z kontekstami, w których występują także sufiksy *-ski*, *-any*, *-ny*. Natomiast te ostatnie różnią się między sobą zestawem afiksów, przez które są przyłączane.

Sufiksy rzeczownikowe tworzące osobowe nazwy żeńskie (najczęściej spieszczenia lub nazwy pokrewieństwa) przyłączają zwykle przymiotnikowy segment *-in* (*bab-c-in*, *bab-un-in*, *bab-cz-yn*). Por. lewostronna walencja S_{adi} , s. 607.

Wiele sufiksów rzeczownikowych wykazuje znaczną aktywność w przyłączaniu adiektywnych ciągów sufiksalnych zawierających w nagłosie intermorfy. Występuje tu głównie intermorf *-ow-*. W połączeniu *-ow-aty* intermorf ten występuje przeważnie po sufiksie *-ka* (*lal-k-ow-aty*), natomiast jako składnik ciągu sufiksального *-ow-ski* intermorf *-ow-* występuje po sufiksach derywujących nazwy osób (*naz-ist-ow-ski*, *liz-us-ow-ski*, *smak-osz-ow-ski*, *ucz-ni-ow-ski*, *włócz-eg-ow-ski* i in.).

4.2.1.2. Intermorfy

(1) Klasyfikacja intermorfów rzeczownikowych

W strukturze rzeczownika mogą wystąpić ciągi sufiksalne zawierające maksymalnie cztery intermorfy, a więc ciągi typu R I₄ I₃ I₂ I₁ S- (np. *racj-on-al-iz-ac-ja*, *norm-at-yw-iz-ac-ja*, *pur-yt-an-iz-ac-ja*).

W pozycji pierwszego intermorfu (I₁) pojawia się ponad sześćdziesiąt segmentów, np. *-ow-* (*wież-owi-ec*), *-on-* (*misj-on-arz*), *-usz-* (*kłoc-usz-ek*), *-cz-* (*Chin-cz-yk*), *-al-* (*form-al-ista*), *-ar-* (*wiert-ar-ka*); w tym tylko kilkanaście segmentów wchodzących w regularne, względnie licznie reprezentowane modele słowotwórcze.

Większość intermorfów wydzielanych w pozycjach I₂-I₄ to jednostki, które występują również w pozycji I₁ (por. *susz-ar-ka* : *susz-ar-n-ik* : *wylęg-ar-n-ic-(s)two*; *rewolucj-on-ista* : *nacj-on-al-ista* : *pol-on-iz-ac-ja* : *nacj-on-al-iz-ac-ja*).

Sporadycznie tylko w dalszych pozycjach intermorficznych mogą występować segmenty nie wydzielane w pozycji I₁ (por. *skap-ir-a-dło*, *maci-erz-yn-słwo*). Wyjątkowe są też sytuacje, gdy intermorf występujący w dalszych pozycjach intermorficznych cechuje większa produktywność niż w pozycji I₁ (por. produktywność typu *wulkan-iz-at* || *ekran-iz-ac-ja*).

(2) Intermorfy wydzielane w pozycji I₁

Wydzielane w tej pozycji segmenty intermorficzne różnią się między sobą stopniem produktywności. Część segmentów tworzy regularne modele wyrazów potwierdzone licznymi przykładami, jak np. *-ow-* (*-owiec*: *wież-owi-ec*, *-ówka*: *kartk-ów-ka*, *-owisko*: *wid-ow-isko*, *-ownia*: *lokomotyw-ow-nia*), *-on-* (*-onarz*: *misj-on-arz*, *-onista*: *iluzj-on-ista*), *-cz-* (*-czyk*: *belweder-cz-yk*), *-ar-* (*-arka*: *wiąz-ar-ka*), *-al-* (*-alista*: *form-al-ista*). Liczne jednak są intermorfy właściwe paru wyrazom (np. *-i-*: *piśm-i-dło*, *-ut-*: *becz-ut-ka*, *-el-*: *chudzi-el-ec*, *-at-*: *elimin-at-ka*, *-ast-*: *pierwi-ast-ek*) lub wręcz izolowanym przykładom (np. *-an-*: *Afryk-an-er*, *-am-*: *akompani-am-ent*, *-u-*: *rezerw-u-ar*, *-r-*: *dąb-r-owa*).

Intermorfy pełniące funkcję semantyczną są nieliczne; większą grupę stanowią tu intermorfy o znaczeniu ekspresywnym: *-ut-*, *-eni-*, *-osz-*, *-asz-* (por. *szelm-ut-ka*, *babul-en-ka*, *święt-osz-ek*, *wuj-asz-ek*). Znaczenie agentywne właściwe jest intermorfowi *-ar-* oraz *-acz-* (*palmi-ar-nia*, *owoc-ar-stwo*, *wykał-acz-ka*). Pozostałe intermorfy pełnią funkcję strukturalną: umożliwiają łączenie się jednostek, które nie mogą ze sobą sąsiadować ze względów fonologicznych (po podstawach czasownikowych o wygłosie samogłoskowym występują intermorfy o postaci pojedynczej spółgłoski, np. *-t-*: *gni-t-ka*, *-j-*: *my-j-ka*, *-t-*: *tru-t-ka*, *-l-*: *opi-l-stwo*, *-w-*: *ssa-w-ka*) czy morfotaktycznych (por. tworzone za pomocą produktywnego w derywacji rzeczowników odprzymiotnikowych sufiksu *-ość*, formacje odczasownikowe: *uczęszcz-al-n-ość*, *umier-al-n-ość*, *zachorow-al-n-ość*, *zglasz-al-n-ość*), zapobiegają alternacjom na styku segmentów (np. *lot-n-isko*) lub po prostu zwiększają formalną opozycję między podstawą i derywatem (por. *budd-ym* i *budd-a-izm*, *taylor-ym*, ale *epikur-e-izm*, *grub-as*, ale *glup-t-as* itp.).

Około 2/3 segmentów wydzielanych w pozycji I₁ właściwe jest strukturze rzeczowników odrzeczownikowych, ale tylko *-et-*, *-at-*, *-cz-* charakteryzują się większą częstością występowania. Połowa z nich wydzielana jest wyłącznie w tematach obcego pochodzenia (np. *humor-és-ka*, *proz-a-izm*, *charakter-yst-yka*). W połączeniu z podstawą czasownikową mogą np. wystąpić *-ow-* (*wykład-ow-ca*), *-aw-* (*lat-awi-ec*), *-t-* (*pas-t-erz*), *-un-* (*werb-un-ek*), *-an-* (*mieszk-an-ka*), *-acz-* (*pad-acz-ka*), *-usz-* (*pogad-usz-ka*). Rzeczowniki odprzymiotnikowe z intermorfami są rzadkie. Większość należy do słownictwa ekspresywnego. Wyłącznie po podstawach przymiotnikowych występuje segment *-osz-* (*święt-osz-ek*). Pozostałe intermorfy występujące w rzeczownikach odprzymiotnikowych łączą się również z podstawami innego typu, np. *-t-* (*glup-t-as*), *-usz-* (*czarn-usz-ka*), *-ar-* (*zieleni-ar-ka*), *-el-* (*pust-el-nia*).

Po innych typach podstaw, liczebnikowej (*trój-ni-ak*), przysłówkowej (*darem-szcz-yzna*) czy zaimkowej (*wszystk-o-izm*), intermorfy pojawiają się wyjątkowo.

Ze względu na **prawostronną łączliwość** intermorfy dzielą się na trzy grupy: a) segmenty przyłączające sufiksy rodzime (połowa intermorfów wydzielanych w tej pozycji), b) intermorfy przyłączające sufiksy obce (ok. 1/4 jednostek), c) intermorfy przyłączające tak sufiksy rodzime, jak i zapożyczone. Sufiksy obcego pochodzenia przyłączane są: 1) przez intermorfy samogłoskowe (z wyjątkiem *-i-*), 2) intermorfy o budowie VCC (z wyjątkiem *-ast-*), 3) intermorfy o budowie VC, gdzie C jest spółgłoską przedniojęzykową dźwięczną (np. *-od-*, *-ad-*), 4) segmenty: *-iw-*, *-or-*, *-il-*, *-icz-*. Zdolność przyłączania sufiksów rodzimych i obcych przysługuje segmentom zawierającym w wygłosie spółgłoski półotwarte przedniojęzykowe (oprócz *ł*), półsamogłoskę oraz *t* (np. *-al-*, *-ar-*, *-on-*, *-at-*).

Połowa segmentów przybiera tylko jeden lub dwa segmenty.

Najszersza walencja prawostronna cechuje intermorf *-t-* (*ego-t-ym*, *bi-t-wa*, *improduk-t-yw*, *bio-t-yt*, *ego-t-ysta*, *bio-t-yna*, *obżar-t-us*, *glup-t-as*, *induk-t-or*, *chłop-t-yś*, *chłop-t-aś*, *gię-t-arz*, *da-t-ek*, *bi-t-ka*, *antybio-t-yk*, *makrobio-t-yka*, *glup-t-ak*, *pas-t-uch*, *tru-c-izna*). Odnacza się on jednak niską produktywnością.

Szeroką walencję przy jednoczesnej produktywności ma np. intermorf *-ow-* (*kres-ow-izm*, *doż-o(w)-stwo*, *lord-ów-na*, *wierzch-ow-ina*, *ojc-ow-izna*, *wież-owi-ec*, *wyklad-ow-ca*, *targ-ow-ica*, *gap-ow-icz*, *cement-ow-nia*, *miejsc-ów-ka*, *kres-owi-ak*, *grzyb-ow-isko*).

Sufiksami przyłączanymi przez większość rodzimych intermorfów są sufiksy *-ek*, *-ka*, *-ko*, natomiast intermorfy obce najczęściej przyłączają sufiks *-ja*.

(3) Intermorfy wydzielane w pozycji I₂

Również rzeczownikowy ciąg sufiksalny zawierający dwa intermorfy wydzielany jest głównie w strukturach odczasownikowych i odrzeczownikowych. Po podstawach czasownikowych występują np. *-j-* (*ży-j-ątko*), *-t-* (*tru-c-iciel*), *-ar-* (*susz-ar-nik*), *-al-* (*oczyszcz-al-nik*), *-el-* (*czyt-el-nik*). Po podstawach rzeczownikowych możliwe są np. *-ew-* (*król-ewi-ątko*), *-iz-* (*typ-iz-acja*), *-on-* (*emocj-on-alista*), *-al-* (*chór-al-istyka*), *-ar-* (*syllab-ar-iusz*), *-u-* (*akcent-u-acja*).

Po podstawach przymiotnikowych, wyjątkowych w tego typu strukturach, występuje *-ic-* (*now-ic-jusz*), *-ir-* (*skap-ir-adło*).

Największą frekwencją odznacza się obcy segment *-iz-* (*ekran-iz-acja*). Z rodzimych najliczniej reprezentowane są rzeczowniki zawierające intermorf *-ow-* (*czas-ow-nik*). Blisko połowa segmentów jest ograniczona do pojedynczych wyrazów.

W charakterze elementu zamykającego ciąg sufiksalny z dwoma intermorfami występuje 26 sufiksów rzeczownikowych. Prawie połowa to sufiksy zapożyczone. Najwięcej ciągów tworzą intermorfy I₂ w powiązaniu z sufiksem *-ja* (np. *akcentuacja*, *aktualia*, *dewocjonalia*, *audiencja*, *penitencjaria*). Z rodzimych aktywnością dorównuje mu sufiks *-ik* (*czytelnik*, *Kongijczyk*, *zwolennik* itp.).

(4) Intermorfy wydzielane w pozycji I₃

Cechuje te segmenty niewielka aktywność morfologiczna. Pojawiają się zwykle w rzeczownikach zawierających rodzimy ciąg sufiksalny *-nictwo* (*mieszk-al-nictwo*, *koks-ow-nictwo*, *pol-ar-nictwo*) oraz zapożyczony *-izacja* (por. np. *akt-yw-izacja*, *nark-ot-yzacja*, *fon-et-yzacja*, *system-at-yzacja*, *urb-an-izacja*, *herb-or-yzacja*, *ok-ul-izacja*, *maksym-al-izacja*, *proz-a-izacja*). Większość z tych segmentów występuje w stałych związkach morfologicznych (np. *europ-e-izacja*, *fon-et-yzacja*, *czyt-el-nictwo*). Jedynie segmenty *-al-*, *-ar-*, *-ow-* występujące w pozycji I₃ mają nieco mniej ograniczoną walencję lewostronną. Segmenty *-al-*, *-ar-* pojawiają się głównie po podstawach werbalnych (*oziębi-al-nictwo*, *skręc-al-nictwo*, *kwasz-ar-nictwo*, *wylęg-ar-nictwo*, ale też *kaszar-nictwo*). Podstawy niewerbalne są obcego pochodzenia (*muze-al-nictwo*, *maksym-al-izacja*, *popul-ar-yzacja*). Intermorf *-ow-* związany jest z rodzimymi podstawami rzeczownikowymi (por. np. *wczas-ow-nictwo* i już cytowane *koks-ow-nictwo*, *sad-ow-nictwo*).

(5) Intermorfy wydzielane w pozycji I₄

Wystąpienie w ciągu sufiksальnym czterech intermorfów możliwe jest niemal wyłącznie w rzeczownikach zakończonych na *-izacja*. Do wyjątków należą

ciągi reprezentowane np. przez rzeczowniki *racj-on-alizator*, *wulg-ar-ystwo*. Segmentem bezpośrednio następującym po I₄ jest *-al-* (*racj-on-alizacja*, *gen-er-alizacja*, *kler-yk-alizacja*, *akt-u-alizacja*), rzadziej segmenty *-iw-* (*norm-at-ywizacja*), *-ar-* (*nukl-e-aryzacja*), *-an-* (*pur-yl-anizacja*). Ciągi zawierające I₄ łączą się tylko z podstawami obcymi; zwykle są to podstawy związane, rzadko rzeczownikowe.

2.1.3. Prefiksy

W morfotaktyce jako prefiksy traktowane są też przyimki zawarte w podstawach słowotwórczych będących wyrażeniami przyimkowymi: *pod brodą – podbródek*.

W systemie rzeczownikowym funkcjonuje ponad 70 prefiksów. Są to prefiksy rodzime (ok. 1/3, np. *bez-*, *do-*, *pra-*, *wy-*, *za-*: *bezcel*, *dozywocie*, *pradziad*, *wybrzeże*, *zaplecze*) i prefiksy obcego pochodzenia (np. *a-*, *anty-*, *kon-*, *kontr-*, *ultra-*: *atyp*, *antygen*, *kontekst*, *kontrakt*, *ultradźwięk* i in.).

Prefiksy wykazują znaczne zróżnicowanie pod względem częstości występowania w strukturach rzeczownikowych. Wśród prefiksów rodzimych najmniej liczne są formacje z takimi morfemami, jak *o-*, *ob-*, *roz-*, *wy-* (*odrzwia*, *obmurze*, *rozdroże*, *wybrzeże*). Największą produktywnością odznaczają się prefiksy rodzime formalnie i funkcjonalnie równe przyimkom. Do najczęstszych prefiksów obcego pochodzenia należą: *de-*, *re-*, *kon-*, *pro-*, *anty-*, *eks-*, *pre-* (*deformacja*, *rewaloryzacja*, *kontekst*, *prolog*, *antytalent*, *eksmąż*, *prefiks*); rzadko, zwykle w pojedynczych wyrazach, występują: *e-*, *ekto-*, *infra-*, *ir-*, *ko-*, *kom-*, *post-*, *su-*, *sur-* (*emigracja*, *ektoderma*, *infrastruktura*, *irracjonalizm*, *koprodukcja*, *kompresja*, *postpozycja*, *sufiks*, *surrealizm*).

Prefiksy rodzime łączą się z podstawami rzeczownikowymi (*nadbagaż*, *przeciwjad*, *nablonek*, *poddasze*). Do wyjątków należą podstawy innego typu (np. przymiotnikowe – *nabiał*). Prefiksy obcego pochodzenia wydzielane są w formacjach zawierających podstawy rzeczownikowe (np. *amorfizm*, *antygen*, *intertyp*) lub podstawy związane (*adsorpcja – absorpcja*, *eksport – import*, *epilacja – depilacja* itd.). Prefiksy najczęściej łączą się bezpośrednio z rdzeniem (*a-grafia*, *arcy-kaplan*, *kon-tekst*, *przeciw-para*), rzadziej z ciągami zawierającymi prefiks. W tym ostatnim wypadku zwykle chodzi o zapożyczone wyrazy z dwoma prefiksami (*in-de-terminizm*, *dys-pro-porcja* itp.). Jedynie prefiksy *nie-*, *pod-*, *przeciw-* oraz obcy *re-* względnie swobodnie łączą się z podstawami zawierającymi prefiks (*pod-od-cinek*, *pod-po-kład*, *pod-roz-dział*, *pod-z-biornik*, *pod-pro-gram*, *pod-wy-miar* itd.).

Większość przedrostków otwiera jedno wolne miejsce z lewej strony dla określonego segmentu (*re-trans-misja*, *re-im-port*). Do wyjątków należą sytuacje, gdy prefiks może przylączyć kilka różnych morfemów (np. *-po-*: *między-po-kład*, *pod-po-kład*, *pra-po-czątek*, *przy-po-wiesć*).

W zasadzie brak związków między prefiksem a sufiksem formacji, w której on występuje. Daje się jednak zauważyć, że prefiksy obce pojawiają się w strukturach zawierających najczęściej sufiks *-ja*, natomiast rodzime występują w formacjach z sufiksem *-(e)* (*beztalencie*, *międzyrzecze*, *nabrzeże*, *przytorze*, *zarzecze*, *zбочe* itp.).

4.2.2. Syntagmatyka

Struktura rzeczownika jest zgodna z ogólną strukturą tematów nominalnych, tzn. może w nim wystąpić maksymalnie osiem segmentów, ciąg sufiksalny nie jest dłuższy od siedmiu jednostek, ciąg prefiksalny ograniczony jest do trzech segmentów, długość ciągu prefiksального jest odwrotnie proporcjonalna do długości ciągu sufiksального; wyjątkowo w derywatach dewerbalnych ciąg prefiksalny może być dłuższy od odpowiedniego sufiksального.

Rzeczownik realizuje 20 typów strukturalnych. Większość rzeczowników posiada strukturę nie dłuższą od ciągu czteroelementowego, tzn. oprócz rdzenia występuje ciąg sufiksalny złożony z trzech segmentów lub prefiks i ciąg sufiksalny nie dłuższy od dwóch segmentów. Po rozbudowanych podstawach występują zwykle sufiksy proste lub ciąg złożony z intermorfu i sufiksu prostego. Najbardziej rozbudowany system intermorfów jest przed sufiksem *-ka* (*pr-al-ka, becz-ut-ka, kraj-ar-ka, sosj-er-ka, świtezi-an-ka, figur-yn-ka, rog-at-ka, tru-t-ka, jad-acz-ka, pogad-usz-ka, ślizg-aw-ka, maciej-ów-ka, kanad-yj-ka* itd.). Zwykle jednak ciąg sufiksalny złożony z intermorfu i sufiksu *-ka* występuje bezpośrednio po podstawie (ciągi z dwoma intermorfami typu *sos-j-er-ka, puder-n-icz-ka* są wyjątkowe). Natomiast szerokiej lewostronnej walencji sufiksu *-ja* towarzyszy znaczna rozbudowa długości ciągów afiksalnych, w których *-ja* występuje (por. *kas-ac-ja, ozon-iz-ac-ja, fabul-ar-yz-ac-ja, bi-n-ar-yz-ac-ja; teatr-al-iz-ac-ja, instytucj-on-al-iz-ac-ja, kler-yk-al-iz-ac-ja, akt-u-al-iz-ac-ja; ameryk-an-iz-ac-ja, pur-yt-an-iz-ac-ja, chryst-i-an-iz-ac-ja* itp.).

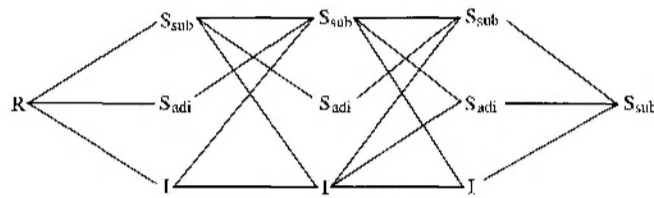
Ciągi sufiksalne złożone z segmentów tożsamych funkcjonalnie (tzn. ciągi złożone wyłącznie z sufiksów rzeczownikowych) nie przekraczają czterech jednostek. Możliwe są np. w rzeczownikach z sufiksami *-ka, -yni, -ica, -owa, -(e)k, -ik, -arz, -ak, -ant, -ista, -izm, -stwo, -isko* (*lal-ka, lal-ecz-ka, lal-k-ar-ka; san-ecz-k-arz; twór-cz-yni; Franc-uz-ica, kot-ecz-ek, stud-enc-ik* itd.). Zdecydowanie przeważają ciągi złożone z segmentów reprezentujących różne klasy afiksów. Udział segmentów poszczególnych klas: rzeczownikowych (S_{sub}), przymiotnikowych (S_{adj}), czasownikowych (S_{verb}), liczebnikowych (S_{num}) oraz intermorficznych (I) jest uzależniony od typu strukturalnego. W miarę rozbudowywania ciągu afiksального zmniejsza się stopień wykorzystania możliwości powiązań segmentów, jakie wynikają z systemu. Analogicznie odwrotnie proporcjonalna do stopnia skomplikowania struktury jest liczba segmentów morfologicznych, które ją realizują.

Np. w typie strukturalnym RS_2S_1 segment S_1 realizowany jest przez afiksy wszystkich klas, chociaż dominują tu struktury z S_2 realizowanym przez S_{sub} oraz I (*dot-ecz-ek, bram-k-arz; dach-ów-ka, form-al-ista*).

W typie strukturalnym $RS_3S_2S_1$ bezpośrednio po rdzeniu możliwe są afiksy wszystkich klas. Pewne ograniczenia występują w pozycji S_2 , mianowicie segmenty S_{verb} możliwe są tylko przed sufiksem *-anie*, wyjątkowo *-enie* (*u-żyt-k-ow-anie, u-szczel-in-owi-enie, u-pań-stw-owi-enie*), zaś segmenty S_{adj} pojawiają się najczęściej w rzeczownikach z sufiksem *-ość* (*form-al-n-ość, prac-ow-it-ość, żył-ow-at-ość* itp.). Typ strukturalny $RS_3S_2S_1$ może być realizo-

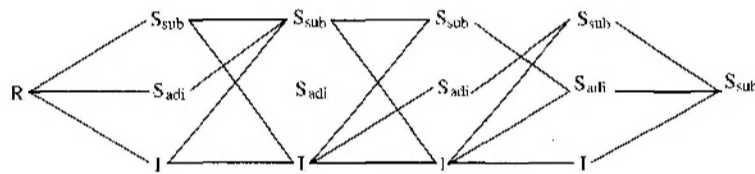
wany np. przez struktury: $RS_{sub}S_{sub}S_{sub}$ (*san-ecz-k-arz*), $RS_{adi}S_{sub}S_{sub}$ (*ciek-aw-ost-ka*), $RIS_{sub}S_{sub}$ (*rę-k-aw-icz-ka*), $RS_{num}S_{sub}S_{sub}$ (*tr-ój-ecz-ka*), $RS_{sub}S_{adi}S_{sub}$ (*wart-osci-ow-ość*), $RIS_{adi}S_{sub}$ (*form-al-n-ość*), $RS_{sub}S_{verb}S_{sub}$ (*czap-k-ow-anie*), $RIS_{verb}S_{sub}$ (*ekran-iz-ow-anie*), $RS_{sub}IS_{sub}$ (*wid-ok-ów-ka*), $RS_{adi}IS_{sub}$ (*śred-ni-ów-ka*), $RIIS_{sub}$ (*styl-iz-ac-ja*).

Ciągi sufiksalne zawierające powyżej trzech segmentów są kombinacją następujących afiksów: S_{sub} , S_{adi} oraz I . Graf struktur realizujących typ strukturalny $RS_4S_3S_2S_1$ przedstawia się następująco:

(np. $RS_{sub}S_{sub}S_{sub}S_{sub}$: *plot-k-ar-ecz-ka*; $\bar{R}\bar{S}_{adi}\bar{S}_{sub}\bar{S}_{sub}\bar{S}_{sub}$: *pleci-on-k-ar-ka*; $RIS_{sub}S_{sub}S_{sub}$: *pas-t-er-ecz-ka*; $RS_{sub}S_{adi}S_{sub}S_{sub}$: *cięż-ar-ów-ecz-ka*; $RS_{sub}IS_{sub}S_{sub}$: *pis-m-i-det-ko*; $RS_{sub}S_{sub}S_{adi}S_{sub}$: *mat-ost-k-ow-ość*).

Graf struktur realizujących typ strukturalny $RS_5S_4S_3S_2S_1$ ma postać

(np. $RS_{sub}IIIS_{sub}$: *nat-ur-al-iz-ac-ja*; $RS_{adi}S_{sub}S_{sub}S_{adi}S_{sub}$: *czu-t-ost-k-ow-ość*; $RIIS_{sub}S_{adi}S_{sub}$: *czas-ow-n-ik-ow-osc*).

Rzeczowniki reprezentujące typy strukturalne wielosegmentowe potwierdzone są przez nieliczne przykłady (np. typ strukturalny z ciągiem sufiksальnym sześciusegmentowym może być realizowany przez strukturę $RS_{sub}IIIS_{sub}$: *nac-j-on-al-iz-ac-ja*, *rac-j-on-al-iz-at-or*; $RS_{sub}IIIS_{sub}S_{sub}$: *pens-j-on-ar-i-usz-ka*). Stanowią one margines systemu derywacyjnego.

4.3. BUDOWA MORFOLOGICZNA TEMATÓW PRZYMIOTNIKOWYCH

4.3.1. Paradygmatyka

4.3.1.1. Sufiksy

Wszystkie proste przyrostki przymiotnikowe są segmentami rodzimymi. Są to: *-imy*, *-omy*, *-iwy*, *-awy₁*, *-awy₂*, *-owy*, *-ity*, *-aty*, *-isty*, *-asty*, *-in*, *-any₁*, *-any₂*, *-ony*, *-ny*, *-ly*, *-ry*, *-szy₁*, *-szy₂*, *-czy*, *-usi*, *-uni*, *-ni*, *-oki*, *-aki*, *-ki₁*, *-ki₂*, *-ski*. Produktywne są jedynie sufiksy *-aw₁-*, *-ow-*, *-is-*, *-ast-*, *-an₂-*, *-n-*, *-sz₁-*, *-sk-*, przy czym największą produktywnością odznaczają się przyrostki *-ow-*, *-n-*, następnie *-sk-*.

Rozróżnienia jednej reprezentacji fonologicznej na dwie jednostki morfologiczne dokonano ze względu na funkcjonalno-dystrybucyjne własności poszczególnych segmentów. Sufiks *-aw₁-* łączy się z podstawami przymiotnikowymi i pełni funkcję deminutywną; *-aw₂-* łączy się z podstawami różnymi od przymiotnikowych i nie pełni żadnej funkcji semantycznej. Sufiks *-an₁-* (sufiks imiesłowowy) pełni sekundarnie funkcję sufiksu przymiotnikowego, właściwa mu jest łączliwość z podstawami czasownikowymi; *-an₂-* łączy się z podstawami rzeczownikowymi, tworząc przymiotniki ogólnorelacyjne. Sufiks *-sz₁-* łączy się z podstawami przymiotnikowymi, pełni funkcję gradacyjną; *-sz₂-* derywuje przymiotniki odprzysłówkowe. Sufiks *-k₁-* derywuje przymiotniki odprzymiotnikowe, wykazując produktywność; *-k₂-* jest sufiksem nieproduktywnym, łączącym się z podstawami czasownikowymi i izolowanymi.

Funkcjonalna klasyfikacja przyrostków przymiotnikowych

Produktywne przyrostki przymiotnikowe tworzą następujące cztery klasy funkcjonalne:

- 1) przyrostki pełniące funkcję transkategorialną i semantyczną (*-in-*, *-aw₁-*, *-ist-*, *-ast-*),
- 2) sufiksy pełniące funkcję transkategorialną (tu należą wszystkie prymarne sufiksy derywujące przymiotniki od podstaw nieprzymiotnikowych, z wyjątkiem *-in-*, *-at-*, *-ast-*, np. *-ow-*: *biurowy*, *-n-*: *nocny*, *podwójny*, *-sk-*: *pański*, *-sz₂-*: *dzisiejszy*),
- 3) sufiksy pełniące tylko funkcję semantyczną (tj. sufiksy derywujące przymiotniki odprzymiotnikowe, oprócz *-k₁-*, np. *-uś-*: *malusi*, *-aw₁-*: *bladawy*, *-sz₁-*: *dalszy*),
- 4) sufiksy nie pełniące ani funkcji transkategorialnej, ani funkcji semantycznej (*-k₁-*: *miluski*, *maluski* oraz te sufiksy, które adaptują do polskiego systemu przymiotnikowego podstawy związane i izolowane, głównie obcego pochodzenia).

Sufiks *-k₁-* uznaje się za semantycznie pusty, ponieważ łącząc się z podstawami zawierającymi ekspresywne afiksy *-us-*, *-uś-*, nie wnosi do derywatu żadnej nowej wartości semantycznej, bowiem przymiotniki typu *milusi*, *miluni* są tożsame co do znaczenia z przymiotnikami takimi jak *miluski*, *milunki*. Znaczenie ekspresywne derywatu tkwi już w segmencie poprzedzającym sufiks *-k-*. Jego rolę można objaśnić następująco: powoduje on zmianę nieproduktywnego miękkotematowego typu słowotwórczego na bardziej produktywny typ twar-dotematowy.

Odmienne stanowisko, jeśli chodzi o wyodrębnienie różnych, choć równobrzmiących jednostek funkcyjnych, zajmuje M. Honowska (1979b), przeciwstawiając się również stawianiu ostrych granic między afiksami asemantycznymi i nacechowanymi semantycznie.

Funkcja semantyczna przyrostków przymiotnikowych realizuje się jako: a) funkcja dzierzawcza: podmiotowo-dzierzawcza (*matczyn*) i przedmiotowo-dzierzawcza (*garbaty*), b) funkcja porównawcza (*kulisty*), c) funkcja gradacyjna, która cechuje sufiksy tworzące intensiva (*bliższy*, *miluni*, *malusi*) i tzw. deminutiva przymiotnikowe (*bialawy*). Spośród prymarnie imiesłowowych sufiksów, pełniących funkcję formantów przymiotnikowych sekundarnie, za nacechowane semantycznie należy uznać *-an₁-*, *-on-*, *-t-* (*zesłany*, *zasuszony*, *darty*), nadające derywatom znaczenie bierne, oraz *-t-*, nadające przymiotnikom znaczenie rezultatywne (*zbiegły*).

WALENCJA

Ze względu na lewostronną łączliwość przyrostki przymiotnikowe można podzielić na następujące grupy:

1) sufiksy łączące się z podstawami rzeczownikowymi (*-aw₂*: *krwawy*, *-ow*: *domowy*, *-at*: *łaciaty*, *-ist*: *koscisty*, *-ast*: *łuszczasty*, *-in*: *ciocin*, *-an₂*: *szklany*, *-sk*: *damski*),

2) sufiksy łączące się z podstawami przymiotnikowymi (*-aw₁*: *bladawy*, *-szy₁*: *starszy*, *-uś*: *malusi*, *-uni*: *miluni*, *-k₁*: *maluski*),

3) sufiksy łączące się z podstawami czasownikowymi (*-t*: *bity*, *-an₁*: *badany*, *-on*: *rodzony*, *-t*: *zgniły*, *-cz*: *odżywczy*),

4) sufiks *-sz₂* łączący się z podstawami przysłówkowymi (*tutejszy*),

5) sufiks *-ak* łączący się z podstawami liczebnikowymi (*dwojaki*).

Specjalną pozycję zajmuje sufiks *-n*, który może się łączyć ze wszystkimi typami podstaw (*dzienny*, *ustawny*, *podłużny*, *daremny*, *dziesiętny*, *wzajemny*, *labilny*). Sufiks *-n* z równą aktywnością łączy się z podstawami czasownikowymi (*przechodni*) i rzeczownikowymi (*armatni*).

Najliczniejszą grupę stanowią sufiksy łączące się z podstawami *r z e c z o w - n i k o w y m i*. Najczęściej łączą się one bezpośrednio z rdzeniem (*stomi-any*, *świat-owy*); z podstawami rozbudowanymi w części sufiksальной łączą się tylko sufiksy ogólnorelacyjne (*-ow*-, *-n*-, *-an₂*-, *-sk*-) i sufiks o funkcji podmiotowo-dzierżawczej. Największą aktywność wykazuje sufiks *-ow*-, odznaczający się niemal nieograniczoną lewostronną walencją: łączy się tak z rdzeniem, jak i prawie ze wszystkimi możliwymi w polskim systemie derywacyjnym sufiksami rzeczownikowymi (np. *chor-ob-owy*, *licz-b-owy*, *ogn-isk-owy*, *kolor-yt-owy*, *defil-ad-owy*). Sufiks *-sk*- ma walencję nieco węższą, łączy się z rdzeniem oraz z ok. 20 sufiksami substancywnymi (*lech-ic-(s)ki*, *głagol-ic-(s)ki*, *cenz-or-ski* i in.). Sufiks *-n*- może się łączyć z podstawami zawierającymi kilkanaście różnych afiksów, szczególnie częsta jest łączliwość z sufiksem *-j*- (*koroz-yj-ny*, *habilitac-yj-ny*, *strukturalizac-yj-ny* itp.). Sufiks *-in*- łączy się z rzeczownikami osobowymi rdzennymi i słowotwórczo motywowanymi (*bab-us-in*, *bab-ć-in*, *bab-uni-in*, *bab-cz-yn*). Wyłącznie z rdzeniem łączą się sufiksy *-aw₂*-, *-ń*-, a także *-iw*-, *-ast*-, *-at*- (ich łączliwość z rzeczownikami derywowanymi sufiksalnie dokumentują izolowane przykłady). Brak łączliwości z podstawami rzeczownikowymi derywowanymi sufiksalnie wykazują: a) sufiksy nacechowane semantycznie o funkcji różnej od przedmiotowo-dzierżawczej oraz b) sufiksy nieproduktywne. Por. prawostronna walencja S_{sub} , s. 599.

Spośród sufiksów tworzących przymiotniki od przymiotnikowe łączliwość z niektórymi segmentami derywacyjnymi wykazują *-aw₁*-, *-sz₁*- oraz *-k₁*-. Pierwsze dwa łączą się z sufiksami nieekspresywnymi, tworzącymi przymiotniki odimienne (*star-sz-awy*, *kul-ist-awy*, *róż-ow-szy*), natomiast *-k₁*- występuje po segmentach ekspresywnych: obligatoryjnie po *-ut*-, *-en*- (*mal-ut-ki*, *mal-en-ki*) lub fakultatywnie po *-us*-, *-uni*- (*mal-us-ki*, *mal-uni-ki*). W grupie sufiksów derywujących przymiotniki od czasownikowe większość ma potwierdzoną łączliwość bezpośrednio z rdzeniem (*rodz-imy*, *wiad-omy*, *ku-ty*, *zbieg-ty*, *lep-ki*, *prosz-ony*). Jedynie *-an₁*- oraz *-cz*- mogą się łączyć również z podstawami zawierającymi w wygłosie afiksy (*użytk-ow-any*, *naśladow-czy*).

Sufiks *-sz₂*-, tworzący przymiotniki od przysłówków wyrażających relacje czasowe, łączy się tylko z rdzeniem.

Prawostronna walencja sufiksów przymiotnikowych kształtuje się następująco: zdolność przyłączania sufiksów przysłówkowych wykazują wszystkie sufiksy z wyjątkiem dzierzawczego *-in-* oraz *-sz_{1,2}-*. Rzeczowniki od przymiotników zawierających sufiksy tworzone są zaledwie przez kilka sufiksów, a to głównie przez *-ość*, *-izna*, *-ka*, *-ina*. Rzeczowniki z innymi wykładnikami są sporadyczne. Sufiksu *-ość* nie przyłączają tylko sufiksy ekspresywne. Sufiks *-izna* przyłączają najaktywniejsze sufiksy przymiotnikowe (*-ow-*: *ojc-ow-izna*, *-sk-*: *pan-szcz-yzna*, rzadziej *-t-*: *zgni-t-izna*, *-on-*: *opal-en-izna*, *-aw₂-*: *kośl-aw-izna*, *-at-*: *rog-ac-izna*). Rzeczownikowy sufiks *-ka* przyłączają sufiksy derywujące przymiotniki odczasownikowe, tj. *-an₁*, *-on-*, *-t-*, *-ł-*: *miesz-an-ka*, *miel-on-ka*, *bi-t-ka* 'bite mięso', *zgni-t-ka*. Sufiks *-an₁* ponadto wykazuje znaczną aktywność w przyłączaniu sufiksu *-ina* (*miesz-an-ina*, *siek-an-ina*). Por. lewostronna walencja S_{sub} , s. 597–598.

Spośród sufiksów czasownikowych po sufiksach przymiotnikowych może wystąpić *-e-* oraz *-i-* (*róż-owi-e-ć*, *wylet-n-i-ć się*). Brak zdolności tworzenia derywatów czasownikowych jest właściwy przymiotnikom, które nie tworzą przysłówków, tym, które nie przyłączają sufiksu *-ość*, oraz tym, które nie przyłączają sufiksu *-ka*. Por. lewostronna walencja S_{sub} , s. 615.

Przymiotniki odprzymiotnikowe to tylko ekspresywne i przymiotniki stopniowania bezwzględne. Możliwe są od czterech typów podstaw: od formacji z najaktywniejszymi sufiksami *-ow-*, *-n-* oraz od przymiotników ekspresywnych na *-uś-*, *-un* i k_1 . Po sufiksach *-ow-* i *-n-* mogą wystąpić jednocześnie *-aw₁* oraz *-uś-* (*róż-ow-awy*, *róż-owi-usi*, *mar-n-awy*, *mar-ni-usi*). Po segmentach ekspresywnych może wystąpić tylko k_1 (*drobni-us-ki*). Przymiotniki tworzone od innych typów sufiksalnych za pomocą sufiksów różnych od tu wymienionych są rzadkie (por. *ciek-aw-ski*, *ogrom-ni-asty*).

Intermorfy będące składnikami złożonych sufiksów przymiotnikowych przyłączają tylko przymiotniki z neutralnymi afiksami *-ow-*, *-n-* oraz ekspresywnym *-uś-* (*wol-ni-uś-ki*, *wol-ni-ut-ki*, *mal-usi-eń-ki*, *róż-owi-ut-ki*, wyjątkowo *rodz-oni-ut-ki*).

Brak zdolności tworzenia derywatów czasownikowych wyodrębnia przymiotniki odczasownikowe, dzierzawcze i ekspresywne o wygłosie na miękką spółgłoskę. Z tej grupy wydzielają się przymiotniki dzierzawcze i ekspresywne, które nie stanowią podstawy dla rzeczowników abstrakcyjnych na *-ość* i przysłówka z sufiksem *-e*. Z kolei od przymiotników dzierzawczych nie tworzy się zadnych derywatów.

4.3.1.2. Intermorfy

(1) Klasyfikacja intermorfów przymiotnikowych

W strukturze przymiotnika mogą wystąpić maksymalnie trzy intermorfy. W pozycji pierwszego intermorfu (I_1) pojawia się trzydzieści kilka jednostek, np. *-iw-*, *-ow-*, *-an-*, *-ar-*, *-al-*, *-icz-* (*defekt-yw-ny*, *syn-ow-ski*, *kub-an-ski*, *fabul-ar-ny*, *osiąg-al-ny*, *sylab-icz-ny*). W pozycji drugiego intermorfu (I_2) występuje dwadzieścia kilka segmentów, np. *-at-*, *-ist-*, *-on-*, *-or-*, *-ar-*, *-u-* (*astm-at-ycz-ny*, *medium-ist-ycz-ny*, *pretensj-on-al-ny*, *kurs-or-ycz-ny*, *sum-ar-ycz-*

-ny, *wiz-u-al-ny*). W pozycji trzeciego intermorfu (I₃) pojawiają się pojedyncze jednostki, np. *-ar-*, *-al-*, *-ic-*, *-t-* (*solid-ar-y-st-ycz-ny*, *neutr-al-ist-ycz-ny*, *organ-ic-y-st-ycz-ny*, *nomo-t-et-ycz-ny*).

(2) Intermorfy wydzielane w pozycji I₁

Stanowią one najliczniejszą grupę. Ze względu na **lewostronną walencję** wyróżnia się tu kilka klas jednostek:

1. Intermorfy występujące po podstawach rzeczownikowych (większość segmentów wydzielonych w tej pozycji), z których najproduktywniejsze to *-ow-*, *-an-*, *-ar-*, *-al-*, *-icz-* (por. wyżej); do rzadkich lub wręcz izolowanych należą: *-n-*, *-el-*, *-er-*, *-es-* (*blot-n-isty*, *śmiert-el-ny*, *brat-er-ski*, *ciel-es-ny*);

2. Intermorfy występujące po podstawach przymiotnikowych: częstsze *-eń-*, *-ut-*, *-uch-* (*mal-eń-ki*, *mal-ut-ki*, *mal-uch-ny*) oraz rzadkie *-as-* (*grub-as-ny*), *-ow-* (*smarkat-ow-aty*), *-k-* (*zielon-k-awy*);

3. Intermorfy występujące po podstawach czasownikowych: częstsze *-al-* (*osiąg-al-ny*), rzadkie *-el-*, *-l-*, *-t-*, *-eb-* (*czyt-el-ny*, *gni-l-ny*, *pi-t-ny*, *ćwicz-eb-ny*);

4. Po podstawach liczebnikowych może wystąpić tylko *-or-* (*jedn-or-aki*);

5. Po podstawach przysłówkowych regularnie występuje *-ej-* (*jutrz-ej-szy*); *-ecz-* jest izolowane (*tam-ecz-ny*);

6. Po podstawach związanych i izolowanych wydzielane są jednostki, dla których jest właściwa łączliwość z podstawami wyżej wymienionych grup (*-al-*: *unik-al-ny*, *-l-*: *wraż-l-ivy*, *-yj-*: *nord-yj-ski*, *-ocz-*: *przezr-ocz-ysty*, *-en-*: *damasc-en-ski*, *-ej-*: *eliz-ej-ski* itp.).

Intermorfy najczęściej pojawiają się bezpośrednio po rdzeniu. Jedynie niektóre mogą wystąpić po podstawach derywowanych sufiksalnie. Szczególną produktywność w tym względzie wykazuje segment *-ow-*, np. *ojcz-ym-ow-ski*, *fasz-y-st-ow-ski*, *liz-us-ow-ski*, *smak-osz-ow-ski*, *król-ew-icz-ow-ski*, *rab-usi-ow-ski*, *ucz-ni-ow-ski*, *łaz-ik-ow-ski*, *pętl-ic-ow-aty*, *szy-dł-ow-aty*, *smak-osz-ow-aty*. Z intermorfów wydzielanych w strukturach czasownikowych tylko segment *-al-* łączy się z podstawami derywowanymi sufiksalnie (*pozna-w-al-ny*, *zastęp-ow-al-ny*, *przewid-yw-al-ny*). Intermorfy występujące w przymiotnikach odprzymiotnikowych z równą aktywnością łączą się z podstawami równymi rdzeniowi i rozbudowanymi w części pordzennej.

Ze względu na **prawostronną walencję** intermorfy I₁ dzielą się na dwie grupy:

1. Intermorfy występujące w stałych związkach z określonym sufiksem przymiotnikowym (większość segmentów);

2. Intermorfy o walencji szerszej (po dwa sufiksy przylączają na przykład *-en-*, *-er-*, *-al-*, *-yj-*: *pis-mi-en-ny*, *miśni-eń-ski*; *filut-er-ny*, *brat-er-ski*; *osiąg-al-ny*, *guzdr-al-ski*, *ascens-yj-ny*, *kanad-yj-ski*, trzy sufiksy przylączają *-l-*: *gni-l-ny*, *chod-l-ivy*, *chuder-l-awy*, cztery zaś *-ow-*: *gust-ow-ny*, *ojc-ow-ski*, *jabłk-ow-ity*, *ciast-ow-aty*).

Wystąpienie intermorfów o większej frekwencji uwarunkowane jest najczęściej przez sufiks (*-ow-*, *-al-*). Intermorfy spółgłoskowe *-t-*, *-t-* implikowane są przez podstawy o wygłosie samogłoskowym. Również przez podstawę determinowane są intermorfy izolowane.

(3) Intermorfy wydzielane w pozycji I₂

Są to segmenty poprzedzające ciąg sufiksalny złożony z sufiksu prostego i jednego intermorfu. Stanowią grupę mniej liczną niż intermorfy z pozycji I₁. Wydzielane są zarówno w strukturach rodzimych, jak i obcych. Dominują intermorfy drugiego typu. Cechuje te jednostki również większa produktywność. Rodzime występują w ściśle określonych, pojedynczych ciągach sufiksalnych, np. {-ob-, -at-, -ot-} + liwy (*fras-ob-l-iwy*, *gad-at-l-iwy*, *częst-ot-l-iwy*), {-ot-, -k-} + owity (*piecz-ot-ow-ity*, *cał-k-ow-ity*; -k- występuje też w powiązaniu z sufiksem -owaty: *zielon-k-ow-aty*), {-n-, -t-} + ejszy (*teraż-ni-ej-szy*, *tam-t-ej-szy*). Elementy obcego pochodzenia mogą wystąpić także w różnych ciągach: {-on-} {-alny, -arny, -iczny} (*racj-on-alny*, *stacj-on-ar-ny*, *bent-on-icz-ny*), {-or-} {-alny, -iczny} (*temp-or-al-ny*, *kurs-or-ycz-ny*) itd.

Z lewej strony segmentów I₂ pojawia się zwykle podstawa równa rdzeniowi i tylko wystąpienie intermorfu -on- jest zdeterminowane przez podstawę zawierającą rzeczownikowy segment -j- (*pretens-j-on-al-ny*, *okaz-j-on-al-ny*, *emoc-j-on-al-ny*). W wyjątkowych wypadkach elementem poprzedzającym segmenty I₂ są intermorfy I₃.

(4) Intermorfy wydzielane w pozycji I₃

W tej pozycji wydzielane są pojedyncze segmenty w strukturach zawierających podstawy synchronicznie obce. Mają one charakter intermorfów rezydualnych.

4.3.1.3. Prefiksy

W systemie przymiotnikowym języka polskiego funkcjonuje kilkadziesiąt przedrostków. Są to: a) przedrostki rodzime, np. *bez-* (*bezodpływowy*), *do-* (*domięśniowy*), *na-* (*nazębny*), *nad-* (*nadbałtycki*), *naj-* (*najlepszy*), *od-* (*odmężowski*), *po-* (*pomaturalny*), *pod-* (*podbiegunowy*), *przeciw-* (*przeciwbólowy*), *przed-* (*przedpiastowski*), *przy₁-* (*przygruby*), *przy₂-* (*przykopalniany*), *za-* (*zaoceaniczny*) i in., b) przedrostki synchronicznie obce, np. *a-* (*atypowy*), *anty-* (*antyalkoholowy*), *de-* (*denominalny*), *eks-* (*eksterytorialny*), *ekstra-* (*ekstramocny*), *pan-* (*paneuropejski*), *pro-* (*profaszystowski*), *trans-* (*transoceaniczny*), *ultra-* (*ultrafioletowy*) i in.

Rozróżnienia jednej reprezentacji jako dwóch przedrostków *przy₁-* i *przy₂-* dokonano ze względu na różne znaczenie tych jednostek. Pierwszy przedrostek jest prymarnym przedrostkiem przymiotnikowym o funkcji gradacyjnej, drugi – funkcję przedrostka przymiotnikowego pełni sekundarnie, zachowując znaczenie przyimka *przy*.

Poza segmentami *naj-*, *nie-*, *niedo-*, *pra-*, *prze-* (*najdroższy*, *nieładny*, *niedokrwiły*, *prastary*, *przemity*) wszystkie pozostałe przedrostki rodzime mają swoje odpowiedniki w przyimkach. Przedrostki obcego pochodzenia tego typu odpowiedników przyimkowych nie mają. Spośród przedrostków rodzimych wyróżnia się segment *naj-*, który łączy się z podstawami przymiotnikowymi (lub odpowiednimi przysłówkami). Do tej grupy należy też przedrostek *prze-* (*przepiękny*) oraz *przy₁-* (*przygruby*). Pozostałe z omawianych jednostek występują w strukturach innych części mowy: *pra-* łączy się z podstawami

rzeczownikowymi (*pradziad*), *nie-* zarówno z tematami nominalnymi, jak i werbalnymi (*niedobry, niejeden, nieblisko, niewola, nienawidziec*). Do najproduktywniejszych należą przedrostki *bez-, po-, przed-, przeciw-*, dalej *poza-, pod-, przy-, nad-, między-*. Do najrzadziej pojawiających się jednostek należą: obce *eks-* (*eksterytorialny*), *ekstra-* (*ekstramocny*), *im-* (*impersonalny*), *in-* (*indyferentny*), *para-* (*paramilitarny*), *proto-* (*protobułgarski*), *re-* (*refinansowy*), *sur-* (*surrealny*) oraz rodzime *co-* (*cogodzinny*) i *zewnątrz-* (*zewnątrzpochodny*).

We współczesnym języku polskim dominują przymiotniki z rodzimymi przedrostkami. Wśród nich przeważają formacje zawierające prefiksy pełniące tę funkcję sekundarnie. Stopień produktywności poszczególnych prefiksów przymiotnikowych uzależniony jest od typu strukturalnego, który realizuje przymiotnik z tym prefiksem.

Ze względu na budowę przymiotniki prefiksalne można podzielić na dwie grupy: I. formacje zawierające korpus funkcjonujący jako samodzielna jednostka słownikowa (*atypowy – typowy*), II. formacje, których korpus nie występuje jako samodzielny przymiotnik. W grupie drugiej budowa korpusu jest podstawą do wyodrębnienia w niej sześciu dalszych typów przymiotników przedrostkowych (korpusem nazywa się tu tę część formacji przymiotnikowej, która pozostaje po wydzieleniu w niej przedrostka przymiotnikowego):

Grupa	Typ		
I	(1)	$P + L_{\text{adi}}$	<i>atypowy</i>
	(2)	$P + K_{\text{sub}} + S_{\text{adi}}$	<i>docelowy</i>
II	(3)	$P + R_{\text{adi}} + S_{\text{adi}}$	<i>podłużny</i>
	(4)	$P + R_{\text{verb}} + S_{\text{adi}}$	<i>sródożny</i>
	(5)	$P + R_{\text{sub}} + S_{\text{verb/adi}}$	<i>orzęstony</i>
	(6)	$P + R_{\text{adi}} + S_{\text{verb/adi}}$	<i>ugrzeczniiony</i>
	(7)	$P + R_{\text{verb}} + S_{\text{verb/adi}}$	<i>oślizgany</i>

Podstawowe dla przymiotników prefiksalnych są typy (1) i (2). Dominują one liczebnie nad pozostałymi.

Udział prefiksów w budowie poszczególnych typów kształtuje się następująco: w typie (1) występują zarówno przedrostki obce, jak i rodzime. Z rodzimych częstsze są prymarne niż sekundarne. W pozostałych typach w charakterze P występują segmenty pełniące tę funkcję wtórnie. Typ (2) różni się od pozostałych z grupy II tym, że występują tu wszystkie prymarne sufiksy przymiotnikowe. Trzeci i czwarty typ budowy poświadczony jest przykładami z sufiksem *-ny*. W pozostałych występują sufiksy pełniące funkcję sufiksów przymiotnikowych sekundarnie. Różnią się charakterem podstawy: w typie (5) jest nią rzeczownik, w typie (6) – przymiotnik, w ostatnim – czasownik.

Najliczniejszą grupę stanowią prefiksy wchodzące w strukturę $P + R_{\text{adi}}$. Niemal o połowę mniejsza jest grupa przedrostków realizująca typ $P + R_{\text{sub}} + S_{\text{adi}}$. W pozostałych typach występują pojedyncze morfemy przedrostkowe.

WALENCJA

Możliwości wynikające z systemowej łączliwości przedrostków wykorzystywane są w minimalnym stopniu. Zdecydowanie najczęściej prefiksy występują w przymiotnikach zawierających najproduktywniejsze sufiksy, tzn. *-n-*, *-ow-* i *-sk-*. Wśród przymiotników z sufiksem *-n-* brak tylko prefiksu *proto-* oraz *naj-*.

W strukturze przymiotników z sufiksem *-ow-* występują następujące przedrostki: *a-* (*atypowy*), *anty-* (*anty ludowy*), *bez-* (*bezbrankowy*), *co-* (*cotygodniowy*), *do-* (*domięśniowy*), *między-* (*międzypaństwowy*), *na-* (*napokładowy*), *nad-* (*nadpiętrowy*), *od-* (*odprzodowy*), *około-* (*okolorównikowy*), *po-* (*poburczowy*), *pod-* (*podgorączkowy*), *ponad-* (*ponadżyciowy*), *poza-* (*pozaszawodowy*), *przeciw-* (*przeciwalkoholowy*), *przed-* (*przedwrześniowy*), *przy-* (*pryzagrodowy*), *pseudo-* (*pseudonaukowy*), *re-* (*refinansowy*), *śród-* (*środwyrzowy*), *ultra-* (*ultrafioletowy*), *wewnątrz-* (*wewnątrzkomórkowy*), *za-* (*zakulisowy*), *zewnątrz-* (*zewnątrzkomórkowy*). Zdecydowanie dominują przedrostki rodzime, wszystkie identyfikowalne z przyimkami.

Z podstawami zawierającymi sufiks *-sk-* łączą się *a-* (*akatolicki*), *anty-* (*antybohaterski*), *bez-* (*bezpański*), *między-* (*międzymiejski*), *nad-* (*nadwiślański*), *od-* (*odziemski*), *około-* (*okołoziemski*), *pra-* (*pralechicki*), *pre-* (*prefaszystowski*), *pro-* (*proniemiecki*), *proto-* (*protosemicki*), *przeciw-* (*przeciwkołtuński*), *przed-* (*przedolimpijski*), *przy-* (*przymorski*), *pseudo-* (*pseudonowatorski*), *śród-* (*środogórski*), *trans-* (*transalpejski*), *ultra-* (*ultrakatolicki*), *wewnątrz-* (*wewnątrzmiejski*), *za-* (*zabużański*).

Na uwagę zasługują prefiksy *o-* oraz *u-* wydzielane głównie w formacjach z sufiksem *-on-* (*orzężiony*, *ugależiony*). W przymiotnikach z sufiksem *-(i)* najczęściej pojawia się prefiks *bez-* (*beznogi*). Przedrostek *naj-* wydziela się tylko w typie z sufiksem *-szy₁* (*najmilszy*).

Największą grupę stanowią przedrostki wydzielane w przymiotnikach o jednym określonym wykładniku sufiksycznym. Z wyjątkiem *naj-* są to segmenty obcego pochodzenia. Przedrostki, które cechuje szersza walencja, są wyłącznie rodzime.

W strukturze przymiotnika prefiksального elementem bezpośrednio następującym po przedrostku jest najczęściej rdzeń. Połowa przedrostków wykazuje także zdolność łączenia się z podstawami rozbudowanymi w części przedrdzennej. Największą aktywność w tym względzie wykazuje prefiks *bez-* (*bez-indukcyjny*, *bez-konduktorski*, *bez-na-dziejny*, *bez-o-padowy*, *bez-ob-jawowy*, *bez-od-blaskowy*, *bez-po-stojowy*, *bez-pod-miotowy*, *bez-pre-fiksalny*, *bez-pro-gramowy*, *bez-prze-stojowy*, *bez-przed-rostkowy*, *bez-przy-czynowy*, *bez-u-czuciowy*, *bez-wy-miarowy*, *bez-wz-głędny*, *bez-z-włoczny*, *bez-za-worowy*). W takich połączeniach może wystąpić także kilka innych jednostek, jednak w zdecydowanie mniejszej ilości powiązań. Do wyjątków należą sytuacje, gdy prefiks występuje w powiązaniu z podstawą o nagłosie z nim identycznym (*pra-pra-dawny*, *po-po-rodowy*).

Ważnym czynnikiem warunkującym łączliwość prefiksów jest podstawa. Na przykład podstawa zawierająca w nagłosie prefiks *po-* otwiera miejsce dla kilkunastu przedrostków przymiotnikowych (*arcy-*, *bez-*, *hiper-*, *między-*, *na-*, *nad-*, *nie-*, *od-*, *po-*, *pod-*, *prze-*, *przeciw-*, *przed-*, *przy-*, *wewnątrz-*, *zewnątrz-*: *arcy-po-cieszny*, *bez-po-stojowy*, *hiper-po-prawny*, *między-po-kładowy*, *nad-po-kład-owy*, *nie-po-staciowy*, *od-po-dwórzowy*, *po-po-rodowy*, *pod-po-wierzch-*

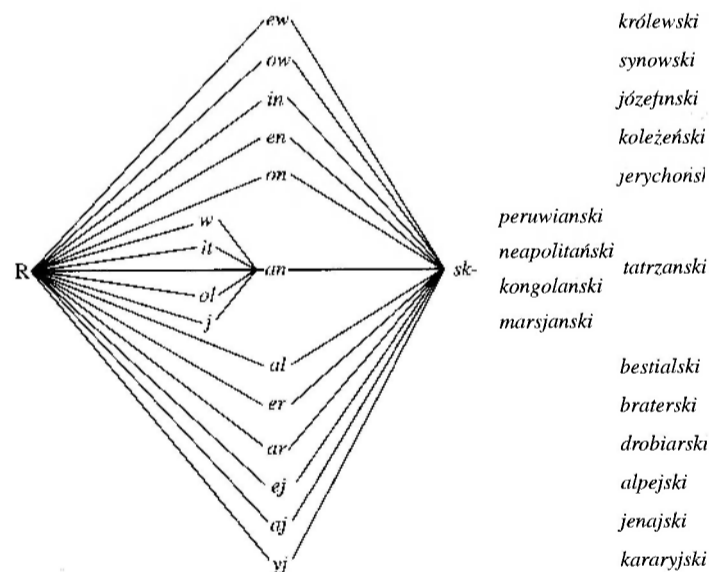
*niowy, prze-po-tężny, przeciw-po-wodziowy, przed-po-rodowy, przy-po-wierzch-
niowy, wewnątrz-po-chodny, zewnątrz-po-chodny).*

Formacje, w których korpus zawiera więcej niż jeden przedrostek, są izolowane. Możliwe są jednak ciągi: *po-po-w-staniowy, przed-po-w-staniowy, między-po-w-staniowy*. Stanowią jednak margines systemu przymiotnikowego.

4.3.2. Syntagmatyka

W przeważającej większości wypadków tematy przymiotnikowe są formacjami wielomorfemowymi. Wśród nich dominują struktury zbudowane z elementów różnofunkcyjnych ($R_{sub}S_{adi}$: *bied-ny*; $R_{adv}S_{adi}$: *by-ty* itp.). Struktury zbudowane z elementów jednofunkcyjnych mogą zawierać maksymalnie trzy segmenty (*mil-uni, blad-awy, róż-ow-awy, mil-us-ki* itd.). Najbardziej rozbudowane struktury posiadają przymiotniki derywowane od podstaw rzeczownikowych i czasownikowych. W pierwszym typie rozwinięte są ciągi sufiksalne, w drugim – prefiksalne. Przymiotniki dewerbalne rozbudowane w części sufiksальной sygnalizują, że podstawa werbalna jest derywatem denominalnym lub zawiera podstawę obcego pochodzenia.

Struktury przymiotnikowe z wielosegmentowymi ciągami sufiksalnymi mogą być dwójakiego rodzaju: a) struktury z rozbudowaną podstawą, b) struktury z rozbudowanym ciągiem przymiotnikowym. Charakter ciągu afiksального w dużej mierze jest uzależniony od fonologicznej struktury przymiotnikowego sufiksu prostego. Produktywne sufiksy o strukturze VC (-ow-, -an-) łączą się z podstawą bezpośrednio (intermorfy są tu izolowane, por. graf), natomiast sufiksy o strukturze (C)C mogą łączyć się z podstawą również za pośrednictwem intermorfów. System intermorficzny może być dwójakiego rodzaju: a) albo jest rozwinięty pod względem liczby segmentów mogących wystąpić w pozycji I_1 (jak np. przy sufiksie -sk-), b) lub proporcjonalnie do liczby segmentów

stanowiących rozszerzenia sufiksów prostych następuje rozbudowa długości poszczególnych ciągów sufiksalnych (np. przy sufiksie *-n-*):

1. *n*
- 1.0. *n nudny*
- 1.1. *eb n ćwiczebny*
- 1.2. *iw n*
- 1.2.0. *iw n impulsywny*
- 1.2.1. *it iw n wolitywny*
- 1.2.2. *at iw n figuratywny*
- 1.2.3. *t iw n produktywny*
- 1.3. *ow n listowny*
- 1.4. *ut n wierutny*
- 1.5. *ot n samotny*
- 1.6. *t n pitny*
- 1.7. *es n cielesny*
- 1.8. *as n grubasny*
- 1.9. *en n piśmienny*
- 1.10. *el n*
- 1.10.0. *el n czytelny*
- 1.10.1. *it el n nieskazitelny*
- 1.11. *al n*
- 1.11.0. *al n synodalny*
- 1.11.1. *od al n hymnodalny*
- 1.11.2. *on al n okazjonalny*
- 1.11.3. *or al n temporalny*
- 1.11.4. *u al n procesualny*
- 1.12. *l n gnilny*
- 1.13. *er n filuterny*
- 1.14. *ar n*
- 1.14.0. *ar n fabularny*
- 1.14.1. *it ar n humanitarny*
- 1.14.2. *on ar n stacjonarny*
- 1.15. *icz n*
- 1.15.0. *icz n islamiczny*
- 1.15.1. *et icz n*
- 1.15.1.0. *et icz n teoretyczny*
- 1.15.1.1. *t et icz n nomotetyczny*
- 1.15.2. *at icz n idiomatyczny*
- 1.15.3. *ot icz n morfotyczny*
- 1.15.4. *ist icz n*
- 1.15.4.0. *ist icz n mediumistyczny*
- 1.15.4.1. *ar ist icz n solidarystyczny*
- 1.15.4.2. *al ist icz n neutralistyczny*
- 1.15.4.3. *ic ist icz n organicystyczny*
- 1.15.5. *t icz n biotyczny*

- 1.15.6. *on icz n bentoniczny*
- 1.15.7. *ar icz n tabelaryczny*
- 1.15.8. *or icz n kursoryczny*
- 1.15.9. *aj icz n algebraiczny*
- 1.16. *ecz n tameczny*
- 1.17. *ach n długachny*
- 1.18. *uch n maluchny*
- 1.19. *yj n*
- 1.19.0. *yj n ascensyjny*
- 1.19.1. *ac yj n protestacyjny*

4.4. BUDOWA MORFOLOGICZNA TEMATÓW CZASOWNIKOWYCH

W porównaniu z tematami nominalnymi czasownik dysponuje najskromniejszym zestawem segmentów afiksalnych, w konsekwencji posiadają one większe możliwości kombinatoryki z odpowiednimi podstawami. Ponadto tematy czasownikowe cechują znaczne dysproporcje liczby przedrostków i przyrostków: względnie dużej grupie prefiksów odpowiada zaledwie kilka segmentów pojawiających się po rdzeniu.

4.4.1. Paradygmatyka

4.1.1. Sufiksy

Funkcję sufiksów słowotwórczych pełnią trzy samogłoski tematyczne: *-a-*, *-i-*, *-e-* (np. *jad-a-ć*, *biel-i-ć*, *biel-e-ć*) oraz właściwe sufiksy, np. *-ow-*, *-iw-*, *-ną-*, *-ot-*, *-os-*, *-ol-* (*bied-ow-a-ć*, *wykon-yw-a-ć*, *krzyk-ną-c*, *tup-ot-a-ć*, *mięt-os-i-ć*, *biad-ol-i-ć*). Właściwe sufiksy słowotwórcze występują zawsze w powiązaniu z odpowiednimi samogłoskami tematycznymi (por. niżej).

Jedyną stałą, inwariantną funkcją segmentów jest ich funkcja strukturalna – tworzenie tematu czasownikowego. Funkcje znaczeniowe (aspekt, a także wielokrotność lub krótkotrwałość charakteru czynności, procesu, stanu) są funkcjami dodatkowymi, uwydatniającymi się w pewnych formacjach tworzących opozycje znaczeniowostrukturalne z derywatami bez tych elementów (por. *klęczeć* – *kleknać*). Sufiksy słowotwórcze mające w wygłosie spółgłoski różne od *w* z reguły są nacechowane: 1) pod względem znaczeniowym – tworzą formacje ekspresywne (np. *-ol-*, *-os-*, por. cytowane wyżej *biadolić*, *miętosić*), 2) dystrybucyjnie (np. *-ot-* derywuje czasowniki od wyrazów dźwiękonaśladowczych: *rechotać*, *gruchotać*). Sufiksy *-iw-* oraz *-ow-* pozostają do siebie w dystrybucji komplementarnej: sufiks *-iw-* tworzy czasowniki odczasownikowe, sufiks *-ow-* wykazuje produktywność w derywowaniu formacji odrzeczownikowych.

Jeśli idzie o **lewostronną łączliwość** sufiksów werbalnych, to największą produktywnością odznacza się sufiks *-a-*. Występuje w około 1/3 formacji czasownikowych (*bieg-a-ć*, *kic-a-ć*, *na-klej-a-ć*, *o-skrzydł-a-c*). Segmentem bezpośrednio poprzedzającym afiks *-a-* są zarówno rdzenie (najczęściej czasownikowe: *jad-a-ć*, rzadziej rzeczownikowe: *brat-a-ć*, *kudł-a-ć* i przymiotnikowe:

o-słepi-a-ć, roz-wesel-a-ć), jak i afiksy słowotwórcze, ale tylko w formacjach derywowanych od przymiotników (głównie od podstaw z przyrostkiem *-ny*: *u-kultur-al-ni-a-c*) i rzeczowników (*na-my-dl-a-ć*). Spośród intermorfów pojawiają się w tej kombinacji zwykle *-j-* oraz *-w-* w derywatach od czasowników zawierających w wygłosie rdzeń zakończony samogłoską (*bi-j-a-ć, sta-w-a-ć, su-w-a-ć, sie-w-a-ć*). Możliwe jest tu też np. *-k-*, zwykle w formacjach motywowanych przez wyrażenia dźwiękonaśladowcze: *hu-k-a-ć, ty-k-a-ć, co-k-a-ć* itp. Z pozostałych sufiksów stosunkowo dużą produktywnością (tworząc ok. 1/4 wszystkich derywatów czasownikowych) odznacza się segment *-ow-*. Wykazuje znaczną aktywność w łączeniu się tak z podstawami rodzinnymi (*bied-ow-a-ć, wiek-ow-a-c*), jak i obcego pochodzenia (*firm-ow-a-ć, los-ow-a-ć, kaper-ow-a-ć*). Zwykle elementem bezpośrednio poprzedzającym segment *-ow-* są segmenty rdzenne (por. *czar-ow-a-ć, człon-ow-a-ć, map-ow-a-ć*). Często jednak łączy się z afiksami tworzącymi tematy nominalne, z których najliczniej reprezentowane są podstawy rzeczownikowe zawierające sufiks *-k-* (*koł-k-ow-a-ć, czap-k-ow-a-ć, piór-k-ow-a-c*) oraz *-ik-* (*laz-ik-ow-a-c*). Z intermorfami łączy się w formacjach zawierających podstawy obcego pochodzenia (np. *-iz-*: *sylab-iz-ow-a-ć, -on-*: *selekcj-on-ow-a-ć, -ik-*: *person-if-ik-ow-a-ć, -ul-*: *gest-yk-ul-ow-a-ć*).

Blisko jedna piąta polskich czasowników zawiera sufiks *-i-*. Oprócz formacji typu *mów-i-ć* jest częsty w czasownikach denominalnych (*trąb-i-ć, złoc-i-ć, biel-i-ć*). Sufiks *-i-* łączy się przeważnie bezpośrednio z segmentem rdzennym. Łączliwość z podstawami derywowanymi sufiksalnie potwierdzona jest pojedynczymi przykładami (np. *zapij-acz-y-ć, pośredn-icz-y-ć, baj-cz-y-ć, zeswoj-szcz-y-ć, uruch-om-i-ć*). Liczniejsze są tylko derywaty od przymiotników z sufiksem *-ny* (*umoc-n-i-ć, u-trud-n-i-ć*) oraz *-aty* (*lod-ow-ac-i-ć*). Intermorfy w tym typie są rzadkie (por. *na-wod-n-i-ć, u-rzeczywist-n-i-ć, u-szorst-n-i-ć*).

Sufiksy *-iw-*, *-ną-*, *-e-* występują mniej więcej z tą samą częstością (tworząc po blisko 1500 formacji). Sufiks *-iw-* ma ograniczoną łączliwość tylko do podstaw werbalnych (*przy-tup-yw-a-ć, wy-czek-iw-a-ć*). Segmentem bezpośrednio poprzedzającym *-iw-* jest zwykle rdzeń. Jedyne element afiksalny możliwy w tej pozycji to *-ow-* (*od-cyfr-ow-yw-a-ć, roz-min-ow-yw-a-ć, za-szyfr-ow-yw-a-ć*). Pozostałe dwa afiksy występują w formacjach zawierających podstawy werbalne (*grzmi-e-ć, bieg-ną-c*) i nominalne; te ostatnie częstsze są w derywatach z sufiksem *-e-* (zwłaszcza od podstaw przymiotnikowych zawierających sufiksy: *-ny, -aty, -owy*: *bied-ni-e-ć, lod-ow-aci-e-ć, pąs-owi-e-c*), rzadkie w formacjach tworzonych za pomocą *-ną-* (typu: *bled-ną-ć, brzyd-ną-ć, ślep-ną-ć*). Intermorfy w czasownikach z sufiksami *-e-* oraz *-ną-* występują niemal wyłącznie po podstawach onomatopiecznych (*sy-cz-e-ć, sy-k-ną-ć*). Przed *-e-* rzadko możliwe też w derywatach odprzymiotnikowych (por. *gorzk-ni-e-ć, młod-ni-e-ć, gęst-ni-e-ć*). Por. prawostronna walencja S_{pr} , s. 599, oraz prawostronna walencja S_{ad} , s. 608.

W **prawostronnej łączliwości** sufiksów czasownikowych zarysowują się daleko idące ograniczenia. Sufiksy będące samogłoskami tematycznymi nie przyłączają żadnych afiksów. Pozostałe sufiksy regularnie przyłączają segmenty

-anie, -enie, -cie (*wod-ow-anie, upaństw-owi-enie, gwizd-nię-cie*), a także sufiksy imienne, np. *-ka* (*przybud-ów-ka, dogr-yw-ka*), formant *-nik* (*prac-ow-nik*), *-nia* (*prac-ow-nia*), *-isko* (*cum-ow-isko*). Ponadto przyrostki *ow* i *ni* tworzą derywaty przymiotnikowe przyłączając sufiksy *-any, -ony, -ty* (np. *gorączk-ow-any, upaństw-owi-ony, uśmiech-nię-ty*). Jedynym sufiksem czasownikowym przyłączającym kolejny segment werbalny jest *-ow-*, po którym może wystąpić *-iw-* (*odczar-ow-yw-a-ć, rozmin-ow-yw-a-ć* itp.). Por. lewostronna walencja S_{emb} , s. 598, oraz lewostronna walencja S_{adj} , s. 607.

4.4.1.2. Intermorfy

W strukturze tematu czasownikowego mogą wystąpić maksymalnie trzy intermorfy, a więc ciągi typu $R\ I_3\ I_2\ I_1\ S_{\text{verb}}\ S_{\text{tem}}$. Tak skomplikowane ciągi możliwe są jedynie w czasownikach z sufiksem *-ow-* zawierających podstawy obcego pochodzenia. Elementem bezpośrednio poprzedzającym sufiks *-ow-* jest najczęściej *-iz-* (struktura typu $RI_1\ ow-a-c$: *rytm-iz-ow-a-ć, styl-iz-ow-a-ć*), rzadziej np. *-on-* po podstawach zakończonych na *-ja* (*racj-on-ow-a-ć, selekcj-on-ow-a-ć*), *(-if-)ik-* (*gaz-yf-ik-ow-a-ć*), wyjątkowo *(-ik-)ul-* (*gest-yk-ul-ow-a-ć*). W formacjach zawierających ciąg *-iz-ow-a-ć* bezpośrednio przed *-iz-* (czyli w pozycji I_2) może wystąpić segment *-al-*: struktury typu *teatr-al-iz-ow-a-ć*; rzadko *-on-*, *-or-*, *-iw-*: *rewolucj-on-iz-ow-a-ć, fabul-ar-yz-ow-a-ć, subiekt-yw-iz-ow-a-ć*, wyjątkowo *-at-*, *-ot-*, *-et-*: *system-at-yz-ow-a-ć, nark-ot-yz-ow-a-ć* (por. np. *nark-o-man, nark-oza*), *pat-et-yz-ow-a-ć* (por. *pat-os*). Struktury zawierające trzy intermorfy są bardzo rzadkie. Możliwe są w ciągach zawierających w wygłosie połączenie *-al-iz-ow-a-ć*; por. z segmentami *-on-*, *-ik-*, *-u-* w pozycji I_3 , np. *racj-on-al-iz-ow-a-ć, kler-yk-al-iz-ow-a-ć, akt-u-al-iz-ow-a-ć*. Wszystkie te segmenty występują również w odpowiednich derywatach nominalnych.

4.4.1.3. Prefiksy

W systemie czasownikowym występuje ok. 50 prefiksów (np. *do-*, *na-*, *po-*, *prze-*, *w-*, *wy-*, *za-*: *do-mieszać, na-mieszać, po-mieszać, prze-mieszać, w-mieszać, wy-mieszać, za-mieszać*). Połowa z nich jest obcego pochodzenia (por. *de-*, *dys-*, *im-*, *in-*, *re-*, *trans-*: *de-tronizować, dys-kwalifikować, im-portować, in-tronizować, re-organizować, trans-mitować* itp.). Wszystkie łączą się bezpośrednio z rdzeniem, tylko niektóre z nich (około 20 przedrostków, w większości rodzimych) mogą się łączyć z podstawami rozbudowanymi w części przedrdzennej. Najszersza prawostronna walencja cechuje prefiksy *z-*, *za-*, *wy-* (por. np. prawostronną łączliwość prefiksu *wy-*: *wy-abs-trahować, wy-de-dukować, wy-do-kazywać się, wy-ob-razić, wy-od-rębnić, wy-o-krąglić, wy-po-środkować, wy-pro-wadzić, wy-z-wierzać, wy-za-bijac*). Przedrostki zapożyczone tworzą tego typu ciągi zwykle w stałych połączeniach (*de-kon-spirować, im-pro-wizować* itp.). Ciągi prefiksalne złożone z trzech segmentów są rzadkie (*na-s-pro-wadzać, z-nie-na-widzieć, po-na-wy-pisywać*). Tworzą je wyłącznie segmenty rodzime.

Blisko połowa segmentów może przyłączać kolejny przedrostek. Większość formacji zawierających ciągi prefiksalne złożone z dwóch P_{verb} tworzy zazwyczaj krótkie serie derywatów (por. np. kombinacje: *na-wy-gadywać, nie-na-widzieć*,

po-ws-trzymywać, roz-po-czynać, wy-do-bywać, z-nie-wolić). Najszersza lewostronna walencja cechuje prefiks *po-* (por. *do-po-wiedzieć, na-po-czynać, o-po-wiedzieć, od-po-cząć, pod-po-wiedzieć, prze-po-wiedzieć, roz-po-cząć, wy-po-wiedzieć, ws-po-magać, s-po-strzegać, za-po-biegać*). Często jednak prefiksy o szerokiej lewostronnej walencji potwierdzone są w derywatach od jednej podstawy werbalnej.

4.4.2. Syntagmatyka

Cechą charakterystyczną struktur czasownikowych jest to, że w wygłosie zawierają zawsze (podobnie jak derywowane tematy przymiotnikowe) segmenty rodzime. Większość tematów czasownikowych kończy się samogłoską tematyczną (*-i-, -e-, -a-*: *biel-i-ć, piękni-e-ć, puk-a-ć*) lub sufiksem *-ną-* (*dźwig-ną-ć*). Czasowniki pozbawione samogłoski tematycznej stanowią nieliczną grupę. Są to czasowniki o temacie równym R (lub strukturze P R), zakończonym: a) na spółgłoskę (*biec, lec, nieść, wieźć*), b) na samogłoskę (np. *być, czuć, dać*). Samogłoski tematyczne występują najczęściej po rdzeniu (*łysi-e-ć, biedz-i-ć, biad-a-ć*) lub łączą się z sufiksami *-ow-, -iw-, -ol-, -ot-, -os-* (*kup-ow-a-ć, wykon-yw-a-ć, urząd-ol-i-ć, tup-ot-a-ć, mięt-os-i-ć*), ewentualnie z intermorfami (np. *-j-, -w-, -n-*: *pi-j-a-ć, zaży-w-a-ć, młod-ni-e-ć*). Struktury rozbudowane w części porządzonej są przeważnie formacjami denominalnymi lub ich pochodnymi (por. *miar-ecz-k-ow-a-ć, kozi-ol-k-ow-a-ć, pust-el-n-ik-ow-a-ć; o-po-da-t-k-ow-yw-a-ć, prze-wart-ość-ow-yw-a-ć, u-kier-un-k-ow-yw-a-ć, od-faj-k-ow-yw-a-ć*) bądź są ciągami zawierającymi podstawy obcego pochodzenia (*funkcj-on-ow-a-ć, sylab-iz-ow-a-ć, werb-al-iz-ow-a-ć, gen-er-al-iz-ow-a-ć, europ-e-iz-ow-a-ć, proz-a-iz-ow-a-ć* itp.). Występują głównie w czasownikach zawierających sufiksy *-ow-* oraz *-iw-*. Skomplikowane ciągi sufiksalne w pozostałych typach słowotwórczych czasownika są rzadkie (por. *zł-ość-i-ć, garb-aci-e-ć, lod-ow-aci-e-ć* itp.). Około 70% czasowników jest formacjami prefiksalnymi (w derywatach z sufiksem *-iw-* niemal wyłącznie, zaledwie kilkanaście przykładów stanowią struktury bezprefiksalne: *czyt-yw-a-ć, pis-yw-a-ć, siad-yw-a-ć*). Większość jednak zawiera tylko jeden prefiks (np. *do-gr-yw-a-ć, po-szarz-e-ć, na-mal-ow-a-ć, prze-pros-i-ć*). Ciągi z dwoma prefiksami nie występują w czasownikach z sufiksem *-ną-*. Struktury zawierające trzy prefiksy (*po-na-wy-pis-yw-a-ć*) są rzadkie.

Tematy czasownikowe realizują kilkanaście typów strukturalnych. Stosunkowo najprostszą budowę mają czasowniki z sufiksem *-ną-*, realizujące cztery typy strukturalne, z których każdy potwierdzony jest jedną strukturą (R *ną c*: *cieknąc*, R I *ną c*: *beknąć*, P R *ną c*: *zacieknąc*, P R I *ną c*: *pożółknąc*); reprezentatywne jednak dla tych czasowników są struktury R $S_{verb} c$ oraz P $S_{verb} R S_{verb} c$, a więc z sufiksem *-ną-* bezpośrednio po rdzeniu. Bardziej skomplikowaną budowę mają czasowniki z sufiksem *-iw-*, które realizują blisko dziesięć typów strukturalnych, ale za typowe uznać należy jedynie dwie z nich: P R *-iw-a-ć* oraz P R *-ow-iw-a-ć* (*wy-czes-yw-a-ć, do-mal-ow-yw-a-ć*; choć możliwe tu np. P P R $S_{verb} \bar{S}_{tem} c$: *pozaorywać*, P P R $S_{sub} S_{verb} S_{verb} \bar{S}_{tem} c$: *podporządkowywać*, P P R I $S_{sub} S_{verb} S_{verb} \bar{S}_{tem} c$: *zużytkowywać* i in.). Różnorodność struktur morfotaktycznych w czasownikach zawierających sufiks *-ow-* jest wynikiem ich pochodności od podstaw nominalnych.

BIBLIOGRAFIA

- Achmanowa O.S. 1966, *Fonologija, morfonologija, morfologija*, Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta.
- Agrell S., 1908, *Aspektänderung und Aktionsartbildung beim polnischen Zeitworte*, Lund.
- 1918, *Przedrostki postaciowe czasowników polskich*, Materiały i Prace Komisji Jezykowej Akademii Umiejetnosci w Krakowie, t. VIII.
- Antinucci F., Gebert L., 1977, *Semantyka aspektu czasownikowego*, [w:] *Studia gramatyczne I*, red. Z. Topolinska, Wrocław: Ossolineum, 7–43.
- Anttila R., 1975, *The Indexal Element in Morphology*, Insbrücker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Vorträge 12, Innsbruck.
- Apresjan Ju.D., 1974, *Leksičeskaja semantika. Sinonimiceskie sredstva jazyka*, Moskva: Nauka [tłum. pol. *Semantyka leksykalna. Synonimiczne srodki języka*, 1980, Wrocław: Ossolineum].
- 1980, *Principy semanticeskogo opisanija jazyka*, [w:] *Semantika i predstavlenie znanij (Učenye zapiski Tartuskogo gosudarstvennogo universiteta 519)*, Tartu.
- Bajerowa I., 1950, *Czy wolno nam mówić we wodzie, ze sokiem?* JPol 30, 193–203.
- Baudouin de Courtenay J., 1894, *Próba teorii alternacji fonetycznych*, Rozprawy Wydziału Filologicznego PAU 20, Kraków, 219–364.
- Benveniste E. 1966, *Problemes de linguistique generale*, Paris: Gallimard.
- Bernstejn S.B., 1968, *Vvedenie v slavjanskiju morfonologiju*, VJa, 4, 43–59.
- Bidwell Ch.E., 1957, *The Morphophonemica of Polish*, *General Linguistics 2 (Supplement)*, 71–99.
- Biedrzycki L., 1963, *Fonologiczna interpretacja polskich głosek nosowych*, Biuletyn PTJ 22, 25–45.
- Blicharski M., 1970, *Typy słowotwórcze rzeczowników złożonych w języku rosyjskim i polskim*. *Zeszyty Naukowe WSP w Opolu, Seria A*, 1970, nr 7, 89–102, 1975, nr 12, 57–64; 1975, nr 14, 75–81.
- 1977, *Złożenia imienne w języku rosyjskim i polskim*, Warszawa.
- Bloomfield L., 1939, *Menomini Morphophonemics*, TCLP 8, 105–115.
- Bobrowski J., 1995, *Gramatyka opisowa języka polskiego. (Zarys modelu generatywno-transformacyjnego)*, t. 1, *Struktury wyjsciowe*, Kielce.
- Bogusławski A., 1959, *O zasadach analizy morfologicznej*, Biuletyn PTJ 18, 87–95.
- 1963 a, *Czasowniki dokonane i niedokonane i ich stosunki wzajemne* [w:] *Z polskich studiów slawistycznych. Seria 2, Językoznawstwo*, Warszawa: PWN. 153–159.
- 1963 b, *Prefiksacja czasownikowa we współczesnym języku rosyjskim*, Wrocław: Ossolineum.
- 1966, *Semantyczne pojęcie liczebnika i jego morfologia w języku rosyjskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum.
- 1973, *Nazwy pospolite przedmiotów konkretnych i niektóre właściwości ich form liczbowych i połączeń z liczebnikiem w języku polskim*, [w:] *Liczba, ilość, miara*, Materiały Konferencji Naukowej w Jadwisinie, 11–13 maja 1972 r., red. Z. Topolinska, M. Grochowski, Wrocław: Ossolineum, 7–35.

- 1976, *On the Status of Wordformation*, International Review of Slavic Linguistics 1.
- 1977, *Polskie się – słowo nie do końca poznane*, International Review of Slavic Linguistics 2/1, 99–125.
- 1991, *Polski sufiks -utki*, PorJ 1991, 174–179.
- Bojar B., 1975, *Polskie czasowniki z wbudowanym argumentem*, Polonica 1, 167–186.
- Bosak J., Buzássyova K., 1985, *Východiska morfémovej analýzy. (Morfematika. Slovtvorba)*, Jazykovedne štúdie XIX, Bratislava: Věda.
- Brajerski T., 1972, *O polskiej stronie biernej*, [w:] *Symbolae Polonicae in honorem Stanisłai Jodłowski*, Wrocław: Ossolineum, 31–39.
- 1978, *O tzw. orzeczeniach endocentrycznych (bezpodmiotowych)*, SIO 27, 335–340.
- Bralczyk J., 1978, *O leksykalnych wyznacznikach prawdziwościowej oceny sądów*, Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Brauer R., 1974, *Die Valenztheorie. Ihre Geschichte ihr aktueller Stand und ihre Möglichkeiten*, Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe 23, z. 3/4, 267–280.
- Brodowska-Honowska M., 1967, *Zarys klasyfikacji polskich derywatów*, Wrocław: Ossolineum, - zob. tez Honowska M.
- Buttler D., 1967, *Związki syntaktyczne rzeczowników derywatów o znaczeniu podmiotowym*, PorJ 1967, 219–228.
- 1976, *Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny*, Warszawa: PWN.
- Buzássyova K., 1974, *Semantická štruktúra slovenských deverbatív*, Bratislava.
- Chludzinska-Swiątecka J., 1979, *Rzeczowniki postadiektywne, Studium słowotwórczo-leksykalne*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Chrakovskij V.S., 1974, *Passivnye konstrukcii*, [w:] *Tipologija passivnych konstrukcij. Diatezy i zalogi*, Moskwa: Nauka 5–45.
- 1990, *Povelitel'nost'*, [w:] *Teortija funkcional'noj grammatiki. Temporal'nost'. Modal'nost'*, red. A.V.V. Bondarko [i in.], Moskwa, 185–238.
- Chruscinska K., 1975, *Rzeczownikowe neologizmy słowotwórcze w języku prasy (derywaty proste)*, PorJ 1975, 560–567.
- 1976, *Nowe wyrazy złożone w języku polskiej prasy*, PorJ 1976, 438–443.
- zob. tez Waszakowa K.
- Comrie B., 1976, *Aspect: An Introduction to Study of Verbal Aspect and Related Problems*, Cambridge.
- Cyran W., 1967, *Przysłówki polskie. Budowa słowotwórcza*, Łódź.
- Decaux E., 1959, *Le genre masculin-animal en polonais et en sorabe*, Bulletin de la Societe de Linguistique de Paris 54/1, 8–10.
- Dobrzycki S., 1907, *Przysłówki na -o, -e utworzone od przymiotników w języku staropolskim na podstawie zabytków wieku XIV i XV*, PF 6.
- Dobrzynska T., 1975a, *Kategoria aspektu w polskich współczesnych nazwach wykonawców czynności*, PorJ 1975, 395–368.
- 1975b, *Kategoria czasu w polskich współczesnych nazwach wykonawców czynności*, PorJ 1975, 492–499.
- 1975c, *Opozycja aspektu dokonanego i niedokonanego a stosunek formacji podmiotowych do ich podstaw czasownikowych*, PorJ 1975, 435–442.
- 1975d, *Opozycja: potencjalność-aktualność w polskich współczesnych nazwach wykonawców czynności*, PorJ 1975, 289–295.
- Dokulil M., 1962, *Teorie odvozování slov*, Praha [tłum. pol.: *Teoria derywacji*, 1977, Wrocław: Ossolineum].
- Doroszewski W., 1932, *Zarys ogólnej klasyfikacji znaczeniowej sufiksów w językach słowiańskich*, *Sbornik práce I sjezdů slovanských filologů v Praze*, 1929, Praha.
- 1946, *Kategorie słowotwórcze*, Sprawozdanie TNW 29, 20–42.
- 1952, *Podstawy gramatyki polskiej*, cz. I, Warszawa: PWN.
- 1963, *Syntaktyczne podstawy słowotwórstwa*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, Seria 2, *Językoznawstwo*, Warszawa PWN, 65–78.
- Dressler W.U., 1977, *Grundfragen der Morfonologie*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

- Dunaj B., 1979, *Zarys morfologii współczesnej polszczyzny*, Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Durand-Deska A., 1990, *Dystrybucja sufiksów imperfektywności w języku polskim*, *Polonica* 18, 89–99.
- Encyklopedia języka polskiego*, 1991, red. S. Urbanczyk. Opracowali M. Kusala, R. Laskowski, K. Pisarkowa, W. Pisarek, K. Polański, J. Reczek, S. Urbanczyk. Wrocław-Warszawa: Ossolineum.
- Feleszko K., 1978, 1979, 1981, *Charakterystyka ilościowa grupy imiennej w języku polskim*, I, II, III [w:] *Studia gramatyczne* I, II, III, red. R. Laskowski, Z. Topolińska, IV red. S. Karolak, R. Laskowski, Z. Topolińska, Wrocław: Ossolineum, 5–117, 191–208.
- Fillmore Ch., 1968, *The Case for Case*, [w:] *Universals in Linguistic Theory*, New York, 1–88.
- Francic V., 1961, *Budowa słowotwórcza serbskochorwackich kolektywów*, Kraków: PWN.
- Gaertner H., 1934, *Funkcja osoby rzeczownika*, *Biuletyn PTJ* 4, 56–59.
- 1938, *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, cz. III, 2, *Słowotwórstwo*, Lwów-Warszawa: Książnica-Atlas.
- Garde P., 1978, *Essai de classification formelle et fonctionnelle des suffixes russes*, *Revue des Etudes Slaves* 51/1–2, 107–113.
- Gawelko M., 1976, *Sufiksy przymiotnikowe w języku polskim, niemieckim i francuskim*, *Zeszyty Naukowe UJ, Prace Językoznawcze* 49.
- Gebert L., 1995, *Imperfectives as expressions of states*, [w:] P.M. Bertinetto, V. Bianchi, O. Dahl, M. Squartini (red.), *Temporal Reference, Aspect and Actionality*, vol. 2, *Typological Perspectives*, Torino, 79–94.
- Gimpelevic V.S., 1972, *Assemanenty kak neznacimye strukturnye elementy slov*, [w:] *Aktual'nye problemy russkogo slovoobrazowanija*, Samarkand, 126–130.
- Gładny F.Y., 1963, *Próba ekonomicznego opisu morfologii czasowników w języku polskim*, *Biuletyn PTJ* 22, 55–61.
- Gloviskaja M.Ja., 1982, *Semanticeskie typy vidovych protivopostawlenij russkogo glagola*, Moskwa.
- Goląb Z., 1967, *Próba klasyfikacji syntaktycznej czasowników polskich (na zasadzie konotacji)*, *Biuletyn PTJ* 25, 3–43.
- Grabias S., 1978, *Derywacja a ekspresja*, [w:] *Studia nad składnią języka mówionego*, Wrocław: Ossolineum.
- 1975, *Formacje ekspresywne typu koszul, spodzieni*, *PF* 25, 37–45.
- Grochowski M., 1975, *Środek czynności w strukturze zdania*, Wrocław: Ossolineum.
- 1986, *Polskie partykuły. Składnia, semantyka, leksykografia*, Wrocław: Ossolineum.
- Gruszczynski W., Saloni Z., 1977, *Składnia grup liczebnikowych we współczesnym języku polskim*, [w:] *Studia gramatyczne* II, red. R. Laskowski, Z. Topolińska, Wrocław: Ossolineum, 17–42.
- Grzegorzczkowska R., 1958, *O pewnym typie wyrażen gradacyjnych: prawie, ledwie*, *SIOr* 27, 341–344.
- 1969a, *Czasowniki odimienne we współczesnym języku polskim*, Wrocław: Ossolineum.
- 1969b, *O ograniczeniach w tworzeniu przysłówków odprzymiotnikowych*, *PF* 19, 83–92.
- 1969c, *Problem regularności w derywacji*, *Biuletyn PTJ* 27, 93–100.
- 1975, *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków*, Wrocław: Ossolineum.
- 1982, *Miejsce derywacji przymiotnikowej w semantycznym opisie języka*, *Polonica* 8, 49–55.
- 1984, *Zarys słowotwórstwa polskiego*, wyd. IV, Warszawa: PWN (wyd. I, 1972).
- Grzegorzczkowska R., Puzynina J., 1979, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime*, Warszawa: PWN.
- Gussmann E., 1978a, *Contrastive Polish-English Consonantal phonology*, Warszawa: PWN.
- 1978b, *Explorations in Abstract Phonology*, Lublin: Instytut Filologii Angielskiej UMCS.
- Habrajska G., 1995, *Collectiva w języku polskim*, Łódź.
- Handke K., 1976, *Budowa morfologiczna i funkcje compositów polskich*, Wrocław: Ossolineum.
- Heinz A., 1956, *Uwagi nad funkcją znaczeniową przymiotnika odrzeczownikowego*, *JPol* 36, 257–274.
- 1957, *Funkcja egzocentryczna rzeczownika*, Wrocław: Ossolineum.
- 1961, *Fleksja a derywacja*, *JPol* 41, 343–354.
- 1965, *System przypadkowy języka polskiego*, Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Heltberg K., 1964, *O deminutywach i augmentatywach*, *PF* 18, cz. 2, 93–102.
- zob. też Netteberg K.

- Hjelmslev L., 1935, *La categorie de cas*, Acta Jutlandica VII/1.
 – 1937, *La categorie de cas*, Acta Jutlandica IX/2.
- Hockett Ch., 1968, *Kurs językoznawstwa współczesnego*, tłum. z ang. Z. Topolińska, M. Jurkowski, Warszawa: PWN (Hockett Ch.F., 1958, *A Cours in Modern Linguistics*, New York: The Macmillan Comp., 1958).
- Holvoet A., 1982, *Aspekt a modalnosc w języku polskim. Na tle slowiańskim*, Wrocław: Ossolineum.
- Honowska M., 1979a, *Ewolucja metod polskiego słowotwórstwa synchronicznego*, Wrocław: Ossolineum.
 – 1979b, (rec.), *Krzyszyna Kowalik, Budowa morfologiczna przymiotników polskich*, Prace Instytutu Języka Polskiego PAN 15, Wrocław 1977, s. 203, JPol 59, 54–56.
 – zob. też Brodowska-Honowska M.
- Horecký J., 1959, *Slovotvorná sustava slovečiny*, Bratislava
 – 1964, *Morfematická struktúra slovečiny*, Bratislava: Slovenska akademie vied.
- Ibrahim M.H., 1973, *Grammatical gender*, The Hague: Mouton.
- Isačenko A.V., 1969, *Morpheme Classes, Deep Structure, and Russian Indeclinables*, IJSLP 12, 48–72.
 – 1972, *Rol' usečenija v russkom slovoobrazovanii*, IJSLP 15, 95–125.
- Jadacka H., 1978, *O interpretacji derywatów odprzymiotnikowych z sufiksem -awy*, PorJ 1978, 146–159.
 – 1991, *Aktywność słowotwórcza rzeczowników współczesnego języka polskiego*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
 – 1995, *Rzeczownik polski jako baza derywacyjna. Opis gniazdowy*, Warszawa: PWN.
- Jakobson R., 1932, *Zur Struktur des russisches Verbums*, Charisteria Gillelmo Mathesio ... oblata, Prague, 74–84, przedruk [w:] Jakobson R., 1962 *Selected Writings*, II, 's-Gravenhage: Mouton.
 – 1936, *Beitrag zur allgmeine Kasuslehre*, TCLP VI, 240–288.
 – 1958, *Morfologičeskie nabljudenija na slavjanskim sklonenim*, American Contributions to the IV-th International Congress of Slavists. 's-Gravenhage: Mouton.
- Janko-Trinickaja N.A., 1968, *Clenimost' osnovy russkogo slova*, Izvestija AN SSSR 27, 532–540.
- Jassem W., 1973, *Podstawy fonetyki akustycznej*, Warszawa: PWN.
- Jochym-Kuszlíkowa L., *Przymiotniki z formantami -iv-, -liv, civ- w języku rosyjskim w porównaniu z odpowiednimi formacjami polskimi*, Wrocław, Ossolineum.
- Jodłowski S., 1949, *O przysłówkach, partykułach i im pokrewnych częściach mowy*, JPol 29, 97–106, przedruk: [w:] Jodłowski S., 1971, 97–114.
 – 1971, *Studia nad częściami mowy*, Warszawa: PWN.
- Kallas K., 1974, *O zdaniach Pachniał wiatr i morze, Andrzej i Amelia milczeli.*, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej 14, 57–71.
 – 1976, *Przymiotniki toponimiczne określające rzeczowniki pospolite a semantyczna interpretacja tekstu*, Polonica 2, 119–157.
 – 1978, *Semantyka odrzeczownikowych przymiotników złożonych paratactycznie*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, Seria 5, Warszawa: PWN, 383–391.
- Kallas M., Szupryczyńska M., 1980, *Kryteria syntaktyczne w opisie słowotwórczym kompozycji przymiotnikowych*, Polonica 6.
- Kapron L., w druku, *Polskie przymiotniki z formantem paradygmatycznym*, Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Filologia Polska 50, Toruń.
- Karolak S., 1965, *Przypadek a przyimek*, Biuletyn PTJ 23, 143–158.
 – 1972a, *O znaczeniach czasowników odmiennych*, [w:] *Semantyka i słownik*, red. A. Wierzbicka, Wrocław: Ossolineum, 209–221.
 – 1972b, *Struktura słowiańskich formacji słowotwórczych a struktura zdania*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, Seria 4, Językoznawstwo, Warszawa: PWN, 65–73.
 – 1984, *Składnia wyrażen predykatywnych*, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*, red. Z. Topolińska, Warszawa.
- Klemensiewicz Z., 1951, *Próba charakterystyki dwu naczelných funkcji przedrostka w polskim czasowniku*. Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności LII, 651–654.
 – 1962, *Podstawowe wiadomości z gramatyki języka polskiego*, Warszawa: PWN.
- Klemensiewicz-Bajerowa I., 1951, *Wyrazy złożone nowszej polszczyzny kulturalnej*, Kraków.
 – 1955, *Polska oboczność e:ø w przyimkach i w przedrostkach*, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej 2, 162–202.

- Kleszczowa K., 1981, *Ograniczenia semantyczne w procesie derywacji nazw męskich*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- 1977, *Struktura syntaktyczno-semantyczna rzeczowników utworzonych od wyrazów przymiennych*, PorJ 1977, 141–152.
- Kowalik K., 1977, *Budowa morfologiczna przymiotników polskich*, Wrocław: Ossolineum.
- 1978, *Przedrostki w systemie przymiotnikowym języka polskiego*, Polonica 4, 175–201.
- Kreja B., 1963, *Pojęcie derywacji wymiennej*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, Seria 2, Językoznawstwo, Warszawa: PWN, 133–140.
- 1964, *Słowotwórstwo nazw żeńskich we współczesnym języku polskim*, JPol 44, 129–140.
- 1969, *Słowotwórstwo rzeczowników ekspresywnych w języku polskim*, Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- 1970, *O tzw. derywacji wstecznej odrzeczownikowej we współczesnym języku polskim*, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej 9, 61–94.
- 1972, *O syngulatywach na -inka we współczesnym języku polskim*, PorJ 1972, 61–66.
- 1974, *Słowotwórcza rola fleksji we współczesnym języku polskim*, Studia Śląskie. Seria Nowa 26, 193–205.
- 1975, *Słowotwórstwo nazw miejsca we współczesnym języku polskim*, Gdańskie Studia Językoznawcze 63–98.
- 1989, *Z morfologii i morfotaktyki współczesnej polszczyzny*, Wrocław: Ossolineum.
- 1996, *Studia z polskiego słowotwórstwa*, Gdańsk: Wydawnictwa Uniwersytetu Gdańskiego.
- Krupianka A., 1969, *Formacje czasownikowe z przedrostkiem o- (ob-) w języku polskim*, Toruń: PWN.
- Kubrjakowa E.S., 1970, *O typach morfologicznej clenimosti slov, kvazi-morfach i markerach*, VJa 2, 78–90.
- 1974, *Osnovy morfologičeskogo analiza (na materiale germanskich jazykov)*, Moskwa: Nauka.
- Kucala M., 1955, *Znaczenie i zasięg przymiotników na -ni (przedni, letni)*, JPol 35, 8–26.
- 1966, *Rozwój iteratywów dokonanych w języku polskim*, Wrocław: Ossolineum.
- 1976, *O rodzaju gramatycznym w języku polskim*, [w:] *Kategorie gramatyczne grup imiennych w języku polskim*, red. R. Laskowski, Wrocław: Ossolineum.
- 1978, *Rodzaj gramatyczny w historii polszczyzny*, Wrocław: Ossolineum.
- Kurkowska H., 1954, *Budowa słowotwórcza przymiotników polskich*, Wrocław: Ossolineum.
- Kuryłowicz J., 1936, *Derivation lexicale et derivation syntaxique*, Bulletin de la Société Linguistique de Paris 37, 79–92, tłum. pol. [w:] J. Kuryłowicz 1987, *Studia Językoznawcze*, Warszawa: PWN.
- 1949, *Le probleme du classement des cas*, Biuletyn PTJ 9, 20–43, przedruk [w:] J. Kuryłowicz, 1960, s. 131–150.
- 1960, *Esquisses linguistiques*, Wrocław: Ossolineum.
- 1964, *The Inflectional Categories of Indo-European*, Heidelberg.
- 1967, *Phonologie und Morphologie*, [w:] *Phonologie der Gegenwart. Vorträge und Diskussionen...*, red. J. Hamm, Graz–Wien–Köln, 158–172.
- 1968, *O rozwoju kategorii gramatycznych*, Nauka dla Wszystkich, Kraków: Oddział PAN w Krakowie.
- 1977, *Problemes de linguistique indo-europeenne*, Wrocław: Ossolineum.
- Kurzowa Z., 1974, *Derywacja fleksyjna w języku polskim oraz próba wyjaśnienia jej genezy*, Zeszyty Naukowe UJ, Prace Językoznawcze 42, Kraków, 93–103.
- 1976a, *Konstrukcje językowe z pierwszym członem nowo we współczesnym języku polskim*, Zeszyty Naukowe UJ, Prace Językoznawcze 52, Kraków, 7–14.
- 1976b, *Złożenia imienne we współczesnym języku polskim*, Warszawa: PWN.
- Laskowski R., 1966, *Derywacja rzeczowników w dialektach łaskich, cz. I*, Wrocław: Ossolineum.
- 1971, *Derywacja rzeczowników w dialektach łaskich, cz. II, Rzeczowniki z formantem w funkcji przedmiotowej*, Wrocław: Ossolineum.
- 1972, *Polnische Grammatik*, Warszawa–Leipzig: WP–VEB Verlag Enzyklopädie.
- 1973a, *Problematyka słowotwórcza w gramatyce transformacyjno-generatywnej*, Biuletyn PTJ 31, 15–34.
- 1973b, *Struktura formalna a struktura semantyczna rzeczowników słowotwórczo podzielnych*, Studia Semiotyczne 4, 251–274.

- 1974, *Rodzaj gramatyczny, struktura głęboka a zaimki osobowe*, [w:] *Studia indoeuropejskie*, Wrocław: Ossolineum, 117-124.
- 1975, *Studia nad morfologia współczesnego języka polskiego*, Wrocław: Ossolineum.
- 1977, *Od czego lepszy jest lepszy?*, JPol 57, 323-334.
- 1980, *Semiotyczne funkcje alternacji morfonologicznych*, Polonica 5.
- 1981, *Kakuju morfonologiju vybrat'*, [w:] *Slavjanskoe i balkanskoe jazykoznanie. Problemy morfonologii*, red. T.V. Popova, S.M. Tolstaja, Moskwa: Nauka, 5-35.
- Laskowski R., Wróbel H., 1964, *Użycie paradygmatu w funkcji formantu słowotwórczego we współczesnej polszczyźnie*, JPol 44, 214-220.
- Lewicki A.M., 1976, *Wprowadzenie do frazeologii syntaktycznej (Teoria zwrotu frazeologicznego)*, Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Linde M.S.B., 1854-1860, *Słownik języka polskiego*, t. 1-6, Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Lönngren L., 1978, *Russkie derivacionnye suffiksy*, (powiel.), Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Slavica Upsaliensia 19, Uppsala.
- Lopatin V.V., 1977, *Russkaja slovoobrazovatel'naja morfemika*, Moskwa: Nauka.
- Lyons J., 1977, *Semantics I, II*, London-New York-Melbourne: Cambridge University Press.
- Makaev E.A., Kubrjakova E.S., 1969, *O statuse morfonologii i edinicach ee opisanyja*, [w:] *Edinicy raznych urovnej grammatičeskogo stroja jazyka i ich wzaimodejstvie*, red. V.N. Jarceva, N.Ju. Svedova, Moskwa: Nauka, 87-119.
- Manczak W., 1956, *Ile rodzajów jest w języku polskim?*, JPol 36, 116-121.
- Markowski A., 1977, *Istota i właściwości antonimów przymiotnikowych*, PF 27, 321-342.
- Martinet A., 1965, *De la morphologie*, Linguistique 1, 15-30.
- Melcuk J., 1969, *Ob opredelenii bol'sej / mensej smyslovoj složnosti pri slovoobrazovatel'nych otnošenijach*, Izvestija AN SSSR 28, 126-135.
- 1968, *Strojenije jazykovych znakov i vozmožnyje formal'no-smyslovyje otnošenija meždu nimi*, Izvestija AN SSSR 27, 426-438.
- 1972, *O supletivizme* [w:] *Problemy struktural'noj lingvistiki*, Moskwa.
- Milewski T., 1965, *Językoznawstwo*, Warszawa: PWN.
- Mirowicz A., 1948, *O partykułach, ich zakresie i funkcji*, Biuletyn PTJ 8, 134-148.
- 1956, *Pojęcie modalności gramatycznej a kwestia partykuł*, Biuletyn PTJ 15, 81-92.
- Misz H., 1967, *Opis grup syntaktycznych dzisiejszej polszczyzny pisanej*, Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych 2.
- Morfemna struktura slova*, 1979, red. M.M. Peščak, Kyjiv: Naukova dumka.
- Nagórko A., 1987, *Zagadnienia derywacji przymiotników*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Nagórko-Kufel A., 1975, *O dwóch typach motywacji leksemów rzeczownikowych we współczesnej polszczyźnie*, PorJ 1975, 525-532.
- Netteberg K., 1959, *O formacjach przyimkowych i przedrostkowych*, Scando-Slavica 5, 19-29.
- 1961, *O funkcji konektywnej przyrostków*, Scando-Slavica 7, 286-299.
- zob. też Heltberg K.
- Nida E., 1949, *Morphology: The Descriptive Analysis*, wyd. 2, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Oliva K., 1961, *Tworzenie przymiotników od wyrażení przyimkowych*, PorJ 1961, 433-440.
- 1967, *Klasyfikacja semantyczna przymiotników zaprzeczonych*, PorJ 1967, 261-266.
- Oliverius Z.F., 1967, *Morfemnyj analiz sovremennogo russkogo jazyka*, [w:] *Problemy sovremennoj lingvistiki*, Praha, 9-78.
- Orzechowska A., 1975, *Właściwości gramatyczne skrótowców polskich*, Polonica 1.
- Osnovnye ponjatija morfemiki*, 1980, [w:] *Russkaja grammatika*, red. N.Ju. Svedova i in., Moskwa: Nauka, t. I, 122-123.
- Paduceva E.V., 1993, *Taksonomičeskie kategorii glagolov imperfectiva tantum v russkom jazyke*, Informacionnye processy i sistemy, 2, 17-29.
- 1996, *Semantičeskie issledovanija. Semantika vremen i vida v russkom jazyke, Semantika narrativa*, Moskwa.

- Panov M.V., 1969, *O naloženii motfem*, Učenyje zapiski Moskovskogo gosudarstvennogo jazyko-
giceskogo instituta 341, Voprosy filologii, 1/4 281.
- 1975, *O stepenjach clenimosti osnov*, [w:] *Razvitie sovremennoego russkogo jazyka. Slovoob-
razovanie, clenimost' slova*, Moskva, 234–238.
- Paulsson O., 1974, *Aspect of Polish Verb Morphology and Phonology*, Göteborg.
- Peplowski F., 1974, *Odczasownikowe nazwy wykonawców czynności w polszczyźnie XVI wieku*.
Wrocław: Ossolineum.
- Petr J., 1969, *Niezłożone formy przymiotników w historii i dialektach języka polskiego*. Prace
Komisji Językoznawstwa Oddziału PAN w Krakowie, Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum.
- Piernikarski C., 1969, *Typy opozycji aspektowych czasownika polskiego na tle słowiańskim*.
Wrocław: Ossolineum.
- 1970, *O tożsamości leksykalnej czasowników typu pisac : napisac*, *PorJ* 1970, 297–309.
- 1975, *Czasowniki z prefiksem po- w języku polskim i czeskim*, Warszawa: PWN.
- Polanski E., 1996, *Zasady pisowni i interpunkcji* [w:] *Nowy słownik ortograficzny PWN*, Warszawa:
PWN, VII–CXXXV.
- Puzynina J., 1969, *Nazwy czynności we współczesnym języku polskim (Słowotwórstwo, semantyka,
składnia)*, Warszawa.
- 1970, *Procesy nadawania i rozumienia komunikatów językowych a słowotwórstwo*, *PF* 20, 59–64.
- 1971, *Jeden tryb czy dwa tryby? (Problem form trybu przypuszczającego w języku polskim)*,
Biuletyn PTJ 29, 131–139.
- 1972, *O podzielności słowotwórczej wyrazów*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, Seria 4,
Językoznawstwo, Warszawa: PWN, 101–107.
- 1976a, *Jak ustalamy funkcje formantów?*, *JP* 56, 92–99.
- 1976b, *Z problematyki opisu słowotwórczego przymiotników dewerbalnych*, [w:] *Semantyka
tekstu i języka*, Wrocław: Ossolineum, 257–280.
- 1976c, *Skróty językowe – charakterystyczna struktura XX wieku*, [w:] *Z problemów współczesnych
języków i literatur słowiańskich*, Warszawa.
- 1978a, *Transpozycja, mutacja, modyfikacja*, *PorJ* 1978, 193–199.
- 1978b, *Typy formantów słowotwórczych w językach słowiańskich*, [w:] *Z polskich studiów
slawistycznych*, Seria 5, Warszawa PWN, 175–188.
- Redkin V.A., 1969, *O zadacach morfolożiceskich edinic v ich svjazi s edinicami smeżnych
urovnej*, [w:] *Edinicy raznych urovnej grammatičeskogo stroja jazyka i ich vzaimodejstvie*, red.
V.N. Jarceva, N.Ju. Svedova, Moskva: Nauka, 132–143.
- Reformatskij A.A., 1975, *Fonolożiceskie etudy*, Moskva: Nauka.
- Reichenbach H., 1967, *Elementy logiki formalnej*, [w:] *Logika i język. Studia z semiotyki logicznej*,
red. J. Pełc, Warszawa PWN, 3–222.
- Revzina O.G., Revzin J.I., 1967, *K postrojeniu sistemy differencjal'nych priznakov dlja slovoobrazova-
nija suscestvitel'nych slawjanskich jazykov*, [w:] *To Honor Roman Jakobson*, The Hague, Paris, t. III.
- Rokoszowa J., 1980, *Uwagi o kategorii strony* [w:] *Studia gramatyczne III*, red. R. Laskowski,
Z. Topolińska, Wrocław: Ossolineum, 97–127.
- 1981, *Antropocentryzm języka i znaczenie tego faktu dla badań nad stroną*, [w:] *Studia
gramatyczne IV*, red. S. Karolak, R. Laskowski, Z. Topolińska, Wrocław: Ossolineum.
- Rossowski J., 1936–1937, *Przymiotniki z przedrostkiem bez-*, *PorJ* 1936/37, 8–12.
- Rozwadowski J., 1904, *Wortbildung und Wortbedeutung*, Heidelberg.
- 1921, *O dwuczłonowości wyrazów*, *JPol* 6, 129–139.
- Rubach J., 1977, *Changes of Consonants in English and Polish. A generative Account*, Wrocław:
Ossolineum.
- Saloni Z., 1974, *Klasyfikacja gramatyczna leksemów polskich*, *JPol* 54, 3–13, 93–101.
- 1975, *W sprawie sie*, *JPol* 6, 129–139.
- 1976a, *Cechy składniowe polskiego czasownika*, Wrocław: Ossolineum.
- 1976b, *Kategoria rodzaju we współczesnym języku polskim*, [w:] *Kategorie gramatyczne grup
imiennych w języku polskim*, red. R. Laskowski, Wrocław: Ossolineum.
- 1977, *Kategorie gramatyczne liczebników we współczesnym języku polskim*, [w:] *Studia
gramatyczne I*, red. R. Laskowski, Z. Topolińska, Wrocław: Ossolineum, 145–173.

- Saloni Z., Swidziński M., 1987, *Składnia współczesnego języka polskiego*, Warszawa.
- Sambor J., 1975, *O słownictwie statystycznie rzadkim*, Warszawa: PWN.
- 1976, *Kompozycje rzeczownikowe dwunominalne i nominalno-werbalne w tekstach współczesnego języka polskiego*, [w:] *Semantyka tekstu i języka*, Wrocław: Ossolineum.
- Sapir E., 1972, *Gradacja. Studium z semantyki*. [w:] *Semantyka i słownik*, Wrocław, 9–37.
- Satkiewicz H., 1969, *Produktywne typy słotwórcze współczesnego języka ogólnopolskiego*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- 1973, *Słotwórstwo*, [w:] Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H., *Kultura języka polskiego. Zagadnienia poprawności gramatycznej*, Warszawa: PWN. 80–123.
- 1982, *Formacje przymiotnikowe*, [w:] Buttler K., Kurkowska H., Satkiewicz H., *Kultura języka polskiego. Zagadnienia poprawności leksykalnej (Słownictwo rodzime)*, Warszawa: PWN. 318–382.
- Schenker A.M., 1954, *Polish Conjugation*, *Word* 10, 469–481.
- 1955, *Gender Categories in Polish*, *Language* 31, 402–408.
- 1964, *Polish Declension. A Descriptive Analysis*, The Hague: Mouton.
- Shapiro M., 1969, *Aspects of Russian Morphology. A semiotic investigation*, Cambridge, Mass. Slavica Publishers.
- 1973, *Morphophonemic as Semiotic*, *Acta Linguistica Hafniensia* 15, 29–49.
- Sieczkowski A., 1957, *Struktura słotwórcza przymiotników czeskich i polskich*, Wrocław: Ossolineum.
- Sigałow P., 1971, *Niektóre zagadnienia analizy morfemowej i słotwórczej*, *Biuletyn PTJ* 28, 153–169.
- SJPD – *Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego, t. 1–10, Warszawa 1958–1968, PWN.
- Skarzynski M., 1989, *Mały słownik słotwórczy języka polskiego dla cudzoziemców*, Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Skoumalová Z., 1976, *Status tzv. kmenotvorných připon slovesných v slovanských jazycích, zvláště v ruštině* (powiel.), Praha: Československá akademie věd.
- Slavickova E., 1962, *Metoda morfemove analýzy založena na aplikaci teorie pravdepodobnosti*, *Slovo a slovesnost* 23, 94–104.
- 1975, *Retrográdní morfemický slovník češtiny*, Praha: Academia.
- Smirnickij A.I., 1956, *Leksikologija anglijskogo jazyka*, Moskwa: Nauka.
- Smólkowa T., 1976, *Nowe słownictwo polskie. Badania rzeczowników*. *Prace Instytutu Języka polskiego PAN* 20, Wrocław.
- Smólkowa T., Tekiel D., 1977, *Nowe słownictwo polskie. Przymiotniki i przysłówki*, Wrocław.
- Sobczykowa J., 1987, *Studia z historii skrótów językowych w polszczyźnie ogólnej do roku 1939 (na materiale języka prasy)*, Katowice.
- Sokolowski J., 1988, *Słowiańskie przymiotniki paradygmatyczne*, *Matica srpska, Zbornik Matice srpske za slavistiku*, broj 35/1988, 127–138.
- Stankiewicz E., 1960, *The Consonantal Alternations in the Slavic Declension*, *Word* 16, 183–203.
- 1966, *Slavic Morphophonemics in Typological and Diachronic Aspects*, *Current Trends in Linguistics*, t. 3, Theoretical Foundations, The Hague–Paris: Mouton, 495–520.
- Striekalowa Z., 1962, *Budowa słotwórcza czasowników ruchu we współczesnej polszczyźnie*, *PorJ* 1962, 205–235.
- Strutynski J., 1979, *Modele strukturalne przymiotników motywowanych przez nazwy miejscowe w języku polskim*, Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- SW – *Słownik języka polskiego* pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedzwiedzkiego, t. 1–8, Warszawa 1900–1927 (zwany słownikiem warszawskim).
- Szlifyrsztejnowa S., 1960, *Przymiotniki dzierżawcze w języku polskim*, Wrocław: Ossolineum.
- Szober S., 1953, *Gramatyka języka polskiego*, wyd. 3, opr. W. Doroszewski, Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Szupryczyńska M., 1975, *Syntaktyczna klasyfikacja czasowników przybiernikowych*, *Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Prace Wydziału Filologiczno-Filozoficznego*, t. 23, z. 2, Warszawa–Poznań: PWN.
- 1979, *Dyspozycje składniowe form stopnia najwyższego polskich przymiotników*, *International Review of Slavic Linguistics* 4/1–2, 207–231.
- 1995, *Jeszcze o tzw. predykatywach przysłówkowych*, *Polonica* XVII, 173–187.
- Szymanek B., 1985, *English and Polish Adjectives. A Study in Lexicalistic Word-Formation*, Lublin: Wydawnictwa KUL.

- Szymczak M., 1975, *Zasady pisowni i interpunkcji polskiej*. [w:] *Słownik ortograficzny języka polskiego* PWN, Warszawa: PWN, 13–182.
- 1976, *O interferencji językowej w zakresie formantów słowotwórczych*, Biuletyn PTJ, 34, 17–21.
- Smiech W., 1957, *O polskich przysłówkach odprzymiotnikowych na -o- i -u*, Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego 5.
- Tekiel D., 1977, *Przymiotniki* [w:] Smófkowa T., Tekiel D., *Nowe słownictwo polskie. Przymiotniki i przysłówki*, Wrocław: Ossolineum, 7–66.
- Tesnière L., 1976, *Éléments de syntaxe structurale*, 2e édition, 3e Tirage, Paris: Edition Klincksieck.
- Tokarski J., 1951, *Czasowniki polskie. Formy, typy, wyjątki. Słownik*, Warszawa, Wydawnictwo S. Arcta.
- 1973, *Fleksja polska*, Warszawa PWN.
- Tokarski R., 1976, *Funkcja morfemu nie- w przymiotnikach zaprzeczonych*, [w:] *Semantyka tekstu i języka*, Wrocław, 281–290.
- 1987, *Znaczenie słowa i jego modyfikacje w tekście*, Lublin.
- 1993, *Słownictwo jako interpretacja świata*, [w:] *Współczesny język polski, Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2, red. J. Bartmiński.
- Tolstaja S.M., 1976, *Morfologiceskie typy substantywnych paradigm w pol'skom jazyke*, [w:] *Slavjanskoe i balkanskoe jazykoznanie. Problemy morfologii sovremennyh slavjanskich i balkanskich jazykov*, red. E.I. Demina, Moskva: Nauka, 85–113.
- 1981a, *Uslovija čeredovanija o-u v pol'skom imperativie*, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 20, 45–51.
- 1981b, *Morfologiceskie typy glagol'nych paradigm w pol'skom jazyke*, [w:] *Slavjanskoe i balkanskoe jazykoznanie. Problemy morfologii*, red. T.V. Popova, S.M. Tolstaja.
- Topolińska Z., 1966, *O kategoriach gramatycznych polskiego imperatwu*, JPol. 46, 167–173.
- 1967, *Kategoria osoby w języku polskim* JPol 47, 88–95.
- Trubetzkoy N.S., 1929, *Sur la „morphologie”*, TCLP 1, 85–88.
- 1931, *Gedanken über Morphonologie*, TCLP 4, 160–163.
- Uluchanov I.S., 1974, *Komponenty značeniija clenimych slov*, VJa 2, 71–78.
- Ułaszyn H., 1923, *Słowotwórstwo* [w:] *Gramatyka języka polskiego*, Kraków.
- 1931, *Laut. Phonema. Morphonema*, TCLP 4, 53–61.
- Urban M., w druku, *Uwagi na temat typologii formantów wielosegmentowych (na przykładzie derywatów przymiotnikowych zakończonych sufiksem -ny)*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Filologia Polska* 50, Toruń.
- Urbanczyk S., 1979, *Tematy imienne zakończone na spójność w języku polskim*, *Slavica Lundensia* 7, Suedo-Polonica, red. L'. Đurović, 51–57.
- Vachek J., 1966, *The Linguistic School of Prague*, Bloomington-London: Indiana University Press.
- Vendler Z., 1967, *Linguistics in Philosophy*, Ithaca-New York.
- Vinokur G.O., 1946, *Zametki po russkomu slovoobrazovaniju*, *Izvestija AN SSSR* 5, Serija Literatury i Jazyka I, 315–332. Przedruk: *Izbrannye raboty po russkomu jazyku*, Moskva 1959, 419–442.
- Waszakowa K., 1993, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki z formantami paradygmatycznymi*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- 1994, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne obce*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- zob. też Chruscińska K.
- Westfal S., 1956, *The a-e Alternation in Modern Polish Noun Declension*, *The Slavonic and East European Review*, 34, nr 86, 460–484.
- Wierzbicka A., 1968, *Kategoria strony w języku polskim i rosyjskim*, *Lingua Posnaniensis* 12/13, 81–98.
- Wierzchowski J., 1959, *Uwagi słowotwórczo-leksykologiczne*, Biuletyn PTJ 8, 223–229.
- Wilczewska K., 1966, *Czasowniki zwrotne we współczesnej polszczyźnie*, *Prace Wydziału Filologiczno-Filozoficznego Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, t. 17, z. 3, Toruń.
- Winkler-Leszczynska J., 1964, *Sufiksy przymiotnikowe -ity, -isty, -aty, -asty w języku polskim na tle ogólnosłowiańskim*, Wrocław: Ossolineum.

- Wisniewski M., 1992, *Strukturalna charakterystyka polskich wypowiedzi niezdanowych*, Toruń.
- Wolinska O., 1975, *Stopień realizacji semantycznego modelu zdania w polskim wypowiedzeniu jednoczłonowym*, JPol 55, 266–275.
- Worth D.S., Kozak A.S. Johnson D.B., 1970, *Russian Derivational Dictionary*, New York: American Elsevier Publishing Company, Inc.
- [Worth D.S.] Vort D.S., 1973, *Morfonologija slawjanskogo slovoobrazovanija*, [w:] *American Contributions to the Seventh International Congress of Slavists*, t. 1. *Linguistics and Poetics*, red. L. Matejka, The Hague–Paris: Mouton: 337–391.
- Wójcikowska E., 1991, *Formacje atrybutywne typu podgórski, nadludzki w języku polskim*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Wróbel H., 1966, *Przysłowki typu: aktorsko, po aktorsku we współczesnej polszczyźnie*, Zeszyty Naukowe WSP w Katowicach, Prace Językoznawcze III.
- 1969, *Słowotwórczość przysłówków odprzymiotnikowych w języku łuzickim*, Wrocław: Ossolineum.
- 1978, *O zasadach opisu słowotwórczego polskich czasowników prefiksalnych*, [w:] *Studia gramatyczne II*, red. R. Laskowski i Z. Topolińska, Wrocław: Ossolineum, 105–119.
- 1979, *Współczesne i staropolskie czasowniki z przedrostkiem do-*, [w:] *Opuscula Polono-Slavica*, Wrocław 415–421.
- 1993, *Funkcje słowotwórcze morfemu się*, *Studia linguistica Polono-Jugoslavica* 7, red. K.M. Solecka, Kraków IJP PAN, 141–148.
- 1997, *Nowa propozycja klasyfikacji syntaktycznej polskich leksemów*, [w:] *Z leksykologii i gramatyki języków słowiańskich*, Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 55–63.
- Zaliznjak A.A., 1967, *Russkoe imennoe slovoizmenenie*, Moskwa: Nauka.
- 1973, *O ponimanii „padež” v lingvisticeskich opisaniach*, J, [w:] *Problemy grammatičeskogo modelirovanija*, Moskwa: Nauka, 53–87.
- Zarębina M., 1976, *Uwagi o końcówce -a w nom. pl.m. we współczesnej polszczyźnie mówionej*, Zeszyty Naukowe WSP Kraków, Prace Językoznawcze 3, 305–311.
- Zasorina L.N., Berkov V.P., 1961, *Ponjatie valentnosti v jazykie*, Vestnik Leningradskogo universiteta 8, Seria istorii, jazyka i literatury 2, 133–139.
- Zawadowski L., 1955, *Podzielność morfologiczna a znaczenie wyrazu*, Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego 10, Wrocław, 43–45.
- Zemskaja E.A., 1964, *Interfiksacija v sovremennom russkom slovoobrazovanii* [w:] *Razvitie grammatiki i leksiki sovremennogo russkogo jazyka*, Moskwa: Nauka 36–62.
- 1973, *Sovremennyj russkij jazyk. Slovoobrazowanie*, Moskwa: Prosvencenie.
- Zołotowa V., 1962, *Rzeczowniki dewerbalne osobowe we współczesnej polszczyźnie*, PorJ 1962, 359–367, 197–410.
- Zwolinski P., 1963, *Substantywizacja sufiksalna przymiotników w językach słowiańskich*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, Seria 2, Językoznawstwo, Warszawa: PWN, 91–99.

SKRÓTY TYTUŁÓW CZASOPISM

- Biuletyn PTJ – Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego
- IJSLP – International Journal of Slavic Linguistics and Poetics
- JPol – Język Polski
- PF – Prace Filologiczne
- PorJ – Poradnik Językowy
- SIOr – Slavia Orientalis
- TCLP – Travaux du Cercle Linguistique de Prague
- VJa – Voprosy Jazykoznanija

INDEKS TERMINÓW

- absorpcja morfologiczna 366
afiks 75
 fleksyjny 76
 formotwórczy 143
 prosty 366
 słowotwórczy 78, 366
 tematotwórczy zob. formotwórczy
 złożony 366
akcja 153
 niezmiennostanowa 153
 samoistna 154
 zamierzona 154
aktualne użycie czasu 173
allomorf 67–68
alternacja
 automatyczna 91
 fonologiczna 91, 95
 ilościowa 364
 jakościowa 364
 morfologiczna 91, 94
 morfonologiczna 88
 samogłoskowa 89
 spółgłoskowa 88
 tematowa 364
alternacji morfonologicznej funkcja zob. funkcja
 alternacji morfonologicznej
alternacji morfonologicznej produktywność zob.
 produktywność alternacji morfonologicznej
alternacji morfonologicznej regularność zob.
 regularność alternacji morfonologicznej
alternant morfemu zob. allomorf
alternant tematu fleksyjnego 141
alternant tematu podstawowego
 morfologiczny 141–142, 234–235, 239–240
 morfonologiczny 141, 240–241
 drugiego stopnia 240
 pierwszego stopnia 240
antonim 502, zob. też znaczenie antonimiczne
apel 58
argument
 nieprzedmiotowy (zdarzeniowy) 379
 przedmiotowy 379
aspekt 82–84, 157, 166, 169, 563
aspektowa para zob. para aspektowa
 augmentativa (nazwy augmentatywne) 427
baza 361
bezokolicznik 202, 266–267
cecha
 dystynkcyjna 273
 nierelatywna 503
 niestopniowalna 503
 relatywna 503
 stopniowalna 502
ciąg morfologiczny 586
collectiva 442
comparativus zob. stopień wyższy
czas 171–178
 aktualny 174
 bezwzględny 172–174
 narracyjny 171
 nieaktualny 174
 gnomiczny 174
 habitualny 174
 omnitemporalny 174
 nieprzeszły 178
 przeszły 172, 177–178, 256–262
 przyszły 172, 178, 262
 terazniejszy 172, 178, 253–256
 względny 172, 174–176
czasownik 57, 60–61, 225–227
 aktywności psychicznej 195
 atematyczny 232, 233–234
 czynnościowy 155
 delimitatywny 168
 działania 155
 fazowy 157
 inchoatywny 168
 iteratywny 160, 168
 kauzatywny 155, 156
 modalny 157
 nieosobowy 226

niepełnoznaczny 157
 nieregularny 235–236
 osobowy 226
 oznaczający
 akty 156
 wypadki 156
 zdarzenia 155–156
 parametryczny 155, 165–166
 pełnoznaczny 157
 posilkowy 157
 procesywny 155
 stanowy 154
 teliczny 161–164
 tematyczny 232, 233
 trzecioosobowy 226
 część mowy 52–56
 człon główny konstrukcji syntaktycznej 56
 człon opozycji morfologicznej 134
 nacechowany 134
 nienacechowany 134
 członu opozycji morfologicznej funkcja zob.
 funkcja członu opozycji morfologicznej

deklinacja 149, 271–272
 deminutiva 425
 depalatalizacja 96
 derywat 361
 asocjacyjny 362
 aspektowy 538, 563
 modyfikacyjny 376–377, 537
 mutacyjny 376, 378, 538
 nieregularny semantycznie 372
 onomazjologiczny 362
 postfiksalny 369, 537, 554
 prosty 363
 regularny semantycznie 371
 semantyczny 379, 537, 546
 synchroniczny 361
 tautologiczny (tożsamościowy) 375
 transpozycyjny 375, 537, 570, 574
 uabstrakcyjniający 377
 właściwy 370
 złożony 363
 dezagentyzacja 188, 192–193
 dezintegracja podstawy słowotwórczej (tematu
 słowotwórczego) 118, 364
 diateza 187–190
 bierna 189
 nacechowana 189
 neutralna zob. nienacechowana
 nienacechowana 189
 dopowiedzenie 58
 dyrektywa
 negatywna 181
 pozytywna 181–182

ekskluzywna forma trybu rozkazującego 185
 expressiva (nazwy ekspresywne) 427

faktywność 172–173, 179, 185–186
 feminativa (nazwy żeńskie) 422
 fleksja funkcjonalna 126, 129
 fleksja zmodyfikowana 271
 fiktem 138
 flektyw 140, 142–143
 forma fleksyjna 138–144
 analityczna 139, 238
 oboczna 138
 synkretyczna 139
 forma gramatyczna zob. wyraz gramatyczny
 forma tekstowa 138
 formacja słowotwórcza 361
 formacje czasownikowe
 akumulatywne 549
 anihilatywne 558
 anulatywne 561
 determinatywne 546
 dystrybtywne 549
 ewolutywne 551
 fazowe 547
 finitywne 548
 inchoatywne 547
 iteratywne 549
 kauzatywne 551, 571, 577
 dezintegralne 562
 kierunkowe 555
 kompletywne 549
 konatywno-perduratywne 547
 kreatywne 558
 limitywne 547
 lokatywne 557
 modalne 552
 nazwy reakcji 562
 normatywno-perduratywne 547
 oficjalne 552
 perduratywne 547
 probiercze 561
 procesualne 570, 576
 prospektywne 554
 pseudozwrotne 554
 quasi-kreatywne 558
 reformatywne 560
 repetytywne 554
 restauratywne 562
 retrospektywne 554
 semelfaktywne 548
 stanowe 570, 575
 suplementarne 554
 szeregowo-kompletywne 549
 terminatywne 548
 transformatywne 560
 współprzebiegowe 552

formant
 afiksalny 366
 alternacyjny 368
 fleksyjny (paradygmatyczny) 367–368, 536
 prozodyczny 369

- słowotwórczy 365
 ujemny 368
 złożony 369, 365, 537
- funkcja alternacji morfonologicznej
 indeksowa 122, 123
 symboliczna 123
- funkcja czlonu opozycji morfolologicznej
 prymarna 135
 sekundarna 135
 systemowa 134–135
 tekstowa 134, 135–136
- funkcja deiktyczna 171
- funkcja formantu
 semantyczna 375
 strukturalna 375
 syntaktyczna (składniowa) 375
 uabstrakcyjniająca 376
- funkcja morfemu
 nominatywna 76
 podstawowa 71
 semantyczna 595
 strukturalna 595
 syntaktyczna 595
 transkategorialna 595
 wewnątrztekstowa 76, 133
- funkcja optatywna 184
- funkcja perswazyjna 184–185
- funkcja prewentywna 183–184
- funkcja prohibywna 184
- gniazdo słowotwórcze 387
 gramatem 39–40
 grupa paradygmatyczna 273
- habitualność 479
- homonimia 41–42
- imienna forma fleksyjna czasownika 149
- imiesłów 81–82, 202
 przymiotnikowy 202–203
 bierny 202, 268
 czynny 202, 268
 rezultatywno-stanowy 203
 przysłówkowy 202, 267
 dokonany 202, 267
 niedokonany 202, 267
- imię 149
- imperfectivum tantum 167
- inkluzywna forma trybu rozkazującego 185
- interfiks 366
- intermorf 586, 588
- intermorfu funkcja
 semantyczna 589
 strukturalna 589
- jednostronna podzielność derywatu 372
- kategoria morfolologiczna 47, 50
 fleksyjna 130
 imienna 151
 klasyfikująca 130
 nominatywna 133
 syntaktycznie
 determinująca 131–132
 niedeterminująca 131–132
 niezależna 132–133
 uzależniająca zob. determinująca
 zależna 132–133
 tekstowa 133
 werbalna 151
- kategoria słowotwórcza 384
- kategorialność 384
- kategorie morfolologiczne sprzężone 133, 203
- kauzatywność (kauzacja, znaczenie kauzatywne)
 382, 472, zob. też formacje czasownikowe
 kauzatywne
- klasa deklinacyjna 272
- klasa funkcjonalna form gramatycznych zob.
 klasa funkcjonalna wyrazów gramatycznych
- klasa funkcjonalna kontekstów równoważnych
 ze względu na formę przypadkową rzeczow-
 nika 219–220
- klasa funkcjonalna kontekstów równoważnych
 ze względu na kategorię przypadku 219
- klasa funkcjonalna leksemów zob. część mowy
- klasa funkcjonalna wyrazów gramatycznych
 43–44
- klasa kongruencyjna 209
- klasa morfolologiczna czasownika 241, 243
- klasa rodzajowa rzeczownika 211
- kompletywność akcji 159
- konektor 58
- konektyw 367
- koniugacja 149, 237, 241
- końcówka fleksyjna 76, 142–144, 586
 osobowa 236
 ruchoma 143, 237
- końcówki fleksyjne izofunkcyjne 144
 równoległe 144
- kursywność (znaczenie kursywne) akcji 160
- kwantyfikacja
 numeryczna 204
 partytywna 204
- leksem 42–51
 analityczny 51
 autosemantyczny 53
 autosyntagmatyczny 57
 nieautosyntagmatyczny 57
 nieodmienny 43, 149
 niesyntagmatyczny 56
 odmienny 43
 synsemantyczny 53
 syntagmatyczny 56
- leksemów klasa funkcjonalna zob. część mowy

- liczba 203–207
 liczebnik 57, 63–64, 341
 główny 63, 341, 345
 nieokreślony 341
 określony 341
 partytywny 342
 zbiorowy 63–64, 341, 349
- modalizator 58, 64
 modalność 178–179
 aletyczna 179
 deontyczna 179
 epistemiczna 179
 nacechowana 179
 prawdziwosciowa zob. epistemiczna
 wolitywna zob. deontyczna
 modyfikacja zob. derywat modyfikacyjny
 morf 66
 zerowy 73
 morfem 65–69
 afiksalny zob. afiks
 ciągły 75
 fleksyjny 76
 gramatyczny 76
 leksykalny 76
 nieciągły 74
 rdzenny zob. rdzen
 słowotwórczy 77, 365
 swobodny 75
 zerowy 75
 związany 75
 morfemu alternant zob. allomorf
 morfemu funkcja zob. funkcja morfemu
 morfonemika zob. morfonologia
 morfonologia 87
 morfotaktyczna walencja 595
 morfotaktyka 585
 motywacja
 bezpośrednia 386
 podstawowa 386
 pośrednia 386
 równorzędna 387
 towarzysząca 386
 mutacja zob. derywat mutacyjny
- nakładanie się morfemów 72–73
 neutralizacja opozycji morfologicznej 139, 382
 nieagentywna konstrukcja 200
 niekongruentna forma fleksyjna czasownika 200
 nieokreślona forma fleksyjna czasownika 152,
 202–203, 266–269
 nieosobowa forma fleksyjna czasownika
 200–202, 266
 nieosobowa konstrukcja 200–201
 nieosobowy czasownik zob. czasownik nie-
 osobowy
 nieregularność semantyczna derywatu 372
 nominalizacja czasownika 393
- określona forma czasownika 152
 omnitemporalny czas zob. czas nieaktualny
 omnitemporalny
 onomatopeja 58
 opozycja
 aspektowa 157–161
 funkcjonalna 49
 morfologiczna 46–50
 bezpośrednia 48, 50
 pośrednia 48, 50
 opozycji morfologicznej człon zob. człon opo-
 zycji morfologicznej
 osoba 197
 osobowa forma fleksyjna czasownika 197, 198
- palatalizacja 95
 para aspektowa 83, 84
 paradygmat fleksyjny 145–148
 deklinacyjny 149
 liczebnikowy 150
 przymiotnikowy 150
 rzeczownikowy 150
 zaimkowy 150
 formalny 146, 147–150
 defektywny 149
 zerowy 149
 funkcjonalny 146–147
 niezupełny 147
 zredukowany 147
 zupełny 147
 koniugacyjny 149, 227–228
 analityczny 140
 nieosobowy 149
 osobowy 149
 syntetyczno-analityczny 140
 paradygmatyka
 fleksyjna 126, 137
 morfologiczna 87
 morfotaktyczna 586
 parafraza słowotwórcza 371
 partykuła 58, 65
 perfectivum tantum 167
 peryfraza słowotwórcza 371
 plurale tantum 149, 205–206, 211, 319
 podklasa leksemów 273
 podstawa słowotwórcza 363
 związana 365
 podstawy słowotwórczej dezintegracja zob. dez-
 integracja podstawy słowotwórczej
 podtyp fleksyjny przymiotnika 355
 postfiks 75, 366, 367, 537
 potencjalność 478
 predykaty
 ilościowe 382
 kauzatywne 382
 oceniające 382
 predykatyw 57, 60–61
 nieosobowy 61

osobowy 61
 prefiks 75, 366, 586
 produktywność alternacji morfonologicznej 93
 produktywność formantu 384
 prymarna funkcja zob. funkcja członu opozycji morfolologicznej
 przeciwfaktywność 186
 przedrostek zob. prefiks
 przyimek 58
 przymiotnik 57, 62–63
 miękkotematowy 352, 357–358, 359
 nieodmienny 352
 twardotematowy 352, 357, 358–359
 przymiotniki
 ekspresywne 506
 gradacyjne 502
 habitualne 479
 jakosciowe 482
 kwantytatywne 479
 negacyjne 502
 niepredyspozycyjne 474
 nierelacyjne 482
 nierelatywne 503, 504
 oceniające 479
 potencjalne 478
 predyspozycyjne 471
 relacyjne 482
 relatywne 503, 504
 współpodstawowe 499
 zaprzeczne 502
 przypadek 217–224
 analityczny 218
 gramatyczny 222
 konkretny 222
 syntetyczny 218
 przyrostek zob. sufiks
 przysłówek 57, 64

 quasi-złożenia 456, 464

 rdzeń 75, 586
 reflexiva tantum 541
 regularność alternacji morfonologicznej 92
 regularność semantyczna 384
 relacja leksykalno-aspektowa 167
 relator 58
 reprezentacja formy morfemu
 podstawowa 68–69
 powierzchniowa 68
 rodzaj
 gramatyczny 207–208
 naturalny 208
 role semantyczne argumentów 379–383
 rzeczownik 57, 62, 270
 dwurodzajowy 213
 miękkotematowy 273
 nieodmienny 271
 niepoliczalny 204
 policzalny 204
 twardotematowy 273
 segment morfolologiczny 586
 sekundarna funkcja zob. funkcja członu opozycji morfolologicznej

 singulare tantum 206
 singulativa 442
 skrócenie podstawy słotwórczej 118, zob. też ucięcie podstawy słotwórczej
 skrótowiec 363, 456
 słotwórstwo
 diachroniczne 361
 synchroniczne 361
 spójnik 58
 sprzężone kategorie morfolologiczne zob. kategorie morfolologiczne sprzężone
 stan 153
 stopień
 najwyższy 503–505
 wyższy 503–505
 stopniowanie 85–86
 bezwzględne 505
 opisowe 504
 względne 503
 strona 190–197
 bierna 190–191
 czynna 194–197
 zwrotna 191–194
 struktura morfolologiczna 586
 struktura predykatowo-argumentowa 378
 submorf 366
 sufiks 75, 366, 586
 tematyczny 232
 właściwy 586
 superlativus zob. stopień najwyższy
 superpozycja morfemów zob. nakładanie się morfemów
 supletywizm 142, 235–236
 niepełny 142
 pełny 142
 synkryzm 139–140, 211–212, 220
 kategorialny 139
 niekategorialny 139–140
 synonimia 40
 syntagmatyka
 morfolologiczna 87
 morfolaktyczna 586
 systemowa funkcja zob. funkcja systemowa
 członu opozycji morfolologicznej
 sytuacja
 dynamiczna zob. akcja
 niezmiennostanowa 153
 teliczna 154
 zmiany skokowej 154
 zmiennostanowa 153
 szereg alternacyjny 89

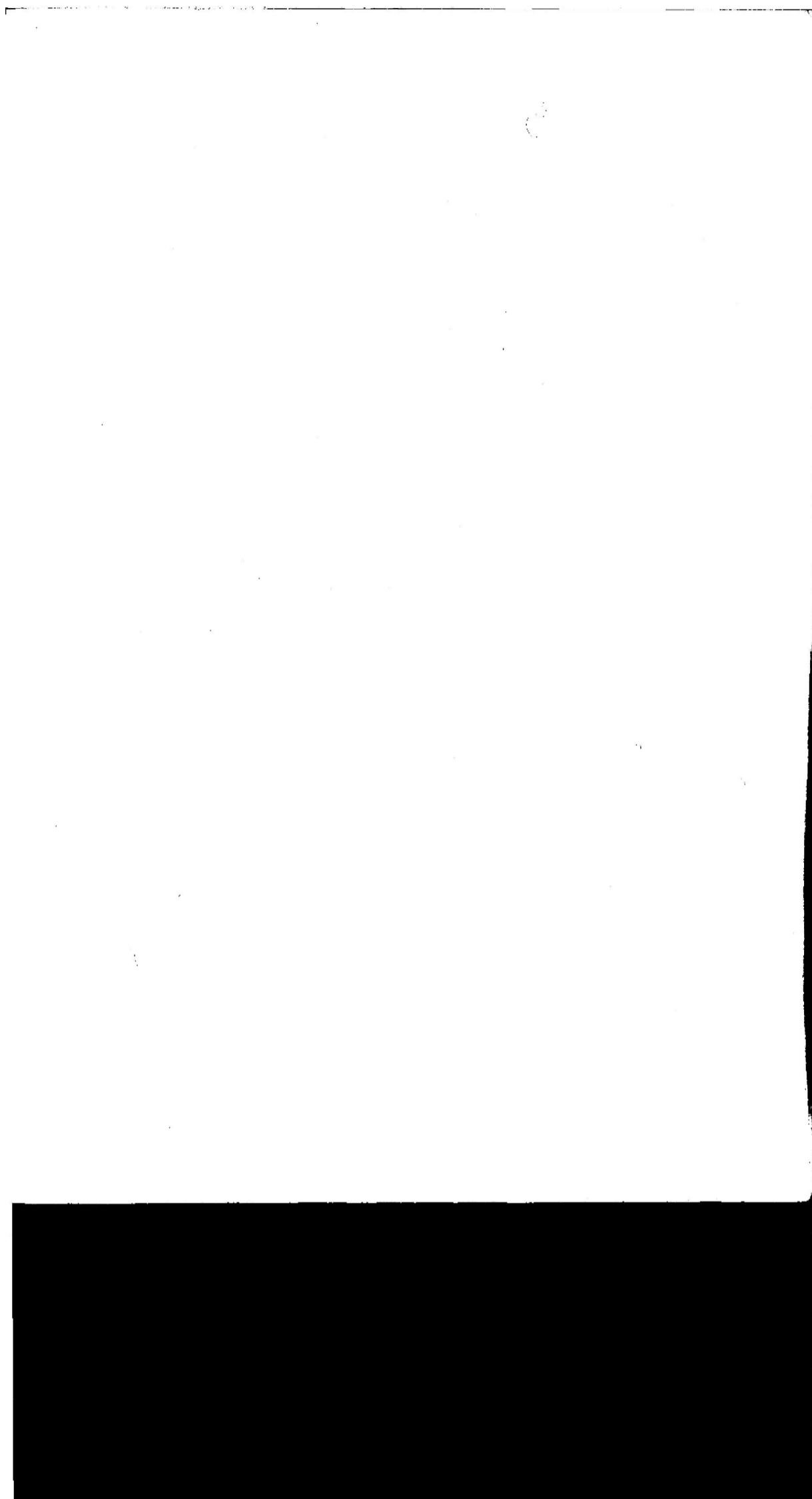
tekstowa funkcja zob. funkcja czlonu opozycji
 morfologicznej
 temat fleksyjny 140–143
 alternujący 253
 niealternujący 253
 podstawowy 140, 231
 otwarty 232
 pelny 232
 pólśamogłoskowy 232
 rozszerzony 234
 samogłoskowy 232
 skrócony 232
 spółgłoskowy 232
 zamknięty 232
 supletywny 142
 wtórny 142
 temat słowotwórczy 363
 temat słowotwórczy związany zob. podstawa
 słowotwórcza związana
 tematu fleksyjnego alternant zob. alternant te-
 matu fleksyjnego
 tematu podstawowego alternant zob. alternant
 tematu podstawowego
 transpozycja zob. derywat transpozycyjny
 tryb 178–187
 oznajmujący 179–180
 przypuszczający 185–187, 262–263
 nierzeczywisty 186
 potencjalny 186
 rozkazujący 180–185, 264–266
 typ deklinacyjny rzeczownika 282
 męskonieżywotny 305
 męskoosobowy 283
 męskożywotny 300
 typ fleksyjny przymiotnika 355
 typ słowotwórczy 384
 typ strukturalny 587

ucięcie podstawy słowotwórczej 364
 ujęcie akcji
 kompletywne zob. kompletywność akcji
 kursywne zob. kursywność akcji
 uniwerbizacja 363
 uproszczenie podstawy słowotwórczej (grupy
 spółgłoskowej) 102

walencja (morfotaktyczna) 595
 wariant morfemu zob. allomorfi
 wartość kategoriałna derywatu 383
 wartość kategorii morfologicznej 48, 50–51
 wewnątrztekstowa funkcja morfemu zob. funkcja
 morfemu wewnątrztekstowa
 węzeł morfologiczny 72
 wielomotywacyjność 386
 współformant
 interfiksalny 517
 paradygmatyczny (fleksyjny) 519

słowotwórczy 365
 sufiksalny 519
 zerowy 519
 współfunkcyjność formantów 497
 wtórność syntaktyczna 362
 wykładnik kategorii morfologicznej 144–145
 nieciągły 144–145
 prosty 144
 skumulowany 144
 wykrzykownik 58–59
 wyraz 33–35
 fonologiczny 38
 gramatyczny 35, 38–41
 analityczny 39
 homonimiczny 42
 peryfrastyczny zob. analityczny
 syntetyczny 39
 motywowany 361
 motywujący zob. podstawa słowotwórcza
 ortograficzny 38
 pochodny 361
 pochodny synchronicznie 361
 tekstowy 36–38
 złożony 363
 wyrazowiec 369

zaimek 62, 334–340
 bezrodzajowy 337
 nieokreślony 335
 osobowy 334, 337–339
 przeczący 335–336
 pytajny 335
 względny zob. relator
 zwrotny 334–335
 zestawienie 363
 złożenie 363
 dezintegralne 369
 egzocentryczne 459
 endocentryczne 459
 jednostronnie motywowane 455–456, 511
 motywowane 510
 nadrzędno-podrzędne 459
 podrzędne 512
 właściwe 457
 współrzedne 459
 zmiana stanu 153, 159
 skokowa 164–165
 znaczenie antonimiczne 451, 502
 znaczenie formantu
 fakultatywne 374
 inwariantne 373
 jednostkowe 373
 kontekstowo-inwariantne 373
 znaczenie gramatyczne 45–46, 51
 znaczenie kategoriałne 383
 znaczenie leksykalne 42, 45–46, 51
 znaczenie słowotwórcze (strukturalne) 383
 znak językowy 65
 zrost 363, 369, 456

Oddawany do rak Czytelników podręcznik akademicki jest wznowieniem części morfologicznej *Gramatyki współczesnego języka polskiego*, wydanej w roku 1984. Książka uwzględnia osiągnięcia językoznawstwa ostatnich lat, a także pozwala na lepszą realizację celów dydaktycznych. Daleka jest jednak od łatwej popularyzacji. Jako podręcznik ściśle akademicki zawiera obszernie partie teoretyczne, stanowiące niezbędną podstawę opisu faktów językowych.

Część pierwsza przedstawia ogólne zagadnienia morfologii, morfonologii (tzn. reguły przekształcania fonologicznego morfemów) oraz opis reguł fleksyjnych, czyli zasad tworzenia form odmiany polskich wyrazów.

Część druga przedstawia słowotwórstwo, tj. opis motywacji wszystkich polskich wyrazów podzielnych słowotwórczo, oraz morfotaktykę, czyli opis reguł łączenia morfemów. Zadaniem opisu słowotwórczego jest ukazanie systemu pojęć wyrażanych w polszczyźnie za pomocą wykładników formalnych.

Autorzy są językoznawcami z różnych ośrodków naukowych w Polsce (uniwersytetów: Jagiellońskiego, Warszawskiego, Mikołaja Kopernika w Toruniu, oraz Instytutu Języka Polskiego PAN), a także spoza Polski (Uniwersytet w Göteborgu).

ISBN 83-01-12386-9

9 788301 123864